

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет будівництва і архітектури

На правах рукопису

ДЕРЕВІНСЬКИЙ ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ

УДК 94(477): 329+929

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ
В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Віктор Михайлович Даниленко

Київ–2013

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукового опрацювання теми.....	14
1.2. Джерела дослідження.....	34
1.3. Методологічні основи дослідження.....	57
РОЗДІЛ 2	
СТАНОВЛЕННЯ В. ЧОРНОВОЛА ЯК ОСОБИСТОСТІ ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА	
2.1. Трансформація суспільно-політичних поглядів.....	72
2.2. Початок громадсько-політичної роботи.....	93
2.3. Розгортання опору репресіям влади у другій половині 1960-х рр.....	108
РОЗДІЛ 3	
РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЧОРНОВОЛА	
3.1. Видання «Українського вісника» у 1970–1972 рр.....	131
3.2. Редактор «Вісника», керівник прес-служби УГС та УНВІС.....	156
3.3. Реорганізація рухівської преси, В. Чорновіл – шеф-редактор «Час-Time» та «Час».....	178
РОЗДІЛ 4	
УЧАСТЬ В. ЧОРНОВОЛА У СТАНОВЛЕННІ ГРОМАДСЬКИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	
4.1. В'ячеслав Чорновіл – організатор правозахисних, громадсько-політичних об'єднань у 1970–1980-х рр.....	204

4.2. Участь В. Чорновола у перетворенні Народного Руху України на політичну партію.....231

4.3. Лідер Народного Руху України.....259

РОЗДІЛ 5

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЧОРНОВОЛА

5.1. Розбудова національної державності і місцевого самоврядування.....285

5.2. Участь у президентських виборах 1991 р.....312

5.3. Парламентська діяльність В. Чорновола.....338

ВИСНОВКИ.....366

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....381

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР – Академія Наук УРСР

ВК УГС – Виконавчий комітет Української гельсінської спілки

ВКР УГС – Всеукраїнська координаційна рада Української гельсінської спілки

ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді

ВРУ – Всеукраїнський народний рух

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

ГЕС – гідроелектростанція

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ДАЧО – Державний архів Черкаської області

ДемПУ – Демократична партія України

ЗМІ – засоби масової інформації

КДБ – Комітет державної безпеки

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПУ – Комуністична партія України

КУН – Конгрес українських націоналістів

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

НДП – Народно-демократична партія

НРУ – Народний Рух України

ООН – Організації Об'єднаних Націй

ПЗУ – Партія зелених України

ПрикВО – Прикарпатського військового округу

ПСПУ – Прогресивна соціалістична партія України

СДПУ(о) – Соціал-демократична партія України (об'єднана)

СелПУ – Селянська партія України

СНД – Співдружність Незалежних Держав

СНУМ – Спілка незалежної української молоді

СПУ – Соціалістична партія України

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТУМ – Товариство української мови

УГГ – Українська гельсінська група

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УГС – Українська гельсінська спілка

УНВІС – Українська незалежна інформаційно-видавнича спілка

УНФ (або УНФ-2) – Українська загальнонародна організація

УРП – Українська республіканська партія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ХДПУ – Християнсько-демократична партія України

ЦВК – Центральна виборча комісія

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадський об'єднань України

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ЦК ЛКСМУ – Центральний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України

ЧСРР – Чехословацька Соціалістична Радянська Республіка

ВСТУП

Актуальність теми. В українській історіографії збільшується кількість праць, присвячених розгляду питань щодо місця і значення особистості в історії. Дослідники по-новому розглядають дихотомію «суспільство-особистість», у якій особа звільняється від необмеженої детермінованості колективом, виступає генератором подій із притаманною для неї певною особистісною мотивацією, зі специфічними рисами характеру, оригінальним світобаченням, індивідуальними підходами до вираження і реалізації власних ідей. Розгляд особистості в її історико-соціальной обумовленості й, одночасно, – в індивідуальній своєрідності дає цікавий та цінний матеріал для пізнання й осмислення історичного минулого. З урахуванням того, що особистості значно впливають на розвиток історичних подій, висвітлення минулого буде неповним без ґрунтовного вивчення ідей, поглядів, діяльності, значення і ролі цих постатей у суспільно-політичних процесах. Тому, досліджуючи діяльність особистостей як творців історії в контексті з історичними процесами, а також з погляду взаємозв'язків і взаємовпливу між особистістю та суспільством, можна відтворити цілісну й багатоаспектну картину історичного розвитку. За умови такого підходу до вивчення минулого історія набуває антропоцентричного характеру.

Серед багатьох відомих людей, чий внесок в українське національне відродження та утвердження державності необхідно і доцільно вивчати – постать В'ячеслава Чорновола. Уже при першому загальному ознайомленні з його багатогранною та різнобічною діяльністю вражає широкий спектр інтересів. Ще за життя він для багатьох став моральним авторитетом, взірцем високого громадянського обов'язку, символом незламності українського духу. Мислення В. Чорновола не обмежувалось особистісними, родинними, регіональними чи якимись іншими рамками; для нього характерним був рівень загальноукраїнських категорій. Народившись на Черкащині, ідейно сформувавшись під впливом людей із Києва, Галичини, Донеччини, пізнавши

особливості українських земель та розуміння їхньої єдності, він став яскравим виразником ідеї соборності України.

З його ім'ям пов'язаний інформаційний прорив до світової спільноти достовірних матеріалів про події в Україні другої половини 1960-х рр., заснування позацензурного журналу «Український вісник», боротьба за права політв'язнів під час перебування у таборах і на засланні, діяльність із розгортання української національної боротьби в другій половині 1980-х рр., праця щодо утвердження і розбудови Української державності у 1990-х рр. Як один із організаторів українського суспільно-політичного життя на регіональному і всеукраїнському рівні В. Чорновіл був серед засновників таких організацій, як Українська Гельсінська спілка (УГС), Народний Рух України (НРУ), брав участь у виборчих кампаніях, підтримував зв'язки з громадсько-політичними діячами з різних країн.

Його політична діяльність та публіцистичні праці сприяли поступу національно-визвольного руху, утвердженню права українського народу на політичне самовизначення, формуванню основ Української держави, встановленню повноправного членства відродженої країни у світовому співтоваристві. Завдячуючи такій його роботі, він як громадсько-політичний та державний діяч став однією з найвизначніших українських постатей ХХ століття, чия теоретична і практична спадщина залишається актуальною й становить вагомий інтерес для дослідників.

Важливість вивчення життя та діяльності В. Чорновола полягає в тому, що це сприятиме поглибленню осмислення перебігу суспільно-політичних подій другої половини ХХ ст., кращому визначенню внеску співзаснованих чи керованих Чорноволом організацій у розвиток українського суспільства, вноситиме нові дані до біографій багатьох історичних діячів. Висвітлення теоретичної і практичної спадщини В. Чорновола дасть змогу зробити висновки щодо її відповідності потребам суспільства та українського національного розвитку для періоду життя цієї особистості й нашого часу. Крім того, аналіз

позитивних і вразливих місць його діяльності може надати інформацію для роздумів сучасним політичним діячам.

Актуальність вивчення багатогранної й неординарної особи В. Чорновола додатково посилює подекуди неоднозначне сприйняття його як громадсько-політичного діяча. Кардинально протилежні оцінки ролі й значення В. Чорновола в суспільно-політичних процесах України можуть бути спростовані або підтвержені завдяки ретельному вивченню його життєдіяльності.

Необхідність дослідження зумовлена й відсутністю ґрунтовних науково-історичних узагальнюючих праць, в яких були б комплексно розглянуті життя та діяльність В. Чорновола. Незважаючи на значний фактичний матеріал про В. Чорновола, він ще не став об'єктом зацікавлення дослідників; відповідно, вся його багатогранна робота висвітлена лише фрагментарно в поодиноких працях. З огляду на це важливим є різнобічно вивчити ідеї та погляди В. Чорновола, висвітлити його багатоаспектну діяльність у всій повноті, в суперечностях і динаміці розвитку, з'ясувати роль В. Чорновола в українському національному русі, державотворенні та створити цілісну наукову біографію. Таке дослідження становить значну цінність як для наукової спільноти, так і для суспільства в цілому. Воно сприятиме цілісному осмисленню цієї постаті, яка діяла в складний історичний період.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження здійснено в рамках наукової теми, яку розробляє кафедра політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури «Державотворення в Україні: історичні та політичні аспекти» (№ 011U007769). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Київського національного університету будівництва і архітектури (протокол № 4 від 25 листопада 2011 року).

Мета і завдання дослідження. Об'єктивно й комплексно дослідити теоретичну і практичну спадщину публіциста, правозахисника, громадського активіста, лідера Народного Руху України, народного депутата України

В'ячеслава Чорновола в контексті боротьби за утвердження національної самобутності українського народу, становлення демократичної Української держави, розбудови в Україні громадянського суспільства, налагодження європейського напрямку розвитку незалежної України.

Для досягнення окресленої мети в роботі передбачено вирішення таких основних завдань:

- вивчити стан розроблення теми і здійснити історіографічний аналіз праць, присвячених В. Чорноволу;
- проаналізувати джерельну базу дослідження;
- дослідити основні чинники формування світогляду й активної громадської позиції;
- простежити особливості діяльності В. Чорновола як організатора суспільно-політичного життя;
- висвітити редакційно-видавничу діяльність цієї особистості;
- розглянути діяльність щодо становлення політичних організацій;
- проаналізувати діяльність В. Чорновола як голови Львівської обласної ради;
- дослідити особливості його участі у президентській виборчій кампанії 1991 р.;
- розкрити участь В. Чорновола у парламентських виборах та його основні напрямки діяльності як депутата Верховної Ради України.

Об'єктом дослідження є розгляд суспільно-політичних процесів України другої половини ХХ ст. через призму теоретичної і практичної спадщини В. Чорновола.

Предметом дослідження є громадсько-політична та державотворча діяльність В. Чорновола в контексті становлення української державності.

Хронологічні межі дослідження. Хронологічні межі дисертаційної роботи охоплюють період життя В. Чорновола, який датується 1937–1999 роками.

Методи дослідження. Важливу методологічну функцію в дослідженні відведено загальнонауковому принципові об'єктивності наукового пошуку. З метою уникнення тенденційного добору фактів і тенденційної їх інтерпретації використано системний підхід під час вивчення фактичного матеріалу. Істотне значення надано принципові історизму, який потребує при аналізі емпіричного матеріалу врахування конкретної історичної ситуації. Досліджувані матеріали було опрацьовано через призму критичного принципу.

Предмет дослідження розглянуто за допомогою проблемно-хронологічного методу, що сприяло встановленню взаємообумовленості ідей та дій В. Чорновола з конкретними історичними умовами, дослідженню еволюції його поглядів і позицій. Порівняльно-історичний метод дав змогу виявити особливості становлення В. Чорновола як особи, громадянина, політика. Логічний метод сприяв дослідженню його теоретичної і практичної діяльності в їхній логічній послідовності, взаємозв'язку та доцільності. Виявити приховані факти, що не відображені у джерелах, та проаналізувати історичну даність допоміг метод ретроспективного аналізу.

Методологія дослідження передбачала таку етапність дій: вивчення емпіричного матеріалу; хронологічну реконструкцію життєвого шляху В. Чорновола, логічну реконструкцію його внутрішнього світу – психолого-світоглядних, політичних, журналістсько-редакторських, літературних та інших поглядів; логічну реконструкцію історичних ситуацій і умов життя; поєднання реконструкцій та побудову єдиної гіпотези, її доказ із залученням емпіричного матеріалу.

Наукова новизна результатів роботи полягає в тому, що *вперше* в українській історіографії:

- здійснено комплексне наукове вивчення життя, громадсько-політичної та державотворчої діяльності В. Чорновола;
- розкрито маловідомі факти про шкільні та студентські роки В. Чорновола;

- висвітлено особливості формування його світогляду, суспільно-політичних поглядів та утвердження громадянської позиції;
- проаналізовано діяльність В. Чорновола з організації видання позацензурного журналу «Український вісник» у 1970–1980-х рр. та репресивні дії влади щодо припинення друку цього видання;
- здійснено вивчення діяльності В. Чорновола зі створення прес-служби Української гельсінської спілки та розбудови інформаційної служби Народного Руху України, а також всеукраїнської газети «Час-Тіме» й видавництва «Час»;
- показано роботу В. Чорновола у створенні і діяльності Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, Української гельсінської спілки, Народного Руху України тощо;
- розкрито різні аспекти праці В. Чорновола на посаді голови Львівської обласної ради у 1990–1992 рр.;
- розглянуто участь В. Чорновола у президентських виборах 1991 р. та діяльності у Верховній Раді України.

Дослідження започаткувало основу для створення цілісної наукової біографії визначного діяча. До наукового обігу введено значну кількість архівних матеріалів, преси й інших джерел, що дають можливість достовірно розкрити й проаналізувати суспільно-політичну та державотворчу діяльність В. Чорновола, визначити його роль і значення в суспільно-політичному русі та державотворенні другої половини ХХ ст.

Подальшого розвитку отримало вивчення:

- громадсько-політичної діяльності В. Чорновола як одного з лідерів українського національного руху 1960–1980-х рр.;
- ідеї В. Чорновола щодо координації прийняття рішень обласними радами галицького регіону;
- ролі В. Чорновола у трансформації НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію;
- впливу В. Чорновола на розгортання рухівського внутріпартійного конфлікту 1998–1999 рр.

Уточнено дані пов'язані з часом навчання В. Чорновола в університеті, його участю в національному русі 1960–1980-х рр., виданням і розповсюдженням підпільного журналу «Український вісник» та державно-політичній діяльності у 1990-х рр.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що воно дасть змогу науковцям та громадськості повніше ознайомитися з теоретичною і практичною спадщиною відомої особистості; вивчення й аналіз поглядів В. Чорновола допоможе глибше зрозуміти зміст і характер українського національного руху, державотворення, формування цінностей українського суспільства. Виявлений різноманітний документальний матеріал і висновки та узагальнення, подані в дослідженні, науковці можуть застосовувати при розробленні питань, пов'язаних із вивченням місця особистості в історії, становленні та розвитку українських громадсько-політичних організацій, боротьби за права людини і національної спільноти, особливостей розгортання державотворчого процесу в Україні, його ідейно-теоретичної бази. Матеріали дослідження також можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України та підготовці підручників, посібників.

Апробація дослідження. Результати дисертаційної роботи були винесені на публічне обговорення на наукових конференціях, конгресах, «круглих столах». Зокрема, на XIII щорічній Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства» (Київ, 2004), Міжнародній науковій конференції «Національні рухи опору у Східній і Центральній Європі в кінці 1930-х–до середини 1950-х років» (Київ, 2005), науково-практичних конференціях Київського національного університету будівництва і архітектури (Київ, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013), III Міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 2006), науково-практичній конференції «Становлення та розвиток Української державності» (Львів, 2007), наукових конференціях молодих учених, аспірантів та студентів Київського національного

університету будівництва і архітектури (Київ, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011), Всеукраїнській науковій конференції «Українська революція на межі 1980–1990-х років: роль і місце Української гетьманської спілки» (Київ, 2008), Міжнародній науковій конференції «Рух у відродженні української державності та зламі комуністичної системи» (Київ, 2009), «Круглому столі», присвяченому 20-й річниці створення Народного Руху за перебудову «Народний Рух України: історія, ідеологія, політична еволюція (1989–2009)» (Київ, 2009), VIII Всеукраїнській науковій конференції «Народний Рух України: місце в історії та політиці» (Одеса, 2011), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 20-річчю проголошення незалежності України «Незалежна Україна: виклики, уроки, перспективи» (Київ, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії і культурі України та світу (від найдавніших часів до сьогодення)» (Тернопіль, 2012), Міжнародній науковій конференції «Україна в етнокультурному вимірі століть» (Київ, 2012), Міжнародній науковій конференції «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст» (Івано-Франківськ, 2012), Науково-практичному семінарі «В'ячеслав Максимович Чорновіл – видатний державотворець, громадський діяч, публіцист» (Черкаси, 2012), Науковій конференції Другі «Чорноволівські читання» (Київ, 2013).

Публікації. За темою дисертації автор оприлюднив 43 наукові праці, у т. ч. 3 монографії та 24 статті у фахових наукових виданнях. П'ять статей опубліковано у закордонних наукових виданнях.

Структура дисертації визначена метою і завданням дослідження. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (1584 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 517 сторінок, з них 380 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового опрацювання теми

В'ячеслав Чорновіл був одним із тих діячів, які завдяки винятковій сміливості, надзвичайній працездатності, відданості справі, почуттю громадського обов'язку і справедливості заявили про себе. Завдяки своїм діям вони викликали загальне зацікавлення, здобули авторитет серед представників української та світової спільноти. Про В. Чорновола засоби масової інформації (ЗМІ) регулярно друкували численні матеріали, серед яких нерідко були ґрунтовні аналітичні публікації. На загал вони відзначалися публіцистичністю. Але, незважаючи на масштаб постаті В. Чорновола та його значний внесок у процес національного відродження і державотворення українського народу, до останнього часу наукових досліджень про нього та його діяльність фактично не було. Тому нині історіографічний доробок не вирізняється різноманітністю студій і ґрунтовністю опрацювання тематики. Життєдіяльність В. Чорновола як наукова проблема перебуває лише на початковому етапі ретельного дослідницького вивчення. З урахуванням того, що значний період життя В. Чорновіл боровся за утвердження українських цінностей під час перебування України в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), а наступний – присвятив розбудові Української держави, наявні історіографічні праці можна поділити на дві групи. До першої належать ті, в яких висвітлюється діяльність українського руху опору в 1960–1980-х рр., до другої – в яких йдеться про українське партійне та державотворче будівництво.

Перші інформаційні матеріали та довідки про діяльність В. Чорновола опубліковані за кордоном після видання на Заході його праць «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму», в яких він розкривав особливості репресивної кампанії влади проти представників української інтелігенції у 1965–1966 рр. В опублікованій у Парижі в 1967 р. книзі «Лихо з розуму» було

подано коротку біографію В. Чорновола та у передмові висвітлено особливості становлення й ідеї нового покоління української інтелігенції, представником якого був В. Чорновіл. Зазначено, що він один із небагатьох, хто наважився на протест проти дій тоталітарного режиму. Проаналізовано також зміст і значення книги В. Чорновола, яку названо «потрясаючим документом про дійсний стан в Україні» [1353, с. 14]. Наступного року в Торонто опублікували книгу «Я нічого у вас не прошу», в якій, за винятком додатків-документів, містилася праця В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору». Поряд з короткою біографією В. Чорновола у книзі надрукували розлогу передмову доктора права Д. Квітковського. У ній останній розглянув діяльність В. Чорновола в контексті історії боротьби за права особи і національної спільноти. Зокрема, Д. Квітковський наголосив, що В. Чорновіл написав книгу з «величезним знанням справи», відповідно вона має характер «фахового розгляду політично-правового стану в Україні» [1390, с. 24]. У 1968 р. деякі частини праць В. Чорновола надрукували англійською мовою в книзі «The Chornovil Papers» із вступним словом відомого політичного діяча З. Бжезінського, в якій він наголосив на важливості книг В. Чорновола для ознайомлення світової спільноти з подіями в Україні [1490, р. 7].

Після опублікування наприкінці 1960-х рр. праць В. Чорновола ЗМІ різних країн упродовж 1970–1980-х рр. періодично друкували інформаційні або публіцистичні матеріали про В. Чорновола, в яких йшлося про його ув'язнення, перебування в таборах і на засланні, перебіг боротьби за права. Також були опубліковані нелегально передані на Захід самвидавчі праці В. Чорновола.

Його особистість потрапила в поле уваги тогочасних закордонних дослідників, які розпочали наукове осмислення діяльності руху опору в Україні у 1960–1980-х рр. Серед надрукованих робіт цієї тематики варто виділити збірники статей «Україна семидесятих» [1494] та «Україна після Шелеста» [1493], праці Д. Берча [1446], І. Клейнера [879], К. Фармера [1456], Я. Білоцерковича [1445], Л. Алексєєвої [537]. При розкритті різноманітних питань українського руху опору згаданих років більшою чи меншою мірою

йшлося і про участь В. Чорновола в цих процесах. Зазначені праці, як і публіцистичні матеріали, містять певні неточні біографічні дані про В. Чорновола, спричинені відсутністю на Заході достовірної інформації про події в Україні. Тому з-поміж інших змістовним матеріалом вирізняється книга Л. Алексеєвої «Історія інакомислення в СРСР. Новітній період». Автор як історик за фахом та ще й активний учасник правозахисного руху в СРСР безпосередньо володіла комплексом джерельних даних і після виїзду за кордон у 1977 р. змогла висвітити в книзі різні аспекти діяльності людей, які мали відмінні від представників влади погляди на те, що відбувається в країні. У книзі Л. Алексеєва наголосила на важливості книги В. Чорновола «Лихо з розуму», подала інформацію про його діяльність під час ув'язнення, а також під час розгляду журналу «Український вісник», що виходив підпільно протягом 1970–1972 рр., зробила припущення, що автором цього часопису міг бути В. Чорновіл. Невпевненість її у цьому факті була спричинена відсутністю на той час відомостей про редактора журналу, друкувався підпільно. Згадавши про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, Л. Алексеєва не зазначила, хто був його ініціатором чи увійшов у його персональний склад, зокрема про В. Чорновола, однак наголосила, що Комітет став першою спробою утворення легальної правозахисної організації в Україні [537, с. 15]. Вміщені в книзі Л. Алексеєвої дані про В. Чорновола свідчили про його важливу роль в українському русі опору 1960–1980-х рр., створенні нових передумов організаційної праці й інформаційної забезпеченості діячів руху та української і зарубіжної громадськості.

За суттєвим рівнем ґрунтовності осмислення українського руху опору окресленого періоду як окремого явища потрібно виділити серію статей М. Прокопа, в яких розглянута і постать одного з активних діячів цього руху В. Чорновола. Цей автор не стільки детально висвітив перебіг діяльності руху опору та репресій з боку влади, як в основному проаналізував масштаби розгортання та ідейні цілі руху. Наголосив на силі характеру людей, які творили цей рух, на тому, що їх головною зброєю у протистоянні з

тоталітарним режимом були особиста жертвність, власна думка та слово. З-поміж десятків інакодумців він неодноразово виокремлював значимість «чолових постатей руху», таких, як І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Мороз і, неодмінно, В. Чорновіл. Вони, на його думку, створили «живий приклад нової української людини», «формували ідейне обличчя руху», відкрили нові перспективи для української справи, донесли її до світу як справедливу проблему і забезпечили нові можливості співпраці з іншими народами та меншостями України [1129, с. 59; 1130, с. 324, 320; 1131, с. 65].

Мирослав Прокоп проаналізував також внесок В. Чорновола у поступ українського національно-демократичного руху наприкінці 1980-х рр. Він відзначив його роль у створенні Української гельсінської спілки, у виробленні стратегії і тактики діяльності в нових умовах, налагодженні стосунків з діячами неформальних організацій та представниками письменницького середовища, що посприяло створенню Народного Руху України [1132, с. 41].

Імовірно, першою дослідницькою працею безпосередньо про В. Чорновола була стаття З. Нижанковського «Процес В'ячеслава Чорновола: спроба юридичної аналізи» [1040] опублікована 1971 р. у «Правничому віснику», який видавало Товариство українських правників у США. У ній автор розглянув із погляду правника судові рішення щодо кримінальних справ В. Чорновола 1966 та 1967 рр. Через недостатність у З. Нижанковського достовірних матеріалів про ці процеси він допустив помилку при означенні кримінальної статті, за якою засудили В. Чорновола у 1966 р.

У період перебування України в складі Радянського Союзу не вивчали проблематику руху опору 1960–1980-х рр., як і участь у ньому В. Чорновола. Як слушно зауважив Г. Касьянов, «в умовах, коли рух опору був об'єктом уваги головним чином репресивно-каральних органів, питання про його вивчення просто не стояло» [867, с. 6]. Друкувати могли тільки звинувачувально-викривальні праці, такі, як стаття доктора історичних наук Р. Г. Симоненка «Український буржуазний націоналізм – знаряддя сучасного антикомунізму», в

якій В. Чорновола було названо «ідейно незрілою особою», «антирадянським елементом» та «кримінальним злочинцем» [1194].

З відновленням незалежності Української держави розпочалося наукове вивчення діяльності руху опору в Україні у 1960–1980-х рр. Опублікована низка досліджень, предметом розгляду в яких був цей рух як суспільно-політичне явище. Згаданих проблематиці присвячені книги Ю. Курносова, Г. Касьянова, А. Русначенка, Ю. Данилюка, О. Бажана, Б. Захарова. В окремих статтях та розділах книг їх автори. В. Даниленко [738], Ю. Зайцев [810], Є. Захаров [821], І. Кафарський [869], Н. Краснянська [923], І. Кривдіна [928, 929] та інші розглядали особливості становлення і розгортання боротьби за політичні, національні, релігійні та інші права особи й спільноти в 1960–1980-х рр. Цю тему висвітлювали в узагальнюючих працях. Зокрема, в тринадцятому томі колективної монографії «Україна кризь віки», в колективній монографії в шостому томі «Політична історія України. XX ст.» та ін [1106; 1268]. В зазначених дослідженнях неодноразово йдеться про діяльність В. Чорновола, що, зрозуміло, не випадково, оскільки він був одним з найактивніших діячів руху опору, впливав на перебіг його розгортання. У них постать В. Чорновола подана інтегрованою поміж інших суб'єктів тогочасного суспільно-політичного життя, без ґрунтового аналізу його персонального внеску в історію боротьби за права особи і спільноти, оскільки основним предметом розгляду авторів згаданих праць є дослідження різних аспектів діяльності українського руху опору 1960–1980-х рр. Подібне в жодному разі не зменшує наукової цінності цих праць, адже поглиблене осмислення діяльності окремих осіб має бути метою інших досліджень.

У більшості робіт про український рух опору окресленого періоду зазначені найважливіші факти з діяльності В. Чорновола. Йдеться, зокрема, про його участь у першому протесті проти репресій у кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р., відмову свідчити на судовому процесі, звільнення з роботи за переконання, підготовку праць «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму», судову розправу над ним у 1966 та 1967 роках, відмову брати участь у

судовій розправі над В. Морозом спільно з Б. Антоненком-Давидовичем та І. Дзюбою, арешт і ув'язнення в січні 1972 р., участь у написанні проекту Статуту політв'язнів, вступ до Української гелсінської групи, ув'язнення 1980 р. тощо. В тих чи інших публікаціях звертали увагу на якийсь окремий аспект діяльності В. Чорновола, на якому не наголошено або взагалі не йдеться в інших. У першій виданій в Україні книзі про рух опору 1960–1980-х рр. Ю. Курносова «Інакомислення в Україні (60-і–І пол. 80-х рр.)» він опублікував коротку біографію В. Чорновола, якого назвав одним із репрезентантів інакомислення, символом самооборони [948, с. 6, 154]. Поряд із детальним висвітленням тих або інших моментів діяльності В. Чорновола в Україні й під час ув'язнення та заслання Ю. Курносов проаналізував низку праць та звернень В. Чорновола. Зокрема, звернення до Центрального комітету Ленінської комуністичної спілки молоді України (ЦК ЛКСМУ) щодо арештів представників української інтелігенції, працю «Лихо з розуму», що, на його думку, стала приголомшливим свідченням дійсного правового становища в Україні; брошуру В. Чорновола і Б. Пенсона «Будні мордовських таборів», у якій змальовані важкі умови життя політв'язнів; лист В. Чорновола до Президента США Д. Форда, в якому В. Чорновіл закликав американського лідера під час діалогу з радянським керівництвом звертати увагу на стан справ з правами людини в СРСР, існування політв'язнів та ін. Книга Ю. Курносова була написана під час початкової стадії наукового розроблення даної теми, накопичення необхідних фактографічних даних. Відповідно в ній, як і в багатьох інших, є певні неточності щодо біографії. Скажімо, йдеться, що В. Чорновіл був заарештований у 1966 р. за відмову давати свідчення на закритому судовому процесі в квітні 1966 р. Хоча за цей вчинок його того ж року, не вдаючись до арешту, засудили до виправних робіт.

Книга Г. Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років» серед інших досліджень подібного роду виявилася роботою, в якій чи не найширше висвітлено діяльність В. Чорновола у 1960–1980-х рр. У ній

наведена низка ґрунтовно проаналізованих фактів з його діяльності, багато із яких були невідомими широкій громадськості.

Змістовно розглянуто поширення за кордоном праці В. Чорновола «Лихо з розуму», судові процеси над ним 1966 та 1967 рр., спробу повторного засудження на початку 1969 р., заяви на захист В. Чорновола, видання підпільного журналу «Український вісник» та інші цікаві деталі. Однак, як і у попередньому дослідженні, в книзі Г. Касьянова допущені окремі неточності, зумовлені тими ж причинами. Це, зокрема, при висвітленні питань про видання та розповсюдження «Українського вісника». На недостатку необхідної інформації вказував і сам автор, зауважуючи, що «наведені відомості про учасників виготовлення і розповсюдження «Українського вісника» неповні». З огляду на це помилково вміщено інформацію про те, що у Львові журнал передруковувала С. Гулик [867, с. 117]. Перебільшенням є, що журнал мав своїх кореспондентів у численних містах України, адже координованої, організаційної мережі збору інформації не було. Дані неточності стосуються лише одного епізоду діяльності В. Чорновола, відображеного у праці Г. Касьянова, і не зменшують значення книги для відображення внеску В. Чорновола в боротьбу представників українського народу за свободу.

Схожі неточності щодо видавців «Українського вісника» трапляються й у статті О. Бажана «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках» [547], книзі О. Бажана та Ю. Данилюка «Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.)», де до видавців журналу помилково зараховано людей, які не мали жодного стосунку до його виходу [548, с. 75–76]. Наявні у ній і деякі інші фактологічні неточності, окремі з яких можна віднести до технічних помилок. А загалом книга О. Бажана та Ю. Данилюка становить солідне дослідження, ґрунтоване на багатьох уперше введених до наукового обігу архівних документів, значна частина з яких зберігається в архівних сховищах СБУ. На основі архівних матеріалів розглянута постать В. Чорновола, окремо подана його

коротка біографія. Значний акцент у книзі зроблений на аналізі самвидавних матеріалів, у тому числі тих, що підготував В. Чорновіл.

Грунтовним дослідженням визвольних процесів в Україні 1960–1980-х рр. стала книга А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років». У ній поряд з розглядом перебігу діяльності руху опору широко опрацьовано самвидавчі документи, проаналізовано ідейно-політичні погляди представників цього руху, зокрема В. Чорновола. Про його спроби після звільнення у 1969 р. з ув'язнення активізувати громадсько-політичну діяльність та поширення самвидаву А. Русначенко розкрив у одному епізоді книги, де йдеться про організовану на квартирі В. Стуса зустріч І. Світличного, І. Дзюби, Є Сверстюка та В. Чорновола [1168, с. 178]. Висвітлив А. Русначенко діяльність В. Чорновола щодо відновлення Української гельсінської групи (УГГ), створення Української гельсінської спілки, написання її програмного документа, а також участь у створенні НРУ. В книзі також є незначні неточності, що стосуються В. Чорновола.

Загальні аспекти його діяльності у 1960–1980-х рр. подано в книзі Б. Захарова «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)». В ній також трапляються деякі помилки. Зокрема, є помилкове твердження, що В. Чорновіл у 1971 р. призупинив видання «Українського вісника» через поширення погослосок про загрозу арештів [820, с. 99]. Аналогічне твердження подане в ґрунтовній дослідницькій передмові В. Овсієнка до чотиритомного видання «Українська гельсінська група» [1020, с. 12, 14]. Помилкові відомості щодо видавців «Українського вісника» та його розповсюджувачів є й у багатій на фактографічний матеріал передмові Б. Бердиховської до книги «Бунт поколінь», у якій вміщено інтерв'ю з деякими інтелектуалами з числа шістдесятників [570].

Помітне місце В. Чорновола відведено в книзі П. Шкраб'юка «Попід золоті ворота: шість елегій про родину Калинців», написаній на основі спогадів Ірини та Ігоря Калинців і матеріалів їх кримінальних справ. У ній рішення про відмову В. Чорновола свідчити в суді 1966 р. названо сенсаційним, таким, на

який тоді не змогли відважитись інші. Про тогочасну діяльність В. Чорновола сказано, що вона є промовистим виявом непокори, самопожертви і прикладу для інших у той важкий період [1414, с. 147]. Зазначено також, що В. Чорновіл розглядав створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої як початковий етап утворення в Україні Комітету захисту прав людини [1414, с. 152].

Відмову В. Чорновола давати свідчення на суді в 1966 р. зафіксував у своїй габілітаційній студії В. Мороз. На його думку, вчинок В. Чорновола разом із судовими процесами над деякими іншими представниками української інтелігенції викликав широкий громадський резонанс [1010, с. 154].

Про В. Чорновола згадано у фундаментальній праці Е. Епплбома «Історія ГУЛАГу», присвяченій розгляду радянського репресивного апарату, зокрема функціонування системи таборів [793].

При розгляді українського самвидаву як альтернативної складової літературного процесу в книзі О. Обертаса «Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і–поч. 1970-х років)», висвітлена участь В. Чорновола у цьому процесі. Розглянуто його міркування щодо причин розгортання самвидаву, поширення політичної публіцистики, використання звичних на той час фраз-кліше з офіційної марксистсько-ленінської літератури. Проаналізовані зміст, значення і поширення правозахисних збірників В. Чорновола. Зокрема, з приводу праці «Лихо з розуму» О. Обертаса зауважив, що авторська аргументація й цитати, численні факти та мотивації, перелік робіт і «складів» злочину – все це надзвичайно вражало як пересічного українського, так і ліберального західного читача, адже нічого подібного він не міг навіть уявити [1048, с. 131]. Крім того, О. Обертас наголосив, що у цьому збірнику маємо першу спробу систематизації самвидавчої літератури.

У книзі вміщено змістовно-тематичний огляд перших п'яти випусків журналу «Український вісник». Подаючи імена людей, які були безпосередньо причетними до виходу журналу, О. Обертас запозичив із виданих раніше книг помилкові дані. Зокрема, він зазначив, що у підготовці та розповсюдженні

перших п'яти випусків «Вісника» (протягом 1970–1972 рр.) під редакцією В. Чорновола найактивнішу участь брала інтелігенція Києва і Львова, зокрема М. Косів, Я. Кендзьор, О. Антонів, Л. Шереметьєва, С. Гулик, Я. Дашкевич, З. Франко, В. Мороз, І. Світличний, В. Лісовий, М. Плахотнюк, З. Антонюк, Л. Плющ та інші. Хоча більшість з названих людей не були причетними до видання журналу, найімовірніше могли тільки здогадуватися, хто його редактор. Тобто, не можна їх зараховувати до числа тих, хто брав найактивнішу участь у його підготовці. Недостовірним є твердження про існування розгалуженої мережі кореспондентів, як і те, що п'ятий (насправді шостий) випуск «Українського вісника» підготували та розповсюдили лише М. Косів та Я. Кендзьор, адже В. Чорновіл зібрав матеріали й підготував їх до друку, але остаточно завершити роботу з видання журналу не встиг через арешт. Окрім того, О. Обертас чомусь помилково вважає В. Чорновола одним з ініціаторів випуску «Вісника». Безпідставно зараховує А. Пашко до видавців т. зв. «київського» шостого номера «Українського вісника», що підготували Є. Пронюк та В. Лісовий за участю В. Овсієнка [1048, с. 180].

Загальний огляд участі В. Чорновола у виготовленні та поширенні самвидавчих матеріалів зробив С. Лис у книзі «Слово поза цензурою: Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960–1980-х років (Західна Україна)». У ній фактично викладено загальновідомі дані про зазначену діяльність В. Чорновола. Привертає увагу те, що автор недооцінює складність підготовки, важливість узагальнюючої частини до вміщених матеріалів і склад матеріалів у збірнику «Лихо з розуму» [959, с. 36]. Чомусь С. Лис розглянув зміст лише п'яти випусків журналу. Неповною і до певної міри помилковою є інформація про видавців та розповсюджувачів «Українського вісника». На думку С. Лиса, В. Чорновіл завершив видавати журнал тринадцятим номером, хоча відомо, що він видав ще й чотирнадцятий випуск.

На основі великого масиву різноманітних документів і матеріалів підготував ґрунтовне дослідження участі української діаспори у боротьбі за відновлення незалежності України в середині 1940–1990-х рр. Ю. Недужко у

книзі «Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х–початок 90-х років ХХ століття)» [1036]. Серед низки інших тем розглянуто питання поширення закордоном правозахисних праць В. Чорновола, організації і проведення акцій протесту щодо захисту В. Чорновола від переслідувань влади, поширення з цього приводу закордоном інформаційних матеріалів, залучення до тиску на владу СРСР державних структур інших країн.

Діяльність В. Чорновола у 1960–1980-х рр. висвітлена у кількох статтях, предметом уваги в яких є безпосередньо постать В. Чорновола. Зокрема, А. Куць на основі віднайдених у Центральному державному архіві громадських організацій України документів висвітлив, де за кордоном було опубліковано праці В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму», в статті «Вплив публіцистики В. Чорновола на правозахисну діяльність української еміграції 1967–1968 років» [952]. У них статтях також йдеться про реакцію на праці В. Чорновола представників української діаспори, співробітників радянських дипломатичних органів, акції протесту, організовані представниками української діаспори, та використання праць В. Чорновола західними дипломатами як засіб тиску на уряд СРСР.

Осип Зінкевич у статті «Світова преса про В. Чорновола» розкрив як ЗМІ публікували матеріали про В. Чорновола та його праці 1966–1967 рр., а також про особливості опублікування англomовного варіанта праці В. Чорновола «The Chornovil Papers» [1513]. У статті зазначено, що в усіх матеріалах, які зібрав В. Чорновіл, було наголошено на ситуації з вирішенням національного питання в СРСР. Така велика кількість матеріалів «з такою сильною й переконливою аргументацією примусила Західний світ звернути увагу на українську проблематику» [1513, с. 29].

Особливості створення В. Чорноволом Громадського комітету захисту Ніни Строкатої висвітлено в ґрунтовній науковій статті Ю. Зайцева [809]. Він також розглянув діяльність В. Чорновола щодо видання «Українського вісника» у 1970–1972 рр [813].

Участь В. Чорновола у подіях 1960–1980-х рр. відображено у серії статей В. Кіпіані [875; 1568; 1569; 1570; 1572]. У них йдеться про головування В. Чорновола в Центральному Ювілейному комітеті, створеному для відзначення ювілею І. Світличного та А. Горської, видання «Українського вісника», репресивні дії влади щодо нього, утворення Української гельсінської спілки тощо.

У статті Б. Гориня «В. Чорновіл – ініціатор створення Української гельсінської спілки» [1505] розкрито одне з важливих організаційних починань В. Чорновола в новий період його діяльності, що розпочався після повернення у другій половині 1980-х рр. в Україну. А саме про ініціювання та створення легальної опозиційної політичної організації, якою стала Українська гельсінська спілка. В статті висвітлено особливості утворення УГС та створення програмного документа. Зазначено, що головою УГС формально обрали Л. Лук'яненка, а фактичним її головою протягом першого періоду діяльності був В. Чорновіл [1505, с. 37, 39]. Враховуючи відмінність специфіки створення та діяльності УГГ і УГС (зокрема як партійної структури), остання була спадкоємицею не гельсінської групи, а радше – всього національного руху, що діяв до того часу [1505, с. 40].

Важливе місце відвів В. Чорноволу Т. Батенко у книгах про М. Гориня, Б. Гориня та І. Гея, зважаючи на тривалі й тісні стосунки цих відомих осіб із В. Чорноволом [563, 564, 565]. Особливо детально висвітлено діяльність В. Чорновола наприкінці 1980-х рр. У книгах відображено відновлення з ініціативи В. Чорновола у 1987 р. видання «Українського вісника», особливості створення та діяльності УГС, репресії з боку влади, участь у виборах до Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) та Львівської обласної ради, зустріч з Президентом США Р. Рейганом, головування В. Чорновола у Львівській обласній раді, діяльність під час серпневого перевороту 1991 р. у Москві та інші події. У книгах Т. Батенко відзначив значну роль В. Чорновола у процесі українського національного відродження кінця 1980–початку 1990-х рр. Зокрема наголосив, що журналу,

який редагував В. Чорновіл журналу судилося стати першим своєрідним каталізатором інакодумства в Україні у добу перебудови [565, с. 138]. Поряд з цим дослідник висловив і низку критичних зауважень стосовно того, що конфліктні моменти в УГС пов'язані з боротьбою за лідерство між Л. Лук'яненком і В. Чорноволом. Нетерплячість та невміння бути на других ролях, як зазначив автор, стали причиною психологічної прірви між В. Чорноволом та не менш амбітним Л. Лук'яненком [563, с. 165]. Констатуючи, що з іменем В. Чорновола пов'язані численні політичні перетворення на Львівщині, зауважив і недоліки в економічній сфері та у питанні свободи слова тощо.

Особливості стилю керівництва та діяльності В. Чорновола на посаді голови Львівської обласної ради відображено у книзі Т. Батенка «Галицькі намісники: Записки з коридорів львівської влади», в якій вміщено політичні портрети керівників виконавчої влади Львівщини протягом 1990–2003 років [562]. Він відзначив, що В. Чорновіл та його команда ставили знак рівності між інтересами регіону і загальноукраїнськими. Львівську владу за часів В. Чорновола Т. Батенко назвав феноменальним та рідкісним явищем, адже тоді приймали нетривіальні, енергійні, інноваційні, експериментальні рішення, що часто денонсували з позицією офіційного Києва. Відповідно автор зауважив, що були створені нова управлінська схема облради, нові ринкові відносини, впроваджені нові підходи до вироблення рішень, котрі набули загальнонаціонального поширення. Львівська обласна рада перебрала роль локомотива господарсько-економічних і політичних перетворень в УРСР. За суттю, те, що Польща, Литва, Латвія, Чехія здійснили в загальнонаціональному масштабі, зауважив Т. Батенко, Україна пережила в рамках одного регіону.

Львівський період державотворчої діяльності В. Чорновола протягом 1990–1992 рр. проаналізував С. Давимука [1509]. У його статті розкрито завдання, з якими прийшла до влади чорноволова команда, принципи добору кадрів і формування управлінських рішень, особливості і хід політичних та соціально-економічних перетворень тощо.

Один із важливих аспектів діяльності В. Чорновола на посаді голови Львівської обласної ради відображено в статті С. Адамовича «Проблема Соборності в процесі національно-демократичного відродження Галичини у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.» [532]. У ній йдеться про реалізацію підтримуваної В. Чорноволом ідеї координації прийняття рішень та дій між трьома обласними радами галицького регіону, в яких перемогли демократичні сили. Також у статті розглянуто особливості здійснення центральними органами влади республіки тиску на демократичні ради регіону, утворення й діяльність Галицької асамблеї та її значення і причини припинення існування.

Роль В. Чорновола в суспільно-політичних процесах другої половини 1980-х рр. проаналізував О. Гарань у статті «Діяльність В. Чорновола у період розпаду СРСР 1989–1991 рр.» [1503]. Автор зазначив, що сила В. Чорновола полягала в демонстрації чіткої опозиційності до комуністичної доктрини і радянської системи. Він міг чітко переконувати, формувати гасла та піднімати маси на здійснення цих гасел. На посаді голови Львівської обласної ради В. Чорновіл робив дуже багато для утвердження справжньої української символіки, для реальної декомунізації, для висунення ряду нових концептуальних ідей. Разом з тим О. Гарань зауважив, що на той час усе це здавалося надто радикальним, проте сприяло еволюції громадської думки [1503, с. 44–45].

У численних дослідженнях проблематики виникнення та діяльності політичних партій і рухів, зокрема НРУ, функціонування Верховної Ради України, міжпартійних стосунків та відносин влади й опозиції розглянута діяльність В. Чорновола як одного з ключових діячів українського політичного життя 1990-х рр. З-поміж зазначених тем найбільше вивчено внесок В. Чорновола у становлення та існування НРУ. Означене обумовлено активною участю В. Чорновола в утворенні, а згодом у керівництві Руху. Проте не слід вважати, що пізнавальні можливості цього питання остаточно вичерпані. Залишається доволі багато аспектів, які потребують наукового осмислення.

Першими змістовними працями, присвяченими утворенню НРУ і становленню багатопартійності в Україні, в яких розглянута роль В. Чорновола у цих процесах були книги О. Гараня [696; 697]. У них відображений вплив В. Чорновола як активіста радикальної УГС на становлення програмових положень та діяльність НРУ, бачення розвитку організації після її третього Всеукраїнського збору тощо.

Осмислення історії початкового періоду діяльності НРУ поглиблює книжка В. Г. Ковтуна «Історія Народного Руху України» [889]. Попри суттєву інформаційну наповненість праці, у ній є авторські інтерпретації подій, не основані на конкретних історичних джерелах. Серед іншого В. Ковтун критично ставиться до перетворення НРУ на політичну партію та гіперболізує суб'єктивний фактор В. Чорновола у цій реорганізації [889, с. 92, 98, 123, 33–350]. Розглядається участь В. Чорновола у діяльності НРУ в початковий період його існування у книжці Н. Кіндрачук «За Україну незалежну» [874].

Широке коло питань, пов'язаних із внеском В. Чорновола у розвиток НРУ, розглянуте у книзі Г. Гончарука «Народний Рух України. Історія» [705]. У ній відзначено роль особистої позиції В. Чорновола під час програмного і організаційного становлення Руху, вирішення питання щодо перетворення Руху на партію, формування позиції у ставленні до влади після 1 грудня 1991 р. тощо. У книзі розглянуто проблеми, з якими В. Чорноволу довелося зіштовхнутися після приходу до керівництва Руху, перебіг їх розв'язання і налагодження діяльності НРУ як авторитетної всеукраїнської партійної структури. Зберегти НРУ як впливовий політичний суб'єкт суспільно-політичного та державного життя України вдалося, на думку дослідника, завдяки реорганізації його з громадсько-політичної організації на політичну партію. Відобразив Г. Гончарук і прорахунки В. Чорновола на посаді голови партії, що впливали на ефективність її діяльності та рівень підтримки в суспільстві.

Державотворчі заходи В. Чорновола на посаді голови НРУ окреслив Ю. Діденко у праці «Народний рух у державотворчих процесах України (1989–

2002)» [772]. У ній проаналізовано важливість державотворчих рішень третіх Всеукраїнських зборів НРУ, сформульованих під безпосереднім впливом обраного на зборах співголовою Руху В. Чорновола; наголошено на важливості ухвалення під керівництвом нового очільника організації «Концепції державотворення в Україні», яку названо базовим документом державотворчої діяльності депутатів НРУ. Внесок В. Чорновола в прийняття Конституції України, як і його участь у створенні законодавчої бази українського державотворення на чолі фракції НРУ у Верховній Раді України, також відображено у дослідженні Ю. Діденка.

Ідеї і заходи В. Чорновола щодо національного питання, участь у підготовці та ухваленні Конституції України, вдосконаленні програмних позицій НРУ розглянуті в книзі Г. Гончарука та О. Шановської «Національна ідеї і Народний Рух України» [706]. «Новаторські підходи Руху до принципів управління сферою етнонаціональних відносин, цілеспрямована організаційна і культурно-масова робота..., вироблення цілісної концепції національно-демократичного розвитку країни засвідчує значний потенціал Руху і його вагомий внесок в удосконалення міжетнічних відносин у процесі розвитку української держави», – зазначено в цьому дослідженні Г. Гончарука та О. Шановської [706, с. 169].

Цікава інформація про В. Чорновола подана у довідковій книзі «Народний Рух України», де опубліковано біографічні довідки провідних діячів Руху [1027]. Змістовність зібраних у довіднику матеріалів посилює, що вони були підготовлені на основі анкет, які особисто заповнили рухівці. Відповідно, книга відзначається відсутністю помилок та ґрунтовністю інформації про трудовий шлях і громадсько-політичну діяльність, політичні погляди та позиції, хобі й захоплення В. Чорновола.

Інформація про діяльність В. Чорновола в НРУ наведена у низці досліджень, присвячених вивченню історії розвитку регіональних організацій Руху. Опубліковані розвідки про становлення і розвиток НРУ на Волині, Донеччині, Чернігівщині, Снятинщині та ін [577; 1095; 1247; 1501].

Діяльність плеяди провідних особистостей на тлі боротьби за владу в другій половині 80–першій пол. 1990-х рр. розкрита в насиченому різноманітними джерельними матеріалами дослідженні В. Литвина «Політична арена України: дійові особи та виконавці» [966]. Серед інших діячів висвітлена постать В. Чорновола під час президентських виборів 1991 р., трансформації НРУ на партію, формування принципів відносин НРУ з Президентом України, виборчих кампаній 1994 р. та початку роботи Верховної Ради України другого скликання. Автор книги піддав сумніву доцільність відмови нового керівництва Руху від формату громадсько-політичного об'єднання, яким був Рух до 1992 р.; зазначив непослідовність В. Чорновола щодо перетворення НРУ на партію, зважаючи на різне ставлення до цієї ідеї на початку 1990 р. і на початку 1992 р.; наголосив, що перехід В. Чорновола в опозицію до Л. Кравчука призвів до того, що Рух у боротьбі з Президентом України став по один бік з проросійськими комуністичними силами [966, с. 372–375].

У книзі М. Михальченка, В. Андрущенка «Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991–1995» висвітлено період розпаду СРСР та створення Української держави в контексті розгляду політичного портрету Л. Кравчука [1006]. Одному з провідних українських діячів того періоду – В. Чорноволу теж приділена належна увага. Зокрема, під час розгляду питання про президентські вибори 1991 р., на яких націонал-демократам не вдалося виставити спільного кандидата; переговори лідерів НРУ з Президентом України Л. Кравчуком про співпрацю; відносини лідера НРУ та Президента України протягом 1991–1995 рр. Співавтори цієї книги М. Михальченко та В. Андрущенко наголосили, що В. Чорновіл був готовим співпрацювати з Л. Кравчуком на паритетних засадах, але не підпорядковувати Рух йому [1006, с. 120].

Особливості вироблення ставлення НРУ В. Чорновола до Президента України у 1991–1996 рр. розглянуті в книзі «Становлення владних структур в Україні (1991–1996)» [1211]. У ній проаналізовані причини гнучкої позиції В. Чорновола щодо найвищої посадової особи країни.

Відносини В. Чорновола з владою і національно-демократичними партіями, його робота як керівника партії, участь у конфліктних ситуаціях та розколі Руху 1999 р., діяльність під час парламентських та президентських виборів, а також значення його внеску в розвиток Руху, національно-демократичного політичного середовища та суспільно-політичної ситуації у країні загалом розглянуті з різноманітним осмисленням у багатьох працях, в яких досліджені суспільно-політичні процеси, громадсько-політичні й партійні структури, державотворча діяльність тощо [549; 1158; 1253].

Участь В. Чорновола в діяльності НРУ та в русі опору 1960–1980-х рр. розглянута в низці дисертаційних досліджень. Зокрема, у роботах О. Бажана [1543], О. Бураковського [1545], І. Кривдіної [1548], С. Овсієнка [1551], В. Піпаша [1554], А. Русначенка [1555], І. Стасюк [1556], О. Шановської [1557].

Осмисленню особистості В. Чорновола, без сумніву, сприяють регулярні наукові конференції «Народний Рух України: місце в історії та політиці», що відбуваються в Одесі. У значній кількості опублікованих за результатами конференцій доповідей містяться узагальнення стосовно позиції чи діяльності В. Чорновола в складі Руху. Ґрунтовно окреслили роль і значення В. Чорновола в суспільно-політичних та державотворчих процесах 1990-х рр. у доповідях С. Давимука [1508], А. Іващенко [1514], І. Кривдіна [1519], Ю. Ключковський [1515], О. Мельникова [1524], Б. Тарасюк [1535], С. Шевченко [1540].

Питання участі В. Чорновола у діяльності Руху порушені у виступах доповідачів на приурочених до 20-річчя створення НРУ низки різного рівня наукових конференціях та круглих столів [1528, 1536].

Переважно до ювілейних дат цього відомого українського громадсько-політичного та державного діяча відбуваються також наукові конференції, присвячені дослідженню його особистого внеску в історію українського народу. Їх своєрідним підсумком стають збірники матеріалів т. зв. Чорноволівських читань [1523].

Фактично першим ґрунтовним відображенням ідей та поглядів В. Чорновола є тритомний збірник Гната Василичина [638]. Автор опрацював

значну кількість виступів, інтерв'ю, статей, заяв В. Чорновола, а також публікацій про нього опублікованих переважно у ЗМІ. Хронологічно охоплено його діяльність протягом 1990–1999 рр., коли він перебував на посаді голови Львівської обласної ради, працював у Верховній Раді України та очолював НРУ. Тобто в збірнику йдеться про сприйняття і реагування В. Чорновола на виклики, спричинені розбудовою місцевого самоврядування на Львівщині, формуванням основ національної державності, становленням і розвитком рухівської партійної структури тощо.

Після 2000 року спостерігається збільшення кількості праць, присвячених цьому видатному діячеві. Частина з них є описовими з обмеженим фактографічним матеріалом, слабкими аргументацією та узагальненнями. Поряд з такими постановочними роботами опубліковані цікаві наукові розвідки як про окремі аспекти роботи В. Чорновола, так і про тривалі періоди його життєдіяльності. Однією з таких ґрунтовних студій є праця Я. Секо та С. Бондаренко «В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі доби» [1186]. У ній співавтори на основі численних матеріалів розглянули життєвий шлях та різні етапи діяльності політика.

Особливості формування і розвитку особистості В. Чорновола розглянуті в статтях О. Бажана [1500], І. Кривдіної [927], Г. Побережець [1101], Н. Дребот [787; 789]; літературознавчі аспекти творчості висвітлюють Л. Козубенко [901], М. Коцюбинська [1518], Валентина Чорновіл [1310]; публіцистику та журналістську діяльність вивчають І. Кривдіна [930], Г. Тарканій [575; 1233, 1234], Н. Дребот [788], В. Марценішко [993]; епістолярну спадщину осмислювала М. Коцюбинська [919]; рухівську проблематику в діяльності В. Чорновола аналізують І. Кривдіна [1519], В. Головченко [1504]; погляди В. Чорновола щодо державного устрою України досліджують О. Андрощук [539], С. Адамович [531] та інші.

Для популяризації імені В. Чорновола та його ідей з ініціативи НРУ було кілька разів перевидано брошуру, де подано його біографію та окремі статті й цитати [603; 604; 619].

Біографічні дані про В. Чорновола, його політичні концепції вміщено у довідковій літературі [543; 668; 1028]. На жаль, загальною тенденцією таких публікацій є ті чи інші помилки у відображенні біографії В. Чорновола. Подібне допущено і в біографічних даних В. Чорновола, наведених у бібліографічних оглядах літератури про його життя та діяльність [607]. Хоча, звичайно, сам факт складання таких довідкових матеріалів сприяє актуалізації і систематизації публікацій про В. Чорновола. Так, у бібліографічних оглядах подано перелік праць, виступів й інтерв'ю В. Чорновола, наукових досліджень і публіцистичних публікацій про його життя, громадсько-політичну, державотворчу діяльність та спогадів інших людей про нього [589; 629].

Таким чином, аналіз історіографії означеної проблематики свідчить, що життя та діяльність цього чільного представника українського народу досі належним чином не опрацьовані науково. Ще не здійснено ґрунтовного осмислення праць В. Чорновола, немає наукових видань, у яких були б різнопланово висвітлені його державотворча, громадсько-політична, партійна, літературознавча, журналістська діяльність та особисте життя. Переважно окремі аспекти окреслених питань розглянуті епізодично і фрагментарно в працях, присвячених певній історичній темі, відповідно детальний аналіз ролі й значення В. Чорновола не передбачено логікою авторських завдань таких досліджень. Подібне наявне в узагальнюючих роботах, у яких при висвітленні певного періоду української історії йдеться і про В. Чорновола в контексті висвітлення інших подій. Детальний розгляд певних персоналій у таких працях не передбачено з огляду на широкий діапазон охоплених у них подій. Тому ця актуальна проблема потребує ретельного і комплексного розв'язання.

1.2. Джерела дослідження

Пізнати та осмислити історичну дійсність, історичну постать чи історичні процеси можливо, як відомо, за допомогою вивчення інформації, що містять джерела – реалії створені у минулому в процесі людської діяльності. Ці носії історичної інформації відрізняються між собою за формою, змістом та походженням, однак кожне джерело окремо відображає лише певний фрагмент життєдіяльності тієї чи іншої людини [984, с. 6; 769, с. 20]. Відповідно, суспільні процеси, як і окремі особистості, з огляду на свою складність, а то й суперечливість не можуть бути охоплені й відображені на основі окремих, навіть вагомих джерел. Конкретна історична проблема буде всебічно реконструйована за умови виявлення і використання сукупності різноманітних джерел, тобто створення джерельного комплексу, достатнього для отримання необхідної множини фактів з досліджуваної проблеми [770, с.11; 1135, с. 73]. Репрезентативний комплекс джерел обов'язково має відповідати таким вимогам, як повнота, системність, точність, доказовість, наявність незаперечних фактів. Тобто необхідно визначити оптимальний обсяг джерел, що міг би служити гарантом від дещо однобокого заангажованого добору матеріалу, запобігти ігноруванню даних, котрі відповідають загальноприйнятій концепції. Тим самим буде дотримано одну з важливих умов вартісного наукового дослідження, а саме врахування практично всього наявного комплексу джерел, що стосується певної проблеми [676, с. 25]. Згідно з таким методичним підходом у дослідженні забезпечується використання актуалізованих джерел, що були історіографічно засвоєні різними способами, а також неопублікованих, котрі в результаті опрацювання та оприлюднення введені з категорії потенційних джерел до наукового обігу.

Для кращого вивчення різних сукупностей джерел, підвищення ефективності їх використання необхідно встановити об'єктивно наявні зв'язки між різними категоріями джерел, тобто класифікувати їх [885, с. 12]. Класифікація як важливий засіб організації пізнавальної діяльності, на

переконання О. Богданишеної, поглиблює уявлення про природу історичного джерела та допомагає кращому опрацюванню історичної інформації, що міститься в джерелах [581, с. 69]. Специфіка класифікації джерел залежить від особливостей конкретного історичного дослідження, а саме: предмета дослідження, його мети й завдань і наявних джерел.

Враховуючи тематику дисертаційного дослідження, вважаємо обґрунтованим використати типолого-видову класифікацію джерел, основним принципом якої є спосіб кодування наявної в них інформації як результат втілення та одночасно відображення в них історичної дійсності. Типи джерел виокремлюються за об'єктивно притаманною їм ознакою – способом передачі інформації. Основними типами джерел є письмові, речові, кіно-фотодокументи, фонодокументи та ін. Найбільший обсяг інформації дисертаційного дослідження було отримано з письмових джерел. Саме вони, на переконання багатьох істориків, мають найважливіше значення для дослідження історичного процесу писемних часів. За твердженням С. Макаруча, їх інформація, на відміну від інших типів джерел, відкритіша, конкретизована датуванням, локалізацією подій, персоналіями [984, с. 15].

У дисертаційному дослідженні використані письмові джерела – як документальні, так і наративні (оповідні). Опрацювання цих двох масивів згаданих джерел відбувалося з урахуванням специфіки кодування у них інформації. Адже в документальних письмових джерелах історичну дійсність відображали безпосередньо, без будь-якої оцінки її з боку автора або людини, котра зафіксувала на письмі відомості про подію, а в наративному роді письмових джерел фіксація відбувалась у довільній формі через світосприймання автора, сама ж подія отримувала його власну оцінку [676, с. 14]. Для впорядкування множини письмових документів обох родів та ефективного вилучення інформації весь комплекс джерел обох родів у дослідженні було умовно згруповано на окремі види. Видом історичних джерел прийнято вважати сукупність історичних джерел, близьких за змістом та / або походженням [581, с. 91; 778, с. 149]. Відповідно були отримані такі види:

біографічні документи, документи державної і громадсько-політичної діяльності, епістолярна спадщина, наукові й публіцистичні праці В. Чорновола, періодичні видання та мемуари.

Інформаційні матеріали про В. Чорновола різних періодів його життя та діяльності перебувають у ряді центральних та регіональних архівних сховищ, а також у персональних зібраннях документів. Цінні та ще не актуалізовані письмові джерела зберігають у Державному архіві Черкаської області (фонд П-3285 «Звенигородський райком ЛКСМ України»). В ньому зосереджено документацію первинної комсомольської організації Вільхівецької середньої школи та Звенигородського районного комітету Ленінської комуністичної спілки молоді України (ЛКСМУ). Зокрема, протоколи районних комсомольських конференцій, комсомольських зборів школи, пленумів і засідань бюро районної комсомольської організації та комсомольського комітету школи. Виявлені документи розкривають інформацію про маловідомі для загалу роки навчання В. Чорновола у Вільхівецькій середній школі. З них довідуємося про його активну участь у навчально-виховному процесі школи, про виконання обов'язків відповідального за успішність і дисципліну школярів. У контексті цієї діяльності В. Чорновіл став співорганізатором та редактором шкільної сатиричної газети «Перець». Окрім контролю за підготовкою школярів до уроків, він усвідомлював важливість створення умов для культурно-масового відпочинку, тому зніціював вечори відпочинку для школярів і молоді села. Проявляв ініціативу стосовно допомоги школи колгоспу, організувавши молодіжні бригади, які брали участь у заготівлі кормів. Відповідні факти діяльності свідчили про зростання авторитету В. Чорновола серед учнів, педагогів школи і керівництва районної комсомольської організації.

Відомості про успішне навчання В. Чорновола містяться в архіві Вільхівецької середньої школи, де зберігаються класні журнали за 1953/54 та 1954/55 навчальні роки (тоді він навчавсь у 9-му та 10-му класі). Ці журнали свідчать, що В. Чорновіл з усіх дисциплін отримував відмінні оцінки.

Інформацію про його шкільні роки доповнюють матеріали, що зберігаються в особовій справі В. Чорновола в архіві Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З характеристики, яку видав В. Чорноволу директор Вільховецької середньої школи В. Білик, випливає, що він неодноразово за відмінне навчання, зразкову поведінку і громадсько-корисну роботу був нагороджений грамотами і премійований книгами. У автобіографії написаній при вступі до університету, В. Чорновіл зазначив, що за значні успіхи в роботі гуртка юних натуралістів був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки, де отримав бронзову медаль. Окрім директора школи, організаторські здібності В. Чорновола відзначив у характеристиці на нього секретар Звенигородського райкому ЛКСМУ А. Слинько.

Матеріали особової справи В. Чорновола містять інформацію про його навчання в університеті. Крім уже згаданих документів, в особовій справі зберігаються заява В. Чорновола з приводу вступу до Київського державного (нині національного) університету ім. Тараса Шевченка, облікова картка, заяви щодо звільнення від оплати за навчання і надання коштів для плати за помешкання, заява з проханням перевести його з філологічного факультету на факультет журналістики, довідка з Львівської студії телебачення про прибуття В. Чорновола після завершення університету на місце праці та ін. Містить особова справа ще один цікавий документ – заяву В. Чорновола про його бажання поїхати на будівництво домни у м. Жданов (нині м. Маріуполь). В характеристиці за підписами декана факультету журналістики В. Рубана, секретаря комсомольського бюро Д. Сайжарівського та голови профкому О. Войтовича певною мірою проглядається вимушеність цієї поїздки В. Чорновола. З цього документа випливає, що В. Чорновіл цілком відійшов від комсомольського життя і був на межі виключення з університету за свої погляди та висловлювання.

Документи, які зберігаються в Державному архіві Київської області (фонд П-9912 «Комітет ЛКСМУ Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка») свідчать, що на недавно створеному факультеті журналістики

Київського державного університету ім. Т. Шевченка студентів переслідували за вільнодумство, їхні персональні справи періодично розглядали на комсомольських, ректорат і партком критикували керівництво факультету за недопрацювання. У фонді Р-1246 «Київський державний університет ім. Т. Шевченка» Державного архіву м. Києва виявлено документи, в яких йдеться про те, що факультет журналістики потрапив під закриття, адже на нього припинили прийом студентів. Про скорочення викладацьких кадрів у зв'язку із зменшенням кількості студентів протягом 1957–1959 рр. та про критику з боку парткому Комуністичної партії України (КПУ) і комітету ЛКСМУ керівництва факультету свідчать документи фонду 1 «Центральний комітет Компартії України», опис 71 «Відділ науки і вищих навчальних закладів ЦК КПУ» Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Отримати інформацію про навчальний рівень студентів курсу, на якому навчався В. Чорновіл, вдалося за допомогою документів ф. Р-1246 Державного архіву м. Києва. Наявні там матеріали дали змогу також встановити точну назву теми дипломної роботи В. Чорновола та прізвище його наукового керівника.

Серед численних матеріалів і документів, що зберігаються в Архіві В. Чорновола, який знаходиться в сестри Валентини Чорновіл та у Міжнародному благодійному фонді ім. В. Чорновола, є окремі матеріали про його студентські роки. Зокрема, низка посвідчень від редакцій різних пресових органів на ім'я В. Чорновола як студента-практиканта, звіти про практику і характеристики на нього з місць практики та керівництва університету й комсомольської організації.

Про працю В. Чорновола на Львівському телебаченні у 1960–1963 рр. виявлено матеріали у ф. 2504 «Первинна партійна організація Компартії України. Львівська студія телебачення, м. Львів» Державного архіву Львівської області (ДАЛО).

Активну громадську діяльність В. Чорновола у 1960-х рр. простежено за документами, що зберігаються в ЦДАГО України у фонді загального відділу

Центрального комітету КПУ (ЦК КПУ) (ф. 1, оп. 24 та 25). У наявних тут листах, що їх надіслано до Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) за підписом першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, доповідних записках Голови Верховного Суду УРСР, Прокурора УРСР, Голови Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР, в інформаційних повідомленнях працівників ЦК КПУ про вжиті заходи стосовно виконання постанови Президії ЦК КПУ щодо боротьби з інакодумцями йдеться про участь В. Чорновола в заходах протесту проти арештів та судових процесів над представниками української інтелігенції у 1965–1966 рр. Так, у доповідній записці до ЦК КПУ першого секретаря Львівського обкому КПУ В. Куцєвола повідомлено про участь В. Чорновола у судовому процесі над братами Горинями, М. Зваричевською та М. Осадчим, де він не лише разом з іншими висловив обурення з приводу того, що відбувається свавілля, а й відмовився свідчити. У доповідній записці Голови Верховного Суду УРСР В. Зайчука, Прокурора УРСР Ф. Глуха, Голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченка зазначено, що через «зухвалу, провокаційну поведінку» В. Чорновола на процесі його було випроваджено із залу судового засідання та суд прийняв окрему ухвалу про притягнення В. Чорновола до кримінальної відповідальності. З інформаційного повідомлення до ЦК КПУ консультанта відділу науки і культури ЦК КПУ В. Костюченка випливає, що В. Чорновола звільнили з роботи в редакції газети «Друг читача» в рамках кампанії влади проти «неугодних» їй осіб. У згаданих документах містяться зауваження про наявність компрометуючих даних на В. Чорновола, що могли бути підставою для його арешту.

У ф. 1 ЦДАГО України зберігаються матеріали, що стосуються кримінальної справи В. Чорновола 1967 р. Різні бачення судового процесу над В. Чорноволом, вияви громадських протестів видно з листа І. Дзюби, І. Світличного, Н. Світличної, Л. Костенко й А. Горської до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Позиція В. Чорновола стосовно заведення щодо нього кримінальної справи за написання книг «Правосуддя чи рецидиви терору?» і

«Лихо з розуму» та вироку суду розкрита в наявних його матеріалах. У справі 6306 (ф. 1, оп. 24) міститься текст «Останнього слова В. Чорновола на суді», а в справі 6426 того самого опису є власноручно написана заява В. Чорновола до ЦК КПУ, Президії Верховної Ради УРСР, Прокуратури УРСР. До інформативних належать документи ЦДАГО України про опублікування та поширення за кордоном праць В. Чорновола. З приводу змісту цих книг до радянських органів влади та дипломатичних представництв надходили численні листи, звернення і заяви, що нині є в справі 6455 (ф. 1, оп. 24). Привертає увагу, що серед авторів листів були т. зв. «прогресивні» представники української діаспори, які прихильно ставилися до радянської влади в Україні. Зокрема, лист до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста від Президента Робітничого допомогового товариства Канади А. Білецького, в якому останній, не сумніваючись у викладеному в працях В. Чорновола, просить роз'яснити йому, чому подібне відбувається в Україні.

Матеріали справи 106 (ф. 1, оп. 25) свідчать про те, що особою В. Чорновола та його працями зацікавилися радянські дипломати, які просили центральні органи надати їм потрібну інформацію, оскільки її відсутність ускладнювала їх роботу за кордоном. Про це йдеться в інформаційній записці представника УРСР в Комісії Організації Об'єднаних Націй (ООН) з прав людини, проф. П. Недбайла, листах посла СРСР в Канаді І. Шпедько, міністра закордонних справ УРСР Д. Білоколоса та ін. У цих документах також детально висвітлено, де друкували праці В. Чорновола, які ЗМІ подавали статті й матеріали про його книги та які акції протесту відбувалися. Матеріали радянських дипломатів свідчать, що вони не лише надавали інформацію про перебіг широких заходів протесту, викликаних працями В. Чорновола, а й рекомендували опублікувати у пресі компрометуючі статті про В. Чорновола. В документах справи 106 (ф. 1, опис 24) та справи 2 (ф. 1, опис 10) міститься інформація про заходи, спрямовані на нейтралізацію впливу праць цього автора на Заході. Подібні дезінформаційні заходи проти В. Чорновола вчергове було

розгорнуто за кордоном після участі В. Чорновола у захисті В. Мороза, про що свідчать документи справи 546 (ф. 1, оп. 25).

Масові арешти та судові процеси 1972–1973 рр. призвели до появи нових численних документів, де фігурує прізвище В. Чорновола. Про нього йдеться насамперед у листах до ЦК КПРС першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, в яких він інформує про арешт В. Чорновола та інших осіб (ф. 1, оп. 25, спр. 64). Серед інших документів зберігається доповідна записка до ЦК КПУ міністра юстиції УРСР В. Зайчука про завершення судового процесу над В. Чорноволом від 16 квітня 1973 р. (ф. 1, оп. 25, спр. 877). У фонді 1, опис 10, справа 1388 виявлено інформаційний матеріал про «боротьбу з націоналістичними, антирадянськими проявами» авторства першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького від 23 квітня 1973 р.; цей документ став предметом, так би мовити, підсумкового обговорення результатів репресивної кампанії 1972–1973 рр. на засіданні політбюро ЦК КПУ 23 квітня 1973 р. У ньому неодноразово згадане прізвище В. Чорновола як одного з провідних діячів руху спротиву, або, як ідеться в матеріалі В. Щербицького, «групи українських націоналістів із складу інтелігенції – т. зв. «шестидесятників».

У значній кількості архівних документів міститься інформація про публікації в закордонних ЗМІ матеріалів про арешт В. Чорновола та інших осіб, а також реакцію на них громадськості. Ці документи готували працівники постійного представництва УРСР при ООН, міністр закордонних справ УРСР Г. Шевель, перший секретар посольства СРСР в Канаді В. Лапицький, третій секретар міністерства закордонних справ УРСР Ю. Костенко та ін. Вони зазначали, зокрема, що з приводу арешту В. Чорновола та інших мали місце виступи під час засідання палати представників Конгресу США конгресменів Г. Уельстоцькі та Д. Раріка, а сенатор парламенту Канади П. Юзик підтримав ідею перевидання журналу «Український вісник» за кордоном.

Особливості громадсько-політичної діяльності представників руху опору 1960–початку 1970-х рр., зокрема В. Чорновола, окреслюються з матеріалів проваджених співробітниками КДБ кримінальних справ, що зберігаються в

Галузевому державному архіву СБУ (ГДА СБУ). При розгляді цих документів необхідно врахувати специфічність їх укладання, коли слідчі та звинувачені вкладали в слова подекуди цілком протилежне значення, коли звинувачені не були зацікавлені вносити в протоколи допиту відому їм інформацію, коли нерідко під тиском слідчих протоколи допитів чи очних ставок складали у вигідному для слідства формулюванні тощо. Попри необхідність ретельного, критичного аналізу цих джерел, вони містять значний інформаційний матеріал, зокрема документи самвидаву, дають змогу простежити за силою волі людини, яка потрапила у важкі психологічні умови провадження щодо неї кримінальної справи за цілковитої інформаційної блокади. Кримінальні справи складаються з різноманітних документів, що несуть різне інформаційне навантаження. Це: постанови про порушення кримінальної справи, проведення розслідування, обшук, арешт, долучення речових доказів; протоколи обшуків, допитів, очних ставок; висновки експертів; заяви, звернення, протести звинувачених, речові докази та ін. Стосовно справи В. Чорновола, то вона містить довідки про розповсюдження журналу «Український вісник», рецензії та відгуки на окремі номери журналів науковців тощо.

В ГДА СБУ є дві кримінальні справи В. Чорновола. Це справа № 14/9Д 1967 року провадження (ф. 6. «Кримінальні справи на реабілітованих осіб», спр. 72643ФП), що складається із 7 томів, і справа № 196 1972–1973 рр. (ф. 6, спр. 72644ФП) обсягом 15 томів. Інформацію про В. Чорновола можна виявити також в інших кримінальних справах. Скажімо, у справі № 2, провадженій «по факту розповсюдження антирадянських документів» (ф. 6, спр. 42) або у справі № 24, відкритій «по факту поширення в м. Києві антирадянської книги А. Авторханова «Технологія влади». Значне зацікавлення викликає кримінальна справа № 45 (ф. 6, спр. 68805ФП), котру провадили проти одного з очільників шістдесятників І. Світличного. У ній наявні численні матеріали, протоколи допитів багатьох людей, що містять інформацію, яка охоплює період від початку 1960 до 1972 року. Суттєвий обсяг інформації міститься про громадсько-політичну діяльність В. Чорновола, зокрема про журнал

«Український вісник», який він створив та редагував. Репрезентативною і такою, що вперше вводиться до наукового обігу, є кримінальна справа № 42 (ф. 6, спр. 41), порушена слідчим відділом КДБ при Раді Міністрів УРСР 8 серпня 1971 р. «по факту виготовлення та розповсюдження антирадянського т. зв. журналу «Український вісник». Матеріали справи дають змогу простежити, як розгортався пошук осіб, котрі видавали і поширювали «Вісник», та з якими нездоланими проблемами зіштовхнулися слідчі, котрі не змогли виявити необхідних фактичних даних, аби довести те, що редактором журналу був В. Чорновіл.

Різноманітні матеріали про особливості видавничо-редакційної діяльності В. Чорновола містяться в його особистому Архіві. Це, зокрема, записки надходжень та витрат редакції «Українського вісника» періоду відновлення видання у другій половині 1980-х рр., що вів Чорновіл, інформація про авторів «Листів прес-служби УГС», заява про створення Української незалежної видавничо-інформаційної спілки (УНВІС), опис видань групи «Українського вісника», а також добірка номерів «Українського вісника», «УВ-експресу», «Листків прес-служби УГС» та інших видань.

Важливе значення мало виявлення у фондах Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип» (м. Київ) чотирнадцятого номера «Українського вісника», адже вважали, і це фігурувало в наукових публікаціях, що В. Чорновіл видав лише тринадцять випусків «Вісника». В архіві «Смолоскипа» виділений комплекс присвячених В. Чорноволу матеріалів, що зберігаються в окремих папках. Значний інтерес становить також зібрання підшивок видань самвидаву, неформальної преси кінця 1980-х–початку 1990-х років і закордонних статей із ЗМІ про український рух опору.

Діяльність В. Чорновола з реорганізації рухівської преси та створення офіціозу партії дають змогу осмислити матеріали Архіву Центрального проводу Народного Руху України. Варто зазначити, що опрацювання документів цього архіву ускладнене через відсутність їх загального систематизування, яке було порушено під час розколу партії. У цьому архіві

вдалося виявити низку цікавих документів, зокрема пропозицію-обґрунтування стосовно створення газети, що підготували В. Чорновіл та Л. Танюк, заяву В. Чорновола до Держкомвидаву щодо реєстрації газети «Час-Тіме», положення про видання НРУ, витрати на друк газет «Асоціації регіональної демократичної преси України» та інші важливі матеріали, які дозволили розкрити роботу В. Чорновола з інформаційного забезпечення висвітлення діяльності Руху.

Додаткової вичерпності цієї тематики вдалося досягти завдяки вивченню матеріалів і документів ф. 270 «Народний Рух України» та ф. 271 «Львівська обласна філія Української гельсінської спілки, Української республіканської партії» ЦДАГО України.

У ЦДАГО України представлені документи про В. Чорновола як ініціатора та члена громадсько-політичних організацій. У фонді 1, оп. 32 та фонді 271 зберігаються матеріали про його роботу зі створення Української гельсінської спілки у 1988–1989 рр. Матеріали про організаційну діяльність В. Чорновола зі створення УГС також містяться у ф. Р-3447 «Тернопільська обласна організація Української республіканської партії» Державного архіву Тернопільської області та ф. П-3 «Львівський обком Компартії України» і ф. П-4 «Львівський міськком Компартії України» ДАЛО. Низка документів УГС, до вироблення яких був причетний В. Чорновіл, ряд його заяв і листів до керівних органів УГС, добірки пресових видань УГС зберігаються також в Архіві В. Чорновола.

У ЦДАГО України є матеріали про позицію влади щодо УГС, її намагання ліквідувати цю організацію, перешкодити В. Чорноволу створити організаційну мережу. Також зберігаються матеріали про черговий арешт і засудження у 1989 р. В. Чорновола за активну громадсько-політичну діяльність.

Виявлені документи, в яких висвітлене ставлення УГС, в т. ч. В. Чорновола, до створення НРУ. У ф. 270 наявні матеріали про участь В. Чорновола у створенні Руху, про намагання представників поміркованої його частини завадити В. Чорноволу виступити на Установчому зборі НРУ як

одному з представників групи радикалів у Русі. Документи ф. 270 та ф. 272 «Демократична партія України» розкривають особливості реорганізації НРУ з громадсько-політичної організації на політичну партію, подають бачення цього питання з боку лідерів різних партій, а також В. Чорновола.

Значний комплекс матеріалів фонду 270 ЦДАГО України висвітлює працю В. Чорновола на посаді голови НРУ з 1992 до 1999 року. Це – різноманітні інструктивні матеріали, ухвали, рішення, резолюції, звернення, звіти, протоколи засідань Центрального проводу, Малої і Великої рад, Всеукраїнських зборів, фракції НРУ у Верховній Раді України та ін. Численні матеріали зберігаються в Архіві Центрального проводу Народного Руху України. Серед них – пропозиції, інформаційні й аналітичні записки працівників різних відділів апарату партії голові НРУ, відомості про поїздки В. Чорновола до крайових організацій партії і закордонні відрядження, матеріали про участь В. Чорновола в розробленні передвиборних засад, програми й статуту Руху тощо. У збережених документах відображено кризові явища в партії, процес її розколу та участь у цих подіях В. Чорновола.

Період праці В. Чорновола на посаді голови Львівської обласної ради широко відображений у документах, що зберігаються у фондах 1, описи 11, 20, 32 та фондах 270 і 271 ЦДАГО України. Вони походять від республіканських та місцевих органів влади, партійних і громадських організацій тощо. В документах цих фондів міститься інформація про участь В. Чорновола у підготовці першого засідання обласної ради; впровадження рішень обласної ради про національну символіку, пресу, релігію, призовну кампанію до радянської армії; про особливості протистояння обласної ради під орудою В. Чорновола з правлячою в країні комуністичною партією, про дії В. Чорновола під час загострення політичної ситуації у країні восени 1990 р.; про участь В. Чорновола в утворенні Комітету громадської згоди і Галицької асамблеї; про ініціативу В. Чорновола провести галицький референдум стосовно ставлення населення до незалежності України у березні 1991 р.; про

дії В. Чорновола під час серпневого путчу 1991 р. та його заходи з припинення діяльності КПРС-КПУ на Львівщині тощо.

Значну кількість документів про роботу В. Чорновола у Львівській обласній раді зберігають у ДАЛО (ф. Р-221 «Львівська обласна рада народних депутатів. Виконавчий комітет» та ф. 3257 «Львівська обласна рада»). Там є стенограми першої сесії Львівської обласної ради першого демократичного скликання, стенограми першої об'єднаної сесії Галицької асамблеї, протоколи та ухвали президії і сесій Львівської обласної ради, а також особова справа голови Львівської обласної ради В. Чорновола.

Інформацію про суспільно-політичне становище в західному регіоні, діяльність Львівської обласної ради та В. Чорновола, ставлення до його дій населення та громадських і політичних організацій подають доповідні записки керівництва КДБ УРСР, що зберігаються у фонді 16 «Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР» ГДУ СБУ.

Документи, що стосуються створення Галицької асамблеї та проведення її другої сесії у м. Тернополі 5 вересня 1991 р., виявлено у поточному архіві Тернопільської обласної державної адміністрації. Варто зазначити, що через адміністративний характер архіву не вдалося сповна опрацювати наявні в ньому матеріали.

Участь В. Чорновола в президентській кампанії 1991 р. та у виборах до Верховної Ради України 1990, 1994, 1998 рр., а також діяльність у Верховній Раді відображено у ф. 1, оп. 32, та у фф. 270, 271, 272 ЦДАГО України. В них міститься інформація про його висунення кандидатом у президенти або депутати, виборчу програму, команду, хід виборчих кампаній, переговори з іншими політичними силами тощо. Особливо репрезентативним щодо діяльності В. Чорновола у Верховній Раді України є ф. 270.

Виборча документація В. Чорновола як кандидата на посаду Президента України й народного депутата України сконцентрована у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Матеріали щодо його участі у президентській кампанії 1991 р.

зберігаються у ф. 1-Р «Верховна Рада УРСР. Центральна виборча комісія по виборах Президента України та з всеукраїнського референдуму», оп. 20, 28. У них містяться заяви В. Чорновола про бажання балотуватися на посаду Президента України, протоколи зборів трудових колективів, які висунули його кандидатуру, перелік довірених осіб, результати виборів та ін. У ф. 1-Р «Верховна Рада України. Центральна виборча комісія по виборах народних депутатів України», оп. 28, 31 та ф. 5225 «Центральна виборча комісія» є матеріали про його участь у парламентських виборчих кампаніях різних років. Документи про балотування В. Чорновола по Шевченківському виборчому округу № 264 м. Львова зберігаються також у ф. Р-221 ДАЛЮ. Натомість документів про балотування В. Чорновола по Подільському виборчому округу № 357 м. Тернополя не вдалося виявити, оскільки в Державному архіві Тернопільської області або міському чи районних архівах м. Тернополя їх нема. Опрацювання зазначених матеріалів дало змогу встановити, на яких виборчих округах балотувався В. Чорновіл, хто був його конкурентами на виборах, яку кількість голосів виборців він отримав та які біографічні дані про себе вніс до реєстраційних документів тощо.

Діяльність В. Чорновола у постійній Комісії Верховної Ради України з питань гласності та засобів масової інформації у 1990–1994 рр., а також у Комітеті Верховної Ради України з питань культури та духовності у 1994–1998 рр. відображають документи ф. 1-Р «Верховна Рада України», оп. 22 ЦДАВО України. В них міститься інформація про склад комісії та комітету, посади, які займав В. Чорновіл, питання, якими він займався під час роботи у комісії та комітеті, його позицію в ході голосування з різних питань. Різні аспекти державотворчої діяльності В. Чорновола можна простежити у документах ф. 1-Р, оп. 16, де зберігаються протоколи і стенограми засідань Президії Верховної Ради України та документи, що їх виносили на обговорення на засіданні Президії Верховної Ради України. Додаткове свідчення праці В. Чорновола з розбудови Української державності – матеріали Різні аспекти державотворчої діяльності В. Чорновола можна простежити у документах ф. 1-Р, оп. 16

Низка документів про участь у президентських виборах та діяльність у Верховній Раді України є в Архіві В. Чорновола. Зокрема, графік поїздок по областях України, перелік зустрічей з виборцями, тематика виступів на пленарних засіданнях Верховної Ради України та ін. Про В. Чорновола як керівника фракції НРУ у Верховній Раді України є численні матеріали в Архіві Центрального проводу Народного Руху України. Вони інформують про внесок цього діяча у становлення та зміцнення фракції Руху під час роботи першого і подальших скликань Верховної Ради України, про міжфракційну співпрацю, про працю В. Чорновола з ухвалення різних законів та Конституції України, про заходи, спрямовані на переобрання Верховної Ради України у 1990–1993 рр., а також у них містяться відомості про позицію В. Чорновола під час конфліктних ситуацій між депутатами фракції та розкол фракції НРУ в 1999 році.

В особистому архіві Маргарити Довгань зберігаються записані її рукою стенограми засідань депутатської групи «Народна рада», що діяла у Верховній Раді України першого скликання, і фракції Народного Руху України. Виявлені матеріали поглибили інформацію як про «Народну раду», так і про фракцію НРУ та діяльність В. Чорновола у Верховній Раді України.

Цінним джерелом є листування В. Чорновола з родиною, друзями, колегами, громадськими та політичними діячами тощо. Вони містять важливий фактографічний матеріал, який сприяє реконструкції певних аспектів біографії, осмисленню ідейно-політичних позицій, світосприймання В. Чорновола тощо. Значний комплекс епістолярної спадщини В. Чорновола залишивсь у його архіві, в якому зберігаються листи, починаючи з 1960-х рр. Листи В. Чорновола періоду його праці на посаді голови Руху є в Архіві Центрального проводу НРУ. Серед численної партійної кореспонденції В. Чорновола міститься велика кількість листів громадян до нього, в яких висловлені побажання успіхів на займаній посаді, ті або інші пропозиції чи міститься критика. Чимало громадян зверталися в листах до В. Чорновола з проханням допомогти розв'язати їхні проблеми щодо неправового засудження чи переслідування, утисків при

веденні власної справи, сприяння розвитку певних підприємств чи галузей економіки, підтримки спорту тощо. Ділова кореспонденція В. Чорновола як голови НРУ зберігається також у ЦДАГО України (ф. 270) та ЦДАВО України (ф. 5233), де є листи В. Чорновола до партійних і громадсько-політичних організацій, правоохоронних органів та органів влади. Глибоко змістовні листи В. Чорновола до Президента України (ф. 5233 ЦДАВО України), в яких він порушував гострополітичні питання розбудови Української держави. Доцільно зазначити, що значну частину листів В. Чорновола 1960–1980-х рр. вже опубліковано.

Особливе значення для дослідження особистості В. Чорновола мають його рукописні та опубліковані наукові й публіцистичні праці. В них відображені наукові зацікавлення, світоглядні позиції, еволюція політичних поглядів і бачення своєї подальшої діяльності. Надзвичайно важливим джерелом для висвітлення початкової наукової діяльності й формування світогляду має виявлена в Державному архіві м. Києва (ф. Р-1246, оп. 3) дипломна робота В. Чорновола на тему «Журналістика Б. Я. Грінченка (1871–1901 рр.)». У кримінальній справі В. Чорновола (ф. 6, спр. 72644ФП ГДА СБУ) зберігаються номери журналу «Український вісник», який він видавав. Донедавна у іншій його кримінальній справі 1967 р. (ф. 6, спр. 72643ФП ГДА СБУ) зберігалися публіцистичні праці «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму», що стали підставою для першого ув'язнення. Вони були повернуті В. Чорноволу як реабілітованому в 1996 р. Численні матеріали наукової та публіцистичної спадщини зберігаються в його архіві, зокрема наукове дослідження про П. Грабовського, здійснене під час перебування на засланні в м. Покровську (Російська Федерація, Якутія).

Значну частину праць науково-публіцистичної спадщини В. Чорновола опубліковано. Велика кількість їх опубліковано в десятитомному виданні праць В. Чорновола [466], що започаткували Міжнародний благодійний фонд імені В. Чорновола та видавництво «Смолоскип». Матеріали у збірнику праць подані за хронологічним принципом. У першому томі вміщено перші наукові праці й

ранню публіцистику В. Чорновола [467]. В другому томі подані матеріали 1966–1968 рр [468]. У третьому томі вміщено номери журналу «Український вісник», який видавав В. Чорновіл [469]. Епістолярна спадщина В. Чорновола різних періодів життя подана у двох книгах, що становлять четвертий том [470; 471]. У п'ятому томі зібрано документи і матеріали кримінальної справи В. Чорновола 1972–1973 рр. та періоду перебування в таборі й на засланні [472]. Третьому, львівському періоду життя та діяльності В. Чорновола відведений шостий том, в якому зібрані документи, матеріали і праці 1985–1990 рр [473]. У сьомому томі вміщено статті, виступи, інтерв'ю В. Чорновола та документи 1990–1992 рр [474]. Восьмий том присвячений 1993–1995 рр. його діяльності політика [475].

Через надзвичайну активну і динамічну громадсько-політичну та державотворчу діяльність у 1990-х рр. В. Чорновіл протягом зазначеного періоду не встиг написати ґрунтовних публіцистичних. Тому важливим стало видання після його загибелі книги «Пульс української незалежності: Колонка редактора» [1375], в якій зібрано його передові статті з газети «Час-Тіме», засновником і редактором якої він був. У них В. Чорновіл висловлював своє ставлення до суспільно-політичних, економічних, культурних та інших процесів, що відбувалися в Україні та у світі в 1995–1999 рр.

Особливості суспільно-політичних процесів, розгортання руху спротиву та діяльність В. Чорновола відображають документи і матеріали, вміщені в низці збірників. Про тих, хто зазнав переслідування з боку влади, був заарештованим і засудженим за вираження власної позиції у 1960–1970-х рр. і продовжив боротися за свої права, перші збірники документів і матеріалів вийшли за кордоном. Це, зокрема, збірники «Українська інтелігенція під судом КДБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін.» [447], «Широке море України: документи самвидаву з України» [476], «Ferment in the Ukraine: Dokuments by V. Chornovil, I. Kandyba, L. Lukyanenko, V. Moroz and others» [1457], «Погром в Україні, 1972–1979 рр.: Зошити українського

самвидаву» [412], «Український правозахисний рух. Документи і матеріали Української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод» [449].

Вступ В. Чорновола до Української гельсінської групи та його правозахисна робота розкриті поряд з подачею інших документів про Українську гельсінську групу в збірниках, виданих за кордоном. Це: , «Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: документи і матеріали» [448], «Українська Гельсінська група 1978–1982. Документи і матеріали» [1180], «The persecution of the Ukrainian Helsinki Group» [1491], «The Ukrainian Helsinki Group. Five years of Struggle in Defense of Rights» [1492]. Відомості про ув'язнення В. Чорновола подавали в інформаційних матеріалах «Вісник репресій в Україні» [669], які видавало Закордонне представництво Української гельсінської групи.

Частина матеріалів Української гельсінської групи була перевидана до 25- та 30-річчя створення УГГ [1270]. Видання присвячене 25-річчю створення УГГ і складається з чотирьох томів, в одному з яких вміщено біографічну довідку про В. Чорновола [446; 1271]. Матеріали УГГ та біографічну довідку про В. Чорновола як члена УГГ було опубліковано також у спецвипуску газети «Самостійна Україна», присвяченому 20-річчю створення УГГ [868].

Інформація про діяльність В. Чорновола у 1960–на початку 1970-х рр., у т. ч. про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої подано в книзі «Донька Одеси: Ніни Строката в документах і спогадах» [494]. Відомості про громадсько-політичну діяльність В. Чорновола цього періоду є у книзі «Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців» [1274], в якій вміщено матеріали з кримінальної справи І. Калинець 1972 р. Доповнюють інформацію про «Український вісник» документи з книги «Українська загальнонародна організація (УНФ-2). Дослідження, документи, матеріали» [1272].

Документальні матеріали, що відображають програмні засади та діяльність ініційованої В. Чорноволом Української гельсінської спілки,

вміщено у збірниках «УГС в документах» [440] та «Українська гельсінська спілка. Основоположні документи» [409].

У збірці матеріалів «Хроніка опору» висвітлено заходи В. Чорновола під час серпневого перевороту 1991 р [1292]. Участь В. Чорновола у президентській виборчій кампанії детально задокументовано в інформаційних прес-релізах й агітаційних матеріалах, що увійшли у збірник «Референдум про незалежність України. Вибори Президента. 1 грудня 1991 року» [1149].

Важливими збірниками документів різних періодів діяльності В. Чорновола є «Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів» [402], «Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали» [403], «Україна в ХХ ст. (1900–2000): збірник документів і матеріалів» [443], «Тисяча років суспільно-політичної думки» [437], «Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст.» [441].

Важливим джерелом для вивчення В. Чорновола як провідного діяча та керівника НРУ є стенограми Всеукраїнських зборів і партійної конференції Руху, в яких містяться його виступи [394; 410; 438]. Відображають діяльність В. Чорновола в НРУ, а також вшанування його пам'яті опубліковані збірники програмних документів, ухвал, заяв та звернень партії [397; 398; 399].

Комплекс документів НРУ або матеріалів, пов'язаних із його створенням та діяльністю, що зберігаються у ЦДАГО України (ф. 1 та ф. 270), а також в Архіві Центрального проводу НРУ, вміщено у виданому до 20-річчя створення НРУ збірникові документів «Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України» [420]. Серед уміщених у ньому документів, що хронологічно охоплюють 1989–2009 роки, численні матеріали стосуються В. Чорновола. Цінним є збірник документів і матеріалів про створення й становлення Руху на Чернігівщині [1501], в якому вміщено інформацію про перебування В. Чорновола в цьому краї та про позицію чернігівських рухівців щодо трансформації НРУ з громадсько-політичної організації на політичну партію тощо.

Інформація про роботу В. Чорновола в законодавчому органі України подана у «Відомостях Верховної Ради України», «Бюлетенях Верховної Ради України», збірниках «Законодавча діяльність за період 1–5 сесій III скликання Верховної Ради України, фракція Народного Руху України» [347], і «Законодавча діяльність за період 1–7 сесій III скликання Верховної Ради України, фракція Народного Руху України» [348].

З-поміж інших джерел важливе значення для вивчення особистості В. Чорновола становлять матеріали преси. Навіть при певному суб'єктивізмі публікацій у ЗМІ вони становлять значний науковий інтерес, оскільки преса є, як відомо, своєрідним літописом сучасності. Професори Паризького університету Р. Пенто та М. Гривітца вважають пресу «відображенням різних традицій і поглядів епохи» [1137, с. 310–311]. Відповідно, дотримуючись виваженості в оцінці фактологічного матеріалу, викладеного в ЗМІ, проаналізовано велику кількість різних видань, що випускали різні організації та органи влади в різних регіонах і країнах.

Упродовж 1960–першої половини 1980-х рр. в офіційній радянській пресі матеріалів про В. Чорновола майже не було, за винятком окремих повідомлень чи викривальних статей. У них містилася тенденційна, ідеологічно заангажована характеристика цього діяча [880; 924; 1108; 1138]. В такому ж дусі були подані статті про В. Чорновола в офіційній пресі у другій половині 1980-х рр. Подібні матеріали опублікували всесоюзні газети: «Правда», «Труд», «Комсомольская правда»; республіканські: «Радянська Україна», «Правда Украины», «Рабочая газета», «Комсомольское знамя» та регіональні: «Вільна Україна», «Львовская правда», «Ленінська молодь», «Вінницька правда» та ін.

Велику кількість публікацій про В. Чорновола та його праці «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму», що були вагомим свідченням репресій влади проти української інтелігенції у 1960-х рр., видрукували різні закордонні видання наприкінці 1960-х рр. Надалі преса подавала інформацію про переслідування В. Чорновола з боку влади, про специфіку судових процесів та вироків суду, умови перебування в таборах і на засланні, а також

розміщувала його заяви, звернення, листи, які вдалося переправити за кордон. Матеріали і документи друкували, зокрема, газети «Гомін України», «Америка», «Свобода», «Вільне слово», «The New York Times», «Washington Post» (США), «The Telegram» (Канада), «New States man», «The Times» (Велика Британія), «Le Monde» (Франція), «Die Welt» (Німеччина), «El Ideal Gallego» (Іспанія) та інші. Численні матеріали, пов'язані з В. Чорноволом опублікували журнали української діаспори «Визвольний шлях» (Лондон) та «Сучасність» (Мюнхен).

Із виникненням в Україні у другій половині 1980-х рр. неформальних видань кількість публікацій з інформацією про діяльність В. Чорновола збільшилась. Серед варта назвати насамперед «Гласность» (Москва), «Бюллетень Координационного комитета патриотических движений народов СССР», «Поступ» (Львів), «Поклик Сумління» (Львів), «Вісті Слобожанщини» (Харків), «Вільне слово» (Київ), «Голос відродження» (Київ) та ін. Започатковано низку видань, до створення яких був причетний В. Чорновіл, зокрема журнал «Український вісник», бюлетені й газети УГС: «УВ-Експрес», «Обіжчик», «Листок прес-служби УГС», «Інформатор», «Голос відродження», «Львівські новини», «Украинский вопрос» та ін. Матеріали про діяльність В. Чорновола почастишали в закордонних газетах, зокрема таких, як «Українські вісті», «Самостійник», «Українське слово» та ін.

Надзвичайно важливими для дослідження постаті В. Чорновола є рухівські пресові видання, що виникли наприкінці 1980-х рр. З-поміж найавторитетнішими стали «Народна газета», «Оглядач», «Вісник Руху», «Український південь», «Волинь», «Рух-прес», «Віче» та ін. До прорухівських потрібно віднести засновану з ініціативи В. Чорновола газету «Час-Тіме», згодом перейменовану в «Час», і газету «Рада», яку певний період вважали офіціозом НРУ. Ці ЗМІ друкували офіційні документи Руху, повідомлення про заходи й акції партії, інформацію про партійні з'їзди та конференції, перебіг і результати участі НРУ у виборчих кампаніях, листи членів партії, діяльність фракції НРУ у Верховній Раді України, а також інтерв'ю з провідними діячами

політичних організацій, у т. ч. В. Чорноволом. Окрім того, газети вміщували тексти доповідей та виступів В. Чорновола на рухівських зборах, інших заходах і пленарних засіданнях Верховної Ради України. Також цінним інформаційним джерелом є «Колонка редактора», яку вів В. Чорновіл як шеф-редактор газети «Час-Time» і «Час» у 1995–1999 рр.

Зважаючи на активну політичну діяльність В. Чорновола як лідера НРУ, його авторитет і популярність у суспільстві, значення Руху для української державності, ЗМІ публікували про нього численні матеріали у вигляді оглядових й аналітичних статей, інформаційних повідомлень, інтерв'ю тощо. Різноманітні статті наявні в таких всеукраїнських виданнях, як «Дзеркало тижня», «Голос України», «Літературна Україна», «Україна молода», «День»; регіональних: «Високий замок», «За вільну Україну», «Ратуша», «Вільне життя» та ін. Цікавилися його особою та ідеями також закордонні видання «Gazeta Wyborcza», «Rzeczpospolita» (Польща), «The Guardian», «The Independent» (Велика Британія), «The Ukrainian Weekly», «Los Angeles Times» (США), «Независимая газета», «Известия» (Російська Федерація) та ін.

Цікавим джерелом для дослідження є мемуари та спогади сучасників В. Чорновола. За суттю вони характерні суб'єктивним авторським підходом до відображення історичних подій, діяльності політичних постатей та перебігу суспільно-політичних процесів. Нерідко в цих джерелах можливі не лише окремі помилки, а й пряма фальсифікація фактів, зумовлена вивищенням власної ролі в історичних подіях або зведенням рахунків із політичними противниками автора. Попри означене, мемуарна література містить цінну інформацію, яку неможливо виявити в інших джерелах. Тут через призму власної участі автора у тих чи інших подіях розкриті особливості виникнення певних ідей та об'єднань, специфіка прийняття рішень, біографічні факти життя і діяльності особи.

Напружений ритм праці В. Чорновола завадив йому написати детальні спогади чи мемуари, тому на окремі відомості, ідентичні спогадам можна

натрапити у його інтерв'ю, в яких він розкривав певні аспекти своєї біографії та діяльності.

Суттєвим інформаційним матеріалом, використаним при реконструкції постаті В. Чорновола, були інтерв'ю, що дослідник взяв у його рідних, однокласників, одногрупників, а також у відомих громадсько-політичних діячів, які контактували з ним. Атмосферу часу, в якому жив В. Чорновіл, характеристику його особи, сприйняття його ідей та діяльності вдалося осмислити за допомогою спогадів і мемуарів людей, котрі разом з ним брали участь у русі опору в 1960–1980-х рр., боролися за українську державність наприкінці 1980-х–на початку 1990-х рр., творили новітню Українську державу у 1990-х рр., а також тих, які були його опонентами чи противниками. Привертають увагу, зокрема, спогади Б. Гориня [484], П. Григоренка [487], І. Дзюби [1029], Р. Корогодського [501], М. Косіва [502], Л. Кравчука [503], Л. Лук'яненка [506], М. Плав'юка [511], М. Плахотнюка [513], Я. Погребняка [514], М. Поровського [516], Л. Танюка [521], П. Щириці [1421], В. Яворівського [530] та інших.

Виявлені джерела містять об'ємну, ґрунтовну й різноманітну інформацію, опрацювання якої дало змогу відобразити в дослідженні багатогранну та цілісну постать В. Чорновола.

1.3. Методологічні основи дослідження

У контексті наповнення сучасної науки гуманістичним змістом серед представників низки наукових дисциплін, зокрема історичних, посилюється інтерес до людини, її індивідуального і колективного виміру. Під впливом цих тенденцій в історіографії відбувається корекція методологічних засад пізнання історичного процесу, що головним чином зосереджується навколо осмислення ролі й взаємодії індивідуального і групового, одиничного і масового, унікального і загального. На зміну універсалістському баченню минулого як втілення певної ідеї й надання сенсу історії поступово приходять образ «людської людини» та спільноти, котрі живуть і діють у межах довколишнього стосовно них культурного поля, що сформували попередні покоління [822, с. 25]. Утверджується розуміння того, що немає історії, котра чинилась би поза людьми, над їх свідомістю, їх суб'єктивністю. Тобто, «на самісінькому рубежі двох тисячоліть наша історична свідомість прийшла нарешті до розуміння тієї обставини, що історія людства є, по суті історією людей» [1134, с. 8].

Мінімізація людського фактора в історії, підпорядкування її перебігові надособових структур, начебто непідвладних впливові свідомості, призводить немов би до зникнення людини з науково-історичного самоусвідомлення та утвердження структурального бачення історії; відтак відбувається вельми показова метаморфоза цього бачення. Йдеться про те, що структури різного роду тривалості, географічні простори та ін. – персоніфікуються, стають свого роду великими персонажами, орієнтуючись на які, історична наука все ж переосмислює тотальну історію [1224, с. 102]. Тому історія як наука про людину та людську реальність не може не враховувати історіотворчої ролі людини. П. Сорокін зазначив, що «людина є головною і необхідною умовою людської історії. Будь-яка зміна історичного процесу, будь-який крок вперед чи назад є справа людини і без неї не відбувається» [1204, с. 519].

Відповідно, в методологічних конструкціях історичного пізнання відбувається поступовий перехід від однозначного розуміння людської

особистості як жорстоко детермінованої суспільними відносинами і соціально-історичними обставинами до ширшого і глибшого розуміння людини, що враховує уявлення про персоніфікацію особи та її екзистенції, альтернативності стратегії поведінки, творчої активності індивіду [569, с. 15; 982, с. 3]. Зазначену динаміку змін можна означити висловлюванням Л. Февра: «Менше словесного пієтету щодо Життя загалом, більше поваги до окремих життів» [1282, с. 94].

Таким чином, окрема особистість стає важливим джерелом пізнання історичного процесу. Варто зазначити, що в історії індивіда найгостріше і показово було окреслено ключову методологічну проблему світової історіографії про співвідношення та поєднаність мікро- і макроаналізу. Відповідь на питання, як чином успадковані культурні традиції, звичаї, уявлення визначали поведінку людей в специфічних історичних обставинах (а тим самим і весь хід подій та їх послідовність) потребувала виходу на рівень аналізу індивідуальної свідомості, індивідуального досвіду та індивідуальної діяльності [1148, с. 55]. Життя окремих людей дає змогу глибше і повніше з'ясувати хід історичних подій, конкретизувати хронологію [637, с. 1]. У. Блейк наголосив, що «той, хто прагне побачити досконале ціле, повинен роздивитися це в його окремих частинах... Загальні форми набирають свою життєспроможність тільки в частинках, а будь-яка частинка є людиною» [1447, р. 27]. Тобто вивчення життєдіяльності особистості дає змогу скласти об'ємну уяву про загальноісторичні процеси, адже сама індивідуальність розкриває дещо з унікальності її часу [1302, с. 23]. Історія життя однієї людини переростає в історію, показану через особистість. Відповідно, історична біографія стає засобом, який допомагає виявити специфічність індивідуальних стратегій і практик, що спричиняють зміни в суспільстві [1482, р. 1329]. Подібний аналіз індивідуальної діяльності перетворюється на одне з важливих складових мікроісторичних досліджень.

Розглядаючи важливість мікроісторичного підходу в історіографії, неможливо оминати методологічну проблему співвідношення індивідуального і колективного, або що є рушійною силою історії [1159, с. 261]. В. Чишко

зауважив, що індивідуалізація історичного процесу і зведення його до суми біографій та екзистенціонального аналізу минулого так само шкідливі, як і надання абсолютної ролі соціально-економічним факторам або народним масам та класовій боротьбі як рушійній силі історії [1306, с. 191]. Розглядаючи за Дені де Ружмоном особу як «універсальний модуль» будь-яких суспільних інститутів [1452, р. 26], а спільноту за визначенням А. Муньє як «колективну особистість» або «особистість особистостей» [1476, р. 91], є підстави стверджувати, що особистості можуть впливати на хід історичних подій залежно від наявності в суспільстві необхідних умов для цього. Саме в ході взаємодії взаємозалежних полюсів людського буття історичний індивід «своєю суспільною практикою – і незалежно від ступеня усвідомлення ним цього факту – формує епоху, зародки неминучих змін, проявляє свою суб'єктивність щодо неї» [559, с. 73]. Витворити себе і свою епоху особистість може залежно від того соціокультурного підґрунтя, на якому вона зросла [888, с. 6].

Розширення меж пізнання історичного минулого за допомогою біографічних досліджень має важливе значення для української історичної науки, оскільки тривалий період її перебування під ідеологічним тиском влади призвів до затримки розвитку історико-біографічного напрямку. На переконання В. Чишка, «розвиток біографічних досліджень в Україні, відродження персонального ряду українських діячів, створення національного біографічного словника є пріоритетом української науки... як і створення теоретичних та науково-практичних засад біографістики як основи розвитку національної біографії» [1306, с. 4, 198]. Біографія як історія життя і жанр літератури є окремим історико-культурологічним феноменом суспільства, який досліджують у багатьох контекстах і аспектах. Нині відомі різноманітні визначення терміна «біографія»; з-поміж них, на нашу думку, найбільше відповідає його суті дефініція, вміщена в Українській літературній енциклопедії: «Біографія, біографічний твір – життєпис, відтворений на основі фактів і документів життя й діяльності, історії духовного розвитку особи у зв'язку із суспільними умовами її епохи» [1273, с. 190]. Біографія як

літературний, науково-популярний і науковий твір – це об'єкт різних наук: історії, літературознавства, психології, соціології, педагогіки, серед яких центральною ідеєю теоретичних розробок є проблема висвітлення індивідуального. Дві великі течії визначають зміст її вивчення як історико-культурного явища: індивідуалістська, що більше властива літературознавству й у центрі уваги має особистість як індивідуальність, та історико-соціологічна, що характерна для історичних досліджень і визначає відносини особистості в історичному контексті. Обидва підходи характерні поляризацією найяскравіших теорій індивідуального та соціального в історії, а відповідно і специфічним підходом до можливостей пізнання історичного процесу й ролі особистості у ньому [1306, с. 5]. В літературних біографіях історичну дійсність пізнають за допомогою образного сприйняття, що сприяє вільному оперуванню історичними фактами, необмеженості вигадок і творчої волі біографа. Подібне недопустиме в науковому біографічному дослідженні, яке здійснюють, дотримуючись лінійно-хронологічного опису подій і наукового аналізу та синтезу джерел. Історична біографія передбачає реконструкцію життєдіяльності видатної особи, яка зробила помітний внесок у розвиток суспільства, його матеріальне і духовне буття та може викликати допитливість й інтерес наступних генерацій [1281, с. 3; 1438, с. 19]. На думку Ю. Лотмана, будь-яка культура створює у своїй ідеальній моделі типи людини, чия поведінка визначена системою культурних кодів і тих, які володіють свободою вибору своєї моделі. Саме другі й мають біографії [971, с. 107]. Хоча в останній чверті ХХ ст. збільшилася кількість індивідуальних життєписів «простих» людей, за допомогою яких дослідники намагаються висвітлити невивчені аспекти минулого [995, с. 34; 1147, с. 7; 1488].

Основаючись на методологічних засадах наукової біографії, особистість розглядають з урахуванням єдності її індивідуального і соціального, в контексті суспільно-історичного середовища, у зв'язку з історичними процесами, в єдності зі справою, якій ця постать себе присвятила, а також із зазначенням внеску та ролі особистості в історії [828, с. 4; 860, с. 30; 1065 с. 86]. Зважаючи

на методологічне і методичне розмежування між біографічним й історичним дослідженням, у цій історико-біографічній студії головною метою було вивчення людини в історичному процесі як його суб'єкта, а не звернення основної уваги, як у історичних дослідженнях, на розгляд історичного процесу в його складності.

Використовуючи методологічний підхід, що передбачає реконструкцію життєдіяльності особистості в єдності суб'єктивних і об'єктивних факторів, автор не концентрував увагу на «екзистанціональному» чи «психологічному» напрямках, оскільки застосований т. зв. «соціальний» підхід передбачає рівноправність і взаємозв'язок соціокультурного та персонально-психологічного аспектів при аналізі минулого. «Екзистанціональний» і «психобіографічний» напрями свідомо підкреслюють автономію останнього аспекту, тому соціальний фактор отримує лише незначний статус «антуражу», «поправки», а події розглянуті лише як «фактологічний каркас» [157, с. 13; 704, с. 229]. Прихильники згаданих напрямів також ігнорують основну роль комплексного аналізу життя людини, джерелознавчий аналіз документів та певні допустимі межі висвітлення особистого життя [568, с. 54; 639, с. 12; 1239, с. 80]. Значна частина істориків не підтримує застосування подібних підходів у наукових дослідженнях особистості.

Досліджуючи особистість в її історико-соціальній обумовленості й, одночасно, – в індивідуальній своєрідності, зіштовхуємося з фундаментальною проблемою історичного знання – проблемою історичного пізнання та його меж. Відповідно, мусимо констатувати, що найоптимальнішим результатом дослідження всіх емпіричних даних буде витворення тотожної моделі людини, оскільки бездоганною конструкцією буде лише людина. Наступні дослідження цієї постаті, які здійснюватимуть інші автори, відкриватимуть у ній щось нове, але також не зможуть претендувати на всеохопленість і вичерпність розкриття проблеми. Як зазначив В. Мауріціо: «Життя кожної особистості складається з безкінечної множини моментів... Ми можемо лише спробувати розкрити... деякі фрагменти життя цієї постаті, які ми хочемо врятувати від забуття. На

жаль, неминуче те, що виходить у результаті, має недосконалий сюжет із невстановленим ритмом розвитку. Проте навіть коротка мить життя, вирвана з паші часу, безцінна» [1474, р. 87]. У той же час В. Коломійцев наголосив, що «історичне дослідження, навіть найактивніше і добросовісне, ніколи не можна розглядати як закінчене. В історії істина – завжди відносна величина хоча б тому, що джерела практично невичерпні, а дослідник ніколи не може подолати суб'єктивний підхід» [902, с. 180].

Однією з головних методологічних проблем біографії як жанру історичного дослідження залишається проблема відносин об'єкта та суб'єкта дослідницької роботи. «В біографії як ні в якому іншому жанрі, – зазначила Т. Павлова, – автор виражає самого себе через того героя, якому присвячене його дослідження, а через себе – і особливості, вимоги і суть свого часу» [1065, с. 86]. Проблема особи історика має два аспекти: науковий і етичний. Розв'язання її лежить у площині самосвідомості, рівня професійної кваліфікації, меж історичного світогляду історика, а також обумовлюється його середовищем і часом.

Наукове пізнання певної реальної дійсності відбувається не стихійно, а цілеспрямовано, і має певну природу, структуру та особливості. Одним з основних напрямків методології наукового пізнання служить системний підхід, який сприяє формуванню відповідного адекватного формулювання суті досліджуваних проблем у конкретних науках і вибору ефективних шляхів їх вирішення. Цей підхід допомагає вивченню закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта через аналіз його складових. При цьому особлива увага звернута на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи. Відповідно, особистість В. Чорновола розглянута в дослідженні інтегрованою в суспільно-політичні процеси другої половини ХХ ст. з урахуванням факторів взаємозв'язку і взаємовпливу історичних реалій на його громадсько-політичну та державотворчу діяльність й навпаки.

Специфіка предмета дослідження та дослідницьких завдань зумовила комплексне використання низки різноманітних принципів і методів наукового пізнання. Серед найважливіших методологічних принципів, використаних у роботі, що виступають своєрідними нормативно-постулативними вимогами до дослідження і забезпечують високу вірогідність його результатів, були принципи історизму, об'єктивності, всебічності багатофакторності й наступності.

В основі історичного методу дослідження перебуває принцип історизму – науковий підхід, пов'язаний із здатністю думати категоріями певного часу, простору і причетності. Історизм «підкреслює унікальність кожної епохи, в якій будь-яку ситуацію чи період можна зрозуміти лише у власних умовах» [583, с. 264]. Саме цей принцип потребує від дослідника суттєвого осмислення специфіки конкретних історичних умов, в яких розвивалися події, й уникнення «модернізації» та «осучаснення» історичного процесу. Ігнорування принципу історизму може викликати просторово-часові похибки [584]. Дотримання даного принципу означає розгляд історичних явищ в саморозвитку, тобто допомагає встановити причини їх зародження, виявити якісні зміни на різних етапах, зрозуміти, на що перетворилося дане явище в ході діалектичного розвитку. Це дає змогу вивчити будь-яке явище з моменту виникнення і простежити весь процес його розвитку в історичній ретроспективі. Припускає вивчення минулого з урахуванням конкретно-історичної обстановки відповідної епохи, у взаємозв'язку і взаємообумовленості подій, з погляду того, як, через які причини, де і коли виникло те або інше явище, який шлях воно пройшло, які оцінювали його на тому або іншому етапі розвитку. Основуючись на обумовленому цим принципом конкретно-історичному підході пізнання минулого, ми з урахуванням динаміки розвитку суспільно-історичних процесів другої половини ХХ ст. простежили і проаналізували перебіг життя та діяльності В. Чорновола.

Важливим принципом, який визначає ступінь наукового осмислення проблеми та «припускає адекватне пізнання минулого і сьогодення» [835,

с. 73], є принцип об'єктивності. Він передбачає неупереджений підхід до висвітлення історичних подій чи діяльності особистостей, потребує максимальної виваженості в оцінках кожного історичного явища, зіставлення різних поглядів на нього. Об'єктивність дослідника полягає не в утриманні від критичних суджень, оцінок, світоглядних і моральних проблем, а в правдивому відображенні палітри суперечностей, продиктованих зіткненням різноспрямованих інтересів соціальних верств. Саме об'єктивність забезпечує високий рівень науковості, бо незалежно від того, з якою силою та принциповістю історик обстоює і захищає інтереси своєї соціальної чи національної групи, теоретично він має відображати події і явища в усій їхній складності, багатогранності та суперечливості, спиратися на сукупність позитивних і негативних фактів у їхньому істинному змісті, незалежно від того, подобаються вони комусь або ні. Під час аналізу історіографічних та документальних джерел, реконструкції і репрезентації постаті В. Чорновола принцип об'єктивності орієнтував на найдостовірніше відтворення його особистості.

Комплексного всестороннього підходу до будь-якого історичного явища вимагає принцип всебічності [860, с. 28]. Основний його зміст полягає в аналізі історичних явищ не самих собою, а у їх взаємозв'язках і взаємодії з іншими, близькими до них явищами. Відповідно, має бути забезпечена повнота і всебічність дослідження з урахуванням усіх аспектів, що формують загальне бачення досліджуваних явищ. Ідеться про багатоаспектність у дослідженнях, адже коли наука зосереджує увагу лише на певних ознаках або властивостях явища та ігнорує інші як нібито несуттєві й побічні, то вона неодмінно потрапляє в глухий кут. Таких ситуацій можна уникнути за плюралістичного підходу, коли враховують не тільки суперечливі погляди на одне й те саме явище, а й неоднакові уявлення щодо їх походження, сутності, соціальної спрямованості, структури, шляхів розвитку. Завдяки всебічності та плюралістичності у підходах до пізнання загальних закономірностей існування об'єктів, явищ і процесів теорія створює найоптимальнішу систему знань, у

якій віддзеркалюються об'єктивні дані про реальну дійсність. Однобічний підхід до вивчення проблемних питань призводить до неповних висновків, які не можуть пояснити істинну сутність об'єктів, явищ та процесів. З урахуванням цього принципу автор на основі опрацювання широкого комплексу джерельної бази досліджував життєдіяльність В. Чорновола.

Суттєве значення для пізнання історичних процесів має дотримання принципу багатофакторності. Він передбачає дослідження всього спектру об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на історичні процеси, явища та події. Розгляд громадсько-політичної і державотворчої діяльності В. Чорновола був би неповним без вивчення різних факторів, що більшою або меншою мірою впливали на його світогляд, висловлювання та діяльність.

Неодмінним правилом дослідника є дотримання принципу наступності наукового пізнання, який не тільки застерігає від однобічності та суб'єктивізму, а й найбільше забезпечує зв'язок між явищами у процесі розвитку в природі, суспільстві та пізнанні. Правило наступності або спадкоємності віддзеркалює логіку розвитку, за якою нове замінює або збагачує старе, зберігає в собі деякі його елементи. Особливо важливе значення принципу наступності в дослідженні історіографії проблеми. Наступність історіографічних досліджень – це така їх риса, як здатність продовжувати дискурси попередніх поколінь істориків, самовідтворювати творчі сили, залучати нові генерації науковців до науково-дослідної праці.

Кожен дослідник, приступаючи до вивчення відповідної проблеми, має насамперед встановити стан її опрацювання, виявити, хто й коли започаткував і хто продовжував її дослідження, окреслити внесок кожного попередника у розгляд цієї проблеми. Саме такий підхід дає змогу простежити наступність і спадкоємність розвитку знань, визначити своє місце в цьому процесі. Кожен новий етап розвитку історіографії має твердо спиратися на досягнення попередніх етапів, бути їх логічним продовженням, забезпечувати поглиблення вивчення як окремих проблем, так і науки в цілому. Наступність – одна із закономірностей розвитку історіографії, що дає змогу виявити його провідні

тенденції, співвідношення старих і нових знань, можливість їх примноження [859, с. 27].

Методологічний інструментарій дослідження склали численні методи, використані на емпіричному і теоретичному рівнях вивчення проблеми. Саме за допомогою методу вчений пізнає досліджувану проблему, подію, епоху. Обсяг і глибина нових знань залежать насамперед від ефективності застосовуваних методів. Зрозуміло, кожен метод може бути застосований правильно чи неправильно, тобто сам собою метод не гарантує отримання нового знання, але без нього неможливе жодне пізнання. Вибір конкретних методів дослідження диктується характером фактичного матеріалу, умовами і метою конкретного дослідження. Методи є впорядкованою системою, в якій визначається їх місце відповідно до конкретного етапу дослідження, використання технічних прийомів і проведення операцій із теоретичним і фактичним матеріалом у заданій послідовності.

Відтворення об'єкта вивчення у спектрі закономірних історичних зв'язків та відносин здійснювалося завдяки загальнонауковому логічному методові. При цьому, абстрагуючись від випадкових подій, окремих фактів тощо, автор виокремлював найголовніше, визначальне. Адже, виділяючи з масиву історії найсуттєвіше і необхідне, відтворюючи її логічно, мислення реконструює суть історичного процесу, допомагає зрозуміти його повно і глибоко, обов'язково з урахуванням об'єктивних законів.

Будь-який процес, подію, явище в історії, культурі тощо неможливо пізнати без загальнонаукових методів аналізу та синтезу, індукції та дедукції. Аналіз – метод наукового пізнання, який дає змогу поділяти об'єкт дослідження на складові елементи і частини з метою вивчення його структури, окремих ознак, властивостей, внутрішніх зв'язків, відносин.

Синтез – метод наукового пізнання, котрий передбачає з'єднання окремих сторін, елементів, властивостей, зв'язків досліджуваного об'єкта та його вивчення як єдиного цілого. Результатом синтезу є якісно нове утворення,

властивості якого обумовлені внутрішнім взаємозв'язком і взаємозалежністю елементів.

Отже, аналіз фіксує те специфічне, особливе, що відрізняє частини одного цілого, а синтез виявляє те загальне й суттєве, що пов'язує частини в єдине ціле. Вони перебувають у діалектичній єдності, і наукове пізнання є як аналітичним, так і синтетичним.

Залежно від рівня пізнання об'єкта та глибини проникнення в його сутність застосовують аналіз і синтез різного роду. Прямий, або емпіричний, аналіз і синтез використовують на стадії поверхового ознайомлення з об'єктом. При цьому виділяють окремі частини об'єкта, виявляють його властивості, проводять найпростіші вимірювання, фіксують безпосередні дані, що перетворюють на поверхні. Цей вид аналізу і синтезу дає можливість пізнати явище, однак для проникнення в його сутність він недостатній.

Зворотний, або теоретичний, аналіз і синтез широко використовують для вивчення сутності досліджуваного явища. Тут операції аналізу й синтезу базуються на деяких теоретичних міркуваннях, тобто припущеннях та причинно-наслідкових зв'язках різноманітних явищ.

Найглибше проникнути в сутність об'єкта дають змогу структурно-генетичний аналіз і синтез. При цьому поглиблено вивчають причинно-наслідкові зв'язки. Цей тип аналізу і синтезу потребує виділення в складному явищі таких елементів, таких ланцюгів, які є центральними, головними, що вирішально впливають на всі інші сторони об'єкта.

Метод наукового аналізу як пізнавальний цикл операцій особливо важливий на етапі вивчення джерельної бази, дослідження структурних підрозділів загальної проблеми, окремих фактів, явищ, подій. У джерелознавстві застосовують таке поняття, як аналітична критика джерел. Вона передбачає комплекс наукових процедур, спрямованих на встановлення автентичності джерела і достовірності джерельної інформації. Йдеться про походження джерела, авторство та мотиви його створення, пряму і приховану інформацію, її вірогідність. З урахуванням результатів аналізу кожного

джерела, їх групи і джерельної бази в цілому здійснюють синтез, тобто поєднання джерельної інформації, реконструкцію на цій основі подій та процесів, узагальнення одержаних висновків, формування цілісного знання з тієї чи іншої проблеми.

Під індукцією розуміють перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину роблять висновок про об'єкт загалом. При цьому думка дослідника рухається від часткового, одиничного через особливе до загального. Індукція пов'язана з узагальненням результатів спостереження та експерименту, з рухом думки від одиничного до загального. Індуктивні узагальнення завжди мають проблемні, (ймовірнісні); їх розглядають зазвичай, як емпіричні закони та дослідні істини.

У сучасній науці індукцію розуміють як метод логічного висновку, тому непоодинокі спроби формалізації цього методу на основі теорії ймовірностей, що дає змогу чіткіше виокремити його логічні проблеми та евристичну цінність.

Дедукція – це процес, в якому висновок щодо якогось елемента роблять на підставі знання загальних властивостей усієї множини. Отже, думка дослідника рухається від загального до часткового (одиничного). Дедуктивний висновок дає змогу краще пізнати одиничне, оскільки з його допомогою отримують нове (виведене) знання, що певний предмет або явище має ознаки, які властиві всьому класові. Об'єктивною основою дедукції є те, що кожний предмет або явище характерні єдністю загального та одиничного, і це дає змогу пізнавати одиничне на базі знання про загальне.

Дедукція та індукція тісно пов'язані між собою і доповнюють одна одну. Індуктивне дослідження передбачає використання загальних теорій, законів, принципів, тобто охоплює момент дедукції, а дедукція, відповідно, неможлива без загальних положень, отриманих шляхом індукції. Отже, індукція і дедукція зв'язані між собою, як аналіз та синтез.

Усвідомлюючи, що загальнонаукові методи необхідно застосувати в єдності з конкретно-історичними методами, також враховуючи особливості

об'єкта пізнання, автор цього в дослідження використав низку таких методів. Зокрема, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний.

Проблемно-хронологічний метод має одне з найважливіших значень для успішного проведення дослідження. Даний метод припускає розчленовування більш-менш широкої теми на ряд вузьких проблем, кожен з яких розглядають у хронологічній послідовності [826, с. 41]. Французький історик Л. Февр зазначив, що «окреслення проблеми – це і є початок та кінець будь-якого дослідження. Де нема проблеми – там нема історії, тільки порожні розмови і компіляції» [1220, с. 28]. Застосування проблемно-хронологічного методу дало змогу виокремити певні аспекти в громадсько-політичній і державотворчій діяльності В. Чорновола та розглянути їх у хронологічній послідовності й у динаміці змін. Завдяки цьому автор повніше осмислив багатогранну особистість В. Чорновола.

Історико-генетичний метод належить до найпоширеніших в історичних дослідженнях. Суть його полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій та змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху. Цей метод дає змогу найбільше наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта дослідження. При цьому історичне явище можна відобразити у найконкретнішій формі. Пізнання йде послідовно від одиничного до особливого, а потім – до загального. За природою генетичний метод є аналітично-індуктивним, а за формою вираження інформації – описовим. Генетичний метод дає змогу показати причинно-наслідкові зв'язки, закономірності історичного розвитку в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності та виразності. Цей метод допоміг, зокрема, розглянути динаміку розвитку особистості В. Чорновола в цілісності й виявити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності тогочасних історичних процесів.

Значну роль у дослідженні відіграв історико-порівняльний метод. Він ґрунтований на порівняннях – важливому методі наукового пізнання. Без

порівняння не обходиться жодне наукове дослідження. Багато явищ тотожні чи схожі внутрішньою суттю і відрізняються лише просторовою або тимчасовою варіацією форм. А одні й ті самі або подібні форми можуть висловлювати різний зміст. Тому в процесі порівняння й відкривається можливість для пояснення історичних фактів, розкриття їх сутності. За допомогою цього методу автор проникнув у сутність конкретних подій та явищ, розглянув їх сукупно з усіма історичними реаліями того часу та виділив особливості цих процесів, явищ і подій; і навпаки: узагальнив їх характерні риси, виявив особливості. Історико-порівняльний метод допомагав авторові дослідження при комплексному аналізі історіографії та джерельної бази проблеми. Він використаний також при висвітленні місця і ролі В. Чорновола в суспільно-політичних процесах другої половини ХХ ст.

Одним із універсальних методів упорядкування величезного емпіричного матеріалу, котрий має на меті виявлення всієї сукупності однопорядкових явищ як певної цілісності та системи, є історико-типологічний метод. Він посприяв класифікуванню джерельного комплексу дослідження, групуванню історіографічних джерел.

Суттєве значення мало використання в дослідженні історіографічних, джерелознавчих та біографічних методів. Вони застосовані, зокрема, при пошукові вичерпного кола документів, що належали В. Чорноволу, і суміжних документів, історичних джерел та літератури, які визначають глибину ретроспективного пошуку, а також при дослідженні автентичності й вірогідності джерел та узагальнення здобутих за допомогою попереднього аналізу джерел знань.

Особлива складність і багатогранність наукового дослідження життєдіяльності особистості потребувала комплексного та синкретичного підходу до вивчення проблеми з використанням різноманітних методів і принципів наукового пізнання, що було застосовано в даній роботі.

Підсумовуючи викладене в цьому розділі, варто наголосити, що не здійснено ґрунтового вивчення життя та діяльності людини, яка відіграла

велику роль у державотворенні й зробила значний внесок у боротьбу українського народу за свободу. Поодинокі дослідницькі праці не забезпечують цілісного розкриття багатогранної біографії В. Чорновола. Тому окремі аспекти чи оцінки сучасників його діяльності більш вивчені й відомі порівняно з іншими. Означене свідчить про лише початковий етап опрацювання та збору матеріалів про В. Чорновола, хоча вже виявлений комплекс джерел характерний об'ємністю, ґрунтовністю та різноманітністю інформації. На основі отриманих джерел, з урахуванням різноманітних методів та принципів наукового пізнання, дотримуючись комплексного й синкретичного підходу автор детально вивчив особистість В. Чорновола і максимально реконструював його громадсько-політичну та державотворчу діяльність.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ В. ЧОРНОВОЛА ЯК ОСОБИСТОСТІ ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА

2.1. Формування суспільно-політичних поглядів

Малою батьківщиною В'ячеслава Чорновола була Черкащина, що неодноразово ставала місцем різноманітних подій української історії. Ще з давнини мешканці цього порубіжного з Диким полем краю були змушені постійно бути готовими захищати свою свободу. Тому волелюбний, непокірний дух залишався характерною ознакою цієї козацької землі.

Достеменно невідомо походження роду Чорноволів. В'ячеслав Максимович вважав, що його предки могли бути гайдамаками, а в попередні часи ходити під штандартами Б. Хмельницького [471, с. 912], адже найдавніший з відомих його предків – прапрадід Стратін Чорновіл, який жив у першій половині XIX ст., не стерпів запровадження кріпацтва і втік з рідного села Вільхівець (нині Звенигородського р-ну Черкаської обл.) на південь у Бессарабію, влаштувавши перед цим пожежу в поміщицькому маєтку [471, с. 290].

Коли втеча задавнилася, Стратін появився за 20 км від Вільхівця у вільному від кріпацтва (козацькому) селі Юрківка, де оселився і продовжив рід Чорноволів. Один із його синів – Терентій чи Терешко – став зачинателем вітки Чорноволового роду, з якої походив В'ячеслав. Щоб відрізнити представників цього «коліна» від інших Стратонових нащадків, їх називали Терещаками. Батько В. Чорновола – Максим Йосипович – також народився в Юрківцях, а одружився з Килиною Харитонівною Терещенко, яка належала, мабуть, до одного з відгалужень відомого роду цукрозаводчиків та меценатів Терещенків і походила з того самого Вільхівця, що й прапрадід В'ячеслава – Стратін Чорновіл.

У минулому рідне село Чорноволів – Вільхівець було велелюдним торговим містечком, в якому жили українці, поляки, греки, євреї. В ході тривалої національно-визвольної революції середини XVII ст. поселення занепало, хоча його продовжували вважати головним містом особливого староства. Остаточо добробуту населення було завдано непоправного удару після передачі в 1780 р. Вільхівця у власність коронному гетьманові Польщі графові Франциску-Ксаверієві Браницькому. Цим актом вільне українське населення позбавили власності й перетворили в кріпаків. У 1817 р. вільхівецька вотчина була записана в придане графині Софії Браницькій, яка перебувала в другому шлюбі за графом Артюром Потоцьким. На той час у Вільхівці нараховувалось 2819 православних, 23 католики та 115 євреїв [1115, с. 392].

Батькам В. Чорновола довелося жити у важкі сталінські часи, зазнати переслідувань з боку влади. У період утвердження в Україні радянського режиму Максим Йосипович був секретарем комітету незаможних селян, брав участь у колективізації, згодом закінчив учительські курси і почав разом з дружиною вчителювати у сільській школі.

Із черговим витком сталінських репресій у 1937 р. арештували і розстріляли брата Максима Йосиповича Петра, який був керівником Уманського надрайонного управління освіти, а раніше належав до партії укапістів. Відтак батько був змушений змінити місце роботи, переїхати в інший район, ховатись, оскільки брат «ворога народу» – це теж «ворог народу».

У складних обставинах переслідування та очікування арешту в сім'ї Чорноволів 24 грудня 1937 р. в с. Ерки Катеринопільського району Київської (нині Черкаської) області народився другий син, якого назвали В'ячеславом. Хата, в якій народився В. Чорновіл, збереглася досі [1248]. Не бажаючи пов'язувати долю В'ячеслава з трагічним для родини 1937 роком, в офіційних документах днем його народження записали 1 січня 1938 р [886]. Батьки розповіли В'ячеславу про перенесення дати народження, бо в шкільних комсомольських документах фігурує 1937 р [200, арк. 47; 279, арк. 270].

Хоча батьки намагалися відгородити В'ячеслава від реалій життя, не повідомляли правди про основну причину перенесення дати його дня народження, про свої митарства [551], жахлива дійсність поставала перед ним кожної весни – коли потоки води вимивали на недалекому цвинтарі кості ледь присипаних землею померлих під час голодомору 1932–1933 рр.; В'ячеслав чув правду з поодиноких розповідей сусідів, розумів її з божевільних очей приреченої жінки-сусідки, про яку говорили, що вона зварила сина, аби нагодувати інших дітей [1371].

В'ячеслав пережив голод 1947 р., що відбивсь у його спогадах як важкі роки. Певний вплив на світосприйняття В'ячеслава зробило відзначення забороненого радянською владою свята Великодня, коли завжди цього дня на столі в Чорноволів з'являлася мисочка з крашанками, а мама вранці будила до невідкладних пастуших обов'язків лагідним «Христос воскрес, синку!» [1384]. Ці окремі фрагменти, з яких він ще не міг зрозуміти повної і правдивої картини того, що відбувалося з його батьками та рідною землею, надалі були тим, що сприяло трансформації його поглядів. Допомогли віднайти свій шлях до Бога. Через гоніння на релігію батьки-педагоги не мали можливості охрестити В'ячеслава, і він лише в 33 роки прийняв хрещення у с. Космачі на Івано-Франківщині від майбутнього Патріарха Української православної церкви Київського патріархату Володимира Романюка [1560].

Після поневірянь у різних селах батьки В. Чорновола в роки війни переїхали жити у Вільхівець до батьків Калини Харитонівни – Харитона Івановича і Ганни Кирилівни Терещенків. Щоб утримати сім'ю, Максим Йосипович змушений був працювати у господарстві, створеному за розпорядженням представників нового режиму з колишнього колгоспу. Через те, що хата діда Харитона була розташована біля дороги Черкаси–Умань, якою інтенсивно рухалися війська, сім'ї не раз доводилося переховуватися в сусідів, особливо тоді, коли через село переходили власовці й красновці.

Після повернення радянської влади батька В'ячеслава у 1944 р. призначили директором школи в сусідньому селі Гусакове. Туди разом з

Максимом Йосиповичем переїхала жити на вчительську квартиру при школі вся сім'я. В 1946 р. В'ячеслав розпочав навчання у школі відразу з 2-го класу, бо вже мав певний рівень підготовки. Завершити навчання в школі с. Гусакове В. Чорноволу не вдалося. Хоча його батько відбудував школу, він для влади був неблагонадійним, бо не належав до комуністичної партії, перебував на території, яку контролювали нацисти тощо. Тому з поверненням колишнього керівника школи, який був комуністом, Максима Йосиповича звільнили з посади. Новопризначений директор, цілком звільнивши його з роботи у школі, видав записку з вимогою залишити село протягом 24 годин [1559]. Чорноволи, в яких у 1948 р. народилася третя дитина, переїхали знову у Вільхівець, де Максим Йосипович невдовзі отримав посаду завуча і вчителя української мови та літератури середньої школи, а Калина Харитонівна почала працювати у ній вчителькою молодших класів. У тій самій школі продовжили навчання В'ячеслав і його старший брат Борис. В'ячеслав пішов тоді навчатися до п'ятого класу. Сім'я мешкала у вчительській квартирі при школі, а невдовзі переїхала жити до старої хати діда Харитона [1226]. На той час дід побудував собі нову хату, тож сім'я Чорноволів мала хоч невеличке, але власне помешкання.

Здавалося, все нормалізувалося: вирішилося питання з житлом, роботою, діти добре навчались у школі. Проте наприкінці 1940-х рр. батька В'ячеслава почали викликати в районний відділ Народного комісаріату внутрішніх справ. На нього почав писати анонімки вчитель фізики, звинувачуючи Максима Йосиповича в буржуазному націоналізмі, у тому, що викладає українську літературу з ворожих позицій. Небезпека вкотре нависла над сім'єю, адже останні роки правління Сталіна були не менш драматичними і напруженими, ніж сумнозвісний період «великих чисток» 1930-х років [841, с. 376]. Щодо Максима Йосиповича влада обмежилася тривалими профілактичними розмовами. Однак і вони негативно впливали на нього та сім'ю. Він повертався з райцентру виснажений, у нього почалася виразка шлунку. Це додатково

породило неспокій у В'ячеслава. Такі переживання, як він згодом писав, відклалися в його душі [624, с. 93].

Попри все те, що бачив або чув малий В'ячеслав, батьки все ж прагнули зацентувати його увагу на навчанні, на самовдосконаленні духу й тіла. Сприяла цьому атмосфера у сім'ї Чорноволів, в якій постійними були духовні інтереси, точилися розмови про різні книжки, події. Незважаючи на те, що вчительська зарплата була невеликою, батьки передплачували багато різноманітних газет та журналів [317].

Вплив батьків і власна наполегливість позитивно вплинули на становлення особистості В'ячеслава. Батьки відвели йому невеличку кімнату з вікном до саду, столиком з квітами й «спартанським» тапчаном. Кімнату він прибирав сам, не дозволяв нікому там порядкувати. На стіні у ній висіла саморобна полиця з його шкільними підручниками та різними іншими книгами, а поряд з нею – розпорядок дня, якого він намагався твердо дотримуватися. В нього був з дитинства був девіз: у всьому ставати першим [471, с. 803]. Міг просидіти за столом мало не до ранку, але єдиним у класі вирішити важку тригонометричну задачу, хоч у школі були математики, кращі за нього – природженого гуманітарія. Захоплювався читанням книг. Замість того, щоб гуляти десь з однолітками, часто йшов до копанки, яку біля річки викопав дід Харитон, і там днями читав книжки. Постійно, повертаючись із школи, ніс нові книги, отож перечитав ті, що були і в шкільній, і в сільській бібліотеці [587]. Поряд із наполегливістю, вимогливістю до себе та до інших В'ячеслав відзначався доброзичливим ставленням до всіх довколишніх, допомагав їм. Постійно ділився своїм нехитрим обідом, що складався зі скибки хліба, помащеної медом чи маслом, із своїм однокласником, який через бідність батьків не мав що поїсти на перерві між уроками [319].

Відгороджений завдяки батькам від правди про реалії життя юний В'ячеслав, подібно, як і інші українські діти в той час, ріс під впливом комуністичних міфів та ідеологем. Наполегливо вчився та здійснював активну громадську роботу в школі. За підсумками кожного навчального року

одержував похвальні грамоти за відмінне навчання [214, арк. 2]. У 8-му класі почав складати вірші, декламував їх на шкільних та сільських заходах і друкував їх у республіканській дитячій та комсомольській пресі й районній газеті [622]. Позбавлений можливості отримати об'єктивну інформацію про радянську дійсність, він щиро вірив у правильність і законність радянського ладу в Україні, що висловлював у своїх віршах [214, арк. 4].

В'ячеслав брав участь у діяльності різноманітних шкільних гуртків, був старостою частини з них, зокрема художньої самодіяльності, юних натуралістів, юних шовководів. За успіхи в роботі гуртка з вирощування тутового шовкопряда та збір великого врожаю коконів В'ячеслав разом з іншими учнями був делегований в 1954 р. на Всесоюзну сільськогосподарську виставку, де отримав диплом та бронзову медаль [195, арк. 67; 214, арк. 3]. Також був неодмінним учасником різноманітних районних олімпіад.

За громадську активність В'ячеслава було обрано головою піонерської дружини школи. Досягнувши відповідного віку, він у 8-му класі подав заяву на вступ до комсомолу [193, арк. 228]. У вересні 1952 р. його обрали до комітету комсомольської організації школи. Результати голосування засвідчили, що В'ячеслав користувався авторитетом у школярів, адже з 59 присутніх на звітно-виборних комсомольських зборах 56 проголосувало за його кандидатуру, і лише троє – проти [199, арк. 27]. Подібну кількість голосів як «за», так і «проти» набрала тільки Валентина Дрожана, яку на пропозицію В'ячеслава обрали секретарем комсомольської організації школи [199, арк. 56]. На тих самих зборах В. Чорновола було обрано заступником секретаря комітету комсомольської організації школи з дорученням йому обов'язків відповідального за навчальну роботу школи [199, арк. 57].

В'ячеслав не випадково отримав завдання контролювати навчальний процес школярів, оскільки він як відмінник і раніше допомагав однокласникам у підготовці до уроків, критикував учнів та комсомольський актив за недоліки [199, арк. 31]. На комсомольських зборах школи 19 грудня 1952 р. В. Чорновіл наголосив, що головним завданням кожного комсомольця є успішне навчання –

тому для комсомольської організації ця робота має бути однією з найголовніших [199, арк. 52]. Відповідно, він разом з педагогами намагався забезпечити поліпшення підготовки учнів до уроків та поведінки школярів. Робота дала помітні позитивні результати. Так, коли на грудень 1952 р. в школі був лише один відмінник (це В. Чорновіл) і тільки 25 учнів навчалися на 4 і 5, то до грудня 1953 р. вже чотири учні стали відмінниками, а 53 вчилися на 4 і 5 [194, арк. 227; 200, арк. 60]. При загальному покращенні підготовки учнів до уроків залишалися такі, які байдуже ставилися до навчання, порушували поведінку. Не в останню чергу на це впливало важке сільське життя, коли батькам доводилося важко працювати у колгоспі, отримуючи за це копійки, тому й діти змушені були замість того, щоб сидіти за підручниками, допомагати по господарству.

Відмінне навчання, зразкова поведінка і наполеглива громадська діяльність впливали на зростання авторитету В'ячеслава серед комсомольців школи. 12 листопада 1953 р. його обирали головою комітету комсомольської організації школи [200, арк. 46–50]. В наступному році В. Чорновола переобрали секретарем комітету, а також обрали членом Звенигородського районного комітету ЛКСМУ [195, арк. 19].

Повторне обрання секретарем комсомолу школи свідчило, що В'ячеслав мав вплив на навчальний та виховний процес школи, оскільки раніше практикували обирати секретаря шкільної комсомольської організації на рік. Так, у 1949–1950 рр. посаду секретаря займала Н. Колодій, 1950–1951 рр. – Н. Добровольська, 1951–1952 – М. Горбаченко, а у 1952–1953 рр. – В. Дрожана [197, арк. 10].

На посаді секретаря комсомольської організації школи В. Чорновіл продовжив приділяти значну увагу роботі з поліпшення навчання і поведінки учнів школи. Діяльність В. Чорновола відзначив у доповіді секретар Звенигородського райкому комсомолу А. Слинко [195, арк. 49].

В'ячеслав займався організацією політико-виховної роботи серед учнів. У школі регулярно проводили політінформації, бесіди, читали доповіді, лекції.

Додатково до цього В. Чорновіл ініціював тематичні вечори та читацькі конференції. За його пропозицією програма вечорів складалася з трьох частин: а) виступів на літературні й наукові теми; б) художньої частини; в) масових танців та ігор [200, арк. 52]. Така наповненість тематичних вечорів, на думку В'ячеслава, комплексно відповідала запитам і потребам учнів. Допомогала розвивати суспільно-політичні позиції, краще засвоювати програмний матеріал, а також давала змогу культурно відпочити молоді.

В'ячеслав Чорновіл підтримав пропозицію колишнього секретаря В. Дрожани щодо випуску шкільної сатиричної газети «Перець», зазначивши, що така газета потрібна «для боротьби з невстиганням і негативною поведінкою учнів» [755, с. 12]. Невдовзі з його ініціативи було обрано редколегію «Перця», котру він очолив як редактор. До редколегії увійшли: В. Дрожана, О. Конопелько, В. Орленко, В. Сенченко, М. Шевченко, Г. Щербина, Г. Яровенко [200, арк. 67].

В'ячеслав стежив за змістом загальношкільної і сатиричної газет, робив зауваження щодо роботи редколегій, пропонував, які теми необхідно ґрунтовно висвітлити. Зокрема, наполягав, щоб у газетах вміщали більше матеріалів, присвячених життю школи, підготовці й складанню іспитів тощо [201, арк. 65].

Діяльність В. Чорновола не обмежувалася навчально-виховними питаннями школи. Він брав участь у громадсько-політичній та суспільно-корисній діяльності у селі. За дорученням райкому ЛКСМУ проводив політико-виховну роботу в комсомольській організації колгоспу імені Леніна свого села. Організовував роботу агітпунктів з підготовки до виборів депутатів Верховної Ради СРСР. Запропонував і провів виборчий агітаційно-лижний крос, організував постановку п'єси і декламації до дня виборів [201, арк. 61]. Окрім того, В. Чорновіл регулярно організував концерти за участю гуртків художньої самодіяльності для колгоспників і робітників цукрового заводу, який діяв у селі.

Як секретар комсомольської організації школи В'ячеслав активізував допомогу, що учні середньої школи надавали колгоспу. Він організував і

очолив молодіжні бригади із заготівлі кормів для тваринництва [195, арк. 5]. За допомогу колгоспу В. Чорновола було нагороджено двома почесними грамотами обласного комітету ЛКСМУ [196, арк. 125].

Активну та різноманітну діяльність В'ячеслава постійно відзначали у Звенигородському райкомі комсомолу. В характеристиці, виданій для вступу у вищий навчальний заклад, секретар райкому комсомолу А. Слинько зазначив, що завдяки його організаторським здібностям комсомольська організація Вільхівецької середньої школи була однією з кращих організацій у районі [214, арк. 6]. Дирекція школи також заохочувала діяльність В'ячеслава. За відмінне навчання і поведінку, за громадсько-корисну роботу його кілька разів відзначали за наказом директора школи преміювали книгами [214, арк. 6 зв].

Навчаючись тільки на п'ятірки, про що свідчать класні журнали за останні шкільні роки, В'ячеслав закінчив у 1955 р. школу із золотою медаллю [279; 280].

У характеристиці на одного з найкращих учнів директор школи зазначив: «За час перебування в школі показав себе наполегливим в оволодінні знаннями і в допомозі іншим учням, має бездоганну поведінку, сміливий і впевнений у своїх силах, витриманий у своїх вчинках. Має добру пам'ять, досить здібний, на уроках уважний. Характер відвертий і прямий. Навчається з усіх предметів відмінно, багато читає, особливо відзначається своїми знаннями з мови і літератури» [214, арк. 4].

Значно пізніше В. Чорновіл у листі до свого сина Тараса напише, що нехай ця його комсомольська діяльність, складення і виголошення зі сцени дуже патріотичних віршів, вирішення математичних задач чи інша праця була на 99 % пустою, але «я ніколи не скажу, – продовжував він, – що то було непотрібним. Без того вже тоді вироблюваного стилю і ритму життя, навіть без тих дитячих амбіцій, що допомагали рухатись вперед, був би сьогодні перекотиполем, такими собі драглями, членом КВД (куди вітер подує)» [386].

Під впливом батька – вчителя української мови та літератури В'ячеслав захопився літературою; його тягнуло до поезії, він із задоволенням писав

шкільні твори. Навіть уявляв себе майбутнім письменником [624, с. 93; 227]. Тому в нього не було сумнівів щодо того, куди піти навчатися. Він обрав відділ української філології Київського державного університету імені Тараса Шевченка, хоча батьки пропонували вступати на аналогічний факультет у Черкаський вищий навчальний заклад. Як медаліста його зарахували в Київський університет без екзаменів за результатами співбесіди.

Із притаманним йому азартом і наполегливістю В'ячеслав розпочав навчання в університеті й одночасно прилучився до громадської роботи. За активну комсомольську діяльність у шкільні роки його обрали комсоргом групи. Продовжуючи відмінно навчатися і в університеті, В. Чорновіл основним завданням своєї комсомольської роботи визначив сприяння у задоволенні духовних запитів одногрупників, багато з яких були вихідцями із села. Він регулярно діставав квитки та організовував походи на вистави в оперний і драматичні театри, театр оперети, на художні виставки, перегляд кінофільмів, у музеї тощо. Цей його почин усі радо підтримали, і він з першого курсу здобув серед студентів авторитет завдяки тому, що добре відчував напрямок, в якому необхідно працювати [318].

Як один з найактивніших комсоргів університету В. Чорновіл брав участь у XVII комсомольській конференції Сталінського райкому м. Києва [156, арк.126].

Після успішно складеної весняної сесії за перший курс В'ячеслав за комсомольським скеруванням працював фізвихователем у міжколгоспному піонерському таборі в с. Гусакове Звенигородського району. Там відзначився сумлінним ставленням до праці, на чому наголосив у відгуку про його роботу, адресованому комітету ЛКСМУ Київського держуніверситету, секретар Звенигородського райкому комсомолу А. Слинко.

Попри комсомольську активність, яку В'ячеслав проявляв на першому курсі, в нього тоді почалася переоцінка власних поглядів на суспільно-політичну дійсність. Він як типовий представник першого повоєнного покоління молоді, яке відчуло холодне віяння комуністичних репресій, голодне

життя і жах війни, рано подорослішав. Багато хто з цього покоління відчував у генах, як висловився В. Чорновіл, тривогу за себе, своїх близьких, рідну Україну [1338, с. 26].

Вдало охарактеризувала представників цього покоління, названого згодом шістдесятниками, Михайлина Коцюбинська: «Шістдесятники – то спонтанний вияв духовного дозрівання, нового мислення, нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи. Вони виховувались саме в ній, у цій системі, нісши на собі родимі плями середовища, яке їх породило, перейшовши різні стадії його усвідомлення, так і не здолавши переступити через всі його забобони. Багато хто з них напочатку були щиро перейняті тими ідеологічними міфами, які потім самі ж відкинули як облуду й гальмо. Причому, підкреслюю, щиро перейняті – фальш, пристосуванство, цинізм тим «першим хоробрим» були чужі. Коли ж на хвилі післякультурівського оновлення відкрився колосальний масив нового знання, відкрилася приховувана правда, пішли їй назустріч і мали мужність будувати своє життя згідно з її велінням» [918, с. 4].

Прийшовши з ортодоксальними принципами в університет, В'ячеслав «буквально з першого курсу, – як він згодом розповідав, – сам став шукати правду. Національну правду!» [609, с. 36]. Сприяли його пошукові події, що відбувалися в СРСР та світі. Колосально вплинула на трансформацію поглядів не лише В. Чорновола, а й усього суспільства доповідь на XX з'їзді КПРС М. Хрущова про засудження культу особи Й. Сталіна [417]. Вона викликала шок у більшості партійців та пересічних громадян як в СРСР, так і в країнах соціалістичного табору [864, с. 109], змінила політику і морально-психологічну атмосферу в Радянському Союзі [557, с. 17; 1268, с. 69].

В'ячеслав Чорновіл певною мірою був внутрішньо готовий до змін, оскільки, незважаючи на вихованість у радянському дусі, прихована опозиційність його родини до тоталітарної системи постійно жила в ньому [624, с. 94]. Та XX з'їзд і розвінчання культу особи стало справжнім переворотом для хлопця. Схоже, це був останній удар, після чого він почав радикально

переглядати свої погляди, все, чому його вчили. «Ось тоді, мабуть, я, – згадує В. Чорновіл, – почався як дисидент» [516; 1338, с. 27].

«Сувора правда партійного з'їзду, – говорив він на слідстві 1972 р., – багато в чому навчила, насамперед – нічого не брати на віру, до всього доходити своїм розумом, бути громадянином, а не обивателем, відчувати власну відповідальність за загальні справи» [144, арк. 23] Невдовзі після XX з'їзду В. Чорновіл прочитав у журналі «Проблемы мира и социализма» про югославський досвід розвитку соціалістичного суспільства, почав ґрунтовно студіювати праці Леніна [1375, с. 486]. Заразом став дискутувати про соціалізм, приватну власність, плюралізм ідеологій тощо.

На думку російського історика О. Пижікова, XX з'їзд КПРС, що став епохальною подією післявоєнної історії держави, безпосередньо вплинув на світосприймання молодого покоління [1136, с. 77]. Практично всі колишні шістдесятники і дисиденти, зокрема І. Дзюба, Л. Плющ, І. Світличний, Є. Сверстюк, Л. Танюк, В. Стус та інші наголошували на впливові рішень XX з'їзду на становлення їхніх поглядів і надій [1029, с. 16; 1156, с. 3; 1182, с. 25]. Один з дослідників дисидентського руху Б. Захаров зауважив, що це був перший важливий поштовх у кристалізації їхньої свідомості [820, с. 89]. «У багатьох із нас, – зазначив І. Світличний, – одразу після XX з'їзду було багато наївного, рожевого оптимізму, телячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним махом, і нам нічого не залишиться, як з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму» [650, с. 4].

Розпочата після смерті Сталіна критика його особи відкрила можливість певного оновлення, лібералізації суспільства [1402, с. 285]. Цей процес відбувався важко, суперечливо, але загалом сприяв громадському пробудженню і національному відродженню України [869, с. 597].

Розконсервація «закритого суспільства» на певний час оновила духовне життя громадян, зумовила виникнення нових напрямків у культурі та спричинила нову хвилю українізації. У сфері державного будівництва

розширилися права союзних республік, передусім в економічній і правових галузях, відновилися національні автономії. Сталінській ідеї про «злиття» націй було протиставлено ідею їхнього «зближення» і «розквіту» на основі принципів інтернаціоналізму та дружби народів [1541, с. 5]. У резолюції XX з'їзду КПРС записано, що «соціалізм не лише усуває національні відмінності й особливості, а навпаки, забезпечує всебічний розвиток та розквіт економіки і культури всіх націй та народностей» [321, с. 422].

У цілому десталінізація та оновлюванні процеси хрущовської «відлиги» були поверховими, лише спробою косметичного ремонту тоталітарного режиму, не зачіпаючи його основ [528, с. 127; 988, с. 20; 1405, с. 261; 1539, с. 39]. Ця політика Хрущова спрацювала в СРСР, натомість у країнах соцтабору вона призвела до серйозних проблем – політичних криз, актуалізації питання про доцільність реалізації радянської моделі соціалізму, вимог щодо встановлення рівноправних відносин із СРСР тощо [1499, с. 113].

Через непослідовність дій М. Хрущова демократизацію наприкінці 1950-х рр. почали згортати. Вже XXII з'їзд КПРС (1961 р.) як мету в сфері національних відносин проголосив розвиток новоутвореної за радянської влади «історичної спільності людей різних національностей – «радянського народу» в напрямі до дальшого «зближення націй» і досягнення їхньої «повної єдності» [322, с. 153; 323, с. 313–314]. Це положення почали активно впроваджувати у суспільно-політичну практику, в свідомість населення [738, с. 236].

Надзвичайно великі сподівання на лібералізацію суспільного життя були торпедовані в 1956-му, того самого року, коли М. Хрущов виголосив на XX з'їзді КПРС антисталінську доповідь. Події, що відбулись у Польщі, а особливо в Угорщині, позначилися на розвитку суспільно-політичного життя в СРСР.

Правдива інформація про придушення свободи угорців за допомогою танків, що прорвалася в Україну попри потужний заслон комуністичної дезінформації, збурила суспільство, особливо студентство. Значною мірою обізнаними були студенти Київського університету імені Т. Шевченка, де навчалися юнаки та дівчата з Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії,

Угорщини. Криваві події в Будапешті справили гнітюче враження на студентів з різних країн, змусили ґрунтовно замислитися над хрущовською «відлигою» [546, с. 516]. Організаційно не згуртовані, часто навіть незнайомі молоді люди доходили одного висновку: СРСР назавжди залишиться оплотом сталінізму, поки в ньому не будуть радикально змінені основи тоталітарної системи управління безправними і заляканими терором громадянами [1015, с. 17–18].

Регламентовані реформи М. Хрущова не привели до масштабних змін режиму, однак сприяли поширенню нових поглядів серед молоді. Зменшення ідеологічного пресингу, тотального залякування вплинуло на формування нової української інтелігенції – молодих людей, які виходили за рамки узвичаєних приписів, прагнули до вільного самоствердження, розвитку національного колориту в своїй діяльності [758, с. 241]. Вони стали новітніми українськими будителями, які розгорнули діяльність з піднесення рівня національної свідомості українців. Як цілком правильно зазначив відомий історик Г. Касьянов, українській інтелігенції в 60-х роках ХХ століття довелося повертатися до тих проблем, що турбували їхніх попередників у 60-ті роки ХІХ століття, на початку ХХ століття і в 1920-ті роки: захисту рідної мови і культури, їхньої популяризації, відновлення істинної національної історії, етнографії [867, с. 18]. Причини такого підходу крилися не в обмеженості досвіду нової інтелігенції (шістдесятників) – ядра духовної опозиції режиму [1267, с. 502; 1268, с. 123]. Цього вимагала реальна ситуація в українській культурі, прогресуючі русифікація й агресивність російського міщанства.

В Україні тоталітарний режим здійснював цілеспрямовану деукраїнізаторську політику, що призвела до зменшення чисельності українців, кількості українських шкіл, книг, газет тощо [739, с. 82; 1202, с. 134; 1309, с. 83]. Все це підштовхувало молоде покоління або до конформізму, поступової русифікації і денаціоналізації, або до пасивного чи активного опору. Саме ця друга нечисленна частина молоді розгортала культурницьку боротьбу з режимом за відновлення і розвиток української культури та духовності.

Із ненормальним становищем існування українського народу в СРСР молодий В. Чорновіл зіткнувся відразу ж по приїзді до Києва. Його, вихованого на гаслах дружби народів, інтернаціоналізму тощо, вразило, що в столиці України «вовком дивляться, коли ти говориш українською» [610; 1198; 1338, с. 27]. В молодого комсомольського активіста таке зневажливе ставлення до української мови викликало спротив, пробудило почуття національної образи і честі. Відтоді він вирішив спілкуватися лише українською мовою, навіть на семінарах, які проводили російською мовою, відповідати теж тільки українською. Проте він не став на позиції вузьконаціональної заангажованості, зберігав нормальне ставлення до представників інших націй.

На першому курсі В. Чорновіл, завдяки братові свого одногрупника П. Щириці, який працював доцентом Київського держуніверситету імені Тараса Шевченка почав відвідувати зустрічі викладачів і науковців, які цікавилися правдивою українською історією та культурою. Зібрання відбувалися в кабінеті завідувача кафедри хімії університету А. Голуба. Серед тих, хто туди навідувався, були: доцент механіко-математичного факультету Ф. Гудименко, декан факультету журналістики, доцент М. Шестопал, старший науковий працівник Інституту геології А. Путь, лікар і письменник М. Фененко, літературознавець М. Базилівський та чимало інших [625, с. 17; 986, с. 48; 1420, с. 32].

Інтерес до поглибленого вивчення минулого України заохочував професор Київського держуніверситету, виходець з Черкащини Іван Шевченко. Під час відвідин кабінету А. Голуба (т. зв. «голуб'ятні») він приносив заборонені видання, які мав змогу отримувати із спецфондів бібліотеки Академії наук. Користуючись такою можливістю, В'ячеслав ознайомився з «Ілюстрованою історією України» М. Грушевського, «Історією Русів» та іншими цікавими книжками [318].

Прочитане справило на В. Чорновола значне враження, оскільки він дізнався про українську минувшину таке, чого ніде не міг знайти в дозволених цензурою офіційних радянських виданнях. Тому ці просвітницькі зібрання в

«голуб'ятні» В'ячеслав вважав початком підпільної діяльності [315]. Під впливом прочитаного він з другом П. Щирицею влітку 1956 р. зробили мандрівку до Умані й Чигирини Шевченківськими місцями, а також Холодним Ярмом, щоб подивитися легендарні місця і перейнятися тією аурою. Деякими селами Черкащини вони пройшли разом з викладачами університету М. Шестоपालом, М. Скударем та І. Шевченком, які також проводили ознайомлювальну екскурсію.

Після кількох місяців навчання на українській філології В. Чорновіл зрозумів, що цей факультет не задовольняє його вимог, оскільки там, за висловлюванням В'ячеслава, панували «схоластика і догматика», а він хотів активного життя [609, с. 33; 624, с. 91]. Тому вирішив перейти навчатися на факультет журналістики, до якої мав натхнення ще зі школи, де почав писати статті для газет, зокрема був активним дописувачем районної газети «Прапор перемоги», а також, як ми вже зазначали, редактором загальношкільної сатиричної газети «Перець» [214, арк. 14]. Окрім того, після знайомства на зустрічах у «голуб'ятні» з деканом факультету журналістики М. Шестоपालом, котрий справив на В. Чорновола позитивне враження як освічена, інтелігентна, щира і національно свідомо людина, він попросив у нього дозволу перейти навчатися на факультет журналістики [1261]. М. Шестопал, а також редактор університетської газети «За радянські кадри» І. Прокопенко погодилися перевести В'ячеслава на журналістику за умови, що він до закінчення першого курсу належним чином зарекомендує себе як кореспондент університетської багатотиражки [1361].

Працювати в редакції газети В. Чорновіл почав з листопада 1955 р., «сумлінно і високоякісно» виконуючи доручення редакції [312]. Він систематично брав участь у редакційних «літучках», неодноразово виступав з критичними зауваженнями щодо вміщених у газеті матеріалів. До червня 1956 р. В'ячеслав надрукував на сторінках газети 10 інформаційних повідомлень, 5 кореспонденцій, 2 зарисовки та інші матеріали. Проте він не тільки друкував свої статті, а й завжди організовував дописи інших авторів. З огляду на

систематичну активну працю В. Чорновола задля видання університетської газети, її редакція одностайно підтримала його прохання про переведення на факультет журналістики [312]. Після того, як В'ячеслав склав зимову та весняну сесію на відмінно, його заяву про переведення 22 червня 1956 р. підписав ректор університету І. Швець [214, арк. 14].

В'ячеслав ще з першого курсу почав боротися проти рутини викладачів та обмеження студентів, писав у газети критичні публіцистичні статті, палко виступав на зборах [689, с. 274]. На другому курсі журналістики стало особливо проявлятися його нестандартне як для комсорга групи мислення, а комсоргом його знову обрали на новому факультеті. В'ячеслав перестав брати участь у різноманітних політико-виховних заходах, говорячи іншим, що «то не для всіх, ідіть краще ділом займатися» [318]. Під час спілкування не робив винятку, з ким говорить, не приховував своїх поглядів, тож не пропускав розмов, увесь час був у дискусіях, ув'язувався в них і аргументовано доводив свою думку, не задумуючись про загрозу, посилався на джерела, що їх мало хто знав. Ці дискусії були завжди жваві й цікаві, адже В. Чорновіл умів захоплювати і переконувати багатьох чіткою логікою викладення поглядів та широтою знань.

Згодом він твердив, що на другому-третьому курсі навчання став на позиції боротьби проти партійної диктатури, проти однопартійної системи, боротьби за національне звільнення [1338, с. 27]. Тоді, найімовірніше, у його свідомості тривав процес формування світоглядних основ, започаткувалося ґрунтовне творення нової системи поглядів. Мабуть, ще не були визначені його позиції щодо політичного, культурного, економічного, соціального становища українського народу, власного місця в боротьбі за національне самоствердження українців. Однак проявлялися характерні риси власного національного «Я».

Нестандартне мислення стурбувало деяких «правильних» однокурсників, і вони повідомили про це партком та комітет комсомолу університету [609, с. 33; 684]. Невдовзі факультетська газета «Слово—Зброя» опублікувала стаття про В. Чорновола, в якій критикувала його ідейну незрілість, ревізіоністські

погляди. Згодом відбулися курсові комсомольські збори на яких розбиралися ідейні «завихрення» В'ячеслава та «виховували» його з метою позбавлення від «націоналістичних» ухилів [395, с. 138]. Над ним нависла загроза виключення з університету незважаючи на те, що вчився на відмінно, мав підвищену стипендію [1421]. Подібні прецеденти, які вразили В. Чорновола цинічністю, вже на факультеті були. Зокрема, виключили І. Пашкова, В. Дамаскіна, В. Пепу, Г. Гайового, а Б. Мар'яна засудили до 5 років покарання у виправно-трудових таборах [159, арк. 37; 1015, с. 26].

Врятував В. Чорновола від неминучого виключення М. Шестопал. Попри прихильне його ставлення до В'ячеслава, йому та керівництву факультету не була потрібна ще одна гучна справа про виключення студента, бо факультет без того опинився на межі закриття. Ще влітку 1956 р., після отримання доповідної про те, що в столичному університеті розвелось дуже багато «буржуазних націоналістів» і що основними їхніми розсадниками служать історичний, філософський та журналістський факультети, перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко зажадав від вченої ради Київського держуніверситету негайно їх закрити. Тоді вдалося ці факультети відстояти. Однак після того, як факультет журналістики в грудні 1956 р. сколихнула справа Б. Мар'яна, якого безпідставно звинуватили у виготовленні антирадянських документів, у 1957 р. нового набору студентів на стаціонарне відділення вже не було. Із щорічним зменшенням кількості студентів протягом 1957–1959 рр. скорочувався штат викладачів університету. Так, лише в 1957 р. було звільнено 27 викладачів [74, арк. 155]. Також факультет і його керівництво періодично критикували партком та комітет комсомолу університету – за погане ідейно-політичне виховання студентів [158, арк. 17]. Наявність «неправильного спрямування» на новому (був створений у 1953 р.) факультеті університету секретар ЦК ЛКСМУ М. Кириченко вважав наслідком відсутності «гострої критики» з боку деканату [157, арк. 125]. Хоча керівництво університету та комсомольська організація не були зацікавлені в ліквідації факультету і виступали на його захист як підрозділу [160, арк. 169].

Лише після трирічної перерви вдалося домогтися рішення секретаріату ЦК КПУ про відновлення набору на стаціонар та збільшити кількість студентів вечірнього і заочного відділення [211, арк. 26]. Тоді на факультеті залишилися тільки два курси стаціонару – п'ятий, де навчався В. Чорновіл, та четвертий. Відновлення повноцінної роботи факультету було пов'язано із загальним збільшенням плану прийому студентів у вищі та середні навчальні заклади України на 5925 осіб, у т. ч. 1650 осіб стаціонару. Загалом мали вступити навчатися 92575 осіб, з них 37575 – на стаціонар [75, арк. 34].

Тому М. Шестопал попросив через доцента О. Щирицю другого секретаря парткому університету В. Куликовського затримати розгляд персональної справи студента третього курсу В. Чорновола. Той, зазнавши свого часу репресій з боку радянської влади, виконав прохання. Відтермінування розгляду в комітеті комсомолу справи В. Чорновола дало змогу знайти розв'язання проблеми, якою стала поїздка на комсомольську будову домни у м. Жданов (нині Маріуполь) Донецької області. Такий варіант запропонував, імовірно, В. Куликовський, який раніше працював у Донецькому політехнічному університеті й мав зв'язки в Донецькій області, або, можливо, про путівку довідався сам В'ячеслав, який також наполегливо шукав вихід із складної ситуації.

12 березня 1958 р. В. Чорновіл пише ректорові університету заяву з проханням надати йому академвідпустку до 1 лютого 1959 р. в зв'язку з поїздкою на будівництво [214, арк. 22]. Спочатку одержав схвалення та підтримку з боку тодішнього декана факультету І. Слободянюка, а згодом заяву з візою декана направив ректору. 13 березня 1958 р. на ім'я ректора надійшов лист від секретаря Сталінського райкому ЛКСМУ І. Солдатенка з проханням «негайно розрахувати Чорновола В. М., який виявив бажання працювати на будівництві домни Ждановська-комсомольська» [214, арк. 23]. Ректор І. Швець того ж дня задовольнив прохання В. Чорновола, і він вирушив у Маріуполь.

Логічно припустити, що І. Швець сприйняв вимушений вчинок В'ячеслава за вияв пориву комсомольця долучитися до «ударної

комсомольської будови», оскільки невдовзі на комсомольських зборах університету високо оцінив від'їзд В. Чорновола та інших студентів факультету журналістики у Жданов, зазначивши, що «там вони навчаться бути журналістами» [157, арк. 39–40]. Відповідно розгляд «ідейно незрілої» позиції В. Чорновола на цьому було завершено, навіть без будь-яких записів у його особову справу.

На початку квітня 1958 р. В'ячеслав почав працювати теслею у комсомольсько-молодіжній бригаді С. Левицького. Через деякий час В. Чорновола розшукав працівник редакції газети «Київський комсомолец» С. Дубанін, який був уповноважений створити виїзну редакцію на зведенні третьої домни. За його пропозицією В'ячеслав почав видавати з ним удвох багатотиражну газету будови, розташувавшись у маленькій кімнатці, котру надала редакція ждановської районної газети «Приазовский рабочий». Видавали вони щоденну двосторінкову україномовну газету формату А4, по черзі пишучи першу та другу сторінку. Позаяк С. Дубанін регулярно вирішував організаційні справи газети, В. Чорноволу часто доводилося готувати весь часопис [1369]. Встановлена періодичність виходу газети інколи змушувала диктувати зібраний матеріал безпосередньо лінотипістові, щоби десь опівночі доставити газету в гуртожиток, а вранці роздати її робітникам. Від працівників редакції ніхто не вимагав такої періодичності видання газети, це була їхня ініціатива, бажання показати самим собі, як активно вони можуть творити. Така інтенсивна видавнича діяльність виявилася доброю журналістською практикою для В'ячеслава, яка виробила в нього вміння швидко опрацювати матеріал і підготувати статтю.

Велика школа будови для В. Чорновола на цьому не закінчилася. Саме там він, за його словами, побачив наочно зворотний бік життя: пияцтво, бійки, бюрократизм. Ці негативні риси «комсомольської будови» остудили його романтизм і спонукали й далі переглядати власні погляди [1215; 1334].

На будові він багато спілкувався з молодими робітниками, ділився знаннями, поглядами. Тому і там навколо нього також гуртувалася цікава до знань, небайдужа до української культури і мови робітнича молодь [1559].

Після закінчення терміну комсомольської путівки В'ячеслав повернувся до Києва, де його за зразкову роботу на будівництві нагородили Знаком ЦК ЛКСМУ [214, арк. 24]. В університеті показав солідну підшивку газет із своїми статтями, і його допустили до складання екстерном екзаменів за пропущений рік.

Після відновлення навчання В. Чорновіл надалі вчився на відмінно, перебуваючи в числі тих 5–14 осіб з курсу, які навчалися на відмінно [207, арк. 1–2; 209, арк. 1–2; 210, арк. 1–2; 212, арк. 1–2]. Успішно проходив журналістську практику в різних газетах, редакції яких були задоволені роботою В'ячеслава. Редактори відзначали його ґрунтовні знання основ теорії журналістики, вміння знаходити головне, вдумливість при опрацюванні та літературній правці кореспонденції, здатність уникати загальноживаних стандартів, урізноманітнюючи форму подачі дописів [311].

Отже, на прикладі В. Чорновола можемо простежити й усвідомити, як трансформувалися поглядів більшості шістдесятників – від віри в комуністичні ідеали до переоцінки їх, від намагання змінити існуючу систему до боротьби за національне визволення.

2.2. Початок громадсько-політичної роботи

З 1957 р. В'ячеслава перестав бути комсоргом і цілковито відсторонився від комсомольської діяльності в університеті. У характеристиці на нього за підписом декана факультету журналістики В. Рубана зазначено, що він «відійшов повністю від громадського і комсомольського життя групи, курсу, більше став займатися власними справами» [214, арк. 24]. Однак В. Чорновіл продовжував залишатися визнаним студентським лідером на факультеті [1213].

Того часу В'ячеслав захопився літературним та культурно-мистецьким життям. Цікавився творчістю розстріляних чи замордованих у таборах діячів української науки і культури, збирав матеріали до словника репресованих. Бував на різних молодіжних диспутах, зустрічах, вечорах, особливо на тих, куди приходили письменники, яким вдалося повернутися зі сталінських застінків. Часто брав участь у засіданнях університетської літературної студії імені В. Чумака, так званій СіЧі [1357, с. 371]. Відразу ж після заснування Клубу творчої молоді на чолі з Лесем Танюком став його активним членом, впливав на діяльність цього об'єднання [558]. «Якщо для багатьох йшлося в Клубі про бажання об'єднати під новими прапорами всю творчу молодь, – наголосив Л. Танюк, – вирвати її, так би мовити, з-під панування «старих баняків», то В'ячеславу вже на цьому етапі йшлося про українську молодь, про українську культуру» [1534, с. 22]. Відчував, що хрущовські реформи ненадовго, тому хотів устигнути зробити багато, насамперед згуртувати молодь, встановити новий стиль життя.

Із-поміж багатьох раніше заборонених літературних творів, які В. Чорновіл зміг у ті роки пізнати, йому на все життя запам'ятався високопатріотичний фрагмент з поеми В. Сосюри «Мазепа». Вивчивши його напам'ять, В'ячеслав постійно читав цей уривок своїм друзям і знайомим, для багатьох він став своєрідним паролем [497, с. 24]. Через свого приятеля В. Підпалого В'ячеслав передав фрагмент В. Сосюри, який надзвичайно втішився, згадавши його.

Захоплення вивченням репресованих і забутих імен української науки та культури привело його до написання дипломної роботи про донедавна забороненого громадського діяча й письменника XIX ст. Бориса Грінченка. Вибір теми дослідження та приїзд до Львова в пошуках матеріалів для написання дипломної роботи виявилися знаменними для нього. Погляди Б. Грінченка осмислені під кутом виміру життя Західної України з її україномовними містами, масовим українським патріотизмом справили великий вплив на становлення особистості В'ячеслава. Під подібним впливом від творів Б. Грінченка й Галичини був і один з визначних діячів-шістдесятників І. Світличний [485, с. 35]. Узагалі, для багатьох «надніпрянців» поїздки в Галичину сприяли зміні уявлень про Україну, свою національну сутність. Як зазначив шістдесятник, художник О. Заливаха, Галичина «стала для нього каталізатором українського світовідчуття» [498, с. 29; 499]. Тому дослідження В'ячеслава переросло рамки дипломної роботи, стало «вирішальним моментом у його національному самоутвердженні» [1285]. Саме це згодом дало В. Чорноволу змогу сказати, що його світогляд повністю сформувався до закінчення навчання в університеті і мало чим відрізнявся від того, що мав у 1990-х роках, з тією хіба різницею, що в зрілі роки погляди лише поглибилися і розширилися [1338, с. 28].

За словами неофіційного керівника і наставника Чорноволової дипломної роботи П. Федченка, названа праця народжувалася в три етапи [1285]. Після обширного розділу, присвяченого М. Драгоманову в лекційному курсі з історії української журналістики, В. Чорновіл написав курсову роботу «Полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком». Уже тоді визначилося зацікавлення В'ячеслава саме Б. Грінченком.

Під час розмови В. Чорновола зі своїм наставником у його помешканні була сформульована тема майбутньої дипломної роботи – «Журналістика Б. Д. Грінченка 1881–1901 рр.» [206, арк. 1]. Нині в деяких публікаціях є неточності щодо назви дипломної, можна побачити її як «Публіцистика Бориса Грінченка». Цю назву помилково вжили у спогадах і В. Чорновіл, і П. Федченко

[609, с. 34;1285]. Однак робота В'ячеслава збереглася в Київському міському архіві, й вона має назву саме «Журналістика Б. Д. Грінченка 1881–1901 рр.» [206].

Від початку дослідження діяльності Б. Грінченка В. Чорновіл не зміг офіційно зареєструвати тему дипломної роботи, оскільки ім'я Б. Грінченка тоді було ще напівзабороненим в Україні як «буржуазного націоналіста». Тому В. Чорновіл спочатку підготував роботу, а вже потім за сприяння П. Федченка та офіційного наукового керівника В'ячеслава М. Базилівського [208, арк. 4] вдалось її затвердити на кафедрі.

Вивчаючи цю дослідницьку студію В. Чорновола про Б. Грінченка, знаходимо у ній відображення ранніх поглядів молодого В'ячеслава. Він, не маючи змоги прямо викладати свої розмірковування, заміняв їх численними цитатами. Тому творив ілюзію нібито непричетності до думки їх авторів, хоч інколи безпосередньо подавав власні гострі судження [765, с. 28]. Вже в дипломній роботі В'ячеслав не обмежився культурницькими питаннями, а підійняв широкий пласт суспільно-політичних проблем, що певною мірою недвозначно екстраполювалися на тогочасне суспільно-політичне становище українського народу.

Важливу увагу в дослідженні В. Чорновіл приділив питанням мови, рідномовних шкіл, національній виховній системі, вивченню правдивої історії народу тощо. Тобто тим питанням, котрі були важливими для періоду як Б. Грінченка, так і В. Чорновола. Зазначив, що потрібно прагнути спілкуватися рідною мовою, забезпечувати нею навчання у школах, наповнювати зміст навчально-виховного процесу відповідно до українського національного виховного ідеалу [1332, с. 66, 69; 1345, с. 61; 1365, с. 552]. Наголосив, що висвітлення історичної правди про власну історію формує в дітей національну свідомість, гордість за себе, своїх предків, свою Батьківщину. Вихованці таких шкіл стають патріотами на все життя. Через це поневолювачі не допускають викладання в школах правдивої української історії. Вдало висловився про це В'ячеслав згодом у передмові до творів І. Карпенка-Карого: «Щоб поставити

народ на коліна, треба відняти в нього минуле або ж перекрутити його» [1352, с. 25]. Досить відверто В. Чорновіл розглядав цей аспект у статтях, написаних у середині 1960-х років [1335, с. 49–57; 1350]. Він словами Б. Грінченка про Т. Шевченка зазначив, що за будь-яких умов чи влади не потрібно відмовлятися від правдивого подання своєї національної історії, упускати при її висвітленні незручні для когось моменти [1362, с. 105].

У дипломній роботі В. Чорновіл також порушив питання щодо політичного становища України. Все дослідження пронизане ідеєю здобуття політичної волі для українського народу. Цю тезу В'ячеслав подав у притаманній йому манері переконливого аргументування, за допомогою наведення цитат із творів Б. Грінченка, Т. Шевченка та інших. Висловив міркування, що найголовнішим завданням поточного моменту для України є боротьба за утвердження її політичної волі. Хоча в роботі нема прямих посилань на підневільний стан України в складі СРСР, хід роздумів автора наштовхує на думку про тотожність історичних періодів – становища українського народу наприкінці ХІХ століття, яке описував Б. Грінченко, зі станом справ українців на рубежі 50–60-х років ХХ століття. Твердження В. Чорновола про СРСР як колонізаторську державу, прототип Російської імперії, що поневолює українців, безпосередньо знаходимо в статті «Володимир Самійленко», написаній у середині 1960-х років [1337].

Виклики несправедливості в роботі В. Чорновола поєднувались із закликами до всіх людей виробляти власну активну життєву позицію, творити безсмертя свого імені шляхом цілеспрямованої і наполегливої діяльності. Усвідомлюючи потреби історичного моменту, В. Чорновіл услід за Б. Грінченком зазначив, що необхідно велику увагу приділити культурно-освітній роботі серед власної національної спільноти. Завдяки цій діяльності вважав можливим підняти народ до розуміння своїх соціальних і національних потреб [1342, с. 92]. Акцентуючи на важливості культурно-просвітницької діяльності, як одному з перших етапів змагань за національне звільнення, В. Чорновіл подібно до Б. Грінченка вважав, що культурницьку діяльність

необхідно підпорядковувати ідеї боротьби за політичну волю, готувати ґрунт для її реалізації, оскільки національна незалежність є для народу найвищою цінністю, без якої неможливий його всебічний розвиток [1339, с. 79].

Захист підготовленої дипломної роботи відбувся наприкінці весни 1960 р. і вперше за час існування факультету – на засіданні державної екзаменаційної комісії [213, арк. 2]. Дослідження В. Чорновола здобуло високу оцінку членів комісії, головою якої був відповідальний редактор газети «Радянська Україна», голова правління Спілки журналістів України, секретар правління Спілки журналістів СРСР І. Педанюк. На думку П. Федченка, це була «оригінальна, новаторська (і для тих часів – ризиковано смілива!) наукова студія, яка за своїми змістовими й обсяговими параметрами далеко виходила за межі навіть найкращих студентських дипломних робіт» [1285]. До речі, переважна більшість випускників як стаціонару, так і заочного відділення обрали для досліджень стандартні як для того часу теми. Зокрема: «Ленінські принципи масовості – запорука успіху в роботі райгазети» [203], «Пропаганда радянського патріотизму і боротьба з буржуазним націоналізмом на сторінках радянської преси» [204] чи «Людина – будівник комунізму в нарисі» [205]. Не буде перебільшенням сказати, що робота В. Чорновола за змістом і обсягом відповідала параметрам кандидатської дисертації.

У звіті державної екзаменаційної комісії було відзначено, що новим у захисті дипломних робіт стало те, що «частина випускників звітувала не описовими працями коментаторського плану, а оригінальними, творчими» [213, арк. 2].

Після захисту дипломної роботи В'ячеслав на відмінно склав державні іспити – з історії КПРС та журналістики. Завдяки успішному закінченні навчання він виявився одним із семи кращих студентів курсу, котрі отримали диплом з відзнакою [211, арк. 24].

Як відмінник В. Чорновіл мав першочергове право отримати роботу в Києві, однак через його вільнодумство розподілу за призначенням у столиці не одержав. Тому, скориставшись викликом на роботу, надісланим із Львівської

студії телебачення, поїхав працювати до Львова. У редакції місцевого телебачення В'ячеслава добре знали, оскільки його на початку 1960 р. влаштував туди на переддипломну практику через своїх друзів П. Федченко – заради того, щоб студент мав змогу тривалий час працювати у багатьох фондах Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника Академії Наук УРСР. Під час практики В. Чорновіл ознайомився з роботою телебачення і добре себе зарекомендував. Працював одразу в трьох редакціях: громадсько-політичних, молодіжних та літературно-драматичних передач. Поза встановленим планом практики взяв участь у ролі ведучого в телевізійному журналі, який транслювали у прямому ефірі [293].

Після закінчення університету В'ячеслав розпочав роботу на львівському телебаченні на посаді редактора, а згодом старшого редактора передач для молоді. У студії панувала творча атмосфера, ентузіазм молодих працівників, які вели передачі у прямому ефірі, ще не був жорстко регламентованим. Тому в телеефір виходили передачі про репресованих літераторів і митців, молоду плеяду шістдесятників тощо. Зокрема, В. Чорновіл провів передачі про поета Василя Чумака, творчість молодих львівських письменників та ін [149, арк. 68–72]. Він не сприймав звичного в радянські часи нав'язливого «ура-патріотизму», надмірної любові до інтернаціоналізму, переходу на спілкування лише російською мовою, усунення з ефіру критичних матеріалів тощо [173, арк. 141]. На щотижневих обговореннях передач за тиждень його рецензії завжди вирізнялися нетрадиційним поглядом. В'ячеслав аналізував передачі «гостро, але дохідливо і чесно» [316]. Такою поведінкою він привертав до себе увагу людей, які дбали про дотримання вимог комуністичної ідеології та віддали цензурою. Його критикували за неналежне виконання громадських обов'язків члена бюро, а згодом голови комсомольської організації студії телебачення [172, арк. 2; 174, арк. 17; 175, арк. 71].

В'ячеславу Чорноволу було доволі приємно працювати у Львові, який був україномовним містом, з масовим національним патріотизмом мешканців. Тут молодий фахівець отримував наснагу до праці, в нього відкрилось, як він

згодом зазначив, друге дихання [642]. У Львові інтенсивно поповнював свою домашню бібліотеку книгами, виданими у 1920–1930-х рр. Багато з них тоді вважали «буржуазно-націоналістичними», а відтак забороненими. Але це не стало для В'ячеслава перешкодою бажанню мати їх у себе. Нерідко він відкрито ходив містом із такими забороненими книгами, як, наприклад, «Історія Легіону Українських Січових Стрільців». Це своєрідне самоствердження характерно відрізняло В. Чорновола від західноукраїнської молоді, яка, переживши репресивну кампанію влади з придушення національно-визвольного руху 1940–1950-х рр., остерігалася відкритих демаршів [910; 911, с. 315–316]. Тому В'ячеслав користувався авторитетом серед галичан, і кількість його знайомих з відповідними політичними поглядами дедалі збільшувалася.

Під час роботи на телебаченні В. Чорновіл поглиблено працював над науковим дослідженням діяльності Б. Грінченка. Перед від'їздом В'ячеслава до Львова П. Федченко запропонував йому довести дипломну роботу до рівня кандидатської дисертації, на що він погодився. У Львові В. Чорновіл розширив структуру дослідження та суттєво збільшив джерельну базу. На думку П. Федченка, бібліографія публіцистики Б. Грінченка, що уклав В. Чорновіл, залишалася на 2002 рік чи не найповнішою [1285]. У процесі цієї роботи тривало плідне творче спілкування з П. Федченком, який урешті-решт переконав В'ячеслава повернутися до столиці для завершення кандидатської дисертації. У травні 1963 р. В. Чорновіл таки переїхав працювати зі Львова до Києва. Перед цим у нього налагодилось особисте життя після розлучення з Іриною Брунець, з якою був одружився в 1960 р. і мав сина Андрія. Удруге В'ячеслав одружився з Оленою Антонів, яка стала надійною помічницею в його діяльності.

У зв'язку з тим, що без прописки оформитися на роботу було неможливо, В. Чорноволу допомогли влаштуватися на посаду штатного секретаря комсомолу управління правого берега будівництва Київської ГЕС, а з січня 1964 р. він почав працювати літературним редактором радіогазети

«Комсомольська ГЕС» [522, с. 231]. Свою ідеологічну посаду значною мірою використовував для гуртування і виховування в національному дусі молодих робітників, які приїхали на будову з різних регіонів України [478, с. 408]. Готував із дружиною стінну газету, організовував студії, проводив дискусії, давав читати літературу, в т. ч. самвидав [1584]. В'ячеслав також не упускав можливості на будь-якому зібранні критикувати радянську владу [1023; 1573].

Повернувшись у столицю, В'ячеслав поновив і розширив зв'язки з плеядою молодих митців та літераторів – шістдесятників, які вже вагомо впливали на українське культурне й загалом громадсько-політичне життя [1341]. Здійснювали працю зі захисту рідної мови, популяризували здобутки української культури серед громадськості. Вивчали і пропагували вітчизняну історію, вивільнювали національно-культурний процес від догм соціалізму [943, с. 102; 1182, с. 24–25].

Валентин Мороз, вважаючи, що шістдесятники зробили колосальний вплив на розвиток української спільноти, зазначив: «Прихід їх був епохою. Бо вони вернули втрачену вагомість словам і поняттям, заставили людей знову повірити у реальність духовного світу. Це був справжній подвиг: в умовах тотального зневір'я у щось повірити. І заплатили вірою інших. Це була місія шістдесятників: принести в замерзлу українську дійсність іскру одержимості» [1009, с. 9].

Під впливом київських шістдесятників культурний і національний ренесанс розпочався в інших регіонах України, особливо у Львові. Надніпрянці й галичани почали спільно дискутувати з приводу пошуку нових методів боротьби з урахуванням суспільних умов. В підсумку вирішили розгорнути культурно-просвітницьку діяльність, спрямовану на піднесення національної свідомості українського народу, залучення до громадської діяльності значної кількості людей, а згодом перейти і до політичних дій [565, с. 20; 698, с. 9, 10]. До такого порядку дій схилились і представники української інтелігенції, яким вдалося вижити в час сталінських репресій, зокрема Б. Антоненко-Давидович [478, с. 373].

В'ячеслав Чорновіл також був одним із прихильників цієї тактики діяльності. Саме таку роботу він успішно проводив серед робітничої молоді наприкінці 1950-х рр. у Маріуполі, а згодом у Вишгороді [1098; 1357, с. 371]. Результативність його діяльності значною мірою була забезпечена організаторською майстерністю, він, за словами М. Гориня, був чи не єдиним з його знайомих, хто вмів ефективно організовувати роботу, підтримувати людей [485, с. 38].

Більшість шістдесятників, а саме І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, не розділяли ідеї про створення власної організаційної структури [129, арк. 310; 131, арк. 196, 203,]. Не радили утворювати підпільної організації і колишні провідні діячі збройного руху Опору 1940–1950-х рр. Так, останній Головний командир Української повстанської армії В. Кук пропонував діяти у формальному полі радянського законодавства в напрямку відстоювання права українського народу на самовизначення з відокремленням [1014]. Тому діяльність шістдесятників відбувалась у вигляді своєрідної напівлегальної співдружності людей, які були міцно зв'язані між собою спільними ідеями і прагненнями.

Шістдесятники проводили різноманітні масові акції – вечори пам'яті, дискусії з національного питання, створювали Клуби творчої молоді, організовували концерти, фестивалі, зустрічі з працівниками вищих навчальних закладів. Та головним було розповсюдження самвидаву, який друкували на машинках або перефотографували. Найпомітнішими постатями серед ентузіастів цього руху були І. Світличний, М. Горинь, І. Дзюба, Є. Сверстюк, А. Горська, Л. Танюк, а також В. Чорновіл [623; 818].

Як організатор або як учасник В'ячеслав брав участь у різноманітних заходах. Відновив свою працю у київському Клубі творчої молоді, у ролі ведучого проводив вечори, присвячені видатним особистостям. Зокрема, в грудні 1964 р. провів у Інституті нафти і газу вечір пам'яті поета Василя Симоненка [634]. Активно долучився до розповсюдження та підготовки самвидаву. Систематично поширював та перевозив зі Львова до Києва і

навпаки літературу, в т. ч. старі видання [132, арк. 72, 145–146]. Був співавтором статті «12 запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство», відредагував статті «Українська освіта в шовіністичному зашморгу», «З приводу процесу над Погружальським» та ін.

Український культурний рух уже наприкінці 1950-х рр. вийшов далеко за межі тих рамок, які санкціонувала офіційна комуністична ідеологія. Тому для самозбереження існуючого режиму конечним постало завдання зупинити процес українського національного відродження і локалізувати дедалі зростаючий вплив шістдесятників на суспільство [490, с. 117; 948, с. 4; 1218, с. 439]. В Україні, як і в попередні роки, нова кампанія утисків та репресій була підхоплена з надзвичайною завзятістю, ставши особливо загрозливою для безкомпромісних борців.

Із початком у першій половині 1960-х рр. репресій значно поменшало суто літературознавчої та мистецької критики на творчість молодих письменників і художників; натомість збільшилася кількість т. зв. викривальних «голосів народу» [816]. Шістдесятників засуджували на різних зборах, забороняли їм організовувати масові культурні акції, твори багатьох із них перестали друкувати, особливо активних звільняли з роботи, виключали з творчих спілок тощо [921, с. 101].

Подібні заходи викликали спротив з боку громадськості, від якої владі не вдалося приховати інформацію про репресії, що також потрапила за кордон [345; 541; 1099]. Збільшилася кількість самвидавчих матеріалів, зокрема політичної тематики. Прискорився процес визначення власних позицій, політизації та організаційного оформлення національно-культурної діяльності шістдесятників. Провідні діячі-шістдесятники обговорювали самвидавчу статтю Є. Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху». Вона стала проектом програмного документа шістдесятників [712, с. 43]. Автор не лише, як це було в попередніх самвидавчих матеріалах, критикував радянський режим, а й порушував питання, що робити далі. За спогадами М. Гориня, цю статтю до Львова привіз для обговорення В. Чорновіл, і при зустрічі він

схвально висловився про її зміст [485, с. 38]. Стаття не була призначена для масового поширення, її обговорювали тільки у вузькому колі найактивніших діячів руху Опору. Частина з них не поспішала з прийняттям такого документа або взагалі негативно ставилася до вироблення програмних документів [130, арк. 231; 132, арк. 174].

У середовищі шістдесятників розгорнулися дискусії з приводу політичного майбутнього України і ставлення до СРСР. За словами М. Гориня, єдиної думки щодо цих питань не було, оскільки галичани прагнули побудови української незалежної держави, а багато наддніпрянців, у т. ч. І. Дзюба, виступали за «критику існуючого режиму і вдосконалення комуністичної державної машини» [485, с. 44]. Погоджуються з цим твердженням М. Гориня І. Гель, Б. Горинь, С. Шабатура та інші [711, с. 9]. Доцільно зазначити, що, наприклад, львівський Клуб творчої молоді «Пролісок» стояв на зовсім інших позиціях, аніж київські культурники, – основною метою львів'ян була боротьба за незалежність України [1217, с. 179].

Тобто можна зробити висновок, що виховані на міфах і реаліях боротьби 1940–1950-х рр. галичани були прихильниками повалення радянської влади та відновлення самостійної Української держави. Натомість наддніпрянцям потрібний був певний час, щоб усвідомити потребу необхідності незалежності України [752, с. 108]. Прискорювали цей процес контакти як з молоддю Західної України, так і з уцілілими представниками «розстріляного відродження». В'ячеслав Чорновіл зазначив, що Б. Антоненко-Давидович «одним з перших уголос нам сказав, що більшовизм – це ворог, що нам необхідно боротися з ним за незалежність нашої держави. До цих ідей ми тільки доходили, а він висловлювався так безпосередньо й відверто, що попервах це нас дещо приголомшило. Дехто навіть налякався, перестав до нього ходити... він висміював міфічну ленінську політику... перетворення в комуністичну незалежну Україну» [1357, с. 373]. Тому частина шістдесятників-наддніпрянців, в т. ч. В. Чорновіл, стояли на позиціях незалежності України.

Схилявся до цієї ідеї і визнаний лідер шістдесятників – І. Світличний [496, с. 224].

Багато хто з представників молоді Західної України також не сприймали теорію марксизму-ленінізму, а молоді надніпрянці повільно відходили від цих ідей, засвоєних зі шкільної партії. Для багатьох з них, подібно як для чеського опозиціонера В. Гавела, виявлення реалій радянського буття приводило до сприймання соціалізму як категорії, пов'язаної з мораллю [565, с. 24]. Тому навіть у проекті програми політичного руху шістдесятників попри ідею незалежності України було зазначено, що її майбутнє «пов'язане з комуністичним суспільним ладом». Хоча, на думку А. Русначенка, комунізм у документі трактували радше як засіб, ніж кінцеву мету [1168, с. 161].

За станом на середину 1960-х рр. частина чільних лідерів шістдесятників, таких, як І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, були прихильниками, за висловом І. Дзюби, «істинного» демократичного соціалізму [491, с. 114–115]. Можливо, що і В. Чорновіл ще на той час не втратив соціалістичних ілюзій, оскільки в листі до друзів у квітні 1968 р. зазначив, що продовжує перебувати на позиціях соціалізму. «Але соціалізму не того, – уточнив він, – що намагається регламентувати не лише діла, а й мислення індивіда. Я не уявляю собі справжнього соціалізму за гарантованих демократичних свобод, без найширшого політичного й економічного самоврядування всіх клітин державного організму, аж до найменших включно...» [382, с. 102]. Тоді йому здавалося, що для України прийнятним є шлях розвитку, яким намагаються йти Югославія і Чехословаччина.

Руйнівного удару по цих ідеях завдало брутальне придушення «Празької весни» 1968 р., що для багатьох шістдесятників стало останньою крапкою в еволюції поглядів [519, с. 241–243; 663, с. 1259; 1383]. Низка дослідників, зокрема А. Амальрик, розглядають події у Чехословаччині, а також в Угорщині 1956 р. визначальними у формуванні радянських дисидентів [538, с. 40].

Слід зазначити те, що деякі шістдесятники використовували соціалістичні ідеї, бо це давало їм змогу критикувати існуючий у країні соціалістичний лад.

Хоча для них ці ідеї були тільки фразеологією, знярядям політичної боротьби з режимом. Тому неможливо однозначно трактувати шістдесятників чи то комуністами, чи то лівими нонконформістами, як це подано у більшості публіцистичних та дослідницьких публікацій представників української діаспори [576; 721, с. 9; 962, с. 478].

У ході посилення тиску влади на нове покоління інтелігенції В. Чорновіл зумів у вересні 1964 р. за переведенням ЦК ЛКСМУ перейти працювати в редакцію київської газети «Молода гвардія», на той час зонального видання для кількох областей України. Спочатку працював завідувачем відділу промисловості, а через два місяці очолив відділ ідеології, який тоді висвітлював питання й мистецтва, культури та літератури.

У своїх статтях В. Чорновіл розкривав особливості неповторної і самобутньої української культури. Привертав увагу читацької аудиторії не лише до спадщини Т. Шевченка, І. Франка та Лесі Українки, а й до менш знаних постатей української культури і до недавно заборонених. Публікував статті та вірші переслідуваних шістдесятників, що вже не могли побачити світ в інших газетах. Саме В'ячеслав уперше надрукував поезії І. Драча «Крила», «Матері від блудного сина», «Протуберанці сонця». На шпальтах газети з подачі В. Чорновола були надруковані твори М. Вінграновського, В. Стуса; зокрема, останній у 1965 р. став переможцем поетичного конкурсу, який проводила «Молода гвардія». Через рік після смерті В. Симоненка В. Чорновіл опублікував статтю з деякими неопублікованими віршами опального поета [1346].

Характерними особливостями статей В'ячеслава було звернення до тем, що цікавили громадськість, які не кожен журналіст міг розкрити. В них звучало захоплення мистецькою витонченістю українських церков, ішлося про славні сторінки української минувшини, були згадки про Батурина, І. Мазепу, К. Розумовського. Автор писав у виваженому, дещо загостреному тоні, аргументовано і зрозуміло. Молодий публіцист не приховував у редакції своїх поглядів, відкрито їх висловлював, тому з весни 1965 р. в нього почалися

службові неприємності. З КДБ попередили редакцію, що В. Чорновіл підтримує контакти з небезпечними особами (І. Світличним та іншими), і вимагали вжити заходів. Редактор газети М. Кіпоренко і заступник редактора В. Процаков виконали вказівку – В. Чорновола негайно звільнили з посади завідувача відділу, перевели в штат роз'їзних кореспондентів. У його матеріалах, надрукованих протягом попередніх місяців, почали шукати недоліки, статті надовго затримували перед поданням у друкарню, до них без погодження з автором вписували цитати з партійних документів. Низку матеріалів, що В. Чорновіл підготував до друку, так і не було опубліковано в газеті, зокрема оповідання Олеся Гончара про розмови Й. Сталіна з О. Довженком на вулицях вечірньої Москви [1024]. В'ячеславові навіть запропонували звільнитися з роботи «за власним бажанням» [143, арк. 256].

Одночасно з працею в газеті він збирав матеріали для написання кандидатської дисертації на тему «Борис Грінченко як журналіст, публіцист і громадський діяч» та планував видати про Б. Грінченка книжку [621; 1330]. У 1964–1965 рр. склав на відмінно кандидатські екзамени і подав заяву на вступ до аспірантури Київського педагогічного інституту на філологію. Після співбесіди з В. Чорноволом і прийому в нього іспиту з історії української радянської літератури професор І. Пільгук погодився стати його науковим керівником [1436, с. 17].

Чорноволове бажання піти навчатися на філологію не було випадковим, оскільки він мав потяг до літературознавчої діяльності, бачив себе у майбутньому істориком літератури [1567]. У 1964–1965 рр. співпрацював із керівником кабінету молодого актора Спілки письменників України В. П'яновим як критик, разом з ним виїжджав для виступів перед читачами. На замовлення видавництва «Дніпро» написав передмову до творів І. Карпенка-Карого. Працюючи у редакції «Молодої гвардії» завідувачем відділу ідеології, проводив відповідну роботу з молодими літературами, добирав вірші для надрукування в газеті, проводив конкурс на кращий поетичний твір. Допомогавав членам літстудії-будівельникам Київської ГЕС критичними порадами,

підготував їхні твори до друку, уклав для видавництва «Молодь» книжку творів літстудійців (видання не вдалося надрукувати через репресії). Також творчо працював із членами літстудії Димерського району Київської області, друкував їхні вірші в газеті «Молода гвардія», підготував і опублікував у журналі «Дніпро» добірку їхніх поезій із своєю передмовою [144, арк. 102]. Загалом В. Чорновіл видрукував у різних газетах і журналах понад тридцять своїх статей і досліджень [1293, с. 3].

Завдяки такій плідній і масштабній діяльності впродовж двох років праці в газеті він здобув визнання як умілий літературознавець та критик. Став одним із тих критиків прози, поезії і драматургії, яких радо хотіли бачити під час обговорення літературознавчих питань [522, с. 138–139]. Користувався В. Чорновіл авторитетом як громадський активіст, котрий регулярно брав участь або був співорганізатором різних заходів шістдесятників. Був він серед найпомітніших постатей ентузіастів цього руху.

2.3. Розгортання опору репресіям влади у другій половині 1960-х рр.

Арешти протягом серпня–вересня 1965 р. діячів української інтелігенції, масові обшуки і залякування причетних до активної національно-культурної та самвидавничої діяльності людей змінили звичний ритм життя свідомого українства. Багато хто з тогочасних представників української культури й науки відчув на собі нові віяння, які захопили Україну після цього так званого «першого покосу» 1965 р. Загалом у слідчі ізолятори потрапили 24 особи з різних міст України [42, арк. 9–15; 740, с. 582]. В той самий час у Москві було заарештовано лише двох осіб – А. Синявського та Ю. Данієля.

4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» В. Чорновіл разом з І. Дзюбою і В. Стусом зробив відкритий виступ на захист арештованих українських інтелігентів [684; 1388; 1485, s. 363], а 15 вересня 1965 р. відправив відкритого листа до ЦК компартії та комсомолу України з протестом проти репресій [139, арк. 231]. За висловлений протест В'ячеслава звільнити з роботи в редакції газети «Молода гвардія» і не зарахували до аспірантури Київського педагогічного інституту, куди він пройшов за конкурсом [141, арк. 259].

30 вересня 1965 р. в помешканні В. Чорновола у Вишгороді біля Києва відбувся обшук, під час якого намагалися знайти антирадянську літературу [415]. В ході обшуку було вилучено 190 так званих антирадянських документів. Фактично під вилучення потрапили давні книги і надруковані на машинці чи перефотографовані рукописи [432]. Проте компрометуючих В. Чорновола речей кадебісти не знайшли і щодо нього змушені були обмежитись викликами на допити.

«Проробка» на комсомольських зборах, звільнення з роботи, тиск під час допитів у КДБ не здійснили потрібного для влади впливу на В. Чорновола. Його незламність можна пояснювати своєрідним характером цієї особистості, засвоєними знаннями про становище свого народу в радянській дійсності, а також подією, яка сталася під час відкриття, в серпні 1965 р. у с. Шешори

Івано-Франківської області пам'ятника Т. Шевченку, де В'ячеслав сміливо говорив у виступі про Великого Кобзаря як про оборонця українського національного духу, про людей, котрі боролися за волю України [1396]. Тому після палкої промови працівники КДБ спробували схопити В. Чорновола, але селяни завадили їм у цьому. Такий неорганізований вияв підтримки з боку простих людей, за свідченням Леся Танюка, надав В. Чорноволу сили й віри, залишився на довгі роки світлим спогадом [1230, с. 40].

В'ячеслав продовжив брати активну участь в акціях протидії репресивним заходам влади, які полягали в поширенні серед громадськості інформації про репресії, проведенні відповідних зборів і виступів, спрямуванні до радянських державних і правоохоронних органів листів-протестів, підписантами яких були відомі діячі [763, с. 75]. Після акції в кінотеатрі «Україна» він став співавтором листа-протесту представників української інтелігенції до ЦК КПУ та ЦК КПРС [389]. Коли у Луцьку та Івано-Франківську в 1965 році розпочалися перші судові процеси над арештованими, В. Чорновіл написав до прокурора УРСР та голови КДБ УРСР клопотання про недопустимість замовчування інформації щодо судових процесів, які з порушенням законодавства відбуваються закрито від громадськості й на яких необґрунтовано виносять звинувачувальні вирокі діячам української інтелігенції. Під клопотанням підписалися 78 представників української науки і культури; це призвело до того, що його зміст перший секретар ЦК КПУ П. Шелест обговорював з чільними працівниками УРСР [1086, с. 222].

Листи, звернення, протести інтелігенції в Україні й масові мітинги, демонстрації, публікації у пресі представників української діаспори виявилися неочікуваними для радянської влади і привели до певних поступок з її боку [757, с. 131]. Було без суду звільнено кількох заарештованих (М. Косіва, Г. Садовську, І. Світличного та ін.), а В. Чорноволу повернули більшість вилучених у нього книг і паперів.

Послаблення пресингу на інтелігенцію не зупинило судові процеси, які на початку 1966 р. тривали у Львові та Києві. У квітні 1966 р. В. Чорновола як

свідка викликали у Львів на суд над Б. Горинем, М. Горинем, М. Зваричевською та М. Осадчим. Усвідомлюючи, що судовий процес матиме лише формальні ознаки законності й відбуватиметься за спланованим сценарієм, у чому мав змогу переконатися під час очної ставки у Львові з М. Осадчим, на якій слідчий КДБ В. Клименко погрожував В'ячеславі, примушував потрібним чином свідчити М. Осадчого [431], В. Чорновіл вирішив не брати участі у цьому судилищі. Тому під час судового засідання виголосив завчасно підготовлену відмову в наданні показів [659, с. 15], подав прокуророві заяву про порушення, допущені проти нього під час слідства, та поклав квіти на коліна одному з підсудних як свідчення того, що він солідаризується з ними як людьми, котрих, порушуючи закон, судять [136, арк. 145; 435, с. 196]. Такий вчинок викликав негативну реакцію у прокурора Львівської області Б. Антоненка, який наполіг на тому, щоб доповнити рішення суду окремою ухвалою щодо необхідності притягнути В. Чорновола до кримінальної відповідальності за відмову свідчити [42, арк. 43–44; 136, арк. 154].

Вчинок В. Чорновола справив значне враження на підсудних та свідків, став неабиякою сенсацією. Адже на той час мало хто зі звинувачених, підозрюваних та свідків міг твердо заявити про свою позицію. Як згадує Ігор Калинець, В. Чорновіл запропонував також іншим відмовитися від свідчень, однак багато хто не зміг «зайняти такої сильної позиції» [1053, с. 23; 1414, с. 60].

За вчинені під час суду дії В. Чорновола звільнили з роботи в редакції газети «Друг читача», куди він влаштувався після попереднього звільнення. Відтоді й до розвалу СРСР став позбавлений можливості працювати за фахом, через що перебивався платнею на випадкових роботах. Зокрема, до першого ув'язнення працював техніком у Карпатській експедиції Академії Наук УРСР, інспектором з реклами «Київкниготоргу», інструктором Львівського відділення Товариства охорони природи.

Через три дні після квітневого суду 1966 р. проти В. Чорновола було порушено кримінальну справу за відмову свідчити, а 8 липня того ж року йому винесли максимальний вирок за інкримінованою статтею – три місяці примусової праці з утриманням 20% зарплати. Судове засідання над В. Чорноволом нагадувало попередні суди над іншими представниками української інтелігенції, які відбувалися з кричущими порушеннями кримінально-процесуального права. Оскарження вироку в судах вищих інстанцій виявилось безрезультатним для В'ячеслава.

Незважаючи на переслідування з боку влади, В. Чорновіл і надалі брав активну участь в організаційній діяльності руху спротиву. Разом з І. Світличним творив фонд допомоги ув'язненим, допомагав складати петиції протесту, намагався створити у Вишгороді підпільну друкарню [1241; 1575]. Допоміг І. Дзюбі у підготовці книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надавши йому дані про економічне становище України [145, арк. 45].

На початку 1966 р. В'ячеслав написав у Вишгороді працю «Правосуддя чи рецидиви терору?», яку в травні того ж року надіслав першому секретареві ЦК КПУ, прокуророві УРСР, голові КДБ УРСР, Генеральному секретареві ЦК КПРС, письменникові О. Гончару та художникові І. Гончару. Допомагали їй надсилати і перекладати російською мовою А. Горська, Л. Танюк, З. Франко [1230, с. 46].

Влада ніяк не прореагувала на надіслану працю. Відсутність жорсткої реакції можна пояснити позицією ігнорування подібних звернень з боку громадян або тим, що протести інтелігенції певним чином вплинули на її дії, оскільки незадовго до цього було засуджено людей за доволі невинні матеріали. Крім того, це дослідження кардинально відрізнялося від підписних листів протесту інтелігенції глибиною аргументованості та різкістю викладу, суджень і висновків. Тому, за логікою попередніх заходів влади, автор праці «Правосуддя чи рецидиви терору?» мав зазнати суттєвого переслідування.

Користуючись творчою свободою, В. Чорновіл уклав новий збірник: «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)), у якому зібрав біографічні

дані та деякі твори представників української інтелігенції, засуджених 1966 р., а також численні документальні матеріали про протиправні дії, здійснені щодо них під час слідства, судових процесів та ув'язнення. У квітні 1967 р. В'ячеслав надіслав цей збірник до ЦК КПУ, голови КДБ УРСР, голів спілок письменників та художників України [641, с. 698]; по примірнику праці роздав близьким родичам засуджених [1013, с. 122].

Згадані збірники В. Чорновіл підготував для того, щоб донести інформацію про репресії до численної громадськості, показати об'єктивні причини й перебіг репресій і змалювати реальні образи засуджених людей, які були не абстрактними «буржуазними націоналістами», а переважно талановитими обдарованими представниками української інтелігенції. Сподівався, що його відкрита заява у формі збірників сприятиме призупиненню масового залякування української інтелігенції, допоможе представникам влади зрозуміти, що в Україні є протести проти політики репресій.

У збірниках ще не було чітких узагальнень стосовно радянської дійсності, однак у автора вже не залишалось ілюзій щодо радянської влади, бо він не сподівався на справедливість з її боку, оскільки вона, як він зазначив, «відучила людей від таких наївних сподівань» [1390, с. 41]. Зокрема, зі змісту листа, який В. Чорновіл написав до друзів після чергового засудження у 1967 р., випливало, що подані в згаданих книгах факти порушення радянського законодавства є не помилками радянського правосуддя, а системною діяльністю радянських карних органів [381].

Поряд із вимогами дотримуватися законності, справедливості, звільнити безпідставно засуджених у працях В. Чорновола чітко окреслено проблему порушення прав українського народу на вільний національно-культурний розвиток. У них простежується твердження, що вкотре за роки існування цього режиму об'єктом репресій стала національно свідомо українська інтелігенція, яка щиро турбувалася про долю рідного народу, його культуру [1354, с. 21; 1370, с. 238]. За найелементарнішу діяльність, що не виходила поза межі дозволеного Конституціями СРСР і УРСР права боротьби націй за

самовизначення, представники української інтелігенції перетворювалися для влади на «особливо небезпечних злочинців», котрих треба було покарати для прикладу іншим [1390, с. 55]. Їхніми провинами ставали критика русифікації, відстоювання особистої гідності, прагнення мати власні погляди, які могли не збігатися зі стандартним мисленням загалу.

У працях В. Чорновола ґрунтовно висвітлена невідповідність між законом та дійсністю в СРСР. Він став одним із перших, хто ретельно проаналізував норми радянського кримінально-процесуального законодавства й порівняв їх із практикою застосування під час слідчо-судового провадження справ української інтелігенції в 1965–1966 рр. Відповідно, книжка «Правосуддя чи рецидиви терору?», в якій особливо чітко висвітлено судово-правові колізії, служила для багатьох навчальним посібником щодо поводження з працівниками радянських правоохоронних органів [764, с. 39]. Здобуті знання стали й для В. Чорновола своєрідною інструкцією поведінки на слідстві [1559].

Критикою протизаконних дій радянських правоохоронних і судових органів В. Чорновіл не обмеживсь. У його збірниках, безпосередньо адресованих офіційному владному читачеві, є випадки проти радянської влади в Україні як такої. У книзі «Лихо з розуму» він порівняв СРСР із царською Росією, зазначивши, що методи придушення української національної інтелігенції, використовувані в старі часи, відновлюються за нової влади [1354, с. 22]. У книзі «Правосуддя чи рецидиви терору?» В. Чорновіл без жодних реверансів охарактеризував поводження радянської міліції і КДБ у Львові таким, як на окупованій території [1390, с. 77]. Це свідчить про те, що він уже тоді був прихильником ідеї активної боротьби за право українського народу на самовизначення. Також це є підтвердженням слів В. Чорновола під час обговорення його творів, висунених на здобуття Шевченківської премії у 1996 р., що в 1960–1980-х рр. характерним для інакодумців було застосування «езопової мови» [800, с. 59; 1360]. Тому значне посилення на «соціалістичну законність» чи «ленінські принципи» стало необхідністю для тих його праць,

які не були анонімними зверненнями до влади, написаними не в ув'язненні, а на волі.

Влада відреагувала на новий збірник майже миттєво. Через два тижні після скерування праці до республіканських органів влади В. Чорновола викликали до Львівської обласної прокуратури, де заступник прокурора області Є. Стариков попередив про недопустимість надсилання «антирадянських праць» будь-кому, назвавши, без жодних пояснень, збірник таким, що містить наклепницькі вигадки [349, с. 723]. Що цікаво, Є. Стариков говорив не про книгу «Лихо з розуму», а про «Правосуддя чи рецидиви терору?». Коли В. Чорновіл сказав, що, не отримавши відповіді на цей збірник, підготував і направив в органи влади новий, то Є. Стариков відповів, що попередження не поширюється на новий збірник. Проте згодом у довідці за його підписом про попередження В. Чорновола Є. Стариков приписав йому слова, які начебто той заявив, – що «направляв в різні інстанції подібні листи і ще буде направляти» [139, арк. 3].

По суті, стосовно В. Чорновола відкривалося провадження нової кримінальної справи, основаної на недавно прийнятій Верховною Радою УРСР кримінальній статті, спрямованій саме на ліквідацію інакомислення в УРСР. Згідно з цією статтею В. Чорновола було звинувачено у написанні та поширенні наклепницьких вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад. Формально прокурор Львівської області Б. Антоненко порушив кримінальну справу проти В. Чорновола 24 липня 1967 р., після прямої вказівки Прокурора УРСР Ф. Глуха [138, арк. 2].

3 серпня 1967 р. його було арештовано й ув'язнено у львівському КДБ. Відповідно до змісту постанови про арешт від 31 липня 1967 р. такий запобіжний захід для В. Чорновола був обраний через те, що він «знаходячись на свободі, може перешкодити встановленню істини по справі» [140, арк. 1]. Під час обшуку, подібно як і в 1965 р., у нього було вилучено низку книг художньої, історичної та релігійної тематики, виданих у 1910–1930-х рр. у

Західній Україні, а також матеріали, пов'язані з книгою «Лихо з розуму» та особисті листи [139, арк. 172].

Слідство, яке проводив старший слідчий прокуратури Львівської області С. Крикливець, відбувалося за стандартним для політичних справ сценарієм. Слідчі не брали до уваги пояснення щодо підстав написання «Лиха з розуму»; законності прав В. Чорновола звертатись із скаргами до партійних і державних органів; не викликали свідків (13 осіб), яких просив допитати В. Чорновіл тощо [43, арк. 115]. Наприкінці жовтня 1967 р. справу було передано до суду з потрібним для влади формулюванням. На знак протесту В. Чорновіл провів у тюрмі дев'ятиденне голодування [44, арк. 154–156].

15 листопада 1967 р. розпочався розгляд кримінальної справи В. Чорновола у Львівському обласному суді. На відміну від судових процесів 1966 р., суд був відкритий, і тому на нього могли потрапити його друзі з різних міст України. Підсудному було надано можливість висловити своє бачення суті справи, яка розглядалась, спростувати висунуті проти нього звинувачення; суд не заважав йому виголосити останнє слово й не обмежував його при цьому в часі. Однак були порушені інші процесуальні норми, проігноровано спростування всіх доказів прокурора й слідства щодо вини В. Чорновола. Тому йому було винесено максимальне за інкримінованою статтею покарання – три роки ув'язнення у виправно-трудових таборах і як жест гуманності амністовано із скороченням наполовину терміну ув'язнення на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР щодо 50-річчя радянської влади. Невдовзі законність ухвали Львівського обласного суду щодо В. Чорновола визнав Верховний суд УРСР [452, с. 777].

Заходи В. Чорновола щодо впевненого, послідовного, аргументованого доведення відсутності складу злочину в своїй праці та діях згідно з радянським законодавством зауважили його друзі та супротивна сторона. Іван Світличний написав у листі до Опанаса Заливахи, що В. Чорновіл на суді був бадьорий, жвавий, дотепний [1184, с. 94]. У листі до ЦК КПУ перший секретар Львівського обкому КПУ В. Куцевол зазначив, що в залі суду промову

В. Чорновола зустріли оплесками, так само, як і його адвоката Л. Ветвінського [43, арк. 102].

Присутні на судовому процесі у Львові над В. Чорноволом І. Дзюба, І. Світличний, Н. Світлична, Л. Костенко, А. Горська звернулися до органів влади, правопорядку, керівництва творчих спілок із заявою з приводу протиправних дій під час суду над В. Чорноволом [129, арк. 114]. У ній вони відкрито назвали цей процес політичним, таким, що відбувався з численними порушеннями процесуальних норм [360].

Згодом про безпідставність засудження В. Чорновола, як і переслідування та ув'язнення інших українців, написали у зверненні до Генерального секретаря КПРС, Голови Ради Міністрів та Голови Президії Верховної Ради СРСР близько 150 представників української інтелігенції [378, с. 803]. У відповідь на ці звернення влада вдалася до чергових репресивних дій. Почалося цькування в пресі, звільнення з роботи, усунення з різних спілок тощо.

Повідомлення про арешт і засудження В. Чорновола опублікувала західна преса, наголосивши, що хоча радянська влада не повідомляє причин арешту, йдеться про переслідування В. Чорновола за його праці [1046; 1450; 1473; 1482].

Після суду В. Чорноволу довелося два місяці чекати у львівській в'язниці затвердження вироку. Впродовж цього часу, як і в подальший період ув'язнення, порівняно з іншими в'язнями, до нього було особливе ставлення з боку адміністрації пенітенціарних закладів. На нього накладали поза правові обмеження в листуванні, отриманні бандеролей, побаченні з рідними, творчій праці тощо. Таке ставлення до нього з боку адміністрації викликало у В. Чорновола дії протесту. Ще у львівській в'язниці він відмовився впродовж 12 днів виходити на важку неоплачувану роботу, оскільки згідно із законодавством в'язнів не мали права залучати до такої роботи, поки вирок не затверджено. Під час перевезення зі Львова до табору В. Чорновіл організував у вінницькій пересильній в'язниці дводенне голодування протесту проти брутального поводження адміністрації пересильного пункту з в'язнями.

Наймасштабнішою і найважчою для здоров'я стала акція голодування з приводу безпідставного вилучення матеріалів його кримінальної справи адміністрацією табору в селищі Трудове Піщанського району Вінницької обл., яка тривала з 30 травня 1968 р. до 17 липня 1968 р. Під час цієї акції його кидали до штрафного ізолятора, насильно годували, погрожували розправами. В результаті довготривалого виснажливого 48-денного голодування, яке негативно вплинуло на організм В. Чорновола, він домогся задоволення частини своїх вимог, зокрема повернення найважливіших документів його кримінальної справи.

Під час перебування В. Чорновола в ув'язненні його праці потрапили за кордон і наприкінці 1967 р. були там опубліковані. Вміщений у них численний фактичний матеріал, оснований на документальних джерелах, виявився справжньою сенсацією для закордонних читачів. Ці праці стали фактично першими написаними автором з України ґрунтовними дослідженнями суспільно-політичних, культурних та економічних процесів в Україні, що потрапили на Захід після закінчення Другої світової війни. Матеріали збірників були опубліковані в різних газетах [1453; 1454; 1460; 1486; 1487; 1498] та журналах, передані по радіо та видані книгами англійською мовою.

Як зазначив керівник видавництва «Смолоскип» О. Зінкевич, ніколи до появи праць В. Чорновола у світовій пресі про українське національне питання й про Україну не було стільки написано, як про В. Чорновола та про його книжку «Лихо з розуму» [1513, с. 30]. З огляду на це 1968 рік став деякою мірою роком України в світі, оскільки ім'я В. Чорновола та події в Україні були одними з найвисвітлюваніших тогочасних тем у ЗМІ різних країн. Автори багатьох статей посилалися на праці В. Чорновола як такі, що містять ґрунтовну інформацію про події в Україні середини 1960-х рр [1444; 1459; 1466; 1467]. Також наголошували, що книга «Лихо з розуму» має бути англійською або українською мовою чи обома у бібліотеках країн світу, адже вона варта уваги читачів, особливо фахівців-радянологів [1449; 1478].

Під впливом збірників розпочалися різноманітні масові акції протесту представників української діаспори у різних країнах проти репресій української інтелігенції, в т. ч. В. Чорновола [1036, с. 248–290]. Відбувалися мітинги, демонстрації, були надіслані листи та звернення до міжнародних організацій, урядів країн, в т. ч. СРСР. Книги В. Чорновола стали приводом для виступу делегацій США і Греції під час роботи Комісії ООН з прав людини в Нью-Йорку (лютий–березень 1968 р.) щодо грубого порушення прав людини в СРСР [46, арк. 63]. Українське питання створювало напружену атмосферу для радянської делегації у ході роботи в березні 1968 р. у Монреалі міжнародної Асамблеї прав людини і Тегеранської Міжнародної конференції з прав людини, що відбулася в квітні–травні 1968 р [46, арк. 98].

Після отримання інформації про опублікування за кордоном праці В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?» під назвою «Я нічого у Вас не прошу» ЦК КПУ 24 листопада 1967 р. прийняв постанову про друк компрометуючої В. Чорновола статті [40, арк. 34].

Невдовзі прозвучала радіопередача та була опублікована низка викривальних статей, в яких подана неправдива інформація про В. Чорновола [890; 955; 1301]. Особливо в тенденційно-образливій формі автори фальсифікували факти з життя та діяльності В. Чорновола, його слова перекрутив у статті «Ким опікуються деякі гуманісти» (газета «Літературна Україна» за 17 липня 1968 р.) О. Полторацький [1108]. Після цього В. Чорновіл звернувся до суду з позовом на наклепника, але отримав відмову в порушенні справи проти О. Полторацького [414, с. 794].

Із наближенням закінчення терміну ув'язнення В. Чорновола проти нього за розпорядженням П. Шелеста розпочали провадження нової кримінальної справи [1086, с. 299, 469; 1404, с. 140]. Підставою для цього послужили опублікуванні за кордоном його праці [45, арк. 22]. Дізнавшись про спробу фабрикування чергової справи, В. Чорновіл відмовився брати участь у так званому дорозслідуванні. За умов ігнорування з боку В. Чорновола слідства та відсутності нових фактів щодо його провини справу було вирішено закрити

після розмови В. Чорновола з головою КДБ УРСР В. Нікітченком [416]. Відтак В. Чорновіл 3 лютого 1969 р. вийшов на свободу. Про звільнення його з в'язниці закордонна преса опублікувала низку повідомлень [1441].

Застосовані з порушенням букви і духу радянських законів заходи щодо В. Чорновола під час слідства, суду та ув'язнення не дали необхідного для влади результату. Натомість вони загартували В. Чорновола, посилили його незламність та віру в правоту своїх позицій. Із ув'язнення він вийшов людиною з визначеною ідейною спрямованістю, готовою вести послідовну, невідступну боротьбу з режимом, який поневолював український народ. Він добре усвідомив, що влада не має жодних засобів для того, щоб побороти зброю нескорених – слово, гідність, самопожертву. Подібні знання та усвідомлення з так званих «тюремних університетів» винесли й інші інакодумці, зокрема М. Осадчий, І. Гель, М. Горинь [711, с. 41; 1010, с. 153].

На свободі, у так званій «великій зоні», В. Чорновіл застав суспільно-політичну ситуацію, відмінну від тієї, що була в 1967 р. Суспільство було стривожене та пригнічене брутальними діями радянського режиму в Чехословаччині; влада ж для недопущення повторення «празької весни» в СРСР вдалася до посилення репресивного тиску, насамперед у ідеологічній сфері. В Україні було розгорнуто чергову «жданівщину», спрямовану на встановлення тотального контролю над всією інтелектуальною творчістю. Відтоді майже повністю були перекриті всі канали легальної публікації творів, що могли б викликати невдоволення ідеологічних кураторів [867, с. 82]. За наполяганням Міністерства закордонних справ УРСР та відповідних партійних органів розпочато випуск книг і брошур для мешканців України й закордону про «перемогу ленінської національної політики в Україні», «розвиток української національної культури», «економічний та соціальний розвиток УРСР» тощо [45, арк. 28; 46, арк. 75; 48, арк. 54].

Ідеологічний наступ відбувався одночасно з нагнітанням у суспільстві атмосфери нетерпимості до інакодумства, посиленням адміністративних

переслідувань тих, хто намагався проявити власну публічну активність [1068, с. 87].

Нова, несприятлива для громадської діяльності ситуація змінила психологічний клімат у середовищі інакодумців, навіть серед найбільших авторитетів. Дехто з них пропонував згортати самвидав, не акцентувати на національних вимогах, «берегти людей», займатися перекладами і таке інше, бо, мовляв, треба перечекати наступ реакції [1346]. За висловом Л. Танюка, «на початку 1969 р. люди почали шукати вагомі причини своєї неучасті, шукати психологічного ґрунту; адже їм до всього ще хочеться поважати самих себе» [519, с. 264].

Із таким підходом принципово не погодився В. Чорновіл, який, незважаючи на наступ влади, продовжив активну діяльність та підштовхував до цього інших. Працював як легально, так і конспіративно. Підтримував і розширював контакти з опозиційно налаштованими до влади людьми з інших областей України, їздив налагоджувати зв'язки з інакодумцями з різних республік [135, арк. 233; 488, с. 492; 720]. Його помешкання стало «справжнім політичним клубом, де формувалася нова формація – дисидентство» [1584]. Заразом він допомагав розв'язувати найрізноманітніші проблеми своїх друзів і знайомих. Роздаровував речі, які в нього були, не надаючи значення тому, що сам не мав у що одягтися відповідно до погоди [1414, с. 166]. «Якщо треба було, – пише дружина дисидента В. Мороза Р. Мороз, – якось зреагувати на якусь подію, то треба було звертатися до Славка. Він міг порадити найкраще – що робити... він, я думаю, не тільки для мене, але для всієї нашої громади на Західній Україні став як би батьком – тим, ким, напевне, був Іван Світличний у Києві» [784]. Із середини 1960-х рр. В. Чорновіл брав участь у зборі коштів для потреб політв'язнів. Протягом 1969–1970 рр. назбирав серед львів'ян близько 1800 рублів на квартиру В. Морозу, назбиравши, знайшов помешкання для звільненого з ув'язнення О. Заливахи тощо [133, арк. 118].

Владні органи здійснювали заходи, спрямовані на ускладнення умов життя та діяльності В. Чорновола. Після звільнення з ув'язнення він півроку

намагався знайти роботу, суміжну зі своїм фахом, написав голові Львівського облвиконкому Телешівському заяву про те, що йому чинять навмисні перешкоди в працевлаштуванні й попросив вирішити це питання. Однак у всіх установах йому було відмовлено, а з облвиконкому відповіді не надійшло [143, арк. 220]. У зв'язку з цим змушений був влаштуватися на малооплачувану посаду гідрометеоспостерігача на високогірній метеостанції в Закарпатській області, за 200 км від Львова.

Щоб дискредитувати В. Чорновола серед громадськості, викликати до нього недовіру людей та внести непорозуміння між активними діячами-шістдесятниками, влада вдалася до дезінформації. Навесні 1969 р. почали поширювати анонімні матеріали, виготовлені у вигляді самвидавчих листів, що містили неправдиву інформацію про В. Чорновола, І. Дзюбу та І. Світличного [519, с. 273]. У травні 1969 р. у газеті «Вісті з України» надрукували замітку Д. Віра, в якій, усупереч загальновідомим фактам, ішлося, ніби В. Чорновіл на суді 15 листопада 1967 р. визнав себе винним у наклепницькій діяльності й розкаявся [143, арк. 267]. Були спроби відкрити проти В. Чорновола чергову кримінальну справу [127, арк. 38].

Протидії і дискредитація з боку властей не чинили якогось суттєвого впливу на діяльність В. Чорновола. Він навчився долати різні несподіванки, що ініціював режим, а прихильники і побратими, хоча не завжди поділяли його ідеї та підтримували дії, були певні у ньому, в тому, що він не підведе, не відступить. Великою неприємністю для В. Чорновола стало розлучення з дружиною Оленою Антонів, спричинене не без втручання КДБ. Душевне страждання внесло певне сум'яття в його життя та діяльність, проте йому завдяки посиленій праці вдалося подолати біль. Невдовзі робота нормалізувала його самопочуття, більше того, він знайшов людину, яка стала дружиною і помічницею на все його подальше життя.

Наприкінці 1960-х рр. В. Чорновіл вирішив розпочати випуск нелегального журналу, в якому висвітлювати важливі питання руху спротиву. Вихід «Вісника» став надзвичайною подією в розвитку українського руху

Опору, свідчив про перехід його на новий організаційний рівень. Заяви, скарги, пропозиції, на які ніхто не відповідав і не реагував, змінили публіцистика й інформаційні видання на зразок «Українського вісника». Вихід журналу стурбував владу, почався пошук його видавців. Найімовірнішим ініціатором з погляду співробітників органів безпеки міг бути В. Чорновіл, оскільки він мав високий рівень журналістської підготовки. Тому В'ячеслава звільнили з праці на метеостанції, адже там було практично неможливо стежити за його діяльністю [163; 328, арк. 262]. Відтак він знову на півроку залишився без роботи і мусив перебиватися різними підробітками. Зокрема, влітку 1970 р. працював землекопом в археологічній експедиції в м. Білгород-Дністровську Одеської області, виконував мовно-стилістичну правку кандидатської дисертації, писав дипломні роботи випускникам, перекладав технічні тексти, під чужими прізвищами друкував статті в пресі [135, арк. 228]. Лише на початку осені 1970 р. йому вдалося влаштуватися вагарем на залізничній станції Скнилів біля Львова.

В умовах психологічного тиску, переслідувань та адміністративних репресій В. Чорновіл не допускав компромісів із совістю. Для нього прикладом політичної послідовності та моральної непохитності був Б. Антоненко-Давидович, який власним прикладом показував, що можна й треба жити інакше – чесніше, сміливіше. В'ячеслав Чорновіл особливо шанував тих, хто мав ці риси, і негативно сприймав «покаяльні» заяви людей, які брали участь у русі Опору; особливо важко йому було, коли це робили ті, з ким його поєднували тривалі роки спільної діяльності. Більш ніж критично поставився він до заяви І. Дзюби, опублікованої в «Літературній Україні» 6 січня 1970 р., в якій той відмежувався від закордонних публікацій та «українського буржуазного націоналізму» й осудив провокаційну метушню навколо його імені. Хоча В. Чорновіл і не сприйняв рішучий виступ В. Мороза із засудженням І. Дзюби в статті «Серед снігів», але вважав, що для самопізнання і самозбереження спільноти більшу цінність мають не ті, які компромісами досягли минутих набутків, а ті, котрі вистояли не схилившись [383, с. 474]. Багато хто з

інакодумців поставився до заяви І. Дзюби так, як В. Чорновіл, а частина з них, у т. ч. деякі провідні діячі руху спротиву, сприйняли заяву стримано, без осуду [519, с. 490–491].

Незважаючи на заяву І. Дзюби, В. Чорновіл надіявся, що він подолає тиск влади та якнайшвидше зробить щось для нейтралізації поганого впливу заяви. Після видання, підготовленої у відділі пропаганди і агітації ЦК КПУ книги «Що і як обстоює І. Дзюба», в якій, так би мовити, «викривалися націоналістичні збочення книжки І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» [47, арк. 18], а насправді заперечувався факт русифікації України, В. Чорновіл підготував працю-спростування «Як і що обстоює Богдан Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)» [1392, с. 751, 756]. У ній викрив прийоми несправедливої і нечесної критики людей, які не захотіли подавати власних прізвищ, сховавшись за псевдонімом Б. Стенчук [1406, с. 23].

У той час, коли на початку 1970 р. співробітники ЦК КПУ відзначали певний позитив від виходу книги, що стала «несподіванкою для українських буржуазних націоналістів», які не спромоглися дати ґрунтовної її оцінки [49, арк. 5–6], проти її опублікування англійською мовою в Канаді виступили представники Товариства об'єднаних українських канадців, які підтримували тісні зв'язки з комуністичною партією Канади і СРСР [48, арк. 72–74]. Редактор канадської прорадянської газети «Життя і слово» П. Кравчук після ознайомлення з книгою Б. Стенчука відмовився надрукувати її на сторінках газети [47, арк. 143]. За спогадами помічника першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького В. Врубльовського: «Книжка ця була набагато слабшою, ніж робота І. Дзюби. І не через склад групи. В групі працювали маститі журналісти, відомі вчені. Головною слабкістю її було те, що реальні факти життя заперечувати важко, як би не намагалися ховати... ця історія заставила задуматись, чи все в національній політиці партії вірно» [481, с. 128].

Важливу полемічну статтю В. Чорновола, що захищала достовірність наведених І. Дзюбою в праці «Інтернаціоналізм і русифікація» фактів, влада розцінено як антирадянський документ [127, арк. 362; 144, арк. 1; 1407, с. 275].

Натомість на неї схвально відгукнулися у багато людей, у т. ч. й І. Дзюба [143, арк. 200].

У 1970 р. В. Чорновіл став співорганізатором протестної кампанії, спрямованої на захист арештованого в цьому році В. Мороза. В той час, коли І. Світличний шукав для В. Мороза адвоката, В. Чорновіл збирав необхідні кошти на оплату його праці та ініціював написання листів-протестів до органів влади [143, арк. 221; 1008, с. 211; 1013, с. 123].

Інформація про засудження В. Мороза в листопаді 1970 р. до 14 років ув'язнення та дії протесту швидко потрапила за кордон, поширювалася там через ЗМІ. Невдовзі була надрукована у впливовій газеті «The Times», де зазначали, що В. Чорновіл разом з І. Дзюбою і Б. Антоненком-Давидовичем відмовилися свідчити на суді [1481]. Організовані за участю В. Чорновола протести привели до численних протестних акцій за кордоном і до створення в Канаді Комітету оборони В. Мороза [50, арк. 86].

Органи влади проігнорували листи та звернення громадян щодо безпідставного засудження В. Мороза, однак розпочалися політичні переслідування учасників петиційної кампанії. У В. Чорновола виникли проблеми на роботі [143, арк. 265], його компрометували у поширюваних т. зв. самвидачих матеріалах [519, с. 15] та в офіційній пресі зі згоди вищого керівництва республіки [50, арк. 82–83, 92]. З провладу наклепницьких вигадок у пресі В. Чорновіл надсилав до ЦК КПУ та в редакцію газет спростування, однак вони залишалися без відповіді [143, арк. 222; 388].

Політичні репресії влади, які особливо посилювалися після чехословацьких подій, ставали дедалі дошкульнішими. З 1967 до червня 1971 р. за антирадянську агітацію і пропаганду було притягнуто до кримінальної відповідальності 87 людей, а 21 особу за агітацію та 47 за «наклепи» шпиталізовано в психіатричних лікарнях спеціального типу. Крім того, 64 особи, які поширювали документи антирадянського змісту, і 117 осіб, які допускали «наклепи» на радянську дійсність, направлені в психлікарні без рішень суду та слідства. «Профілактичній обробці» було піддано більше 6 тис.

осіб [50, арк. 75–81]. Загалом в СРСР протягом означеного періоду піддали «профілактичній обробці» 13602 особи [1127, с. 157].

У середині 1971 р. в Україні поширилась інформація про ймовірність чергових масових арештів. Новина не була безпідставною, оскільки 28 червня 1971 р. ЦК КПРС ухвалив таємну постанову «Про заходи з протидії нелегальному розповсюдженню антирадянської та інших політично шкідливих матеріалів», яку продублювало ЦК КПУ. В липні 1971 р. слідчі КДБ відкрили провадження справи за фактом видання «Українського вісника» [122, арк. 1зв–2].

Передбачаючи ймовірний свій арешт та дискредитацію імені під час ув'язнення, В. Чорновіл у липні 1971 р. написав звернення до Комітету прав людини ООН та української й закордонної громадськості. У зверненні окреслив свою поведінку в разі арешту, що ніколи не визнає себе винним і не буде розкаюватися, не братиме участі у слідстві, а якщо обставини змусять до цього, не даватиме жодних свідчень про інших осіб; закритий суд бойкотуватиме; вимагатиме відбування покарання в межах України. Крім того, наголосив, що він у разі незаконного його арешту відмовиться від радянського громадянства й вимагатиме зміни підданства на громадянство іншої країни (орієнтовно назвав Югославію, Швейцарію, Швецію чи Канаду) [364].

Через півроку після написання документа В. Чорновіл потрапив в ув'язнення і дотримувався того, що написав. Звернення було наочним підтвердженням непохитності його ідейних переконань, незламності духу, відмови відступати від боротьби з режимом заради фізичного самозбереження. Воно також свідчило, що напередодні чергового довготривалого ув'язнення він був уже сформованим борцем з режимом, готовим долати невігоди заради досягнення своєї мети – утвердження незалежності України.

Під впливом утисків і переслідування з боку влади багато хто з інакодумців відмовився від відкритих виступів протесту, особливо – написання петицій, обмежившись пасивним обговоренням повернення рецидивів сталінізму. Надалі лише невелика частина «підписантів» заяв не побажала

розпрощатися з внутрішньою свободою, набутою у відкритих громадських виступах [537, с. 82]. Серед таких був В. Чорновіл, який у серпні 1971 р. звернувся чи з не останньою заявою до Голови Президії Верховної Ради УРСР О. Ляшка, секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка і заступника Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронька з приводу руйнування стрілецького цвинтаря у Львові [351; 422]. З ЦК КПУ й Ради Міністрів УРСР не надійшло жодної відповіді, а з Президії Верховної Ради УРСР повідомили тільки, що заява переслана на розгляд голові Львівського облвиконкому Телешівському (на дії якого скаржився).

На переконання В. Чорновола, тодішню нестабільну ситуацію можна було ще деякий час успішно використовувати, але частина діячів руху почала шукати виправдання та обґрунтування своїй зневірі й моральній втомі. У листі до В. Мороза, порівнюючи суспільно-політичну ситуацію в Україні з тією, що була після Емського указу 1876 р. в Російській імперії, В. Чорновіл зауважив ідентичність процесів. При наступі реакції характерною була тенденція самозбереження для майбутнього, відходу від справ, що наражали на небезпеку; намагання «не форсувати подій», як роблять деякі нерозумні голови, бо вони самі собою котяться куди слід; відмова від «політикування», бо потрібно виробляти високі духовні цінності в науці, літературі, мистецтві й дивувати ними світ. «І виробили в результаті тих цінностей значно менше, ніж тоді, коли «політикували», – підсумував В. Чорновіл [379].

Чорноволівську позицію активної діяльності ще з 1969 р. без ентузіазму сприймали київські діячі руху Опору, а він у 1971 р. явно відчував відсторонення з боку деяких своїх київських однодумців. З огляду на це восени 1971 р. на квартирі у В. Стуса в Києві з ініціативи В. Чорновола відбулася зустріч із столичними провідними діячами руху – І. Світличним, І. Дзюбою та Є. Сверстюком. До речі, у кримінальній справі В. Чорновола зазначено, що зустріч відбулась у квітні 1970 р., її назвав першим на допиті І. Світличний. Очевидно, В. Чорновіл та інші учасники зустрічі, щоб заплутати слідство, не піддавали сумніву дату, що вказав І. Світличний. У пізніших спогадах

В. Чорновіл та І. Дзюба зазначили, що зустріч на квартирі В. Стуса відбулася восени 1971 р [1039, с. 239; 1346].

Розмова виявилася довгою, інтенсивною та дискусійною. В. Чорновіл висловився, що В. Мороз мав підстави критикувати бездіяльність деяких шістдесятників, особливо з Києва, де багато хто відходить від громадської роботи; крім того, суттєво зменшуються кількість самвидаву та його обіг, а також кількість листів протесту [130, арк. 25; 133, арк. 121; 135, арк. 50; 143, арк. 193]. Щоб не втратити здобутих позицій, В. Чорновіл закликав активізувати поширення самвидаву, посилити реагування листами й протестами на репресивні заходи органів влади [148, арк. 217]. Він вважав, що коли почнуться арешти, то вони не обминуть нікого з активних у минулому діячів руху, чим би хто в даний час не займався. Результатом розмови В. Чорновіл залишився задоволеним, вважаючи, що начебто успішно вирішив низку питань [379, с. 487]. Однак не всі його візаві погодились активізувати свою громадську діяльність.

У грудні 1971–січні 1972 р. В. Чорновіл ініціював та утворив Громадський комітет захисту Ніни Строкатої, заарештованої 8 грудня 1971 р. в Одесі. За два дні до арешту встиг надіслати до одеської прокуратури заяву про створення Комітету.

12 січня 1972 р. В. Чорновола разом з іншими представниками українського руху спротиву було арештовано. Про його арешт доволі швидко повідомили закордонні ЗМІ [1394; 1442; 1462]. На початку 1973 р. його засудили на тривалий термін ув'язнення і заслання, у 1980 р. на засланні В. Чорновола вчергове засудили на 5 років ув'язнення [1123; 1443; 1461]. Тому він повернувся з сибірського ув'язнення в Україну лише 15 квітня 1985 р [1043].

Екстремальні умови ув'язнення не здійснили потрібного для влади впливу на В. Чорновола. Позаправові судові вирокі та репресії органів безпеки в таборі й на засланні викликали періодичні акції протесту В. Чорновола. З часу

першого засудження і до останніх днів перебування на засланні він наполегливо добивався справедливого, істинно правового ставлення до себе.

В'ячеслав Чорновіл в ув'язненні вдавався до різноманітних способів боротьби: писав заяви і звернення до адміністрації таборів, прокуратури, судових та внутрішніх органів, комітету державної безпеки, різноманітних місцевих і союзних державних органів, міжнародних правозахисних та міждержавних організацій; голодував; відмовлявся виходити на працю тощо [517, с. 482; 933; 1294, с.12].

В'ячеслав Чорновіл підтримав ідею створення Української гельсінської групи (УГГ). У той час, коли влада ув'язнила половину членів Групи разом з її керівником, заявив про бажання набути в ній членство [384; 385; 445, с. 797].

Чорноволову тактику боротьби й активного спротиву схвалювали не всі політв'язні. Кожен в екстремальних умовах табору прагнув знайти свій спосіб існування та виживання [1216]. Проте жертвна боротьба В. Чорновола заохочувала до дії, викликала у в'язнів повагу до нього [524, с. 140]. За мужність та лідерські якості його в ув'язненні називали «зеківським генералом» [950, с. 504; 1012].

В'ячеслав Чорновіл, як і інші шістдесятники, відстоюючи право на національне самовизначення, вільний розвиток культури свого народу, особи, боровся з тоталітарною системою лише за допомогою слова, власної позиції. Його книги про репресії над представниками української інтелігенції колосально вплинули на розвиток українського руху як на Батьківщині, так і за її межами, стали цінним інформаційним джерелом та своєрідним навчальним посібником. Вони разом із працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» об'ємно висвітлювали різні аспекти становища українського народу під радянською владою. За донесення правди про ситуацію в Україні до світової громадськості В. Чорновола в 1975 р. нагородили журналістською премією імені Ніколоса Томаліна, у 1996 р. він став лауреатом Шевченківської премії, а радянська влада відправила його в 1967 р. відбувати покарання до табору для кримінальних злочинців.

Влада використала проти В. Чорновола увесь можливий арсенал тиску, який може собі дозволити тоталітарний режим проти своїх громадян (за винятком хіба що фізичної розправи). З порушенням букви і духу навіть радянських законів В. Чорновола заарештували, допитували, позбавили можливості захищатися в суді та користуватися задекларованими правами ув'язнених. Для нього було створено специфічний режим життя у «малій зоні» (в ув'язненні) та у «великій зоні» (на волі). Однак влада була безсилою проти зброї нескорених – слова, гідності, самопожертви. Протизаконні карні дії влади не дали потрібного їй результату, натомість загартували й посилили незламність дисидентів. Під їхнім впливом українська громадськість зберігала здатність захищати й розвивати власну національну самобутність. Вийшовши на волю, він продовжив здійснювати активну громадську діяльність.

Роки ув'язнення і заслання були для В. Чорновола, як і для багатьох інших дисидентів, великою школою здобуття нових знань, розширення світогляду, ствердження власних позицій, гартування витривалості, посилення віри у справедливість і доцільність боротьби за права особи та своєї нації. Під впливом таборово-тюремних «університетів» В. Чорновіл перетворивсь у активного лідера зі зрілим політичним мисленням, могильника тієї системи, яка зробила із журналіста, літератора, науковця непримиренного борця.

Таким чином, досліджуючи період навчання В. Чорновола в школі й університеті, працю в редакціях ЗМІ й на інших посадах у 1960-х рр., низку судових процесів та ув'язнень, ми простежили особливості формування його світогляду і політичних поглядів. Він, подібно до інших представників молодого покоління української інтелігенції 1960-х рр. – шістдесятників – зростав під впливом змін, започаткованих хрущовськими реформами. Ослаблення репресивного тиску влади на суспільство спричинив вибух творчої активності молоді, яка розгорнула роботу з піднесення національної самобутності свого народу. В ході цього В. Чорновіл розпочав вивчати забуті внаслідок сталінського терору імена видатних діячів української культури. Осмислення їхніх ідей разом із спілкуванням з однодумцями та спогляданням

реалій життя привело до зміни світоглядних позицій В. Чорновола. У його студентській дослідницькій роботі про Б. Грінченка особливо добре видно нові ідейні підвалини світогляду, який поглиблювався і розширювався в наступні роки.

Світоглядна трансформація вплинула на громадську діяльність В. Чорновола. Він брав участь у культурницьких заходах шістдесятників, готував та поширював самвидавні матеріали. Під час перших масових арештів представників української інтелігенції в середині 1960-х рр., коли більшість людей були залякані репресіям попередніх десятиліть, В. Чорновіл проявив мужність відкрито виступити проти режиму на захист безпідставно арештованих. Підготував дві важливі праці «Правосуддя чи рецидиви терору» і «Лихо з розуму», в яких розкрив, кого і якими методами було заарештовано й засуджено у 1965–1966 рр. Надалі виступав організатором різноманітних акцій протесту. Його праці та дії мали великий резонанс і вплив на громадськість як в Україні, так і за її межами.

Щоб змусити В. Чорновола припинити подібну діяльність, його чотири рази піддали судовому переслідуванню і засудили на тривалий термін ув'язнення в мордовських та якутських таборах. За винятком тимчасової ізоляції В. Чорновола від громадськості, представники влади не досягли бажаного для себе результату – припинення громадської діяльності В. Чорновола. І в ув'язненні він не переставав боротися за свої особисті права, за право інших на свободу думки, творчості, релігійних переконань, національного самовизначення тощо. Напружений період діяльності під час ув'язнення і заслання суттєво вплинув на характер, ідеї, погляди та світосприймання В. Чорновола. В сприйнятті інших зросла його роль лідера, який має сформовані політичні погляди, вміє залежно від конкретних умов вибудовувати стратегію і тактику діяльності, може вести за собою інших, не відступить від наміченого й не зрадить соратників.

РОЗДІЛ 3

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЧОРНОВОЛА

3.1. Видання «Українського вісника» у 1970–1972 рр.

В історії українського національно-визвольного руху другої половини ХХ ст. В. Чорновіл був одним із тих журналістів, які за допомогою професійної діяльності впливали на піднесення й консолідацію українських національних сил. Проявленні ще в шкільні роки журналістські, редакторські та видавничі вміння він надалі поглиблював і вдосконалював під час праці в редакціях газет університету, будови Ждановської домни і Київської ГЕС, ЦК ЛКСМУ – «Молодій гвардії» та інших виданнях. Офіційна журналістська кар'єра молодого перспективного працівника ЗМІ припинилася через його політичне переслідування з боку влади у 1966 р. Відтоді В. Чорновола не приймали на роботу в державні ЗМІ, і йому лише час від часу вдавалося друкуватися під іншими прізвищами. Згодом він вирішив створити друкований орган та безпосередньо доносити до суспільства заборонену інформацію. Цю діяльність здійснював, за винятком часу, вимушено проведеного в ув'язненні, до останніх років існування Радянського Союзу, а потім – у відновленій Українській державі.

У 1967–1969 рр., перебуваючи в ув'язненні, В. Чорновіл проаналізував як свою діяльність до арешту, так і становище руху спротиву в Україні. Плануючи надалі активно займатися громадською діяльністю, він вирішив розпочати роботу зі систематичного інформування громадськості про перебіг протистояння незгодних з режимом за допомогою журналу. Необхідність створення часопису впливала з логічної закономірності процесу становлення національного руху, який почав потребувати суттєвого інформаційного забезпечення. Поодинокі спроби видати таке видання не були результативними [692, с. 75; 811; 1059, с. 194].

Дотримуючись вимог конспірації, В. Чорновіл упродовж 1969 р. провів роботу з підготовки до друку журналу, знайшов людей, котрі безпосередньо з ним готували видання, і тих, хто мав збирати інформацію з різних регіонів України.

Відповідально поставився В. Чорновіл до вибору назви журналу. Назвавши «Українським вісником», він зробив його своєрідним спадкоємцем першого в Україні популярного літературно-художнього, наукового і громадсько-політичного щомісячного часопису «Украинский вестник», що виходив у Харкові в 1816–1826 рр. Його ініціатором був професор Харківського університету І. Срезневський, редакторами-видавцями: професор університету Є. Філомафітський, учитель Р. Гонорський і письменник Г. Квітка-Основ'яненко [1128, с. 67; 1191, с. 167].

Так само, як його попередники, В. Чорновіл у своєму журналі прагнув донести до читачів недоступну з інших джерел інформацію про Україну, про діяльність українського руху опору, відновлювати почуття патріотизму, готовності боронити свою українську Батьківщину. «Уже в самій назві журналу, – писав один із помічників В. Чорновола М. Косів, – відображалися його цілеспрямованість і змістова сутність. Він задумувався і цілковито призначався для поширення інформації, себто вістей, які не знаходили відображення в офіційних виданнях, зате поширювалися шляхом самвидаву» [913, с. 54].

У 1960–1970-х рр. різні підпільні періодичні видання заснували діячі інших національних рухів. Зокрема, в 1965 р. випущено бюлетень кримсько-татарського руху «Інформація», що висвітлював важливі події діяльності кримських татар [1562]. Перше періодичне єврейське видання – журнал «Ітон» – почав виходити в лютому 1970 р. у Ризі [1565]. На початку 1970-х рр. діячі підпільної організації «Естонський демократичний рух» розпочали друкувати перші періодичні видання в Естонії – як естонською, так і російською мовами – «Демократ», «Голос естонського народу» та ін [537, с. 43]. Велике значення для правозахисного руху і національних рухів мав заснований у 1968 р.

Н. Горбаневською московський інформаційний бюлетень «Хроніка поточних подій» («Хроника текущих событий») який подавав інформацію про події в різних республіках СРСР.

Через загрозу арешту за причетність до друку підпільного позацензурного журналу В. Чорновіл обмежив коло осіб, які брали участь у його виданні. Фактично робив часопис сам, будучи і автором, і редактором, і коректором, і друкарем [609, с. 35]. Безпосередньо допомагали видавати журнал О. Антонів, А. Пашко, М. Косів, Я. Кендзьор, Л. Шереметьєва. Вони створювали необхідні умови для конспіративної праці В. Чорновола – шукали приміщення для роботи, доставляли інформаційні й технічні матеріали, забезпечували передрук готового випуску. Інформацію до «Вісника» збирав переважно В. Чорновіл, з Києва вона надходила від Н. Світличної, а згодом від М. Плахотнюка, який розширив географію збору матеріалів за рахунок центральних та східних областей [802]. Допомогали йому в зборі матеріалів О. Мешко, В. Драбата [658, с. 15]. З півдня України інформацію надсилала Ніна Строката, котра мешкала в Одесі. Підтримав ідею створення журналу, надавав матеріали та свої статті до перших двох номерів журналу В. Мороз. Списки політв'язнів допомагав складати Ю. Шухевич. В. Стус також одразу схвалив ідею журналу і надсилав для нього різні дані [655, с. 98]. За одиничними винятками, абсолютна більшість тих, у кого В. Чорновіл або інші брали інформацію, не знали, що вона потрапить у «Вісник»; не знали про це й автори різноманітних статей і заяв, що поширювалися серед громадськості [143, арк. 14]. Тому всім, разом із владою, доводилося здогадуватися хто є видавцем підпільного журналу [128, арк. 210; 133, арк. 148; 135, арк. 269]. Ті, хто прагнув подати до «Вісника» свою інформацію, повідомляли її тому, хто ознайомив їх з часописом, і так ланками ланцюжка вона надходила до анонімного для більшості редактора.

Для людей, котрі займалися збором інформації з інших міст України В. Чорновіл, за спогадами М. Дубаса, наприкінці 1970–на початку 1971 р. знайшов помешкання, де вони могли зупинятись у Львові. Своєрідний кореспондентський пункт «Українського вісника» відкрився в однокімнатній

квартирі по вулиці Енгельса (нині Коновальця), де роль винаймачки житла і господині корпункту виконувала безквартирна викладачка університету Л. Попадюк [597, с. 33].

Перший номер «Вісника» В. Чорновіл підготував на метеорологічній станції на полонині «Плай» біля села Лопушного Воловецького району Закарпатської області, де працював з літа 1969 до лютого 1970 р. Необхідні для журналу матеріали привозили на метеостанцію М. Косів та Я. Кендзьор. Справно виконуючи обов'язки гідрометеоропостерігача, В. Чорновіл разом із звітом про погоду конспіративно надрукував два примірники першого випуску журналу. Один поклав до сховку як резервний, другий вручив Атені Пашко, яка, своєю чергою, передала його журналістці Л. Шереметьєвій для розмноження. Далі надрукований нею примірник випуску знімав для зручнішого розповсюдження Я. Кендзьор мікрофотоапаратом. Перший випуск «Українського вісника» було датовано січнем 1970 р.

Зауваживши надто сприятливі умови для опозиційної діяльності В. Чорновола на метеостанції, радянські спецслужби домоглися його звільнення звідти. Тому надалі він працював над журналом на різних конспіративних квартирах, зокрема в помешканні Романа та Мирослави Стасів, за аналогічною схемою, що і в Карпатах [658, с. 19]. До середини 1971 р. видав п'ять номерів журналу. Другий випуск вийшов у травні 1970 р., третій – у жовтні того ж року, четвертий – у січні, п'ятий – у травні 1971 р.

Отож, незважаючи на постійну небезпеку для видавців бути викритими органами безпеки та підпільні методи виготовлення, журнал став періодичним виданням – органом українських інакодумців.

Незмінною друкаркою трьох випусків, за іншими даними – чотирьох була Л. Шереметьєва [658; 1414, с. 177]. Розмножувала вона їх так: у друкарську машинку вставляла 12–15 аркушів паперу (перший і останній примірники друкувала на звичайному, решту – на цигарковому) – й починала передрук «Вісника» В. Чорновола. Вона працювала в батьків Я. Кендзьора у с. Солонці під Львовом і в тітки О. Антонів на Левандівці у Львові [1414, с. 177]. Однак

від послуг Л. Шереметьєвої довелося відмовитися з огляду на небезпеку розкриття її діяльності органами КДБ. Останні номери журналу друкував і тиражував сам В. Чорновіл. Особливо складно було збирати матеріали й готувати до друку шостий випуск. Працівники органів безпеки підозрювали, що саме В. Чорновіл є редактором «Вісника», і постійно контролювали його, стежили за ним, прослуховували телефонні розмови. 28 грудня 1971 р. була ухвалена постанова про накладення арешту на поштово-телефонну кореспонденцію, що надходила на його адресу [125, арк. 207–208].

Суворих заходів конспірації В. Чорновіл дотримувався під час підготовки усіх випусків журналу, а в ході роботи над шостим номером вони особливо посилилися. Він ніколи в помешканні, де жив, не промовляв жодного слова, яке могло б навести на думку, що він причетний до «Вісника». Всі матеріали, що надходили для журналу, переписував власноруч, а згодом знищував [853]. У кімнаті, де він друкував, не залишалося жодного аркуша з оригіналами, а частини надрукованого відразу переправляли за допомогою А. Пашко на тиражування чи на фотокопіювання. У помешканні не зберігали навіть матеріали самвидаву, що могли бути в будь-кого. Велику кількість різноманітної інформації В. Чорновіл запам'ятовував і подавав одразу в черговий номер без додаткових нотаток. Друкувати матеріали сідав завжди у нових гумових рукавичках. Завдяки таким пересторогам виявити його діяльність органам КДБ не вдалося, про неї не знали навіть найближчі друзі В. Чорновола. Тому йому вдалося працювати над виданням журналу не розконспірованим аж до арешту.

Підготовлений В. Чорноволом шостий номер «Вісника», за попередньою домовленістю, після його арешту видали М. Косів, А. Пашко та Я. Кендзьор. Робити це їм довелося в умовах тотального стеження органів безпеки за всім середовищем В. Чорновола. Та все ж А. Пашко приносила зі сховку частинами матеріали, а М. Косів додав статтю про масові арешти, які у січні 1972 р. відбулися в Україні та в інших республіках Союзу [875]. Зібрав М. Косів «Вісник» на чотирьох львівських квартирах: у відомого композитора

С. Людкевича, народної артистки С. Федорцевої, відомого педагога М. Гончара і працівників заводу «Мікроприлад» подружжя Баранів [912, с. 39]. Завершений у березні 1972 р. шостий номер сфотографував і передав за кордон Я. Кендзьор.

Про вихід шостого номера В. Чорновола повідомили за допомогою умовного паролю на початку осені 1972 р. З огляду на небезпеку нових арештів він закликав припинити випуск журналу. Погодившись із його застереженнями, М. Косів, А. Пашко та Я. Кендзьор призупинили видання «Українського вісника» [911, с. 60].

Для конспірації підготовлені у Львові до розповсюдження «Вісники» спочатку відвозили в Київ, де насамперед пускали в обіг, а згодом – у інші міста. Інколи траплялося, що примірники одного і того самого випуску журналу привозили до Києва різні особи по кілька разів. Передавали їх А. Горській і М. Плахотнюку, а перший випуск ще доставили ще й до З. Франко [135, арк. 265; 489, с. 291]. Роль кур'єрів, які могли не знати про вміст пакунка, виконували: Валентина Чорновіл, С. Гулик, Г. Садовська та інші [46, арк. 23–24].

Отриманий журнал М. Плахотнюк поширював за межі Києва – в Закарпаття, Вінницьку область, у м. Конотоп Сумської обл. (через О. Уманець-Терелю). В Києві участь у розповсюдженні «Вісника» брали, крім М. Плахотнюка, З. Антонюк, Є. Пронюк, В. Лісовий, З. Франко та інші. До речі, остання отримала всі випуски «Вісника», що видавав В. Чорновіл і ознайомила з ними: І. Світличного, І. Дзюбу, М. Коцюбинську, З. Антонюка, О. Бердника, В. Малинка, Г. Ключко (тітка з Канади), А. Куримського та Р. Шимкову (двоє з Чехословаччини) [122, арк. 162–168; 134, арк. 62; 139, арк. 148].

Крім Києва, примірники «Вісника» зі Львова доставляли також в інші міста, зокрема в Одесу до Н. Строкатої. Вона ознайомлювала з ними своє середовище. Від неї перший та другий номери часопису отримали мешканці Одеси О. Резніков та О. Притика [137, арк. 171–179].

На місцях отримані журнали розмножували за допомогою передрукування або фотокопіювання. Так, у Києві «Вісник» передруковували на дачі О. Яновської, фотокопії робив Г. Веремійчик [658, с. 15]. Часто

репродукований журнал брошурували в різних установах та інститутах. Зокрема, працівник одного з таких закладів допоміг З. Антонюку зброшурувати і переплести часопис в обкладинки [126, арк. 220]. Нерідко журнал тиражували люди, котрі не були ні знайомими з його видавцями, ні відповідальними за збір інформації. Таке стихійне розмноження «Вісника» чисельно збільшувало його наклад, сприяючи більшому поширенню в Україні й за її межами. У 1970–1971 рр. органи КДБ зафіксували 18 випадків розповсюдження часопису в Києві, Львові, Одесі та в Рівненській і Тернопільській областях [126, арк. 255].

Усвідомлюючи важливе значення для руху Опору в Україні розповсюдження за кордоном матеріалів самвидаву, В. Чорновіл надав велику увагу організації каналів доставки «Українського вісника» за межі СРСР. Перші чотири номери часопису на мікроплівках вивезла українка з Пряшівщини (Чехословаччина), студентка Київського державного університету Г. Коцурова. Плівки її надали Валентина Чорновіл, З. Антонюк та М. Плахотнюк [122, арк. 288–289].

У чехословацькому місті Пряшеві Г. Коцурова передавала «Вісники» П. Мурашку, який працював асистентом кафедри української літератури філологічного факультету Кошицького університету ім. Шафарика, або П. Гроцькому – вчителю пряшівської середньої педагогічної школи [122, арк. 288–289, 300]. Вони разом з нею становили групу «У-28» [122, арк. 309].

Щоб убезпечити людей, котрі друкували матеріали в Україні, від репресій влади в разі заволодіння ними радянськими спецслужбами, у Чехословаччині їх передруковували. З плівок робили фотовідбитки на фотопапері, потім передруковували на незареєстрованих машинках та фотографували на вузьку 4-х міліметрову кінострічку чи фотоплівку, яку передавали далі на захід [122, арк. 314]. До речі, П. Мурашко говорив, що він ніколи не виявляв на привезених Г. Коцуровою фотоплівках з «Вісником» відбитків пальців тих, хто її виготовляв і переправляв. П. Мурашко і П. Гроцький мали у Чехословаччині людей, які допомагали їм перефотографувати матеріали. Зокрема, технічну допомогу надавав Г. Процик зі США. Деяке обладнання для праці Г. Коцурова

привезла з України, це: настільні лампи, прилад для перегляду 4-х і 8-ми міліметрових плівок тощо [122, арк. 316–317].

Із Чехословаччини у Відень матеріали вивозили кілька українців з Югославії під керівництвом П. Головчука [483, с. 58–74]. Звідти вони потрапляли в інші міста Західної Європи. Всі випуски «Українського вісника» надрукувало українське видавництво «Смолоскип» у м. Бальтимор (США). Четвертий номер вийшов друком в «Українській видавничій спілці» у Лондоні та видавництві «Сучасність» у Мюнхені. Для того, щоб захистити авторів опублікованих матеріалів, у видавництвах зазначали, як це, наприклад, зробило видавництво «Смолоскип», що «Український вісник» публікується без відома і згоди авторів окремих статей чи матеріалів, які в ньому були первісно надруковані» [653, с. 9].

На початку 1971 р. Г. Коцурова потрапила під нагляд чехословацької служби безпеки, підписала заяву про «співпрацю», тому в травні 1972 р. за допомогою свого нареченого В. Конопельця попередила В. Чорновола, що більше вивозити журнал з України не зможе [123, арк. 77–80].

В'ячеславові Чорноволу довелося шукати нові канали для переправлення «Вісника» на Захід. За твердженням його сестри Валентини, вивезти журнал допомогла Г. Франко, яка приїжджала в Україну [667]. Вона начебто взяла п'ятий номер журналу. Шостий номер «Українського вісника», виданий після арешту В. Чорновола, потрапив за кордон і був там перевиданий. Передав його у вигляді плівки Я. Кендзьор через спортсменів, які виїжджали за кордон на міжнародні змагання. Цей випуск не поширювався в Україні. Не виявлено його в архіві СБУ поряд із попередніми випусками.

Завдяки надходженню на Захід «Українського вісника» там збільшилася кількість помітних інформаційних повідомлень про Україну. Світова спільнота отримала, так би мовити, «з перших рук» – від діючого позацензурного українського періодичного видання – відомості про систематичні порушення прав громадян, регулярне політичне переслідування, судові вирoki, становище політв'язнів-українців тощо. Видавництво «Смолоскип» у своїй передмові до

журналу зауважило, що без «Вісника» не можна було зрозуміти подій, які відбувалися в Україні [653, с. 9].

В Україні кількість тих, хто ознайомився з матеріалами «Вісника», збільшилася завдяки передачам радіостанцій «Свобода», «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі» та інших. Розповсюджували перевиданий на Заході «Вісник» в Україні за допомогою надісланих із-за кордону листів на адреси людей або організацій. Такі листи, бувало, відправники адресували не відомим їм людям, щоб їх отримували цілком випадкові особи, котрі не мали доступу до джерел поширення самвидаву в Україні. Непоодинокі отримувачі такої кореспонденції заявляли про її зміст в органи безпеки [122, арк. 80–82; 124, арк. 58, 74, 77–78].

Складні умови пересилання на Захід випусків «Вісника» позначалися на змісті оригінального тексту часопису. Згодом з'ясувалося, що окремі слова, особливо прізвища, були взагалі не прочитані або прочитані неправильно; видавництва опублікували від себе додаткові примітки, яких не було у первинному тексті; деякі матеріали виявилися вилученими або видозміненими [658, с. 18].

Зважаючи на репресії влади і значний обсяг журналу (50–110 аркушів), розповсюджувати його було справою ризикованою й складною. Самвидавчий «Вісник» становив брошуру зі скріплених або розрізнених друкованих аркушів, ксерокопій чи фотовідбитків різних форматів. Так, оригінальний перший номер часопису – це брошура зі стандартних аркушів тонкого білого паперу, зшитих білими нитками без обкладинки на 47 сторінках, розміром до 28-ї сторінки включно 20 на 28,5 см., а від 29 до 47 сторінки включно – 21,5 на 30,5 см. Виконаний фотоспособом другий випуск «Українського вісника» мав 78 сторінок фотокопій тексту, видрукованого на машинці, зшитих жовтим дротом з коленкоровою коричневою обкладинкою розміром 6,2 на 9,2 см [122, арк. 43]. Ксерокопія «Вісника» № 3 була у вигляді брошури розміром 20,5 на 29,4 см із не скріплених стандартних аркушів білого паперу, обсягом 74 сторінки [122, арк. 62]. За кордоном журнал перевидавали друкарським способом у вигляді окремих чи об'єднаних номерів. Зокрема, одну з надісланих в Україну книг, що

видали у 1971 р. «Перша українська друкарня у Франції» (Париж) та видавництво «Смолоскип» містила перший та другий випуски журналу на 245 сторінках [122, арк. 77].

У всіх номерах часопису на першій сторінці була опублікована програмна стаття «Завдання «Українського вісника», що В. Чорновіл написав у грудні 1969 р. У ній він аргументував причини необхідності видання, розкривав принципи та зміст «Вісника». «Необхідність такого позацензурного видання в Україні давно назріла. Є багато проблем, які викликають загальний інтерес і турбують широкі кола української громадськості, але зовсім не висвітлюються офіційною пресою. Якщо ж зрідка під тиском обставин преса згадує про ці проблеми, то вдається до свідомої фальсифікації. «Вісник» міститиме без узагальнень інформацію про порушення свободи слова й інших демократичних свобод, гарантованих Конституцією, про судові та позасудові репресії в Україні, про порушення національної суверенності (факти шовінізму і українофобії), про спроби дезінформувати громадськість, про становище українських політв'язнів по тюрмах і таборах, про різні акції протесту тощо. «Вісник» даватиме огляд або повністю наводитиме публіцистичні статті, документи, художні твори та інші матеріали, які вже набули поширення в самвидавці» [1276, с. 10].

У програмній статті було також зазначено, що журнал є «не антирадянським й не антикомуністичним», а таким, що діє в рамках радянського законодавчого поля, гарантованого принципами соціалістичної демократії і Конституцією [1276, с. 10]. Це формулювання було своєрідним тактичним ходом В. Чорновола, який самим фактом друку часопису і його змістом хотів засвідчити перед українцями та світовою спільнотою, що в Радянському Союзі люди позбавлені елементарних прав громадян, і тому навіть видання, в якому не йдеться про ліквідацію радянського режиму, переслідує влада. По-друге, на його переконання, такий формат журналу робив його сприйнятливішим для більшості пересічних громадян, яких через наявні обставини відлякувала антирадянщина. «Ми всі в оточенні Чорновола

розуміли, – згадував М. Косів, – що ілюзії чесько-словацьких комуністів періоду «празької весни» (1968 р.) про «соціалізм з людським обличчям» – це наївний абсурд. У чорноволівському підході до видання журналу був закладений серйозний ідеологічний задум, який полягав у тому, щоб показати: суть тодішнього тоталітарного режиму (як, зрештою, і будь-якого) полягає насамперед у тому, що він не дотримується власних законів, своєї ж Конституції, порушує самою ж владою встановлені суспільні принципи» [913, с. 55].

Важливим призначенням «Вісника» було доносити інформацію про приховані процеси та явища в українському громадському житті. Тому особливо наголошено, що редакція журналу гарантуватиме безсторонній підхід до інформаційних матеріалів і забезпечуватиме друк написаних з різних позицій самвидавчих статей [146, арк. 3].

Забезпечуючи суспільство тією інформацією, яку приховувала від нього влада, видавці журналу розраховували на його підтримку. «Вісник» «зможе функціонувати, – було зазначено у статті, – лише при активній підтримці громадськості, яка не тільки розповсюджуватиме його, а й не лишатиме без розголосу чи належної реакції жодного антидемократичного чи українофобського вчинку, жодного незаконного переслідування людей за переконання» [147, арк. 1].

Те, що редакція журналу відмежувалася від антирадянських і антикомуністичних позицій, не перешкодило органами безпеки потрактувати видання таким, в якому «зводиться наклеп на радянський державний і суспільний лад, вказується, що в СРСР нібито порушуються конституційні права громадян, закликається до протидії органам радянської влади» [126, арк. 268].

Чорноволівський «Вісник» був повноцінним часописом із визначеною системою розміщення матеріалів, властивою для журналів, пов'язаних між собою внутрішньою логікою змісту, єдиним задумом, спрямуванням, принципами внутрішньої рубрикації. На відміну від російської «Хроніки

поточних подій» («Хроники поточных событий»), що була інформаційно-хронологічною, «Вісник» подавав різнопланові матеріали. Друкував як документи про діяльність руху опору й політичні репресії, так і літературно-публіцистичні праці. Дослідник самвидаву С. Лис зазначив, що «Український вісник» був «висококваліфіковано зроблений та тематично чітко спрямований часопис» [959, с. 51].

Убезпечуючись від викриття органами КДБ, В. Чорновіл навмисно нівелював свій вклад у видання «Українського вісника», здійснював у цілому тільки поверхове, елементарно-примітивне редагування текстів. Крім того, усував у редакційних матеріалах видимі прояви індивідуального стилю, подавав статті з мовними і стилістичними відхиленнями від правописних норм тощо. Ця його передбачливість згодом завадила експертам у ході лексико-мовної експертизи однозначно встановити його причетність до редагування «Вісника» [149, арк. 104].

При доборі матеріалів В. Чорновіл стежив за їх послідовним викладенням у випусках часопису згідно з установленим принципом упорядкування матеріалів. Передбачалося, що кожен номер має бути присвячений якійсь визначній темі діяльності руху Опору. Зокрема, у першому та другому випусках увага читачів акцентована на арештах, судових процесах, переслідуванні молодих активістів у Дніпропетровську, молодого поета І. Сокульського, літератора М. Кульчицького. Третину третього випуску присвячено арешту в Івано-Франківську В. Мороза. Четвертий – пам'яті А. Горської і В. Симоненка.

Шість номерів «Українського вісника» містять понад 300 статей різних авторів, частина з яких – історико-літературно-художнього спрямування. У них ішлося про дослідження з історії, про стан економіки, геноцид українців, про розвиток культури, мови, нації тощо. Серед зазначених статей були: Є. Сверстюка «На свято жінки», Е. Рейса «Нова літературна хвиля» в Україні», В. Кумпаненка «Письмо с размышлениями по вопросу о глубоком кризисе украинского языка в публикации научных исследований и научных работ АН УССР 1969 г.», анонімного автора «Сучасний стан радянської економіки» та

інші. Опубліковані вірші різних авторів: В. Симоненка, В. Стуса, І. Калинець, І. Сокульського, М. Холодного та ін. Солідною була наповненість випусків журналу матеріалами про діяльність інакодумців. В кількох статтях розкрито ситуацію з рухом опору, ставлення до тих чи інших вчинків окремих осіб. Це, зокрема, стаття В. Стуса «Місце в бою чи розправі», В. Мороза «Серед снігів», М. Плахотнюка «За нами – правда» та ін. Також знаходимо у «Віснику» багато заяв, звернень, клопотань громадян до різних інстанцій з протестами проти політичних репресій. Ґрунтовніше в низці чисел висвітлено кампанію протесту зі захисту засудженого у 1970 р. В. Мороза, подано інформацію про становище багаторічного політв'язня С. Караванського, статті на захист І. Дзюби. Так, у п'ятому і шостому номері часопису опубліковано статтю В. Чорновола «Як і що обстоює Богдан Стенчук», в якій В. Чорновіл відстоював достовірність фактів, наведених у праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». В четвертому випуску вміщено добірку виступів Є. Сверстюка, О. Сергієнка, І. Геля та В. Стуса на похороні замордованої А. Горської, а також виступи на вечорі з нагоди річниці від дня смерті В. Симоненка.

Значну актуальність і важливість становили матеріали під рубрикою «Хроніка». В ній у хронологічному порядку подана інформація про численні факти масового переслідування громадян: перешкоди в друці власних праць, звільнення з роботи, допити, обшуки, арешти, суди тощо. Ці матеріали вже стали важливим фактографічним джерелом, що засвідчує імена переслідуваних та масштаби політичних репресій в Україні.

Також важливою була рубрика про українських політв'язнів. Завдяки цій рубриці ув'язнені у тюрмах, таборах і психіатричних лікарнях могли розраховувати на зв'язок із зовнішнім світом – отримувати моральну і матеріальну допомогу, певною мірою відчувати вплив організованих на Заході акцій протесту. В. Чорновіл ретельно збирав відомості про кожного нового арештованого і засудженого, регулярно друкував список політв'язнів-українців.

Окрім того, В. Чорновіл логічно доповнював, пояснював, унаправлював матеріали «Українського вісника». За допомогою численних приміток, в яких

також відповідав на зауваження читачів, виправляв помилки, допущені у важких умовах підпільного видання журналу. Для цього вів рубрики «Розмова з читачем», «Доповнення та виправлення», «Виправлення та уточнення», «Від редакції».

Видання і поширення «Вісника» додало значного імпульсу ослабленому репресіями потоку самвидавчих матеріалів, позитивно вплинуло на активізацію діяльності руху Опору. Як свідчить М. Кульчицький, журнал «був і духовною опорою, і дороговказом, і прикладом, а багатьом відкривав очі на країну, в якій вони живуть» [940]. Зрушення у середовищі опозиційних сил не залишилися поза увагою влади, журналом зацікавилися співробітники КДБ. Особливо посилювався розшук видавців і розповсюджувачів видання після ухвалення 28 червня 1972 р. ЦК КПРС таємної постанови «Про заходи з протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів», яку невдовзі продублювало ЦК КПУ. Метою постанов було посилити заходи партійних і правоохоронних органів із протидії виготовленню та розповсюдженню самвидаву, виявити осіб, які цим займаються, й ліквідувати шляхи вивезення самвидаву за кордон, а звідти – ввезення надрукованої там літератури, так званого «тамвидаву».

6 серпня 1971 р. заступникові начальника слідчого відділу КДБ полковникові А. Зацітіну від начальника управління КДБ полковника Л. Калаша надійшли матеріали «для вирішення питання про порушення кримінальної справи за фактом поширення нелегального антирадянського журналу під назвою «Український вісник». Це: заяви громадянки Г. Голібардової та Є. Голібардова, машинописний примірник журналу «Український вісник», праця М. Брайчевського «Возз'єднання чи приєднання?», лист у редакцію газети «Известия» С. Тельнюка, дві фотоплівки з частиною праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», відкритий лист секретареві Спілки письменників РСФСР за підписом О. Солженіцина, датований листопадом 1969 р., стаття М. Драгоманова «Література українська, заборонена російським урядом за 1876 р.», а також текст «Загальної декларації

прав людини» [122, арк. 1]. Наведений перелік матеріалів свідчить, що до нього увійшли різноманітні документи і видання, частина з яких не стосувалася «Вісника».

Розглянувши їх, полковник А. Зацітін встановив, що вони містять достатньо даних для початку слідства, тому 9 серпня 1971 р. постановив порушити кримінальну справу за фактом «виготовлення та розповсюдження т. зв. «Українського вісника», який за своїм змістом є антирадянським наклепницьким документом за ознаками злочину, передбаченого ч. 1, ст. 62 Кримінальним кодексом УРСР». Справу доручив розслідувати першому відділенню слідчого відділу КДБ УРСР [122, арк. 1зв–2]. Того ж дня справу прийняв у своє провадження старший слідчий слідчого відділу КДБ капітан В. Ткач [122, арк. 3]. Відповідно розпочалося розроблення кримінальної справи № 42, або «справи «Українського вісника». З ухваленими рішеннями цілковито погодився голова республіканського КДБ генерал-полковник В. Федорчук.

«Український вісник» було визначено виданням, спрямованим на підірив дружби радянських народів, національної політики СРСР, радянського державного і суспільного ладу, що має на меті посіяти сумніви у можливості побудови комунізму в СРСР, прагне підірвати авторитет радянської держави на міжнародній арені [126, арк. 270].

Допоміг КДБ одразу ж після ухвалення постанов ЦК КПРС і ЦК КПУ розпочати справу проти самвидавчого журналу мешканець Києва Є. Голібардов, який ще в жовтні 1970 р. передав у КДБ перший номер «Українського вісника», отриманий від З. Антонюка [126, арк. 217]. Згодом співробітникам КДБ вдалося отримати наступні числа «Вісника». У вересні 1971 р. кримінальна справа поповнилася ще одними першим та другим випусками журналу, вилучених у серпні 1971 р. в Одесі під час затримання Н. Строкатої, О. Різникова та О. Притики, а в листопаді того ж року надійшли три наступних випуски: третій, четвертий і п'ятий [122, арк. 43].

Слідчий В. Ткач спробував у ході кримінальної експертизи наявних примірників часопису встановити власників машинок, на яких їх друкували,

однак перевірка шрифтів численних машинок не дала бажаного для КДБ результату [125, арк. 8, 19–21]. Слідство ускладнювало відсутність інформації про видавців та розповсюджувачів «Вісника». Тому не залишалося нічого іншого, як провести масові арешти активних діячів руху Опору, сподіваючись у ході обшуків та слідства отримати якісь дані. Ідею припинення поширення в СРСР самвидавчих матеріалів за допомогою ув'язнення відомих осіб з числа інакодумців, напевно, давно виношували в структурах КДБ і керівників компартії, адже у січні 1972 р. в Україні та деяких інших республіках відбулися сплановані масові арешти опозиціонерів.

Вони виявилися другим великим після 1965 р. «покосом» негодних. Багато хто тоді втратив свободу, інші зазнали різноманітних утисків. Проте навіть у ході таких масштабних репресій КДБ не вдалося знайти неспростовних доказів причетності конкретних осіб до видання журналу. Лише в трьох людей під час обшуку вилучили примірники «Вісника» або безпосередньо матеріали з нього. Це: у З. Антонюка відібрали машинописні тексти першого та п'ятого номерів часопису; в Л. Плюща – перший та другий його номери, а у О. Сергієнка – переписаний ним текст статті «Завдання «Українського вісника» [126, арк. 272].

Співробітникам КДБ і надалі залишалося тільки здогадуватися, що заарештований 12 січня 1972 р. В. Чорновіл як професійний журналіст високого класу є, найімовірніше, редактором часопису. Абсолютно всіх арештованих і свідків (до речі, у кримінальній справі В. Чорновола наявні свідчення 71 особи), запитували, хто видає «Вісник» і чи має до цього причетність В. Чорновіл. Більшість з них справді не знала про причетність В. Чорновола до журналу, адже він обачливо звів до мінімум коло людей, які знали про його роботу, останні ж В. Чорновола не видали. Тому слідчі не отримали конкретних показів на В. Чорновола, за винятком припущень окремих осіб, зокрема З. Франко [123, арк. 199].

До надання вигідних слідству показів вдалося схилити бельгійського туриста Я. Добоша, приїзд якого в Україну був обраний підставою до масових

арештів. Я. Добош за кілька днів до звільнення «згадав» те, чого не говорив раніше: начебто І. Світличний посилав його за «Українським вісником» до В. Чорновола у Львів і радив для довір'я посилатися на нього. Начебто подібне говорила цьому туристові Г. Коцурова: «У Львові, як розповідала мені Коцурова, – свідчив Я. Добош, – вона одержувала від Чорновола журнали «Український вісник» і вивозила їх до Чехословаччини» [126, арк. 203]. Іван Світличний заперечив сказане Я. Добошем щодо нього, зазначивши, що нічого про причетність В. Чорновола до журналу не знав, а тому нікого не міг до нього посилати [129, арк. 213].

Про свою причетність до перевезення журналу і про тих осіб, з якими при цьому контактувала, розповіла під час допитів Г. Коцурова. Посвідчила вона і щодо В. Чорновола, але завдяки його пересторозі він особисто журналу їй не давав і уникав з нею конкретних розмов про нього, тому її свідчення виявилися суперечливими здогадами. Вона, подібно, як Я. Добош, наприкінці 1972 р. дала потрібні слідству свідчення на В. Чорновола, однак нічого достовірного в них не змогла навести [122, арк. 49–58]. Залишилися не спростованими її попередні свідчення про те, що В. Чорновіл у розмові з нею заперечував потребу видання подібного журналу, не надав їй особисто жодної усної чи письмової інформації [125, арк. 6; 145, арк. 15].

Отже, у розпорядженні слідства не було жодного свідка, який би підтвердив причетність В. Чорновола до «Українського вісника» або хоча б ознайомлення з цим виданням. Окрім того, у В. Чорновола не було вилучено жодного тексту, написаного спеціально для «Вісника», жодного запису, пов'язаного з не підписаними текстами журналу, а також жодного матеріалу самвидаву. Сам В. Чорновіл відмовився брати участь у слідстві. У такій ситуації слідчі вдалися до провокацій. Через три місяці після ув'язнення В. Чорновола йому заявили, що в М. Косіва знайшли якісь матеріали, пов'язані з журналом. Вважаючи, що це виявили матеріали шостого числа «Українського вісника», В. Чорновіл у квітні 1972 р. подав заяву, в якій зазначив, що у затриманого М. Косіва могли виявитись якісь його, тобто В. Чорновола,

матеріали, до яких М. Косів не мав жодного стосунку, тому просив ознайомити його (тобто В. Чорновола) з ними, щоб виявити їхню приналежність.

Проте це був розіграш – у М. Косіва не тільки не виявили жодного компрометуючого документа, цього діяча навіть не арештували. Рукописи і машинописні тексти шостого випуску журналу М. Косів знищив одразу після передачі його за кордон, невдовзі також знищив друкарську машинку. Останній доказ причетності В. Чорновола до видання «Вісника» М. Косіву допомогла знищити родина. На початку травня 1972 р. батько його дружини А. Заневчик вивіз машинку, на якій В. Чорновіл друкував часопис, до Пустомитів Львівської області – поміж господарського реманенту призначеного для садіння картоплі. Увечері брат його тещі З. Менкуш відвіз цю машинку в с. Наварія і втопив у озері [912, с. 45]

Окрім згаданої заяви, жодних додаткових свідчень від В. Чорновола слідчі не отримали, тому почали періодично подавали йому неправдиву інформацію про чергові арешти й шантажувати тим, що коли він не буде свідчити, то затримають його сестру і дружину. Щоб запобігти дальшим репресіям, В. Чорновіл написав 15 травня 1972 р. другу неконкретну заяву «Як мені відомо, – зазначив у ній, – після виходу п'ятого номера згаданий журнал самоліквідувався... За наявними у мене даними, усе, що стосується випуску журналу, було в зв'язку з згаданим рішенням про припинення випуску повністю ліквідоване не пізніше осені 1971 р. Про джерела цієї вірогідної інформації повідомити не можу» [143, арк. 4].

Нова заява не задовольнила слідчих, і вони продовжили тиснути на В. Чорновола за допомогою погроз і шантажу, а також помістили до нього в камеру провокатора. Невдовзі В. Чорновола повідомили, що нібито відбулися нові масові арешти серед української інтелігенції в зв'язку з «Українським вісником», у результаті яких, окрім переповненого слідчого ізолятора КДБ, затриманих довелося направити ще в ізолятор МВС. Більше того, В. Чорновола дезінформували про затримання його сестри і про день, коли мали арештувати його дружину. В'ячеслав Чорновіл знову вирішив рятувати інших ціною

ствердження своєї причетності до випуску журналу, одночасно заперечуючи стосуюнок усіх інших осіб до видання «Вісника». Цю заяву від 22 травня 1972 р. підготував так, щоб одразу було видно її вимушеність, а також те, що її начебто написала людина, поверхово ознайомена із змістом журналу. У вступній частині заяви розкрив обставини укладення журналу, уникнувши тим самим потреби подавати конкретні факти, забезпечив підстави відмовитися в разі необхідності. Там, зокрема, йшлося: «Протягом останніх тижнів мені неодноразово заявляли як слідчий у моїй справі, так і начальник слідчого відділу Львівського УКДБ, що від моїх свідчень у справі випуску позацензурного журналу «Український вісник» залежить зараз доля багатьох людей, які в зв'язку з нез'ясованістю обставин видання журналу можуть бути також притягнені до відповідальності. При цьому мені заявлено, що від мене не вимагається каяття, визнання «Українського вісника» «антирадянським» і т. д. Так само слідчі органи не будуть наполягати, щоб я обов'язково давав які-небудь свідчення про інших осіб... Потрібно тільки повідомити про загальні обставини видання «Українського вісника» й мою особисту причетність до цього видання – і це буде гарантією припинення арештів» [143, арк. 10].

Далі подав загальну інформацію, яка не була обґрунтована фактами про видання журналу. Завершив заяву переліком прізвищ усіх відомих йому заарештованих, зазначаючи, що ніхто з них «до створення, редагування та випуску «Українського вісника» ніякого стосунку не мав» [143, арк. 17]. Здавалося, слідчі досягли успіху – знайшли головного підозрюваного у заплутаній справі. Однак жодної нової інформації про журнал не змогли отримати. Відповідно, поновилися провокації із затриманням дружини і сестри. Проте В. Чорновіл виявився непохитним: голодуванням добився звільнення рідних, не брав участь у слідстві, відмовився від заяви 22 травня 1972 р. як написаної під тиском шантажу. Тому докази причетності В. Чорновола до журналу сфабрикували за допомогою т. зв. лексико-стилістичної експертизи, висновки якої виявились основними свідченнями проти В. Чорновола у справі «Вісника», що слідчі передали до суду. Додатково до експертизи додали

замовні відгуки про перший, другий, третій та четвертий випуски «Українського вісника», які підготували старші наукові співробітники Інституту літератури ім. Т. Шевченка, кандидати філологічних наук В. Костюченко та А. Каспрук. Згідно з їхнім висновком, матеріали журналу були «зібрані з ворожою метою і розраховані на політично нестійких людей», а в цілому «весь журнал за своїм спрямуванням має яскраво виражений антирадянський націоналістичний характер» [122, арк. 96, 97].

Під час суду В. Чорновіл захищав себе сам, оскільки його позбавили права обрати адвоката. В ході судового провадження справи він зумів ґрунтовно спростувати висновки експертів, добитися від них ствердження, що він міг і не бути автором «Українського вісника», та усунути зі звинувачувального вироку згадку про себе як основного редактора «Українського вісника». Виявилось, що навіть в умовах правового свавілля влади стосовно людей, котрі мають відмінні від офіційної ідеології погляди, В. Чорноволу вдалося пом'якшити статті звинувачення. Тому його у вирокі суду звинуватили лише в тому, що він брав участь у «виданні нелегального журналу «Український вісник» і розміщував в ньому свої матеріали». Такий мало бажаний для влади результат судового процесу міністр юстиції УРСР В. Зайчук змушений був повідомити ЦК КПУ [51, арк. 53]. Відповідно 12 квітня 1973 р. суд виніс не «стандартний» у таких справах термін ув'язнення 12 років, а шість років табору й три роки заслання.

Отже, завдяки дотриманню умов конспірації, послідовній та виваженій поведінці під час слідства і наполегливості у відстоюванні своїх позицій у суді В. Чорновіл уникнув засудження як редактор нелегального українського журналу і позбавив владу шансу розгорнути пропагандистську кампанію з приводу розгрому редакції «Українського вісника».

Засудженими за причетність до «Вісника» виявилися також ті, у кого безпосередньо знайшли матеріали з «Українського вісника», або про їхню причетність до поширення журналу заявили інші особи. Найжорстокіший присуд отримав М. Плахотнюк, який був одним із головних підозрюваних,

котрий міг вивести на В. Чорновола, але відмовився свідчити. Тому за це його звинуватили не лише в зберіганні та розмноженні, а у виготовленні часопису і визнали неосудним, скерувавши відбувати покарання до психіатричної лікарні спеціального типу. І. Світличного звинуватили у допомозі Г. Коцуровій щодо вивезення одного з номерів «Вісника» за кордон. У зберіганні та розповсюдженні журналу звинуватили З. Антонюка, Н. Строкату та О. Резнікова, а О. Сергієнка в тому, що він брав участь у виготовленні одного з номерів журналу. На тому перелік осіб, яких органи безпеки звинуватили у виготовленні, зберіганні та поширенні журналу в Україні, вичерпався. Причетними до справи «Українського вісника» були заарештовані органами держбезпеки Чехословацької Соціалістичної Радянської Республіки (ЧСРР) у квітні 1972 р. в Чехословаччині П. Мурашко, Г. Коцурова та П. Гродський. Їм інкримінували підривну антисоціалістичну діяльність проти ЧСРР і СРСР, зокрема переправляння з України на Захід чотирьох фотоплівок з текстами «Українського вісника». З 19 до 23 березня 1973 р. в м. Кошиці відбувся судовий процес над ними, внаслідок якого П. Мурашко отримав 4,5 року ув'язнення, а Г. Коцурова і П. Гродський як засуджені за фактично відбутим строком ув'язнення з-під варти були звільнені у зв'язку з амністією Президента Чехословаччини з нагоди 25-ї річниці лютневих подій 1948 р. у ЧСРР. У липні–серпні 1973 р. в м. Братиславі Верховний суд Словаччини переглянув справу П. Мурашка та інших, що призвело до збільшення терміну ув'язнення П. Мурашки до 6,5 р. Стосовно Г. Коцурової і П. Гродського Верховний суд Чехословаччини виніс рішення про перегляд крайовим судом Східно-Словацького краю (м. Кошиця) їхніх справ з тим, щоб унеможливити застосування до них амністії. 27 вересня 1973 р. відбувся суд за справами Г. Коцурової і П. Гродського, який відмінив застосовану щодо них амністію і збільшив термін покарання П. Гродському з 1 року до 1,5, а Г. Коцурова була за кілька місяців звільнена з ув'язнення через вагітність [126, арк. 257, 275].

Невдовзі після ухвалення судових вироків у КДБ остаточно визначили коло осіб, причетних до видання і розмноження «Вісника». На підставі

оперативно-розшукових дій організатором випуску п'яти номерів «Українського вісника» назвали В. Чорновола, якому, за їхніми даними, безпосередньо допомагали виготовляти і розповсюджувати часопис З. Антонюк, А. Горська, М. Плахотнюк, Н. Строката та О. Різників [126, арк. 278]. Відповідно співробітники КДБ констатували припинення виходу журналу після арешту цих осіб [126, арк. 258]. Тому в КДБ, незважаючи на відсутність ґрунтовних доказів щодо видавців і розповсюджувачів «Вісника», недоведеність вини В. Чорновола як редактора, вирішили відрепортувати про успішно проведену операцію з розгрому редакції «Українського вісника». До речі, за провадження слідчо-розшукових дій із кримінальної справи № 42 (щодо «Українського вісника») капітан В. Ткач наприкінці 1973 р. отримав звання майора. Варто зазначити, що співробітники КДБ, які склали висновок стосовно справи «Вісника», упустили інформацію про підготовлений В. Чорноволом і виданий М. Косівим, А. Пашко і Я. Кендзьором шостий номер журналу, котрий був успішно переданий і перевиданий на Заході.

Визначення в КДБ причетних до видання журналу не привело до закриття кримінальної справи № 42. Тривали пошуки машинки, на якій друкували «Вісник», в оперативній розробці перебували інакодумці, котрі залишилися на свободі. Однак нових даних не було знайдено. У січні–березні 1974 р. з метою виявлення не зауважених фактів слідчі КДБ провели огляд кримінальних справ осіб, засуджених за причетність до журналу, або тих, хто проходив по цій справі під час її розслідування. Зокрема, оглянули справи В. Чорновола, М. Плахотнюка, З. Антонюка, І. Світличного, О. Сергієнка, І. Дзюби, В. Стуса, Л. Плюща, Є. Сверстюка та ін. Не з'ясувавши нічого нового, майор В. Ткач 21 березня 1974 р., керуючись тим, що затримані особи, звинувачені у виготовленні та розповсюдженні «Українського вісника», відбувають покарання, і що «внаслідок цих заходів випуск т. зв. журналу «Український вісник» припинився», постановив кримінальну справу № 42, порушену за фактом виготовлення та розповсюдження «Українського вісника», закрити [126, арк. 280]. З ним погодилися начальник слідчого відділу КДБ, полковник

В. Туркін і заступник голови КДБ, полковник С. Муха. Копію згаданої постанови було спрямовано для ознайомлення прокуророві УРСР.

Тобто, в КДБ припинили провадження кримінальної справи, врахувавши оперативні дані. Згідно з ними, співробітники КДБ мали підстави вважати В. Чорновола ініціатором і видавцем журналу, а щоб довести це у суді, вони фактів так і не виявили. Залишилося для співробітників КДБ нез'ясованим, хто, де і як випускав «Вісник», адже осіб, безпосередньо причетних до видання часопису, не було ні викрито, ні арештовано.

В'ячеслав Чорновіл відкрито оголосив себе видавцем журналу в грудні 1976 р., підписавшись як редактор журналу «Український вісник» під розробленим проектом «Статусу політв'язня СРСР». Разом із ним під проектом підписався П. Айрік'ян, який оголосив себе секретарем підпільної Національної партії Вірменії, що теж не було доведено в суді, та В. Осипов, котрий назвав себе редактором журналу «Вече» [1576].

Про тих, хто допомагав В. Чорноволові видавати часопис, він уперше написав у сьомому номері відновленого в 1987 р. «Українського вісника», назвавши: О. Антонів, Н. Строкату, Н. Світличну, В. Мороза, Ю. Шухевича та В. Стуса [655, с. 98]. На своєму творчому вечорі 1 жовтня 1991 р. в театрі ім. Марії Заньковецької у Львові В. Чорновіл ще назвав А. Пашко, Г. Садовську, Л. Шереметьєву, Я. Кендзьора, М. Косіва, Я. Дашкевича, подружжя Стасівих, родину Возняків–Лемиків–Бандер, О. Заливаху [729]. Згодом додав до цього переліку М. Плахотнюка [609, с. 35].

За дворічний період виходу журналу він здобув значну популярність. Тому після масових арешту січні 1972 р. знайшлися люди, котрі почали випускати журнал під відомою назвою Чорноволового часопису, вважаючи, що члени попередньої редакції заарештовані. Наукові працівники Інституту філософії АН України Є. Пронюк та В. Лісовий першими взяли за підготовку часопису. Своім вчинком вони хотіли засвідчити неспроможність влади за допомогою арештів припинити вихід журналу та відвести від арештованих звинувачення у виготовленні та поширенні «Вісника». На переконання

керівництва УРСР, хоч абсолютно неправильне, вони становили т. зв. «запасну» редакцію «Українського вісника» [41, арк. 5, 38–45]. У журнал подали такі матеріали: вступну статтю «Завдання «Українського вісника», інформацію про арештованих у січні 1972 р., останнє слово В. Мороза на суді та лист Б. Ковгара «Громадянину слідчому В. Даниленку». Не знаючи про підготовку шостого номера «Вісника» членами чорноволівської редакції подали свій журнал як «Український вісник» № 6 за березень 1972 р.

Після розкриття підпільної діяльності цієї групи людей усі вони зазнали репресій. У грудні 1973 р. Є. Пронюка засудили на 7 років таборів суворого режиму й 5 років заслання, В. Лісового – на 7 років таборів і 3 роки заслання, а В. Овсієнка – на 4 роки таборів без заслання. І. Гайдука виключили з університету, а щодо Р. Сидоренко обмежилися профілактичними розмовами.

У 1974 р. випуск журналу «Український вісник» розпочав лікар з Червонограда Львівської області С. Хмара. До роботи над виданням залучив науковця з Києва О. Шевченка, а згодом інженера з Києва В. Шевченка. На відміну від попередніх випусків «Вісника», С. Хмара і О. Шевченко вирішили зробити свій журнал гострополітичного, антиколоніального спрямування [1582]. Було підготовлено два випуски часопису.

У 1972–1979 рр. кілька чисел журналу «Український вісник» видала підпільна Українська загальнонародна організація, згодом перейменована в Український національний фронт (або УНФ-2). Керівником організації і редактором журналу був учитель історії з Долинського району Івано-Франківська області М. Крайник [820, с. 72; 1275]. Видання обсягом 25–30 сторінок розпочинало «Зверненням редколегії журналу «Український вісник» до читачів». Часопис опублікував програмні документи організації, матеріали про репресованих, статті з історії України, української діаспори, про поточні політичні події. Вихід журналу припинився після затримання у жовтні 1979 р. його редактора М. Крайника [814, с. 37; 1272, с. 12].

Журнал «Український вісник» став чи не першим українським періодичним самвидавчим виданням, що швидко набуло значного поширення,

перетворившись на один із найвідоміших українських журналів. «Вісник» можна назвати предтечею незалежної преси; він становив альтернативу державній монополії на інформацію. Як елемент культури опозиційного руху виражав інтереси тієї частини суспільства, чії уявлення про свободу і демократію не збігалися з реаліями, котрі насаджувала влада. Вихід «Українського вісника» означав якісне зростання і розвиток самвидаву руху спротиву, а з іншого боку – організаційне оформлення цього руху. На переконання Г. Касьянова, з постанням журналу «виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками» [867, с. 119]. Часопис не тільки інформував про діяльність незгодних, про політичні репресії, а й підтримував зв'язок між учасниками руху спротиву. Завдяки «Віснику» політв'язні, які перебували в тюрмах, таборах і психіатричних лікарнях, могли розраховувати на зв'язок із зовнішнім світом. «Вісник», без сумніву, впливав на читачів, адже не могла залишитися байдужою людина, яка дізналася про перманентні політичні репресії за любов до своєї Батьківщини – України. Без існування журналу важко було б на Заході зрозуміти тогочасні українські реалії.

Крім того, «Український вісник» досі становить значний науковий інтерес як історичне джерело, що містить численну інформацію про український опозиційний рух 1960–1970-х рр. Тобто В. Чорновіл ціною власної свободи, важкої конспіративної праці створив видання, яке сприяло мобілізації української спільноти на Батьківщині й за її межами та висвітлило перед світовим співтовариством складне суспільно-політичне і культурне становище в Україні.

3.2. Редактор «Вісника», керівник прес-служби УГС та УНВІС

Невдовзі після повернення до Львова з ув'язнення і заслання В. Чорновіл відновив випуск «Українського вісника». Громадськість було поінформовано про вихід сьомого номера часопису 5 серпня 1987 р. [1203, с. 67]. Відновлення видання журналу свідчило про настання змін у «бастіоні застою», яким Україна була за керівництва В. Щербицького [742, с. 4–5]. В. Чорновіл згадував, що коли в 1987 р. «почали випускати політв'язнів і створюватися якісь можливості», він одразу відновив видання «Українського вісника» [1338, с. 31]. Певний час чекав на прецедент з випуском подібного журналу у вільнішій для гласності Росії. Тому після виходу в Москві кількох номерів журналу «Гласность» (редактор С. Григор'янц) В. Чорновіл приступив до видання «Українського вісника». Покладаючись на конституційні права громадян, він не просив у керівництва УРСР офіційного дозволу на вихід журналу. Під час розмови в редакції газети «Вільна Україна» більше конкретизував це твердження, зауваживши, що «доки там буде Щербицький, до ЦК КПУ звертатися ми не збираємося» [285]. На повідомлення про відновлення випуску «Вісника», надіслане до ЦК КПРС, відповіді не надійшло. Характерно, що тоді в СРСР не було навіть Закону про пресу та інші засоби масової інформації; його прийняла Верховна Рада СРСР у червні 1990 р [842, с. 81].

Тривалість і успішність виходу журналу, залежали, на думку В. Чорновола, передусім від розвитку подій у СРСР. Окрім того, багато впливала і міжнародна громадська думка, особливо щодо редакції «Українського вісника», яка була далеко від центру, «в заповідниках дрімучого драматизму й свавілля, таких, як сьогодні Україна», де на людей, котрі мають свою думку, не звикли зважати [1236, с. 69].

Того самого часу подібні видання почали виникати або продовжували виходити з початку 1980-х рр. в інших республіках СРСР [677, с. 20]. Із-поміж таких часописів можна назвати: в Латвії журнал «Аусекліс», у Вірменії – «Повідомлення вірменського Комітету захисту політв'язнів» та місцевий

варіант журналу «Гласность» тощо [525, с. 70]. Загалом в СРСР у 1986 р. виходило 10 самвидавчих журналів, у 1987 – близько 30, в 1988 – близько 100, а в липні 1989 р. – 323 видання [1579].

Підготовчу роботу зі збору матеріалів для відновлення випуску журналу «Український вісник» В. Чорновіл розпочав на початку 1987 р [163, арк. 7; 759; 1581]. Створювати редколегію журналу взявся влітку 1987 р., провівши розмови з М. Косівом, М. Горинем, І. Гелем [563, с. 114; 565, с. 138; 913, с. 75].

На той час не всі колишні однодумці були готові долучитися до активної опозиційної діяльності, частина з них відмовилася від пропозиції В. Чорновола розпочати видавати «Вісник». погодилися підтримати ініціатора у цій справі М. Горинь та І. Гель (Львів), П. Скочок (Київська обл.), які разом з В. Чорноволом утворили редакційну колегію «Українського вісника», що узгоджувала напрям і головні матеріали кожного номера журналу [655, с. 99; 1142]. В. Чорновіл став відповідальним редактором, М. Горинь – його заступником, І. Гель – відповідальним секретарем, а П. Скочко – членом редколегії [563, с. 114]. Особовий склад редколегії і прізвище редактора вже відкрито було подано у відновленому журналі. У восьмому номері часопису оприлюднено прізвище нового члена редколегії – В. Барладяну з Одеси.

У зв'язку з тим, що І. Гель значну увагу почав надавати відновленню Української греко-католицької церкви й очолив Комітет захисту Української греко-католицької церкви (УГКЦ), у лютому 1988 р. він вийшов з редколегії «Українського вісника». Перед цим у грудні 1987 р. відбулось її поповнення, що значно посилило інтелектуальний потенціал редколегії, членами якої стали Б. Горинь зі Львова та В. Шевченко з Києва. З осені 1987 р. почали створювати кореспондентські пункти журналу в Україні й поза її межами. У Москві такий пункт очолив М. Муратов, у Харкові – С. Сапеляк, у Дніпропетровську – М. Береславський та в м. Долина Івано-Франківської обл. – В. Січко. Кореспондентське представництво поза межами України очолила Анна-Галя Горбач з Німеччини. Функції кореспондентів виконували А. Пашко, С. Кириченко, Т. Чорновіл та ін.

Починаючи з восьмого числа, в журналі вказували домашню адресу всіх членів редколегії, оскільки надіслані «Віснику» листи не завжди потрапляли до редакції [301]. За весь час виходу «Вісника», починаючи з 1970-х рр., редакція не мала власного приміщення, номери готували у різних приватних помешканнях [479, с. 65].

Отже, відновлений у Львові журнал порівняно швидко став актуальним загальноукраїнським виданням, яке мало вплив і в діаспорі, про що свідчать часова й просторова масштабність поповнення редколегії та створення кореспондентських пунктів і представництв.

Упродовж усього періоду видання журналу В. Чорноволові як відповідальному редакторові доводилося здійснювати особисто весь ланцюг роботи з підготовки «Вісника» – від збирання інформації до розповсюдження видання, працювати з листами читачів, спілкуватись із відвідувачами, виконувати функції редактора, літредактора, журналіста, коректора і навіть друкаря, працювати без поліграфічної бази та необхідного технічного штату [759, с. 89]. Звичайно, це негативно позначилося на якості видання, якою доводилося жертвувати задля оперативності й актуальності матеріалів. З часом виникла можливість користуватися послугами друкарок та фотографів.

Матеріали для чергового номера журналу, що зібрав В. Чорновіл, розвозив до друкарок в різні частини Львова Тарас Чорновіл. Потім він забирав від них надруковані окремі статті, з яких формували журнал. Суцільну нумерацію робили переважно від руки, тому що часто на ходу переставляли статті місцями. Частину перших десяти примірників випуску «Вісника» відразу відправляли на тиражування за допомогою перефотографування, друку на ротапінті або іншими способами віддруковування [1581].

Видавати «Український вісник» В. Чорновіл розпочав за кошти присудженої йому в 1975 р. Міжнародної журналістської премії імені Ніколаса Томаліна [1351, с. 7]. Від початку 1988 р. основним джерелом фінансування журналу стали грошові пожертви, що надходили з України і з-за кордону. Розповсюдження «Вісника» на території України та в республіках СРСР

прибутків не давало, адже платними були лише номери журналу, перевидані за кордоном, що поширювалися в основному серед української діаспори. Більша частина виручених таким чином коштів витрачали на перевидання «Вісника» і його розповсюдження за кордоном, а також для передання частини примірників в Україну. На її території, враховуючи попит на журнал, «Український вісник» продавали навіть не пов'язані з його редколегією особи на «чорному» ринку за велику ціну – 100–150 рублів за номер [477, с. 159], що відповідало тоді розмірові місячної заробітної плати. Таке розповсюдження вкотре засвідчувало інтерес до журналу та його актуальність і популярність.

Щоб уникнути наклепів і спекуляцій з боку владних ЗМІ, як це було, коли дисидентам надходила певна допомога з-за кордону в 1970-х рр., редколегія «Українського вісника» вирішила вміщувати в журналі інформацію про передані для журналу кошти [1422].

Отримані кошти витрачали на купівлю паперу, копіїрки, фотоматеріалів, придбання друкарських машинок, їхнє обслуговування і ремонт, на поїздки членів редколегії та журналістів журналу в різні області України та республіки СРСР тощо. Оплачували телефонні розмови, надсилання кореспонденції, роботу друкарок і фотографів, хоча дехто погоджувався працювати на громадських засадах. Були й витрати, пов'язані з поїздками членів редколегії та кореспондентів журналу.

З часом вдалося збільшити наклад і географію збирання та поширення нових матеріалів. Було встановлено заробітну плату (значно нижчу за платню працівників офіційних республіканських журналів) тим членам редколегії «Українського вісника», які повністю зосередилися на виданні журналу й не мали інших джерел існування. Розмір зарплати протягом першого року становив 100 рублів, згодом 150. До речі, заробітна плата В. Чорновола під час його праці до лютого 1988 р. на посаді кочегара Львівської школи-інтернату № 103 становила 75 рублів [1372, с. 172].

Кошти витрачали не тільки на журнал, а й на нерозривно пов'язану з ним діяльність відновленої Української гельсінської групи та Українського

підкомітету Міжнародного комітету захисту політв'язнів. Матеріально допомагали політв'язням, які на той час ще були за ґратами чи щойно повернулися в Україну. Кошти використовували також для підтримки контактів із неформальними об'єднаннями інших республік СРСР [1092].

Щоб уникнути плутанини щодо авторства назви журналу і подальшої нумерації, у відновленому першому числі часопису було подано коротку історію видання шести номерів «Українського вісника» за редакцією В. Чорновола, а після його арешту – спроб інших людей відновити друк журналу. Редколегія прохала не плутати сьомий випуск відновленого журналу ні з інформаційним бюлетенем, ні з публіцистичним збірником, що з'являлись у попередні роки під цим номером і з такою назвою.

Наприкінці 1980-х років редколегія В. Чорновола зуміла видати шість випусків журналу: сьомий, восьмий, спарені дев'ятий-десятий і одинадцятий-дванадцятий та тринадцятий і чотирнадцятий. Виходили вони із серпня 1987 р. до квітня 1989 р [299].

Відновивши «Український вісник», організатори планували видавати його як місячник, однак за умов протидії влади довелося потрібний на видання журналу час витратити на захист від наклепів, писати й масово розсилати відкриті листи, заяви тощо. З огляду на це вихід номерів журналу постійно затримувався. Відтак В. Чорновіл зрозумів, що видавати протягом тривалого періоду об'ємний часопис із численними розділами й рубриками не вдасться.

Уже в перші місяці, враховуючи потребу оперативного реагування на масові атаки офіційної преси, вийшли об'єднані однією темою «експрес-випуски» журналу меншого розміру. Називався цей збірник оперативних матеріалів спочатку «Український вісник. Експрес-випуск», а згодом – «УВ-експрес». Планували, що він виходитиме раз на два місяці, однак випускали збірник частіше [1047, с. 5]. Перший випуск «УВ-експрес» побачив світ на початку грудня 1987 р., а до липня 1989 р. було видано 13 номерів [563, с. 115]. У деяких працях натрапляємо на іншу цифру – 12, однак про вихід 13 номерів «УВ-експресу» свідчив сам В. Чорновіл [308]. Потреба видавати такі експрес-

випуски була також актуальною для національних рухів інших республік СРСР. Так, про намір ініціювати видання подібних до «УВ-експрес» хронік заявив член Групи «Гельсінкі-86» І. Жуковкіс із Латвії – під час Наради представників національно-демократичних рухів народів СРСР у Львові у червні 1988 р [679, с. 19].

«Український вісник» зовнішньо мало чим відрізнявся від самвидавівського взірця 1970-х рр. Журнал мав від близько 100, як у сьомому номері, до 280, як у спареному дев'ятому–десятому, а то й більше сторінок формату А 4, друкованих на машинці, точніше, на різних друкарських машинках [281]. Обсяг «УВ-експрес» становив 20–30 сторінок. Папір використовували різний – від цигаркового до півкартону. Текст у переважній більшості примірників журналу був віддрукований через фіолетову та чорну копірку з різним інтервалом. З восьмого номера почали публікувати фотографії авторів статей, творів, а також фото споруд, пам'ятників тощо для ілюстративного наповнення статей. Частина накладу тринадцятого номера проілюстрована кольоровими фотографіями вишивок художниці І. Сенік із альбому до 1000-ліття хрещення Русі-України.

У дев'ятому номері «УВ-експрес» знаходимо інформацію редколегії про тираж журналу. Згідно з цими даними, наклад «Українського вісника» становив кілька сотень примірників кожного випуску [657, с. 5]. Це підтвердив В. Чорновіл в інтерв'ю у 1996 р [1567]. Хоча під час розмови в редакції газети «Вільна Україна» 1 грудня 1987 р. він сказав, що наклад «Українського вісника» становить 20–30 примірників. На думку одного з дослідників самвидавчої літератури В. Кіпіані, тираж міг становити близько півсотні примірників кожного номера [875]. За оперативними даними КДБ перший наклад кожного номеру журналу становив 30–50 екземплярів, які згодом тиражували [477, с. 158]. Також В. Чорновіл зазначив, що не було визначено обсягів тиражу журналу, все залежало від коштів і спроможності надрукувати певну кількість примірників «Українського вісника». Особисто В. Чорновіл спроможний був робити 3-4 закладки по 10 примірників машинопису на

друкарській машинці [286]. З цього випливає, що тираж «Вісника» почав зростати, однак не перевищував кількох сотень примірників. Невеликі накладки були характерними для більшості тогочасних самвидавчих видань, які друкували в СРСР; вони рідко коли мали тираж більший за 15–20 екземплярів [544, с. 107].

Наклад «Українського вісника» суттєво перевищував тираж «УВ-експресів», адже окремі випуски «УВ-експресу» були більшими за тисячу примірників. На думку членів редколегії «Вісника», якби вони мали власну поліграфічну базу й необмежену передплату, то тираж міг сягнути до 500 тисяч примірників. І це, на їхню думку, не було перебільшенням, бо попит на незалежне слово в Україні був аж надто великим [657, с. 5].

Окрім підконтрольного редакції накладу, стихійно з'являлася значна кількість екземплярів кожного номера, що передруковували або фотографували читачі. Редколегія вітала таке позаредакційне зростання накладу журналу, вбачаючи в цьому можливість охопити більше читачів, однак прохали передруковувати всі матеріали номерів часопису без своїх додатків [657, с.5; 1143, с. 394].

Коли в Україні «Вісник» виходив у вигляді машинопису, то за кордоном його розмножували в друкарнях. До цього видання долучались А.-Г. Горбач, Н. Світлична, а також О. Зінкевич; останній очолював видавництво «Смолоскип», яке вважало своїм обов'язком перевидавати «Вісник» [302]. У цих передруках також не зазначали тираж, що розходився в основному серед української діаспори, а в Україну потрапляли лише одиничні примірники видання.

«Український вісник» було засновано як літературно-художній та суспільно-політичний журнал. У програмній статті, вміщеній у сьомому числі, редколегія зазначила, що журнал успадкував традиції «Вісника» 1970-х рр., який у роки застою втілював у життя політику гласності (тоді вона називалася свободою слова) задовго до її офіційного проголошення. До попередньої програми було внесено незначні корективи. Зокрема, наголошено, що з початим

процесом демократизації в СРСР (припиненням політичних репресій, частковим звільненням політв'язнів, допущенням легальних форм опозиції), у відновленому журналі домінуватимуть проблемні статті з актуальних питань сьогоденного українського життя, художні твори, документи минулого. Видання надаватиме місце для публікації авторам і творам, яких із політичних мотивів не допускають до підцензурного друку. Журнал мав намір стати органом легальної опозиції в Україні й сприяти поглибленню розпочатого процесу демократизації.

В'ячеслав Чорновіл поступово розширював зміст журналу, доповнюючи його новими рубриками і розділами. Постійними стали розділи «Література і мистецтво», «Публіцистика» (згодом «Наука і публіцистика»), «Хроніка тиску і опору», «Документи історії»; з часом рубрика «Релігія в Україні» перетворилася на окремий розділ, були доповнені розділи «Україна у світі» та «Розмова з читачами. Редакційний відділ». Окрема рубрика постійно була присвячена В. Стусові.

Журнал висвітлював широке коло актуальних питань, покликаючись «на інтерес до злободенності, гостроти постановки найбільш наболілих проблем» [1349, с. 104]. Він публікував невідомі раніше історичні документи, висвітлював боротьбу з режимом в'язнів сумління, розглядав проблеми релігійного життя, друкував заборонені цензурою тексти письменників, поетів, істориків та інших, що не могли пробитися до читача через цензуру. Зокрема, статті й художні твори таких відомих людей, як О. Гончар, В. Сосюра, Є. Сверстюк, Я. Дашкевич, П. Айрік'ян, І. Калинець та інші – з коментарями та інформацією про авторів.

Як відповідальний редактор В. Чорновіл контролював випуск кожного номера «Вісника», писав статті та вступи до них, брав інтерв'ю, вів колонку редактора, здійснював огляди надісланої до редакції кореспонденції, спілкувався на сторінках журналу з читачами, висвітлював двобій часопису з офіційною пропагандою, динаміку розвитку журналу, його фінансове становище, подавав редакційні оголошення і повідомлення тощо [760, с. 31].

Спочатку не відчувалося якоїсь значної реакції влади на відновлення «Українського вісника», за винятком нав'язливого стеження за членами редколегії та викликів до Львівського управління КДБ, де їх розпитували про журнал, остерігали не друкувати матеріалів з двох особливо гострих тем – збройного руху в Західній Україні у 40–50-х рр. ХХ ст. й української еміграції [392; 678, с. 22]. Мабуть, республіканська влада не поспішала чинити репресії без вказівок Москви, де подібні й радикальніші за «УВ» журнали видавали відкрито. В інформаційних повідомленнях ЦК КПУ співробітники КДБ зазначали, що в журналі містяться тенденційно підібрані матеріали націоналістичної спрямованості, відповідно, за допомогою «Вісника» В. Чорновіл прагне об'єднати «націоналістичні елементи» [477, с. 37, 48].

Вичікування, впродовж якого влада готувалася до пропагандистської кампанії проти «Вісника», тривало до середини осені 1987 р. За спогадами тодішнього першого секретаря Львівського обкому КПУ Я. Погребняка, він та й інші керівники були переконанні в необхідності не допустити, заборонити силою прояви опозиційності [515, с. 217]. Для цього партійні органи разом з КДБ розробили комплекс пропагандистських заходів із дискредитації В. Чорновола як редактора «Українського вісника» [477, с. 41, 49].

Хоча протистояння з офіційними ЗМІ було для «Вісника» та редколегії важким і напруженим, воно дало низку позитивних результатів. Журнал здобув таку рекламу, про яку не могли й думати його видавці, зросла кількість прихильників та авторів, побільшало охочих допомогти матеріально. Про відновлення активної громадської діяльності в Україні довідалися в сибірських таборах та місцях заслання українські політв'язні [873, с. 186].

Відновлений зусиллями В. Чорновола «Український вісник» став одним із перших легальних пресових часописів і рупором незалежної громадської думки в Україні. Він дав потрібне суспільству правдиве непідцензурне слово, повертав імена й творчість заборонених авторів. Із дописів до журналу починали свою політичну діяльність багато хто з відомих сьогодні людей. Та й сам В. Чорновіл, котрого влада трактувала «особливо небезпечним державним

злочинцем», як зауважив дослідник В. Кіпіані, постав перед читачами як самобутній сміливий публіцист [1568].

Навколо редакції журналу гуртувались активні особистості, які згодом створили своєрідну групу «Українського вісника», котра впливала на суспільно-політичне життя не лише Львова, а й усієї України. Завдяки чорноволівському журналу Львів разом з Києвом, де діяв Український культурологічний клуб, став місцем згуртування активної громадськості. Більше того, він перетворився на центр, який визначав динаміку розвитку політичного процесу в усій Україні.

«Український вісник», що швидко став всеукраїнським виданням, створив передумови для відкриття нових позацензурних незалежних видань в Україні. Через рік після відновлення виходу журналу в Україні відбувся своєрідний самвидавчий бум [877, с. 12]. Перші повісниківські позацензурні видання виникли також у Львові. У листопаді 1987 р. вийшов літературно-мистецький і науково-популярний альманах «Євшан-зілля», відповідальним редактором якого стала Ірина Калинець. Альтернативне офіційній Спілці письменників України об'єднання – Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції – видало в січні 1988 р. журнал «Кафедра» за редакцією М. Осадчого. Зважаючи на резонанс «Українського вісника», І. Гель у лютому 1988 р. створив друкований орган Комітету захисту УГКЦ – «Християнський голос». З метою охоплення якомога більшої кількості читачів різних сфер життєдіяльності та уподобань видавці «Вісника», «Євшан-зілля», «Кафедри» та «Християнського голосу» домовилися про тематику матеріалів і загальний тон видання [1053, с. 61].

Під впливом львівського самвидавчого центру почали з'являтися позацензурні видання в інших містах, зокрема в Києві – «Коло», «Дзвін», «Спадщина», у Херсоні – «Плуг», у Харкові – «Слобідська Україна», в Миколаєві – «Чорноморія» тощо.

Група «Українського вісника» сама виступала організатором або була учасником різних заходів, створення громадських об'єднань, зокрема

Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Впливала також на розвиток релігійної ситуації, не без її участі відновив активну діяльність Комітет захисту УГКЦ, а його головою став член редколегії «Вісника» І. Гель. Цьому сприяв В. Чорновіл, який, залишаючись немовби поза конфесійними процесами, умовив єпископів і церковних активістів доручити керівництво Комітету світській людині, колишньому політв'язню І. Гелю [565, с. 140; 1584]. Таким чином було досягнуто координації між світськими й релігійними структурами. Група «Українського вісника», зокрема В. Чорновіл, впливала і на відновлення Української автокефальної православної церкви, сприяла налагодженню координації та об'єднанню зусиль із діячами національних рухів СРСР для боротьби за демократію і національну незалежність. Ще задовго до відновлення «Українського вісника» В. Чорновіл був присутнім на нараді представників ініціативних груп національно-демократичних рухів народів СРСР у Ташкенті в квітні 1987 р [820, с. 934; 1025]. Згодом люди з кола «Українського вісника» долучилися до діяльності цих нарад. З ініціативи В. Чорновола та редколегії «Вісника» одну з чергових нарад скликали у Львові.

В'ячеслав Чорновіл був першим українським діячем, який 2 вересня 1987 р. узяв участь у проведеному в Москві засіданні неурядових громадських організацій та приватних осіб, яке активізувало правозахисну діяльність в СРСР. На основі редколегії «Українського вісника» було створено робочу групу з підготовки Міжнародного семінару з гуманітарних проблем у Москві, ініційованого вересневим засіданням. Того ж місяця з ініціативи В. Чорновола та його побратима по концтабору П. Айрік'яна приступили до створення Міжнародного комітету захисту політв'язнів, який остаточно оформився в грудні 1987 р [485, с. 182]. З вересня 1987 р. в Україні діяла група захисту українських політв'язнів, котру заснували В. Барладяну, І. Гель, М. Горинь, З. Попадюк, С. Хмара та В. Чорновіл.

Створена з ініціативи В. Чорновола у 1988 р. Українська гелсінська спілка у період створення потребувала налагодження інформаційно-видавничої діяльності, без якої неможливе нормальне функціонування політичної

організації, особливо в той важкий для свободи слова час. Тоді не було жодних можливостей надрукувати матеріали в офіційній пресі, навпаки, ці ЗМІ стали інструментом дискредитації неформальних організацій. Аналізуючи самвидавчих років, неможливо не відзначити, що редколегії видань із широкою кореспондентською мережею за впливом були на одному рівні з найсильнішими неформальними організаціями, виступали засобом зв'язку і координації між різними частинами суспільного руху. Друковані незалежні видання були важливим елементом пропагандистської й агітаційної роботи, просвітницької діяльності, джерелом фінансових прибутків, показником престижу, популярності неформальних громадських організацій.

Тому одночасно зі створенням УГС для оперативного висвітлення її діяльності та вимог при Виконкомі Спілки утворили, на пропозицію В. Чорновола, пресову службу УГС, яка почала діяти на базі журналу «Український вісник». Керівником прес-служби став відповідальний редактор «Українського вісника» В. Чорновіл. Із працівників редакції журналу після певної реорганізації було сформовано колектив пресової служби УГС, затверджений на – Всеукраїнській координаційній раді (ВКР УГС) у березні 1989 р [108, арк. 9]. Персональний склад прес-служби був такий: члени редакції журналу «Українського вісника» – В. Барладяну (Одеса), М. Горинь (Львів), С. Кириченко (Київ), П. Скочок (Київська обл.), В. Шевченко (Київ); відповідальний за випуск газети УГС «Голос відродження» – С. Набока (Київ), за кіно- і фотомережу – Я. Кензьор (Львів), відповідальним за магнітофонні випуски – Т. Чорновіл (Львів); зв'язки з органами масової інформації забезпечували М. Горбаль (Київ), Л. Лохвицька (Київ), Б. Горинь (Львів) й А. Доценко (Москва) [1122; 1197]. З розгортанням інтенсивної діяльності виникли своєрідні прес-центри у Львові, Києві та Москві.

Прес-служба УГС продовжувала випускати «Український вісник» та «УВ-експрес». З ініціативи В. Чорновола започатковано «Листок прес-служби УГС» – друковане видання зумовлене потребою ще оперативніше, ніж «Вісник» та «УВ-експрес», доносити інформацію до читача за умов

надзвичайного натиску влади на створену в Україні першу політичну організацію [1458, р. 2]. Кожен окремий номер «Листка прес-служби УГС» обсягом кілька сторінок машинопису окреслював якусь певну подію. Редактором усіх «Листків» і автором більшості матеріалів був В. Чорновіл. Поряд із ним матеріали для «Листків» готували В. Барладяну, М. Горинь, С. Гура, Я. Кендзьор, С. Кириченко, Л. Лук'яненко, М. Матусевич, М. Муратов, М. Осадчий, О. Шевченко, А. Щербатюк та інші [295; 960]. Випускали такий «Листок» приблизно через день «незнаними раніше, – як повідомляла редколегія, – у самвидаві тиражами» [1559]. Завдяки обсягу «Листка» його наклад міг сягати кількох тисяч примірників. Об'єднані за певною тематикою, такі «Листки» виходили у форматі 20-30-сторінкового «УВ-експресу». «Листки прес-служби УГС» відіграли важливу роль у розголосі діяльності Спілки в період їхнього інтенсивного виходу з літа 1988 до середини 1989 р. Загалом випущено близько 100 номерів «Листків прес-служби УГС» [308].

У Москві відділ прес-служби УГС розпочав друкувати російськомовний журнал «Украинский вопрос», редактором якого став С. Мацко [291]. Перший номер часопису вийшов у серпні 1989 р. під назвою «Национальный вопрос», а з другого числа почав називатись «Украинский вопрос». Журнал був розрахований насамперед на українців, які денаціоналізувались і вийшли із свого національного середовища, а також на всіх, кого цікавлять українські проблеми.

З ініціативи С. Набоки у березні 1989 р. в Києві було видано першу позацензурну українську газету «Голос відродження». Перші її випуски зробив С. Набока разом з дружиною, оскільки керівництво Виконавчого комітету УГС (ВК УГС) на чолі з Л. Лук'яненком, хоч і усвідомлювало актуальність видання газети, але як він стверджував, не поспішало допомагати в реалізації цього проекту [1574]. За його словами, активну участь у її виданні брав В. Чорновіл [1038]. Окрім угаєсівських видань, В. Чорновіл також допомагав налагодити друкування інших видань, зокрема газету Української православної церкви «Наша віра», що редагував Є. Сверстюк [1251].

В обласних організаціях Спілки відкривалися власні друковані органи. Так, у Львівській філії видавали «Інформаційний бюлетень», який із січня 1989 р. перетворили на щомісячний орган Львівської обласної ради УГС під назвою «Львівські новини» [710, с. 1336]. У Тернопільській філії з березня 1989 р. випускали «Інформатор», а з січня 1990 р. – газету «Тернистий шлях» [1563]. У вересні 1989 р. у Луцьку почала виходити газета «Вільна думка», а з березня 1990 р. у м. Горохові Волинської області – спільна газета УГС та НРУ «Вітер надії» [959, с. 66, 67]. У Закарпатській філії вдалося в березні 1990 р. налагодити випуск газети «Карпатська Україна» [1566]. У Донецькій області місцева філія УГС видавала журнал «Каяла» під редакторством Я. Гомзи [577, с. 167].

Окремі видання змінювали свій статус, перетворюючись на всеукраїнські. Так, заснований 21 листопада 1988 р. з ініціативи В. Яворського односторінковий обласний бюлетень під назвою «Інформатор», що висвітлював найважливіші події Львівщини, за підтримки В. Чорновола з 1989 р. перетворився на загальнореспубліканський. Загалом активісти УГС видавали понад 30 журналів, газет, інформлистків, бюлетенів тощо [742, с. 10].

Крім постійних друкованих видань, з ініціативи керівництва прес-служби або місцевих філій випускали різноманітні листівки. Прес-служба УГС також здійснювала фільмування й аудіозапис різноманітних значних подій у розвитку національно-демократичного руху. Відзнятий і записаний матеріал тиражували на відео- й аудіокасети. На їхній основі було підготовлено кілька відеофільмів [753, с. 105].

Усім обласним організаціям Спілки з метою збільшення масштабу поширення інформації рекомендували налагодити передрук і розповсюдження всіх періодичних видань УГС, магнітофонних випусків, а де була можливість – влаштувати перегляд відеокaset з матеріалами прес-служби УГС [1031].

Видання пресової служби Спілки висвітлювали різні суспільно-політичні, економічні, культурні, релігійні та інші гостроактуальні питання, що хвилювали людей. Завдяки оперативності працівників прес-служби інформація

про події в Україні чи в інших регіонах доходила до людей швидше, ніж від інших ЗМІ. Матеріали для своїх видань працівники збирали самі або отримували з різних джерел. Змістова наповненість видань прес-служби свідчила про наявність великої кількості інформаційних матеріалів. Більше того, неодноразово різні видання УГС розміщували повідомлення про адреси працівників служби з огляду на численні запити осіб, які прагнули постачати матеріали для опублікування. Тих, хто надсилав матеріали поштою, просили відправляти їх рекомендованими листами й у разі недержання повідомлення про вручення листа адресату вимагати відповідальності від пошти [1197].

Свої пресові матеріали УГС розсилала радянським і закордонним органам й агентствам, налагодила регулярну передачу матеріалів через радіо «Свобода». Матеріали за кордон передавали в основному телефоном. «Усе це передавалось, – згадував В. Чорновіл, – (через Київ прямо не можна було) через Москву, там наші представники були, по телефону. Уже ми могли відкрито діяти. Потім звідти в той же день одразу передавали в Мюнхен, і через радіо «Свобода» інформація надходила знову в Україну» [642]. Інформацію в Мюнхені приймала закордонний представник «Українського вісника» А.-Г. Горбач [297]. З часом можливим стало передавати інформацію безпосередньо з Києва та Львова. Так завдяки налагодженій системі поширення матеріалів більшість офіційно замовчуваної в Україні інформації оприлюднювали через пресову службу УГС.

Цей потужний інформаційний потік значно впливав на людей, на пробудження національної свідомості суспільства. Свідченням цього є, зокрема, слова члена Спілки письменників України С. Злочого, який писав: «Для мене тоді, наприкінці 80-х рр., небайдужого російськомовного (!) українського патріота, він (В. Чорновіл. – ВД.) був просто свіжим голосом із радіоприймача. Часто промовляючи із щойно звільненої від «глушилок» української служби радіо «Свобода», він із часом перетворився на розкутий голос української свободи. Голос, який підштовхував не тільки починати думати українською, а й, думаючи, чинити по-українськи» [294].

В'ячеслав Чорновіл як керівник прес-служби окреслював завдання не лише поширювати інформацію, а й створювати центри-бібліотеки УГС, де збирати різноманітні самвидавчі або легальні видання українською, російською чи іншими мовами. Бібліотеки мали створювати для задоволення зростаючих потреб читачів, які в одному місці могли б отримати різноманітні й не завжди доступні матеріали. Крім того, бібліотеки ставали центром пропаганди ідей Спілки і залучення нових членів. Створення подібних центрів було притаманним багатьом організаціям чи видавництвам. До речі, в Москві великі самвидавчі газети й журнали, зокрема «Експресс-хроника», «Гласность», «Выбор», «Свободное слово», «Хронограф» та деякі інші створили незалежну громадську бібліотеку [544, с. 111].

Оскільки в прес-служби Спілки у Львові не було приміщення, це змусило В. Чорновола налагодити роботу в різних приватних помешканнях. Своєрідний офіс В. Чорновола у Львові був розташований на другому поверсі в особняку на вулиці Партизанській, а також у його власному помешканні на вулиці Левітана, 16 [1564]. Окрім приміщення, значною проблемою була відсутність поліграфічної бази, що змушувало налагоджувати видання матеріалів у республіках Балтії, де не відчувалося такого тиску влади на позацензурні ЗМІ, як в Україні. З цієї причини В. Чорноволу для пошуку друкарень і необхідних для діяльності прес-служби УГС засобів неодноразово доводилося їздити до Прибалтики. Зв'язки із політв'язнями з республік Балтії, набуті в радянських таборах, сприяли успішності місій В. Чорновола в ці республіки [1375, с. 406].

Фінансово прес-служба забезпечувалася в основному за рахунок пожертвувань окремих осіб, що почали надходити ще для видання «Українського вісника», а в перший період діяльності не лише прес-служба, а вся УГС діяла за рахунок «Вісника» [298]. Через закордонне представництво УГС надходили пожертвування від української діаспори. Завдяки їхній допомозі Спілка отримувала необхідну техніку. Надалі з-за кордону прес-служба одержувала кошти за надіслані туди пресові, відео- й аудіоматеріали. Використовуючи факт закордонних фінансових надходжень, влада через

офіційні ЗМІ, або створюючи різні провокаційні ситуації, намагалася скомпрометувати В. Чорновола та УГС. Такою фальшивкою став, зокрема, псевдобюлетень УГКЦ, в якому йшлося, що В. Чорновіл і М. Горинь отримали з-за кордону через І. Геля велику суму грошей. Із цього приводу прес-служба УГС заявила, що не одержувала ні від Комітету захисту УГКЦ, ні від ієрархів цієї церкви жодної матеріальної допомоги, а використовувала інші джерела фінансування [110, арк. 62].

Незважаючи на те, що прес-службі бракувало приміщень, поліграфічної бази, а також давалася взнаки відсутність всеукраїнської мережі професійних кореспондентів, недостатня періодичність виходу окремих видань та випадки запізненого інформування [308], вона все ж відіграла особливо вагомую роль у популяризації і розбудові УГС, у міру можливості оперативно доносила до людей потрібну інформацію, сприяла піднесенню рівня національної свідомості українського народу.

Розбудовуючи прес-службу УГС, В. Чорновіл був одним із тих, хто започаткував профспілкову організацію журналістів позацензурних видань – професійну спілку незалежних журналістів СРСР, став членом її Виконавчого комітету [307].

Під час парламентської виборчої кампанії 1990 р. В. Чорновіл вирішив реалізувати свою давню, але актуальну на той час ідею – створити незалежну інформаційно-видавничу агенцію. У сфері позацензурної, самвидавчої преси такі інформаційні агентства, які займалися збиранням та підготовкою для самодіяльної преси інформації про важливі події міжнародного внутрішньополітичного життя, укладенням різних довідкових матеріалів, накопиченням банку інформації, відігравали важливу роль. Такими агенціями вважали: Інформаційне агентство Союзу міжпрофесійного об'єднання трудящих, Сибірське інформаційне агентство, Клуб незалежної преси, Антисіоністське інформаційне агентство, Східноєвропейське агентство незалежних журналістів, до якого належали й журналісти СРСР [544, с. 113].

Для надання закордонним журналістам матеріалів, що їх не друкували в радянській офіційній пресі, Держтелерадіо СРСР восени 1989 р. утворило службу «Інтерфакс» та домовилося про співробітництво з деякими провідними самодіяльними виданнями, а агентство преси «Новини» вже з осені 1987 р. спільно з деякими із них готувало прес-релізи та інші матеріали про як неформальні громадські організації, так і політичну ситуацію.

Згідно із задумом В. Чорновола його інформаційна структура повинна мала поєднувати роботу інформаційного агентства, інформцентру та пресового видавництва. Тобто, розповсюджувати зібрану оперативну інформацію ЗМІ, видавати власну друковану та відео- й аудіопродукцію, а також створити доступну всім відвідувачам бібліотеку позацензурних видань.

На початку січня 1990 р. було проголошено заяву про створення Української незалежної видавничо-інформаційної спілки. У ній йшлося, що її засновником є група «Українського вісника», яка потім перетворилася в прес-службу УГС. Виокремлюючись з УГС, ініціатори УНВІС проголосили створення «незалежного об'єднання професіоналів-журналістів і літераторів», котре хоче доносити до читачів та слухачів інформацію без «прив'язки» до платформи тієї чи іншої організації. Необхідності утворення такої організації, як було зауважено в заяві, потребував новий етап національно-визвольного руху, який актуалізував нові завдання із забезпечення надмірно зростаючої «спраги нашого народу до правдивого слова і вірогідної інформації». Було намічене також завдання якісно підняти пропаганду національно-визвольних ідей, оскільки кваліфіковано, об'єктивно і масштабно з цим не справлялися невеликі наклади більшості українських неформальних видань, що мали низький професійний рівень та висвітлювали інформацію з погляду своєї організації [292].

На момент оголошення про створення УНВІС ще не було вироблено її Статуту. Проте вже передбачали різноманітну форму участі в інформаційно-видавничій спілці чи співпраці з нею як неформальних об'єднань і їхніх видань, так й окремих авторів – від постійної праці в одному з видань УНВІС

(оплачуваної чи на громадських засадах) до різних форм творчої та видавничої співпраці. Засновники УНВІС сподівались і на співпрацю з кращими представниками офіційної преси. В заяві було зазначено, що, крім членів-засновників УНВІС, які залишаються членами УГС, до співпраці вже зголосилися представники інших неформальних організацій.

Під оприлюдненою заявою від 9 січня 1990 р. про створення УНВІС підписалися: В. Барладяну (Одеса), А. Доценко (Москва), Я. Кендзьор (Львів), С. Мацко (Москва), В. Чорновіл (Львів), О. Шевченко (Київ) та В. Яворський (Львів). В. Чорновіл запропонував увійти до УНВІС Л. Мілявському (Київ), С. Набоці (Київ), М. Муратову (Москва) та П. Чемерису (Львів). Як впливає з листа до В. Чорновола С. Набоки від початку січня 1990 р., він погодився співпрацювати в УНВІС, однак просив не оголошувати його прізвище в заяві, як і Л. Мілявського, переймаючись долею газети «Голос відродження», що він редагував, з огляду на можливість ускладнення стосунків із керівництвом УГС [303].

23 березня 1990 р. у Львові під головуванням В. Чорновола відбулися установчі збори УНВІС, у яких взяли участь 70 осіб. Присутні заслухали і взяли за основу проект Статуту УНВІС, розглянули основні напрямки діяльності та визначили осіб, відповідальних за їхню реалізацію. Збори обрали правління УНВІС на чолі з В. Чорноволом, визначили редакторів видань (журналів «Український вісник», «Украинский вопрос», газети «Голос України», щотижневої хроніки «Інформатор»), керівників різних служб, затвердили склад співробітників і технічних працівників УНВІС [848].

Утворення УНВІС виявилось результатом кризи, неформального розколу в УГС. Невипадково В. Чорновола підтримали або поділяли його ідеї більшість провідних працівників прес-служби УГС, а також члени ВКР УГС. Це стурбувало керівництво УГС, оскільки Спілка фактично втрачала пресову службу, тобто могла опинитися в інформаційній ізоляції у час виборчої кампанії, на результати якої так розраховувало керівництво УГС. Питання створення УНВІС обговорили 14 січня 1990 р. на засіданні ВКР УГС у Києві, де

розглянули два підходи: або засудити діяльність В. Чорновола і його прихильників, або визнати за можливе існування УНВІС поряд з УГС, хоча й створити власну пресову службу. Дискусії щодо УНВІС тривали і на зібраннях січневих координаційних рад львівської обласної організації. Поряд із звинуваченням В. Чорновола в тому, що він не попередив ВК і ВКР УГС про намір створити УНВІС, що ця його дія є деструктивною стосовно УГС, зауважували, що створення УНВІС – закономірне явище, наслідок становища в УГС [100, арк. 10–17]. Більшість із присутніх вважали за необхідне створити нову пресову службу, однак її не уявляли без В. Чорновола. Із трьох кандидатів на голову пресової служби: В. Яворського, Я. Кендзьора, третім пропонували В. Чорновола [100, арк. 15].

Врешті досягнули згоди, згідно з якою В. Чорновіл залишався головою УНВІС і головою прес-служби УГС та членом Виконавчого комітету Спілки до установчого з'їзду УГС. Газета «Інформатор» до з'їзду мала називатися інформатором УГС, що видає УНВІС, а найближчі номери журналу «Український вісник» далі виходити як орган УГС, що видає УНВІС [100, арк. 25].

Проблематичність оголошення створення УНВІС, без винесення цього питання на ВК і ВКР УГС, не видається такою кричущою, коли врахувати, що з початку гострих дискусій стосовно проведення з'їзду і формату реорганізації Спілки В. Чорновола, за його словами, не залучали, як було раніше, в мало не щоденний безпосередній чи телефонний обмін думками з приводу діяльності УГС. Від вересня 1989 р. і до січня 1990 р. до нього лише раз зателефонував член виконкому УГС М. Горбаль, який після повернення з-за кордону хотів з'ясувати технічну деталь [387, с. 454].

Під час утворення УНВІС виникло питання правовласності технічних та фінансових засобів. Незважаючи на те, що діяльність прес-служби УГС, а певний час і Спілки забезпечувалася коштами і технічними засобами, які надходили для редагованого В. Чорноволом «Вісника», В. Чорновіл запропонував, щоб усі матеріальні засоби залишалися в того, хто ними

користувався, незалежно від того, працюватиме він в УГС, УНВІС чи одночасно там і там [298]. Відповідно, більшість комп'ютерної техніки залишиться в УГС.

За твердженням В. Чорновола, УНВІС не претендувала на кошти київської каси, хоча значну частину надходжень (а з внутрішніх – переважна більшість) передавали якраз на прес-службу УГС (журнал, газети і т. д.), а не на Спілку взагалі. Не претендувала УНВІС і на касу «Голосу відродження» й найбагатшу касу УГС – Львівської філії. Кошти з окремої львівської каси, яка фактично була касою прес-служби УГС, а на той час стала УНВІС, В. Чорновіл пропонував розподілити особам, через яких вони надходили, – В. Чорноволу і М. Гориню, адже для початку діяльності УНВІС потрібні були певні фінансові засоби. Хоча В. Чорновіл уже до цього передав значну суму коштів із цієї каси в київську касу УГС [298].

УНВІС розгорнула активну діяльність у січні–березні 1990 р.; було підготовлено до видання незалежну газету «Голос України», співвидавцем якої стали представники української громади Латвії, котрі належали до Народного фронту Латвії. Цю газету В. Чорновіл планував зробити «органом консолідації всіх здорових сил нації» [313]. Однак після обрання його депутатом Верховної Ради та ще головою Львівської обласної ради він змушений був відмовитися від керування і діяльності в УНВІС, через це видавничо-інформаційна спілка невдовзі згорнула свою роботу.

Отже, редагований В. Чорноволом «Вісник» відіграв важливу роль у створенні українських незалежних ЗМІ, активізації і консолідації політично дієвих людей, вніс нові ідеї в суспільство, стимулював процеси національного відродження українців.

Утворення пресової служби УГС на основі такого потужного видання, як «Вісник» з його розгалуженою кореспондентською мережею і здобутим іміджем, надзвичайно позитивно вплинуло на стрімке зростання членства організації та здобуття прихильників. Пресова служба УГС одразу стала для Спілки своєрідним каркасом, який тримав усю споруду і давав змогу її

модернізувати та підсилювати. Інформація, що інтенсивно поширювала прес-служба УГС, була головною зброєю Спілки в боротьбі з радянським тоталітаризмом.

Під час конфліктної ситуації в керівництві УГС В. Чорновіл самоусунувся від її розгортання та розпочав створювати незалежну інформаційну агенцію – УНВІС. Проте налагодити ефективну роботу інформаційної структури йому не вдалось, оскільки він зосередився на політичній діяльності.

3.3. Реорганізація рухівської преси, шеф-редактор «Час-Тіме» і «Час»

Із обранням В. Чорновола 1992 р. керівником Народного Руху України він продовжив розбудовувати рухівську інформаційну службу. З-поміж різних відділів центрального апарату (Секретаріату) НРУ інформаційному відділові надавав особливого значення, вважаючи його ефективну роботу запорукою міцності, чисельності та дієвості Руху, а також здатності організовано, системно і цілеспрямовано впливати на світогляд суспільства. Тому значну увагу звернув на вдосконалення взаємообміну інформацією в середині організації, посилення співпраці зі ЗМІ, розвиток рухівської преси. Чорноволова діяльність у цьому напрямку ґрунтувалася на суттєвих здобутках попереднього періоду існування Руху, який упродовж 1989–1991 рр. активно утверджував свою нішу в інформаційному просторі країни.

У вересні 1989 р. було утворено інформаційний центр Руху на чолі з М. Куземко, згодом Ю. Лукановим, В. Лінчевським [713, с. 45]. Новостворена рухівська структура розгорнула роботу зі створення пресових органів організації. Почали видання всеукраїнської газети НРУ «Народна газета», газети «Експрес-новини», інформаційно-публіцистичного бюлетеня «Оглядач», збірника матеріалів «Вісник Руху», часописів «Оглядач» та «Світ», а також регулярних прес-релізів про події в організації і країні [251; 656]. Налагодити систематичний випуск видань виявилось проблемним через перешкоди з боку влади [776; 777, с. 4; 839]. У період між Установчим з'їздом та Другим збором НРУ інформаційний центр видав шість номерів «Вісника Руху», шістнадцять чисел «Оглядача», сорок номерів газети «Експрес-новини» та шістдесят прес-релізів [713, с. 45].

Випуск пресових органів розпочали і низові осередки Руху. У різних регіонах України крайові, районні, міські, міськрайонні організації й навіть осередки на підприємствах чи в навчальних закладах публікували часописи, вісники, бюлетені, інформаційні листки. Загалом у 1989–1991 рр. в Україні виходило, за неостаточними даними, понад 80 рухівських пресових видань

[713, с. 45]. За станом на 1990 р. в Україні виходило 186 незалежних газет, зокрема Руху – 46, Української республіканської партії (УРП) – 23, молодіжних – 23, політичних груп – 25, освітньо-літературних – 21, загальних – 23, національних меншин – 16, релігійних – 4, організацій «зелених» – 3 [935]. Всі ці газети – як Руху, так і інших політичних та громадських організацій, – незважаючи на незначні накладі виконували на межі 1980–1990-х років грандіозну роботу з пропаганди державницьких ідей [675, с. 12].

На 1992 р. інформаційна служба НРУ досягла значних результатів щодо власної розбудови і пропагандистської діяльності, однак залишалася низка нерозв'язаних проблем. За перший період свого існування не вдалося створити єдину комп'ютерну інформаційно-видавничу мережу, не в усіх крайових, міських, районних, міськрайонних організаціях були дієві чи взагалі призначені інформкореспонденти, не забезпечено регулярне надходження інформації з низових осередків до інформаційного відділу Секретаріату НРУ. Відповідно, повідомлення в центральній рухівській пресі рідко висвітлювали події районного масштабу, а про села та підприємства згадували хіба з приводу страйку чи мітингу. Актуальна і корисна інформація для різних територіальних організацій НРУ, що публікували місцеві рухівські газети, не завжди передруковували інші видання рухівських осередків. Систематичні дайджести закордонної преси про Рух та Україну, що готував представник української діаспори із США І. Лозовий, не виходили поза межі керівництва Руху і навіть не потрапляли на шпальти «Народної газети», не кажучи вже про ширше їхнє використання [394, с. 42]. Суттєво впливала на поінформованість членства Руху і суспільства відсутність в організації читабельної всеукраїнської інформаційно-аналітичної газети, якою не змогла стати «Народна газета».

Невипадково тодішній голова НРУ І. Драч у статтях і виступі на Третньому зборі НРУ на початку 1992 р. зазначав, що в ході розгортання політичних подій мало уваги звертали на розбудову преси Руху. Тому, на його думку, «багато наших втрат походить через те, що Рух не міг досі протиставити могутній інформаційній машині своїх ідейних супротивників у середині

України і за її кордонами широко розгалужену, різноманітну пресу, залишався «без языка». Зараз подібне становище є вже нестерпним і загрозливим» [394, с. 27; 785]. Викладене свідчить, що стосовно створення дієвої рухівської інформаційної мережі проявляли інертність чи нерозуміння важливості редактори видань НРУ, очільники інформаційного відділу, центрального і регіонального керівництва організації, проявляли інертність чи нерозуміння важливості витворення цієї мережі.

Розв'язувати проблеми інформаційного забезпечення НРУ довелося В. Чорноволу, який на початку 1992 р. став співголовою, а наприкінці 1992 р. – одноосібним головою рухівської організації. Поступово перебираючи контроль над організацією і вникаючи в особливості її функціонування, він намітив перед апаратом організації завдання зібрати дані стосовно становища рухівської преси [84, арк. 55]. На IV зборах НРУ в грудні 1992 р. було ухвалено рішення створити потужну мережу рухівської преси, насамперед регіональної, оскільки її дієвість відіграла велику роль у агітаційно-пропагандистській роботі [1549, с. 7]. Для цього В. Чорновіл хотів зберегти наявні видання й утворити нові. Так, Центральний провід НРУ надав фінансову підтримку та звертався за фінансовою допомогою до Кабінету Міністрів України для рухівської газети Закарпатської області – «Карпатська Україна» [245; 276]. З ініціативи і за підтримки Руху розпочали видавати газету в Криму – «Кримський вісник» [781, с. 31; 86, арк. 17зв]. У 1992 р. в Донецьку налагодили видання прорухівської газети «Східний часопис» [1532, с. 152].

Увагу спрямовували на поліпшення роботи не лише друкованих видань Руху. Відділ інформації розпочав випуск і розповсюдження аудіокасет з матеріалами, в яких доносили до слухачів погляди представників НРУ та інших демократичних сил на різні проблеми політичного життя України. Здійснювали заходи щодо покращення якості відеорепортажів для показу на телебаченні. З цього приводу В. Чорновіл звертався до представників української діаспори, щоб вони фінансово допомогли придбати відеоапаратуру для фільмування та відеомонтажу сюжетів [244].

На інтенсивність реорганізації рухівської інформаційної мережі негативно вплинула економічна криза, що призвела до зменшення накладу рухівських газет; значна частина з них узагалі перестала виходити. Без елементарних можливостей, таких, як приміщення або техніка, розмножені часто на простому ксероксі за домовленістю й на підставі особистих знайомств, ці видання не справилися з підвищенням цін і новими економічними умовами. Ще до цього часу припинили вихід видання Секретаріату Руху, за винятком прес-релізів «Рух-пресу».

Крім рухівських видань, у 1992 р. різко зменшили тиражі всі українські періодичні видання. Вони потерпали від високих податків та відрахувань, надто високих цін на папір і поліграфічні матеріали й послуги; особливо значною була плата за послуги перевезення і пошти. Відповідно інформаційний простір національної преси значно звужився, погіршилося становище української мови у пресі, зменшився вплив друкованих засобів масової інформації на людей [18, арк. 41–58; 224]. Представники української преси зверталися за допомогою до влади [1121].

Коли розпочалися державні заходи підтримки преси, то всі вони були спрямовані в основному на редакції газет рад народних депутатів різних рівнів та державних адміністрацій [675, с. 10]. Державної підтримки були позбавлені видання політичних організацій. Відповідно зменшувалися можливості партій у видавничій сфері (на кінець 1994 р. видання всіх українських партій становили 2,3 % найменувань загальнонаціональних газет; більше того, значна частина з них виходила нерегулярно, а їхні наклади були мізерними).

Економічна криза була не єдиною завадою для реалізації намірів В. Чорновола щодо розбудови рухівської інформаційної мережі. Негативно позначилися на його планах внутрішньоорганізаційні проблеми, пов'язані з відходом із Руху попереднього керівництва організації разом із своїми прихильниками. Це вилилося в розколи і конфліктні ситуації в окремих регіональних організаціях, а також виведення з рахунку НРУ значної суми коштів, що зібрала діаспора.

Несприятливі обставини загальмували становлення системної діяльності рухівської інформаційної структури. Однак праця щодо її створення не призупинялася. Для ефективнішого здійснення її діяльності було визначено функції і напрямки роботи «Рух-пресу». Інформаційній службі визначено завдання забезпечувати оперативне збирання, опрацювання й розповсюдження інформації про діяльність Руху, фракції НРУ у Верховній Раді України та про події в Україні й за її межами, пропагувати ідеї державної незалежності, демократії та реформ. Зокрема поширювати документи Руху та його фракції в засобах масової інформації; надавати ЗМІ матеріали, що висвітлюють діяльність НРУ; обмінюватись інформацією з регіональними організаціями Руху; випускати інформаційно-аналітичні видання; надавати регіональним організаціям Руху методичну допомогу в створенні інформаційних служб [260].

Із часом штат працівників «Рух-прес» почав нараховувати дев'ять осіб: керівник пресового бюро, редактор-заступник керівника бюро, чотири кореспонденти, відповідальний за випуск бюлетеня «Вісник Руху» і двоє секретар-референтів. Після ухвалення на початку 1995 р. рішення про відновлення друкування інформаційно-аналітичного бюлетеня ввели посаду відповідального за випуск «Вісника Руху» [255].

Після обрання В. Чорновола співголовою НРУ керівником інформаційного відділу затвердили Ю. Луканова [271]. Згодом відділ очолювали Д. Пономарчук, О. Дишлевий, Т. Захарчук. У рамках прийнятих змін до Статуту Руху в квітні 1994 р. відбулися структурна реорганізація апарату Центрального проводу НРУ та перейменування посади керівника інформаційного відділу і самого відділу. Відтоді інформаційна служба Руху отримала назву: пресове бюро «Рух-прес» [275]. У ній працювали: В. Власенко, О. Дашковський, Г. Харчук, Т. Шамайда, А. Педоряка, Ю. Шабанова, І. Жолобович, О. Борисович, В. Лазарев, Н. Харчук, Т. Любченко, О. Майстренко, І. Ярославич та ін.

Пресова агенція Руху налагодила випуск щоденних інформаційних прес-релізів «Рух-прес» українською мовою обсягом 1-2 сторінки формату А4. У них

містилась інформація про політичні події в країні, діяльність НРУ, ставлення лідерів Руху та представників національно-демократичних організацій до найважливіших подій політичного життя країни. Прес-релізи випускали щодня і факсували до крайових організацій Руху, інформаційних бюро, українських періодичних видань, на радіо і телебачення [223; 260]. Видавали також щоденні інформаційні прес-релізи «Rukh-Fax» англійською мовою. У них подавали інформацію про поточні події в Україні й реакцію на них Руху. В «Rukh-Fax» висвітлювали для закордонного читача ті відомості, яких він не мав можливості отримати з українських офіційних джерел інформації. Англійські прес-релізи розсилали факсом до інформаційних служб іноземних видань, а також до іноземних посольств. Окрім того, їх надсилали до Великої Британії для українського радіо «Sunset Radio», передавали до Товариства прихильників Руху в Америці тощо [247].

Завдяки налагодженому зв'язку україномовні й англійські випуски «Рух-прес» щоденно одержували понад вісімдесят видань, інформаційних агенцій, теле- і радіостанцій в Україні й за кордоном, а також усі іноземні дипломатичні представництва в Україні [256; 649, с. 30]. Згодом двічі на місяць готували і розсилали електронною поштою до 120 установ та осіб за кордоном англійський «Бюлетень Руху» («The Rukh Insider») [247; 396, с. 19]. З вересня 1992 р. започатковано випуск регулярних збірників матеріалів – тижневий випуск «Рух-прес». До них, окрім найважливіших повідомлень щоденних інформаційних бюлетенів, подавали аналітичні статті, огляди, репортажі, актуальні інтерв'ю. Щотижневий «Рух-прес» обсягом у кілька сторінок розповсюджували поштою до редакцій більш як 600 українських видань загальноукраїнського, обласного і районного рівня. З вересня 1993 р. щотижневі випуски також почали надсилати, крім крайових, ще й районним організаціям Руху [228]. Прес-служба НРУ звертала увагу керівників місцевих організацій Руху, щоб вони додатково подавали отримані матеріали до обласних, районних, міських ЗМІ та сприяли їхньому оприлюдненню. З лютого

1995 р. пресбюро планувало ще розпочати випуск щотижневих аналітичних матеріалів про роботу фракції Руху у Верховній Раді України [249].

Важливе значення для існування організації мало започаткування з 1995 р. пресовим бюро випуску 16–24 сторінкового інформаційно-аналітичного бюлетеня «Вісник Руху», що регулярно подавав поточну робочу інформацію організації для зацікавленого кола осіб.

«Рух-прес» також готував телематеріали про діяльність Руху. Вони мали форму коротких телерепортажів про різні події. Інформацію «Рух-прес» подавали у випусках теле- і радіоновин, її регулярно публікували багато загальноукраїнських та регіональних видань, транслювали в електронній газеті «Все-всім».

Обов'язками працівників прес-бюро було збирати й архівувати інформацію та повідомлення преси, що стосувалися політичних подій, діяльності Руху, політичних і громадських організацій, партій, політичних діячів тощо.

Налагоджена з ініціативи і за активного сприяння співголови, а згодом голови НРУ В. Чорновола робота інформаційної служби Руху дає змогу твердити, що жодна тодішня партія чи громадська організація в Україні не мала такої дієвої прес-служби. Фактично, відділ працював одночасно в режимі інформаційної агенції і постійно діючого прес-центру. Результативну роботу здійснювали без належного технічного забезпечення «Рух-пресу», за майже постійної нестачі кадрів, зумовленої нестабільним фінансовим становищем НРУ, низькою заробітною платою працівників прес-бюро порівняно з платнею інших столичних журналістів тощо.

Незважаючи на труднощі, було налагоджено надходження інформації з урядових, громадських, дипломатичних кіл, а також з різних областей України. Багато кваліфікованих журналістів співпрацювало з пресовою службою НРУ на громадських засадах, вносячи вагомий внесок у справу інформування громадськості про дійсний стан речей у країні.

Фінансові, технічні, кадрові проблемами все-таки ж позначалися на діяльності «Рух-прес». Зокрема, фіксували нерегулярне надходження щоденних і тижневих матеріалів «Рух-прес» до крайових організацій та рухівських видань; через відсутність у прес-бюро копіювальної техніки призупиняли розвезення та розсилання поштою зазначених матеріалів; нерегулярно влаштовували прес-конференції; залишалися проблеми в обміні інформацією між пресовою службою і фракцією НРУ у парламенті тощо. Актуальним для Руху в цілому й для «Рух-прес» зокрема залишалося питання про створення дієвої кореспондентської мережі в областях у результаті запровадження посади прес-секретарів або відповідальних за зв'язки з пресою в крайових організаціях. Керівники місцевих організацій не завжди надавали належну увагу підтриманню зв'язків з пресовим бюро, тому й не всі призначені особи справлялися з дорученими їм обов'язками [396, с. 36]. Хоча для підтримання взаємообміну інформацією між центральним керівництвом Руху та місцевими організаціями за станом на 1995 р. був налагоджений поштовий, факсовий та модемний зв'язок, який надалі модернізувався.

У 1995 р. В. Чорновіл заявив, що поставлене на IV зборах Руху важливе завдання зі створення мережі рухівської преси виконано. «Нині можна сказати, – зазначив він, – що така мережа створена і діє, хоч і не ідеально – через фінансові труднощі» [396, с. 18]. Вдалося зупинити не тільки зменшення кількості рухівських видань, а й створити нові. У 1993 р. в Русі виходило 25 видань, а 1995 р. було вже 37 обласних, міських і районних рухівських чи прорухівських газет [396, с. 35; 1200].

У той же час в іншій впливовій національно-демократичній партії – УРП за станом на 1 жовтня 1994 р. виходило десять видань, зокрема тижневик «Самостійна Україна» (Київ) накладом 13,5 тис. примірників, журнали «Республіканець» (Львів), «На сторожі» (Миколаїв) тощо [974, с. 13]. В 1991 р. в УРП нараховувалося 26 друкованих видань [970, с. 78].

Загальний наклад газет, засновниками чи співзасновниками яких були місцеві організації НРУ, становив у 1995 р. 500 тисяч примірників [396, с. 18].

А на 1996 р. Рух уже мав понад 40 власних газет та журналів загальним тиражем більше 700 тисяч примірників [231].

Найбільший наклад серед усіх рухівських видань був у газети «Волинь» (Рівне) – 75 тисяч примірників, що організаційно й фінансово цілком забезпечувала місцева крайова організація [1155; 1268, с. 63]. Миколаївський «Український південь» розходився тиражем 22 тисячі примірників. Одне з найпопулярніших рухівських видань – чернігівська «Сіверщина» була відзначена премією фонду «Відродження» за найкраще висвітлення економічних проблем. Газета «Український південь» перемогла у всеукраїнському конкурсі, який міжнародний фонд «Євразія» організував поміж пресових видань [1090].

Рухівські видання на сході та півдні України були практично єдиним джерелом об'єктивної інформації, пропагандистом державницької думки, рупором національно-демократичних сил. Далеко не завжди ці газети мали чіткі критерії формування власної ідеологічної позиції, не завжди відповідали рівневі професійної газети, подекуди нагадуючи бойовий листок, не вміли зацікавлювати читачів. Справді авторитетними, популярними ставали ті газети, які володіли засобами переконання, вміли аргументувати свою позицію, донести власну думку в такій формі, яка б імпонувала читачеві.

Щоб допомогти редакціям газет ефективно працювати, з ініціативи керівництва Руху проводили різноманітні навчально-методичні заходи з працівниками регіональних рухівських видань.

Для підтримки демократичної і рухівської преси В. Чорновіл ініціював створення координаційного об'єднання зазначених видань – Асоціацію регіональної демократичної преси України. Засновники Асоціації вважали, що це утворення стане першим кроком у розбудові потужної ефективно діючої мережі демократичної преси, сприятиме розв'язанню фінансових проблем регіональних видань, забезпечить українським реформаторам високі результати на майбутніх виборах [342].

Впливає, що Асоціація, попри сподівання, не дала очікуваного результату. Перші критичні зауваження щодо Асоціації висловили делегати VI зборів НРУ. Асоціацію вважали малодієвою, такою, що недостатньо допомагає демократичним виданням у регіонах [396, с. 75, 152]. В'ячеслав Чорновіл із розумінням поставився до таких критичних висловлювань, зазначивши, що керівництво Руху добре усвідомлює необхідність допомоги демократичній і рухівській пресі в Україні; для цього запропонований механізм вирішення згаданого питання шляхом створення Асоціації. «На жаль, – зазначив він, – поки що це до логічного кінця не доведено, не завершено, тут необхідний час, аби людей переконати в необхідності вирішення цього питання» [396, с. 31]. Крім часу, рівень підтримки НРУ регіональної преси залежав від наявності в партії необхідних фінансів. Витрати на видання газет, редакції яких увійшли до Асоціації регіональної демократичної преси України, були суттєвими. Так, щомісяця потрібно було 36 555 кг паперу та 30 417 грн. на поліграфічні послуги, за рік – 396 980 кг паперу й 365 004 грн. на поліграфію [215].

Рухівська преса сприяла усуненню рецидивів колишнього тоталітарного режиму, що залишалися майже недоторканими у кожній сфері життя країни. Зберігалися вони незмінними в більшості тогочасних державних видань, які були або неспроможні розгорнути жваві публічні дебати, або відмовлялися від них, не заохочували вільне мислення і не прищеплювали широкому загальному демократичних цінностей. Загалом тодішня преса України не була силою, спрямованою на зміни. В умовах економічної кризи, залежності від державних дотацій небагато газет наважувалися друкувати критичні статті з приводу соціально-політичних та економічних процесів в Україні. Влада ж розглядала центральну та місцеву пресу як важливий засіб захисту своїх політичних й економічних інтересів через вплив на читача. Завданням преси ставало формувати громадську думку в певному напрямку, що встановлював її засновник. Функції зворотного зв'язку – від громадської думки до влади – послабилися або зникли. Отже, нічого дивного, що при ухваленні рішень посадові особи не цікавилися відомостями про оцінку їх діяльності у пресі. За

даними соціологічного дослідження про стосунки народних депутатів Верховної Ради з пресою, яке провів Інститут соціології Національної Академії Наук України, більшість з них, не відмовляючись брати участь у виробництві масової інформації та структуруванні аудиторії за групами думок, не були орієнтованими на її використання як на джерело відомостей про громадську думку. Науковці підсумували, що «влада використовувала пресу переважно як інструмент дії на виборців» [1049, с. 115–116].

Створення районних, а для східних та південних областей України – й обласних видань Руху поживляло громадсько-політичне життя регіону, зважаючи, що доволі часто газети місцевих органів влади були там єдиними друкованими ЗМІ. Особливо важливими стали рухівські видання для східних та південних регіонів України – з огляду на те, що до цього часу значна частина представників влади згаданих територій не сприймала українських національних цінностей або заперечувала їх.

Приділяючи велику увагу розбудові регіональної рухівської мережі газет, В. Чорновіл одночасно здійснював роботу зі створення всеукраїнського пресового органу НРУ. Добре розумів, що організація таких масштабів, як Рух, не може існувати без власного офіційного видання, адже його наявність давала змогу доносити матеріали керівних органів НРУ до членів організації, інформувати громадськість про діяльність Руху, активізувати й залучати маси до вирішення важливих питань суспільно-політичного та економічного життя країни. Крім виконання офіціозом завдання з піднесення авторитету НРУ, В. Чорновіл розглядав його таким, що мав сприяти зростанню державного мислення в суспільстві, відродженню національної свідомості, піднесенню громадської активності та популяризуванню економічних і політичних реформ. Важливість створення саме такого видання впливала з тієї ситуації, що за загальною кількістю тогочасні центральні київські видання суттєво відставали від місцевих. Так, за станом на 1994 р. загальноукраїнські передплатні видання охоплювали менше третини газетного ринку України [675, с. 11]. Зважаючи на сумнівну об'єктивність висвітлення подій загальнодержавного значення в

деяких областях, виникала суттєва загроза регіоналізму і сепаратизму. Ситуацію ускладнювала наявність в інформаційному просторі України значної кількості іноземних видань, які подавали тенденційні матеріали [1074, с. 82]. Тобто роль ЗМІ в умовах будівництва незалежної Української держави була дуже важливою, визначальною [1408, с. 10].

Нерозвиненість в Україні незалежної демократичної преси, особливо загальноукраїнської, протягом першого року відновлення незалежності призвело, на переконання В. Чорновола, до сповільнення темпів політичного структурування суспільства, розвитку партій і державотворення. Тому значним стимулом для позитивних перетворень в Україні мало стати заснування реально незалежної всеукраїнської газети, що буде «голосом опозиції, буде серйозним засобом впливу на свідомість громадян, забезпечуватиме посилення перед зростаючим втручанням держави та регіональних владних еліт, вільної і незалежної преси, яка слугує фундацією будь-якого вільного і демократичного суспільства і яка є невід'ємною частиною процесу політичних і економічних реформ» [278]. У виступі на III зборах НРУ на початку 1992 р. В. Чорновіл акцентував на необхідності «створити повноцінний друкований орган Руху, який міг би стати наймасовішою в Україні популярною газетою» [394, с. 137]. Планували, що такою газетою буде тодішній офіціоз організації – «Народна газета». З огляду на це, 3 квітня 1992 р. редактором газети перезатвердили А. Шевченка, а О. Скидана обрали виконавчим редактором газети [273]. Однак відхід з НРУ його попередніх керівників – І. Драча та М. Гориня, яких підтримала редакція «Народної газети», перешкодив реалізації цих намірів. Редакція газети відмовилася дотримуватися рішень найвищого органу організації – Великих зборів Руху – щодо перетворення НРУ на структурованіше політичне об'єднання, про що свідчить лист головного редактора «Народної газети» А. Шевченка за дорученням редакції і редколегії газети до Центрального проводу НРУ [237].

Втративши пресовий орган, керівництво Руху на чолі з В. Чорноволом проробляло різноманітні варіанти щодо налагодження видання власної газети в

економічно скрутних умовах 1992–1993 рр. Для цього здійснювали спроби отримати фінансування за рахунок грантів західних фондів. У березні та квітні 1993 р. було підготовлено дві пропозиції щодо створення в Україні незалежної газети, авторами однієї з яких виступали голова НРУ В. Чорновіл та голова Товариства «Меморіал» ім. В. Стуса Л. Танюк [278]. Одну з цих пропозицій скерували фонду «Freedom House» у Нью-Йорк (США). Проект був супроводжений листом В. Чорновола до директора з питань СНД «Freedom House» Л. Торн [232]. На створення щоденної газети передбачили одноразові витрати від 67 800 до 81 800 тис. доларів США, а загальну суму, необхідну для забезпечення роботи газети на перший рік існування, визначали від 367 800 до 1 196 800 тис. американських доларів [257; 93, арк. 1–3].

Також керівництво Руху налагоджувало співпрацю з наявними всеукраїнськими виданнями – «Независимость», «Гарт», «Рада». У 1993 р. передбачали укласти угоду між НРУ та редакцією газети «Гарт» про спільну діяльність у сфері військово-патріотичного виховання молоді, воїнів та молодих офіцерів Збройних сил, призовників, у сприянні побудові війська, популяризації технічних та військово-прикладних видів спорту, історії українського війська [263].

Тісніші стосунки склалися між керівництвом НРУ і редакцією газети «Рада». Газета, залишаючись загальнодемократичним виданням, була близькою до Руху. З 1993 р. В. Чорновіл став співзасновником «Ради», обійняв посаду голови Дорадчої ради засновників газети. Зокрема, за його сприяння погодились увійти в згадану раду генеральний директор Горлівського орендного підприємства водопровідно-каналізаційного господарства «Волна», голова фонду ім. В. Винниченка Б. Іваненко та директор спільного підприємства Укрспецавтоторг І. Таран з Луганська [235; 238].

Із проханням підтримати видання «Ради», перевівши її з формату тижневика у щоденну газету, керівництво Руху звернулося до представників української діаспори. Такого листа перший заступник голови НРУ О. Лавринович відправив голові Координаційного комітету допомоги Україні у

США Б. Бурачинському; в цьому листі детально йшлося про газету і було наведено необхідний кошторис витрат [242].

Фактично з другої половини 1993 р. «Рада» стала газетою НРУ. Про це йшлося в листі голови Секретаріату НРУ М. Бойчишина представникам дипломатичних місій в Україні. Зокрема, було запропоновано передплатити на 1994 р. газету НРУ – «Раду» [234]. Наклад її становив 50 тис. примірників. Розповсюджували газету на всій території України, а також у США, Канаді, Німеччині та Польщі. В більшості областей України працювали власні кореспонденти «Ради», а серед авторів статей були відомі громадсько-політичні й культурні діячі. Газета мала власні бібліотеку, комп'ютерно-видавничу базу, щоправда, малопотужну.

Згодом у В. Чорновола виникла можливість утворити власну газету, і він зареєстрував її 14 липня 1994 р., назвавши «Час-Тіме» [220; 259]. У слові до читача «нульового» номера газети, який вийшов у грудні 1994 р., В. Чорновіл зазначив, що створення авторитетної газети було однією з найбільших його ідей, до якої він ішов через підпільний самвидав. «Мій концтабірний приятель Михайло Хейфец, дисидент із Ленінграда, – згадував у «нульовому» номері В. Чорновіл, – у виданій на Заході наприкінці 70-х рр. книжці «Українські силуети» писав про те, що у холодному мордовському карцері, де щодня проблематичним було саме фізичне виживання, я мріяв у майбутній вільній Українській державі бути не президентом чи прем'єром і навіть не головою облради чи депутатом парламенту, а тільки редактором серйозної незалежної газети. Тож хай «Час» стане реалізацією тієї давньої невільницької мрії, продовжувачем традицій української демократичної преси, які ніколи не переривалися. І хай допоможе нам Бог» [1347].

Обґрунтовуючи необхідність створення й програмні цілі нової газети, В. Чорновіл у першому січневому номері за 1995 р. наголосив, що ідея українського часопису сучасного стилю, який не тільки пропагуватиме, а й певним чином впливатиме на ситуацію у державі, в якому буде багато інформації і ще більше свіжого політичного, економічного, культурологічного

аналізу, виникла вже давно. Водночас важкі економічні умови поширення друкованого слова роблять періодику збитковою, примушують до самоцензури, до орієнтації на тих, хто платить, тому «ми спробуємо,... творити «Час» як газету справді незалежну, для якої принципи будуть понад усе... Наша газета не буде ні вузькопартійною, ні навіть блоковою... Ми хочемо, щоб «Час» прислужився... порозумінню [демократичних сил], щоб став своїм для націонал-демократів і лібералів, соціал-демократів і демохристиян, просто політично активних громадян, які поділяють основні засади нашої газети, що формулюються трьома ваговитими словами: «Державність! Демократія! Реформи!» [1381]. Також В. Чорновіл передбачав, що нове видання працюватиме для створення суспільства «матеріально незалежних і тому політично вільних громадян» [1381].

Обрана назва газети не була випадковою, адже часопис мав висвітлювати найоперативнішу інформацію. Подвійність назви «Час-Time» обумовлювало те, що редакція газети друкувала англomовний дайджест за матеріалами видання, а згодом окремий додаток на восьми сторінках англійською мовою – «Час-Time-Digest», де вміщувала найцікавіші та оригінальні публікації з україномовного випуску. Доцільність видання англomовної версії газети пояснювалася тим, що вона мала певною мірою заповнити інформаційний вакуум довкола України у світі. Крім того, як писав В. Чорновіл, «чимало людей у світі, які не є українцями, отримують інформацію про Україну із закордонних медіів, які далеко не всі і не завжди прихильно ставляться до України та об'єктивно висвітлюють процеси, що відбуваються в нашій державі. Саме це спонукало нас вдатися до друкування англomовного додатку» [97, арк. 52]. Посол України в Чеській республіці, відомий поет і перекладач Р. Лубківський у листі до В. Чорновола зазначив, що «Посольство готове допомогти «Часові» морально, організаційно і творчо; хочемо, щоб його пізнала і визнала чеська громадськість... Правда про Україну – це головна прикмета редагованого Вами часопису; допомога Україні – головна мета молоді української дипломатичної місії в Чеській республіці!» [391].

Планувалось ще організувати випуск тижневого дайжеста «Час-Время» російською мовою, однак фінансова скрута завадила реалізувати цей проект.

Виходити «Час-Тіме» почав двічі на тиждень, з перспективою на триразовий випуск із щотижневим дайджестом англійською мовою. Ідею щоденного виходу газети не відкидали, але вона на той час була неможливою через неналежне фінансування. Невдовзі навіть довелося перейти на вихід газети у форматі тижневика, тимчасово призупинити друк англomовного дайжеста.

Газету друкували на 16 сторінках великого формату А2, накладом від 15 до 32 тис. примірників, а окремі номери – навіть 113-тисячним тиражем [1243; 1244; 1245]. Наклад англomовного додатку «Час-Тіме-Digest» становив 30 тис. екземплярів [227].

Видавати газету В. Чорновіл розпочав, не маючи приміщення (тимчасово використовував приміщення редакції газети «Гарт»), устаткування (набір і верстку перших номерів здійснювало підприємство «Аверс»), сформованого редакційного колективу, без належної суми грошей (мав кошти лише на 3-4 номери газети, у тому числі на зарплату працівникам редакції, отримані за прочитані лекції в Америці й написані книжки) [248]. Згідно з розрахунками, мінімальні витрати на період становлення газети (шість місяців), за умов виходу раз на тиждень, дорівнювали 6 200 доларів США одноразово [257].

Але й за таких умов перші працівники газети виявили надзвичайні професійні вміння у виготовленні пробного «нульового» номера «Час-Тіме». Кожну сторінку газети формату А2 виклеювали з восьми-десяти шматків паперу, потім «білку» перефотографували і так отримали необхідну для друку газети плівку. В пресовому видавництві «Київська правда», незважаючи на те, що обіцяний папір вчасно не привезли, газету видали у борг на власному папері в останні дні грудня 1994 р. У ході такої підготовки газети В. Чорновіл підбадьорював і розвіював сумніви працівників редакції щодо неспроможності випуску «Час-Тіме», хоча надзвичайно переживав за долю газети. Про ці власні

сумніви він зізнався колективу редакції вже тоді, коли видання газети стабілізувалося [1397].

Налагоджуючи випуск «Час-Тіме», В. Чорновіл небезпідставно сподівався, що газета в час кризової ситуації з українськими державницькими періодичними видаваннями зацікавить небайдужих громадян. І, як виявилось, не помиливсь, оскільки її вихід одразу підтримали фінансово представники «середнього класу», котрий щойно народжувався, з Донеччини, Одещини, Києва, Галичини. Допомогли люди, які «поставили» на певну ідеологію, зголосилися сприяти піднесенню незалежної газети національно-демократичних сил. Особам та підприємствам, які погодилися допомагати газеті, «Час-Тіме» гарантував проведення через газету та інші видання Асоціації політики лобізму українського підприємництва (щодо податкової, митної, кредитної політики тощо), журналістський захист у конкретних конфліктних ситуаціях, позачергове та пільгове розміщення реклами [371].

Окрім кількох невеликих персональних внесків, «Час-Тіме» не отримав фінансової допомоги від української діаспори. Не фінансували газету іноземні державні чи інші джерела, зокрема англійський уряд, про що поширювалися неправдиві повідомлення [96, арк. 51; 1201]. Витрати редакції частково покривали коштами за рекламу і передплату, проте вони становили незначну суму. Випуск одного номера коштував 5 тис. грн., а завдяки продажу газети, рекламі, допомозі спонсорів поверталось лише 2 тис. грн [1081]. Тобто, «Час-Тіме», як і більшість тогочасних газет, себе не окупував.

Для розширення географії розповсюдження та збільшення кількості читачів газети в. о. голови Секретаріату НРУ Д. Захарчук 24 листопада 1994 р. розіслав головам крайових організацій листа з проханням терміново організувати для всіх членів і прихильників НРУ передплату цього загальноукраїнського видання, що широко висвітлює ідеологію, діяльність, проблеми НРУ [94, арк. 90]. Згодом на засіданні Центрального проводу НРУ було прийнято ухвалу з подібним формулюванням, а також це питання обговорювали на загальноукраїнських зборах Руху [272]. На Першій партійній

конференції НРУ в грудні 1996 р. В. Чорновіл так обґрунтував важливість проведення Рухом передплатної кампанії на «Час-Тіме»: «Ми маємо забезпечити масовість газети «Час-Тіме», особливо у другому півріччі наступного року, інакше про можливість впливу на загальноукраїнський електорат годі сподіватись» [410, с. 24].

Центральний провід НРУ доручив крайовим організаціям провести роботу щодо безкоштовної передплати газети для військових частин, навчальних закладів, підприємств, установ соціального захисту. За рахунок коштів Руху також було встановлено пільгову або безкоштовну передплату для населення. З цього приводу від організацій і громадян до редакції газети та В. Чорновола як шеф-редактора видання постійно надходили численні листи з проханням надати пільгову передплату [229; 230]. На 1996 р. Центральний провід НРУ безкоштовно передплатив 2 800 примірників «Час-Тіме» для різних осіб і організацій, зокрема інвалідів, малозабезпечених, бібліотек, навчальних закладів тощо.

Заходи з організації масової передплатної кампанії не дали значних результатів. Заслухавши інформацію заступника голови НРУ О. Бондаренко і повідомлення голів крайових організацій НРУ про хід передплати на газету «Час-Тіме» та місцеві рухівські видання, члени Малої ради НРУ на засіданні 8 вересня 1995 р. прийняли ухвалу, в якій зазначали, що завдання передплатної кампанії на друге півріччя 1995 р. крайові організації практично не виконують [266]. На партійній конференції Руху в 1996 р. В. Чорновіл навіть відмовився називати кількість передплатників газети, що зібрали члени НРУ, вважаючи ці цифри ганебними для партії. Він зазначив, що визначена для передплати сума є невеликою, збитковою, покриває не більше 10 відсотків вартості видання. Редакція газети наполегливо працює на користь спільної справи утвердження Української національної держави, а її роботу не оцінюють належно всі рухівці. Тож, підсумував В. Чорновіл, «щоб збільшити тираж – треба збільшити передплату» [410, с. 20].

Редакція газети «Час-Тіме» наштовхнулася на несприйняття з боку влади та політичних опонентів Руху. Вже у «нульовому» числі газети йшлося, що в більшості областей передплату газети на 1995 р. заблоковано. Надалі до подібних перешкод додалися критичні статті в різних ЗМІ з приводу публікацій «Час-Тіме», оскільки газета мала власний погляд на події, що відбувались у житті країни.

Як засновник, шеф-редактор газети В. Чорновіл формував її штат працівників упродовж виходу видання. Редактором у перших два роки був В. Шевченко, потім О. Бондаренко, Я. Кендзьор, Т. Чорновіл та ін. Заступниками головного редактора працювали: Г. Климчук, М. Влашук, Ю. Микитенко. Відділи політики, економіки, соціальних питань, міжнародного життя, гуманітарних проблем, культури, інформації, спорту очолювали в різний час В. Карташов, Л. Барановська, В. Гриник-Сутанівська, І. Безсмертний, О. Петренко, Н. Харчук, В. Іваськів, О. Ільченко, В. Складенко, А. Панчишин, І. Кімов, І. Лозовий, Г. Понамарчук, М. Рубан, Г. Левицька, Д. Паламарчук, Л. Самійленко, Т. Захарчук, В. Смага та ін.

Регіональні представництва і кореспондентські пункти газети діяли в різних областях, а також за межами країни. Тісна співпраця налагодилася між редакцією «Час-Тіме» і прес-бюро «Рух-прес». Редакція газети отримувала від прес-бюро НРУ випуски «Рух-прес», щотижневі огляди рухівських газет, а також парламентські огляди, ексклюзивні інформаційні й аналітичні матеріали тощо. Потрібну інформацію з редакції «Час-Тіме» одержувало пресове бюро. Співробітники «Рух-прес» могли одночасно працювати в редакції часопису, тому між цими пресовими структурами були партнерські взаємини, традиційною стала взаємодопомога.

Газета «Час-Тіме» висвітлювала різноманітні питання української та міжнародної тематики. На першій газетній полосі постійною була колонка шеф-редактора. Однією з провідних тем на шпальтах газети була діяльність Руху стосовно пошуку шляхів консолідації всіх демократичних, патріотичних, реформаторських сил. Проте «Час-Тіме» оприлюднював погляди та позиції не

лише членів Руху, а й представників інших національно-демократичних сил; газета нерідко критикувала осіб із владного Олімпу. Редакція намагалася дотримуватись об'єктивної і виваженої позиції, не опускаючись до партійних чи інших перегинів при подачі матеріалів.

В'ячеслав Чорновіл контролював і спрямовував висвітлення інформаційних подій у газеті й одночасно давав редакторському колективу широку свободу творчої праці. Переглядав редакційну пошту, давав вказівки щодо друку надісланих матеріалів, листувався з читачами. Під його керівництвом вирішували кадрові, адміністративні, господарські та інші питання редакції. Проте він не вимагав облаштувати для нього редакторський кабінет, читав полоси й матеріали газети на столі в секретаріаті «Час-Тіме», у коректорській чи прямо з екрана комп'ютера або їдучи в авто.

Працівники редакції згадують, що «працювати з В'ячеславом Максимовичем було цікаво, приємно, бо він ніколи адміністративно не втручався в творчий процес редакції, як досвідчений журналіст не опускався до дріб'язкової опіки над своїми колегами, з якими завжди був на рівних. Ця довіра зобов'язувала весь колектив – усі працювали, усвідомлюючи свою відповідальність за справу, послугуванню якій себе присвятили. Живим зразком такої самоприсвяти був шеф-редактор тижневика «Час» В'ячеслав Максимович Чорновіл» [1256].

«Колонку редактора» В. Чорновіл писав щотижня в ніч з понеділка на вівторок, відклавши інші нагальні справи. Готував її доволі спішно, без якихось чернеток і варіантів, інколи диктував буквально в номер. Цю рубрику з перших номерів зобов'язався вести, «зовсім не наслідуючи настановчі газетні передовиці колишніх часів, [прагнув] ділитися своїми, може й суб'єктивними, думками про найпекучіші проблеми української дійсності» [1363]. Л. Танюк вважає, що «ці матеріали були: його (тобто В. Чорновола. – ВД.) спонтанними враженнями від перейденого тижня, і спробою діалогу з читачами, і – стратегією Народного Руху. Проте значення їх набагато ширше, і за ними можна простежити процес творення української незалежності, биття її серця,

картину становлення нашої демократії, нових цивілізованих норм. Редакційна колонка – літопис сучасної політичної і громадської думки, глибоко особистий щоденник Чорноволого бачення й відчуття українського поступу» [1229, с. 7]. Головний редактор газети «Патріот України» І. Ольховський згадував: «Зі словом В'ячеслава Чорновола ми часто звіряли свої наміри, ідеї. Чого гріха таїти, ми читали газету «Час» переважно лише тому, що у ній постійно були виступи В'ячеслава Максимовича» [1056]. Подібні відгуки про пристрасну редакційну колонку В. Чорновола, що зайняла одне з чільних місць в історії української журналістики, висловлювали багато людей.

Протягом короткого періоду газета «Час-Тіме» стала популярним українським аналітичним тижневиком [1072; 1189]. Її читали не тільки урядовці, парламентарії, ділові люди, а й широкі верстви населення. Зокрема, англomовний дайджест набув особливої популярності серед студентів. Видання виступало організатором і спонсором різноманітних молодіжних, спортивних, гуманітарних та культурно-масових заходів. Таких, як відкрита дискусія «Культурна політика в ринкових умовах», заочний шаховий турнір ім. В. Симоненка, турніри з міні-футболу, фестивалі «Червона рута», «Перлини сезону» тощо. Газета також стала базовим виданням Асоціації регіональної демократичної преси України.

Імідж газети редакція створювала завдяки подачі оригінальної, достовірної, ексклюзивної інформації. «Час-Тіме» привернув увагу громадськості своїми беззастережними та сміливими матеріалами, що висвітлювали різні сторони життя людей в Україні. В умовах, коли без підтримки з боку не могло вижити жодне газетне видання, газета завдяки великим зусиллям В. Чорновола у пошуку фінансів, паперу зуміла зберегти свою незалежність, не віддавши ні владі, ні комусь із спонсорів «контрольного пакета» впливу на зміст і спрямування видання.

Тижневик отримав визнання у ділових та політичних колах Заходу. Його публікації привернули увагу інвесторів, Банку реконструкції та розвитку тощо.

Газету розповсюджували у США, Великій Британії, Канаді, Австралії, Франції, Німеччині та інших країнах світу.

Підтримуючи тісні зв'язки з НРУ, друкуючи значну кількість рухівських матеріалів, видання не було оголошене офіційним органом Руху, оскільки В. Чорновіл відводив йому важливе значення у популяризації ідеї згуртування державницьких демократичних сил. Проте така позиція В. Чорновола влаштувала не всіх, дехто критикував його за те, що він не зробив газету рухівським офіціозом. З приводу подібних висловлювань він зазначив: «Ви, напевно, вже пересвідчилися, що вона цілком дотримується нашої рухівської лінії, однак не стала вузькопартійним виданням, а відкрита для всіх демократичних сил, а значить, об'єднує нас, гуртує навколо ідей державності й демократії» [396, с. 19]. Він пишався з того, що вдалося заснувати газету, яка дотримується лінії не лише Руху, а й інших національно-демократичних сил. Варто зазначити, що з огляду на консолідуючий потенціал газети утворення її як незалежного громадсько-політичного видання виявилось цілком вдалим.

Разом із газетою «Час-Time» В. Чорновіл створив видавництво «Час» для видання стотомної серії «Української модерної літератури», укладачами якої були Р. Корогодський та В. Шевчук. Директором видавництва став Р. Корогодський. Фактично відразу видавництво «Час» зуміло здобути в конкурсі на кращу видавничу серію Міжнародного фонду «Відродження» грант (45 тис. американських доларів) на видання трьох книг. Упродовж 1997 р. було надруковано сім книжок, зокрема Ю. Андруховича «Рекреація», Ю. Луцького «Між Гоголем і Шевченком», збірник спогадів про І. Світличного «Доброокий» та ін [635]. Всього за час видавничої діяльності Р. Корогодського вийшло 30 томів цієї серії [501, с. 277]. На думку останнього, В. Чорновіл був чи не єдиним сучасним політиком, який створив видавництво для випуску не політичної літератури, а серії книг, що мають надзвичайно велике значення для самоствердження і розвитку українського народу [501, с. 277]. Книги серії не лише надходили у продаж, їх безкоштовно надсилали у фонди бібліотек, навчальних закладів тощо [1071].

Важким виявився для незалежної, гостротемної газети «Час-Тіме» 1998 рік. Навесні, у зв'язку з численними судовими позовами (лише в другій половині 1996–на початку 1997 рр. було 12 судових позовів [1094]), скасуванням видавничих пільг, виникненням фінансових труднощів, редакція «Час-Тіме» змушена була зменшити обсяг газети до восьми сторінок, а з травня 1998 р. призупинити її вихід [555]. У зверненні до своїх шанувальників редакція «Час-Тіме», вибачаючись перед читачами і передплатниками, зазначила: «Ми могли існувати не бідуючи. Але для цього треба поступитися своєю позицією, своїми принципами. Ми ніколи на це не погодимося. «Час» – незалежна газета. Ми залежимо тільки від власної совісті й вашої думки про нашу працю» [369].

У жовтні 1999 р. друкування газети було відновлено у дещо зміненому вигляді. Видання «Час-Тіме» перейменували у «Час», формат зменшили з А2 до А3, наклад був близько 15 тис. примірників, редактором став Я. Кендзьор, відбулися зміни в редакційному колективі, хоча більшість працівників надалі залишилися працювати в газеті. За широтою тематики і ґрунтовністю опрацювання викладеного матеріалу «Час» виявився значно скромнішим проектом порівняно з потужною аналітичною газетою «Час-Тіме».

Відновлення виходу видання стало заповненням прогалини, що утворилася в інформаційному просторі України. Відомий український письменник В. Шевчук так розмірковував з приводу цієї драматичної ситуації: «...падіння такої поважної газети, як «Час-Тіме», було немалою для нас утратою, адже впав один із найсерйозніших наших часописів, до голосу якого прислухалися національно-демократичні сили. Ось чому я так зрадів, коли почув, що газета поновлюється» [1412].

За словами В. Чорновола, після відновлення друку газети «Час» Рух планував невдовзі розпочати видавати ще одну всеукраїнську газету. Її назви не розголошував, але повідомив, що виходитиме вона три чи чотири рази на тиждень [949]. Реалізувати афішовану ідею В. Чорновола не вдалося.

Нової непоправної кризи газета «Час» зазнала у зв'язку з трагічною загибеллю В. Чорновола. Не вдалось подолати цю кризу і після обрання редактором «Часу» сина В. Чорновола Т. Чорновола. Газету відмовилися підтримувати колишні меценати, зменшивсь її обсяг, із серпня 1999 р. затримувався на кілька тижнів вихід чергових номерів, колектив редакції по кілька місяців не отримував зарплати. Тому з травня 1999 р. почався відтік кадрів із редакції газети, в якій на жовтень 1999 р. не залишилося провідних співробітників, крім шеф-редактора Т. Чорновола [1144]. Надалі газета «Час» виходила як нерегулярне, малопопулярне видання.

Отже, завдяки діяльності В. Чорновола як керівника партії активізувалась і посилилась інформаційна діяльність НРУ, було утворено низку рухівських видань, у тому числі прорухівську газету «Час-Тіме».

Підсумовуючи розділ, варто зазначити, що В. Чорновіл упродовж життя власне професійне вміння журналіста дуже результативно використовував у громадсько-політичній та державотворчій діяльності. Всупереч політичним обставинам, репресіям влади та умовам життя створював інформаційний продукт, що був актуальним, читабельним, популярним. Наприкінці 1960-х рр. організував видання одного з найвідоміших українських підпільних журналів другої половини ХХ ст. Зважаючи на загрозу арештів, залучив до випуску часопису лише кількох осіб, особисто виконуючи значний обсяг роботи. Завдяки дотриманню суворих методів конспірації працівники КДБ не виявили жодних безпосередніх фактів, які свідчили б, що В. Чорновіл був редактором «Вісника». Складні умови підготовки журналу, зрозуміло, впливали на його зміст та періодичність виготовлення, однак різноманітність тематики і географія вміщених матеріалів свідчили про значний обсяг роботи В. Чорновола щодо їхнього збору, систематизації і подання у часописі.

У журналі В. Чорновіл розміщував інформацію, документи та літературно-публіцистичні праці, що не могли бути опубліковані в офіційній пресі. Завдяки цим матеріалам українська та світова громадськість отримувала об'єктивну інформацію про складне суспільно-політичне, культурне становище

в Україні. «Вісник» відіграв роль системоутворюючого фактора в діяльності українського руху спротиву, активізувавши, структурувавши, скерувавши його.

Подібну роль журнал продовжував виконувати після того, як В. Чорновіл у другій половині 1980-х рр. відновив його вихід. Часопис почав виходити легально, зберігши свій попередній формат. Доволі швидко «Український вісник» став актуальним загальноукраїнським виданням із суттєвим накладом, яке мало вплив як в Україні, так і в діаспорі. Репресії з боку влади та швидка динаміка політичних подій негативно впливали на якість уміщених в журналі матеріалів, що невдовзі змусило В. Чорновола перейти до випуску оперативніших видань.

Із розгортанням в Україні політичних подій В. Чорновіл почав створення громадсько-політичного об'єднання – Української гельсінської спілки та сформував її прес-службу на основі редакції «Українського вісника». Завдяки популярності «Вісника» і напрацьованим редакцією зв'язкам прес-служба УГС швидко розгорнула свою роботу, а разом з нею активізувалася діяльність усієї Спілки. Прес-служба сприяла поширенню ідей і гасел УГС, інформуванню громадськості про різноманітні події, про які не повідомляли офіційні ЗМІ. Діяльність прес-служби УГС значно впливала на українську спільноту, сприяла пробудженню національної свідомості суспільства. Цікавим був проект В. Чорновола зі створення УНВІС, втілення якого йому довелося призупинити після обрання народним депутатом Верховної Ради України та головою Львівської обласної ради.

Важливу роль В. Чорновіл як голова НРУ відіграв у реорганізації інформаційної служби партії. Незважаючи на те, що не завжди вчасно вдавалося реалізувати проекти, доводилося долати різноманітні труднощі, передусім фінансові й кадрові, діяльність «Рух-прес» активізувалася і систематизувалася, що було неабияким фактором для ефективної діяльності НРУ, зростання його авторитету всередині країни й на міжнародній арені. Важливе значення як для Руху, так і для пропаганди та утвердження державницьких ідей мало розгортання рухівської мережі друкованих засобів

масової інформації, пресові видання якої виходили і на обласному, і на районному рівні. Найвагомим здобутком щодо представлення НРУ в інформаційному просторі України та інших держав стало створення з ініціативи В. Чорновола громадсько-політичної газети «Час-Тіме». Незважаючи на постійні фінансові й кадрові проблеми, ґрунтовні аналітичні та інформаційні матеріали газети зробили її чи не найпопулярнішим україномовним виданням країни. «Час-Тіме» доносив до української громадськості ідеї, під кожною з яких міг підписатися В. Чорновіл: національного пробудження, об'єднання демократично-державницьких сил, захисту національних інтересів, розвитку української економіки, агропромислового піднесення, соціального захисту, утвердження родинних цінностей, здорового способу життя. Завдяки В. Чорноволу в українському інформаційному просторі утверджувалася національна ідея, зростав опір іноземному втручанню, розвивався національний сегмент журналістики.

Чорноволова діяльність у видавничій сфері не обмежувалася рамками витворення прийняттого образу партії, яку він очолював, а була спрямована на розвиток українського громадянського суспільства, зміцнення державності й незалежності, піднесення національної культури. Свідченням останнього є створення ним видавництва «Час», яке випускало надзвичайно важливу і масштабну серію «Української модерної літератури».

РОЗДІЛ 4

УЧАСТЬ В. ЧОРНОВОЛА У СТАНОВЛЕННІ ГРОМАДСЬКИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

4.1. В'ячеслав Чорновіл – організатор правозахисних та громадсько-політичних об'єднань у 1970–1980-х рр.

В'ячеслав Чорновіл був особистістю з лідерськими рисами й умів надихати інших до потрібної діяльності. Як зазначив його товариш по ув'язненню М. Хейфец, характерною особливістю лідерства В. Чорновола була відсутність порожньої зарозумілості, «гонористості»; він завжди в «особистому спілкуванні залишався цілком простим хлопцем і в той же час умів зберегти серед українців величезний, легендарний авторитет» [525, с. 68]. Не мав імунітету від помилок, бувало здійснював необачні вчинки, але був із тих, хто сам робив найнебезпечнішу і практичну справу, постаючи взірцем для навколишніх. Тому для багатьох В. Чорновіл був моральним авторитетом, на якого рівнялися, за яким ішли і якому вірили.

На початку 1970 р. становище тих, хто виборював в СРСР право на вільний розвиток особи і національної спільноти, ускладнилося, влада посилила репресивні заходи. Поступово зменшувалася кількість осіб, котрі брали участь у громадських акціях, масштабні петиційні кампанії перетворились у справу одинаків. Обставини змушували шукати нових форм боротьби.

На переконання В. Чорновола, актуальною стала ідея створення правозахисної організаційної структури, від імені якої мали надалі здійснювати діяльність з відстоювання прав громадян. Особливо він перейнявся цим задумом після того, як у Москві в 1969 р. було утворено Ініціативну групу захисту прав людини в СРСР, а в 1970 р. А. Сахаров, А. Твердохлебов та В. Челідзе створили Комітет прав людини в СРСР, який у червні 1971 р. став філією Міжнародної ліги прав людини. Факт їхнього існування засвідчив, що заяви людей, об'єднаних в організаційну структуру із задекларованими цілями,

є впливовішими, ніж пачки колективних заяв чи звернень від окремих осіб з тієї ж проблематики [537, с. 150]. Заявлених членів організацій громадськість з обох боків «залізної завіси» сприйняла як повноважних представників правозахисного руху. Ліберально до них поставилася влада, зважаючи на їхнє створення у столиці Радянського Союзу, де розміщувалися закордонні кореспондентські пункти та посольства різних країн. В Україні, а особливо у Львові, утворити подібну правозахисну організацію було у той час справою екстраординарною і небезпечною – через кардинально інший рівень ставлення влади до опозиціонерів.

За таких обставин В. Чорновіл розумів, що в Україні тих, хто організовуватиме правозахисні структури, будуть одразу арештовувати. Тому його плани зі створення правозахисної організації мали характер чергового обдуманого виклику владі, за допомогою якого він намагався вибороти новий обсяг простору для діяльності інакодумців в Україні. Створювати правозахисну організацію В. Чорновіл розпочав після арешту на початку грудня 1971 р. однієї з активних учасниць руху Опору, одеситки Н. Строкатої – дружини політв'язня С. Караванського.

Після вироблення програмних документів об'єднання В. Чорновіл залучив до організаційної роботи зі створення згаданої організації Ірину Калинець. Враховуючи суспільно-політичні реалії України, вони вирішили проголосити створення громадської організації, покликаної захищати права Н. Строкатої, відклавши на майбутню перспективу ідею утворення широкої структури, котра дбатиме про права людини в Україні. Заснований Громадський комітет захисту Ніни Строкатої мав бути самоврядною українською організацією, а не філією московської правозахисної структури, хоча в нього передбачали увести осіб із Львова, Києва, Одеси та Москви. Двома першими і, як виявилось, єдиними документами Комітету були «Заява про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої» та довідка «Хто така Н. А. Строката (Караванська)». Документи об'єднали загальною назвою «Бюлетень № 1», плануючи отримані в процесі слідства нові матеріали

видавати у наступних бюлетенях [1274, с. 124]. Зазначене на бюлетені 21 грудня 1971 р. було прийнято вважати датою утворення Комітету [143, арк. 244].

Як випливає із «Заяви про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої», члени Комітету приступили до організованих дій зі захисту переслідуваних за політичними мотивами громадян, урахувавши те, що зростає кількість судових переслідувань за відкрите висловлювання та обстоювання переконань. Вважаючи, що організовані дії громадськості можуть зробити великий внесок у моральне оздоровлення радянського суспільства, члени Комітету взялися захищати Н. Строкату, оскільки її арешт, з їхнього погляду, став особливо серйозним випадком нехтування правами громадянина [358]. В Заяві також ішлося про те, що створення та діяльність Комітету не суперечать радянському законодавству й узгоджуються із схваленими Радянським Союзом Декларацією прав людини і Пактом про громадські та політичні права.

Завданням створеного Комітету було збирати факти, документи і матеріали, пов'язані з особою та кримінальною справою Ніни Строкатої; ознайомлювати з їхнім змістом державні і правові інстанції та представників громадськості; організовувати петиційні кампанії на захист Н. Строкатої; збирати кошти для допомоги Н. Строкатій та її чоловікові; добиватися законних прав на захист і гласність судового процесу над Н. Строкатою, а в разі винесення судового вироку аргументовано оскаржувати його перед касаційною та іншими інституціями, надсилати матеріали і справи в міжнародні організації.

Планували, що до Комітету увійдуть: зі Львова І. Калинець та В. Чорновіл, з Києва – внучка І. Франка З. Франко та відомий літератор І. Дзюба, з Одеси – близький знайомий Н. Строкатої, матрос буксира «Рекорд» Л. Тимчук, а з Москви історик П. Якір та відома правозахисниця Л. Алексєєва [135, арк. 237; 142, арк. 333; 1274, с. 125]. Однак не всі погодилися з ідеєю створення Комітету [135, арк. 254–260, 311; 809, с. 34]. Тому його членами стали львів'яни В. Чорновіл та І. Калинець, киянин В. Стус, москвичі П. Якір, В. Красін і одесит Л. Тимчук.

Після нетривалого підготовчого періоду було утворено Громадський комітет захисту Ніни Строкатої. Однак розпочати заплановану діяльність Комітету не вдалося через широкомасштабні арешти опозиційних діячів у січні 1972 р. За винятком Л. Тимчука, всі інші члени Комітету втратили свободу [815, с.7]. Така доля оминула Л. Тимчука тому, що в нього не виявили матеріалів Комітету, а від своєї усної згоди на їхній підпис він на допитах категорично відмовився. Його заарештували пізніше, коли затримали за поширення самвидаву та знешкодження у себе в помешканні підслуховуючого пристрою, що встановили кадебісти. В грудні 1975 р. Л. Тимчук був засуджений на рік виправних робіт [812, с. 18; 855, с. 384].

Із багатьох заявлених Комітетом заходів діяльності В. Чорноволу вдалося лише 10 січня 1972 р. відправити лист з документами Комітету прокуророві Одеської області. У ньому В. Чорновіл проінформував прокурора про створення Комітету, який стежитиме за дотриманням вимог закону при провадженні справи Н. Строкатої. Також повідомив, що матеріали Комітету надсилатимуть не лише в прокуратуру Одеської області, а й у всесоюзні та республіканські інстанції [354; 390].

Причетній до створення Комітету С. Гулик, яку не було арештовано, вдалося знайти для Н. Строкатої адвоката Полторацького з Одеси. Він відповідально провів захист підсудної, однак судовий вирок був завчасно визначений, тому Н. Строката отримала чотири роки таборів суворого режиму. Адвокатові лише вдалося відстояти право Н. Строкатої на квартиру. За належне виконання своїх професійних обов'язків він зазнав утисків з боку влади, втративши право захищати підсудних, яким інкримінували 62 статтю Кримінального Кодексу УРСР [494, с. 300]. Репресіям були піддані також С. Гулик та її чоловік.

Усіх заарештованих членів Комітету засудили на різні терміни ув'язнення і заслання. У винесеному 12 квітня 1973 р. судовому вироку В. Чорноволу між іншим було зазначено, що у документах про створення Комітету «зводиться наклеп на діяльність радянського правосуддя, на радянську демократію, на

радянську дійсність» [611; 640, с. 63]. Лише майже через двадцять років Прокуратура УРСР оскаржила цей вирок, постановивши, що «ознайомлення з так званою «Заявою про створення громадського Комітету захисту Ніни Строкатої» показало, що нічого наклепницького на органи радянської влади та радянську дійсність в цьому документі немає» [149, арк. 392; 809, с. 36].

Політичні зміни не проходили осторонь В. Чорновола. Він, на думку Б. Гориня, був «серед тих небагатьох, які знали, «що робити» і «як робити» [1505, с. 35]. Щойно після тривалого стримування з боку команди В. Щербицького перебудова в 1987 р. «дійшла» до України, В. Чорновіл одним із перших відкрито розпочав формувати організоване національне середовище й доносити до заляканого та стереотипізованого українського суспільства правду про минуле і сьогодення. КДБ в інформаційних повідомленнях ЦК КПУ називало В. Чорновола лідером «націоналістичного середовища» [477, с. 37, 76].

Можна з упевненістю твердити, що саме В. Чорновіл став у 1987 р. автором заяви українських політв'язнів про відновлення активної діяльності в Україні легальної політичної опозиції, а також зробив із позиції діячів українського національного руху всебічний, чи не найглибший, аналіз горбачовської перебудови [1510; 861, с. 316]. Таким документом став його «Відкритий лист» до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, що був надрукований у різних ЗМІ [1439; 1440; 1451; 1496]. Деякі дослідники помилково вважали, що до його створення були причетні також інші особи [563, с. 114; 1186, с. 322; 1187, с. 84], але про своє авторство зазначав сам В. Чорновіл, це підтверджували й інші [913, с. 75; 989; 1342, с. 69].

Коли в ході політичного розвитку суспільства виникло питання формування структури, яка могла організувати й мобілізувати українську спільноту, В. Чорновіл почав реалізацію своєї давньої ідеї – творення політичної організації. Загроза арешту чи депортації з України наприкінці 1987 р. змусила його прискорити роботу, ініціювати відродження Української гельсінської групи, сподіваючись отримати захист з боку світового

гельсінського руху й закласти основи нової організації. Хоч, як зазначали В. Чорновіл, Б. Горинь та зауважували співробітники КДБ, відновлена організація гельсінської групи була умовна [642; 709; 477, с. 97].

Після оприлюднення 30 грудня 1987 р. заяви про відновлення УГГ [662; 1118; 1495] було проведено консультації з давніми членами Групи про її подальшу діяльність. 11 березня 1988 р. від імені УГГ за підписами М. Гориня, З. Красівського та В. Чорновола опубліковано звернення УГГ до української та світової громадськості, в якому названо склад Групи, її керівництво та принципи діяльності [377, с. 6]. Тобто в березні 1988 р. організаційне становлення УГГ завершилося [1391].

Зважаючи на можливі репресії влади, про що свідчили наклепницька епопея у ЗМІ й тиск на політичні організовані структури в республіках Балтії, В. Чорновіл висунув пропозицію, щоб УГГ очолив Л. Лук'яненко, який перебував поза межами України. Таким рішенням з-під удару вивели фактичного керівника УГГ, яким був В. Чорновіл, а номінальному керівникові – Л. Лук'яненку нічого не загрожувало, бо він і так був на засланні, активної роботи проводити не міг, і його вину як керівника УГГ довести було неможливо [1505, с. 37]. Для координації роботи Групи й вирішення оперативних питань було створено Виконавчий комітет Групи з трьох робочих секретарів, якими до загальних зборів УГГ призначено М. Гориня, З. Красівського та В. Чорновола.

На той час стрімко активізувалися суспільно-політичні процеси в республіках Балтії і Закавказзя. Масштабнішими ставали різноманітні мітинги, демонстрації, в яких брали участь дедалі більше людей. Виникали радикальні Чорновіл, УГГ через свою нечисленність (частина її членів перебувала в ув'язненні) та відсутність широкої програми дій у нових обставинах не могла без реорганізації стати об'єднуючим центром національного руху. А інших організацій, що могли б перебрати роль авангарду національно-визвольного руху, не було [754, с. 86].

Щоб не втратити слушного моменту, В. Чорновіл вирішив уже в квітні 1988 р. приступити до створення структури, що могла б стати широким об'єднанням на зразок народного фронту. Відповідно, було прийнято рішення про реорганізацію УГГ у широку всеукраїнську політичну організацію, яка б об'єднала активістів національно-демократичного руху в усій республіці [800; 438, с. 280]. Вперше про формування нової організації В. Чорновіл заявив на мітингові у Львові 16 червня 1988 р. [1007, с. 25], а офіційною датою створення Української гельсінської спілки вважають день, коли було оприлюднено її програмні документи, – 7 липня 1988 р.

Програмний документ нової організації – Декларацію принципів Української гельсінської спілки підготували Михайло та Богдан Горині разом з В'ячеславом Чорноволом, який остаточно звів воєдино матеріали і надав документові цілісності у червні 1988 р [709; 1270, с. 54; 1391]. У Декларації було наголошено, що УГС утворюється як широка самоврядна організація, членами якої можуть бути як окремі особи, так і неформальні організації різних ідейних переконань, що виступають за національно-демократичне відродження України. Враховуючи складну суспільно-політичну ситуацію, автори програми зазначили, що УГС підтримує ідею перебудови СРСР на конфедеративному принципі [341, с. 23], однак невдовзі було чітко заявлено про прагнення до побудови незалежної Української держави. Основне завдання УГС полягало в активізації народних мас, забезпеченні механізму участі народу в управлінні державою і надійного контролю за державним апаратом [341, с. 23]. Відображені в Декларації також інші важливі політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні питання.

Укладена Декларація принципів УГС багато в чому була близькою до програмових принципів народних фронтів Прибалтики, які, з огляду на високий рівень національної свідомості своїх народів, перебували на вищому етапі за рівнем організованості й чисельності порівняно з національними організаціями інших республік [400; 408]. У цих програмах, так само, як у програмі Спілки, не було згадки про самостійність власних республік, задекларовано лише

прагнення побудови конфедерації [407, с. 4]. Тобто, автори програми УГС реалістично підійшли до політичної ситуації і своїх можливостей, обравши поетапну боротьбу за незалежну Українську державу [582, с. 65–66; 1106, с. 314].

Згідно зі статутними принципами УГС, керівним органом Спілки було визначено Виконавчий комітет із трьох виконавчих секретарів та керівників секцій [434, с. 642]. Виконком обирали з членів Всеукраїнської координаційної ради, до якої належало по одному представникові обласних філій Спілки і всеукраїнських неформальних об'єднань – колективних членів УГС та обрані на Всеукраїнській конференції УГС керівники основних секцій Спілки.

Першими членами ВК УГС стали В. Чорновіл, М. Горинь та З. Красівський, які до цього були у Виконавчому комітеті УГГ. Номінально головою Виконавчого комітету, тобто керівником УГС, як до цього УГГ, уважали Л. Лук'яненка, котрий перебував на засланні. Фактично очолював діяльність Спілки на цьому важливому й важкому етапі її становлення, у час наймасштабнішого тиску влади В. Чорновіл [1538, с. 39]. Після повернення в січні 1989 р. Л. Лук'яненка із заслання в Україну всі погодилися, щоб головування у ВК УГС перебрав Л. Лук'яненко.

У жовтні 1988 р. З. Красівський залишив посаду виконавчого секретаря УГС через незгоду з положенням про конфедерацію в Декларації принципів УГС. З огляду на збільшення кількості членів та філій Спілки на ВКР УГС у січні 1989 р. не лише заповнили вакантне місце третього секретаря ВК УГС, а й збільшили чисельність виконавчих секретарів до 6 осіб. В оновленому виконкомі В. Чорновіл надалі займався інформаційним і матеріальним забезпеченням діяльності УГС.

У зв'язку з розбіжностями з Л. Лук'яненком щодо подальшого існування та діяльності УГС В. Чорновіл з листопада 1989 р. самоусунувся від роботи у ВК УГС. Це ускладнило становище Виконкому, оскільки наприкінці 1989 р. більшість його членів не виконували своїх обов'язків [827, с. 289]. У грудні

1989 р. було зроблено спробу активізувати діяльність виконкому за допомогою поповнення його новими членами [100, арк. 12].

Щоб зробити УГС широкоструктурованою всеукраїнською організацією, В. Чорновіл із весни 1988 р. активно розпочав в Україні й за її межами пошук людей, які могли б стати членами УГС [1584]. На думку В. Кіпіані, саме активність В. Чорновола зразка 1988 р. стала запорукою швидкого зростання УГС [876]. У цей час В. Чорновіл, як згадував М. Дубас, «нагадував електродвигун», що невпинно нарощував оберти, своєю енергією надавав руху громадськості [497, с. 35]. Завдяки «фантастичній життєдіяльності» він завжди був у русі, в поїздках Україною. У дорозі працював на маленькій друкарській машинці. Його помешкання перетворилося на своєрідну штаб-квартиру, куди приїздили люди з різних регіонів. Іноді ця невеличка двокімнатна квартира буквально не могла вмістити всіх, хто збиравсь у ній [527, с. 11].

За півроку існування Спілки обласні організації було створено в Києві, Львові, Харкові, Дніпропетровську, Вінниці, Тернополі, Одесі, Івано-Франківську, Луцьку, а також у Москві й на Кубані [560, с. 23; 1092; 1279]. З початком 1989 р. досить швидко, по суті, щомісяця, створювалися нові філії в різних регіонах України. На момент проведення у квітні 1990 р. Установчого з'їзду УГС налічувала 28 філій, 19 осередків із 2300 членами. Не було філій лише в двох областях – Кіровоградській і Черкаській [827, с. 286]. Колективними членами УГС стали: Український культурологічний клуб, Українська демократична спілка та Українська народно-демократична ліга.

Таким чином, попри спротив і репресії влади, яка протидіяла створенню філій, зокрема у Донецьку, Тернополі та інших містах, УГС стала всеукраїнською організацією. В'ячеслав Чорновіл був безпосередньо причетний до творення обласних структур УГС, рекомендував діяльних людей на керівників місцевих філій [109, арк. 136; 192, арк. 1].

Готовність провідного активу Спілки до будь-яких репресій влади, в т. ч. можливого ув'язнення, сприяли успішному розгортанню послідовної діяльності УГС [112, арк. 8]. Вдалою виявилася обрана ними тактика праці, спрямована на

радикальне ламання суспільного ладу, що ґрунтувалась на ненасильницьких, мирних, еволюційних методах. Ми прагнемо влади демократичним, парламентським шляхом, а не збройною революцією, заявляв В. Чорновіл [646, с. 281]. Коли ж говорилося про потребу революції, то лише як мирної і безкровної, бо «на ненависті й насильстві нічого не вийде» [313]. Тактика поступового перебирання влади від компартії була характерною й для національно-демократичних рухів Польщі та республік Балтії, які поступово висували й розширювали перелік вимог і за допомогою реформаторської частини апарату радянського режиму розбивали владну систему [598]. Тобто В. Чорновіл разом з іншими засновниками УГС виробив реформаторську програму з урахуванням складних політичних умов, особливо низького рівня національної свідомості в українців [1132, с. 46].

На початку створення УГС зусилля ініціативної групи були спрямовані на популяризацію новоутвореної організації і залучення до неї нових членів. Обласні організації УГС, особливо східних та південних регіонів, розпочинали діяльність із питань культурного, духовного відродження, піднесення національної свідомості, розвінчання комуністичної ідеології, пропагування антиімперських настроїв, виховання молоді у національному дусі, подолання в неї страху перед тоталітарним режимом [560, с. 41].

Важливу роль у діяльності УГС відводили налагодженню тісних взаємовідносин з різними організаціями – суспільно-політичними, просвітницькими, культурологічними [1031]. Не відгороджування, не ізоляціонізм, а тактика активної участі в усій різноманітності політичного й культурного життя забезпечила можливість членам УГС декларувати та утверджувати політичні принципи Спілки безпосередньою участю в конференціях, з'їздах, народних засіданнях, вечорах Товариства Лева, Товариства української мови імені Т. Шевченка (ТУМ), «Меморіалу», Руху та ін. Членам УГС як радикальніше налаштованим людям давали завдання вступати у різні громадські організації, не відмовлятися від участі в їхніх керівних органах та відповідно скеровувати ці організації [100, арк. 74].

Віддаючи належне активній послідовній діяльності В. Чорновола, його обрали в керівні органи Львівської організації ТУМу, Товариство «Меморіал», а згодом у центральні структури НРУ [171, арк. 23]. В раду львівського «Меморіалу» його обрали навіть заочно, оскільки він перебував у золочівській тюрмі. Інших членів УГС теж обирали на різні керівні посади в неформальних організаціях, з ними також прагнули налагоджувати контакт організації української діаспори [58, арк. 8; 965, с. 53, 54].

Стало звичним, що без членів УГС не відбувалося жодне масове дійство, незалежно від того, хто його організовував. Трибуном і організатором різних мітингів, демонстрацій, пошанувань у різних містах України був В. Чорновіл, який спрямовував енергію учасників цих акцій на те, щоб змушувати владу розв'язувати актуальні проблеми свободи слова, зборів, совісті, права нації, національних меншин тощо [571, с. 20–22]. Мітинги та демонстрації, на думку О. Бойка, стали найпоширенішими та дієвими формами впливу опозиції на владу [582, с. 115].

Створення колишніми політв'язнями Спілки, їхня активна участь у структурах неформальних організацій, мітингах надзвичайно турбували владу, котра характеризувала їх як досвідчених у політичній боротьбі, професійно підготовлених людей [58, арк. 21–25]. Це й не дивно, адже вони перейшли з тюрми та табори, і цих діячів було важко залякати репресіями; не маючи страху, вони значно впливали на людей та неформальні організації. Тому УГС влада сприймала як край небезпечну націоналістичну політичну організацію, яку необхідно поборювати [162, арк. 99]. Відповідно розробляла численні методичні матеріали щодо боротьби з УГС, видавала інструктивні документи та листівки [55, арк. 141–146; 707; 1419].

Упродовж другої половини 1988 р. натиск влади, особливо львівської, на УГС посилювався за допомогою ЗМІ, міліції, прокуратури й КДБ. Проте, як свідчив тодішній перший секретар Львівського обкому КПУ Я. Погребняк, усі намагання республіканського й обласного керівництва розправитися з УГС за

допомогою сили виявилися безрезультатними [515, с. 217]. УГС продовжувала ефективно працювати [534].

Не вдалося владі зашкодити діяльності УГС та інших неформальних організацій і за допомогою нагнітання міжнаціонального антагонізму [111, арк. 42–43; 433; 1110; 1145; 1399]. Представники національних меншин критично сприйняли такі голослівні провокації, закликавши громадськість не піддаватися на них [375; 376; 393].

Згадані дії влади не спрацювали через тісний контакт між провідниками українського руху й представниками інших народів ще з часу спільного перебування в тюрмах і таборах у 1960–1980-х рр. За свідченням Й. Зісельса, В. Чорновіл та інші політв'язні, які очолювали український рух, доброзичливо ставилися до євреїв [500, с. 233]. Таке ставлення в них було й до інших народів. Тому, на переконання того ж Й. Зісельса, УГС, а згодом НРУ не були втягнуті в конфлікт із представниками інших народів, який зрежисувала влада [732, с. 100].

Під час цієї дезінформаційної пресової війни було затримано та припроваджено до львівського УКДБ В. Чорновола. Там йому винесли офіційне попередження, звинувативши в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі, у постачанні західним підривним центрам інформації, яку використовують на шкоду радянському ладові; в організації масових виступів населення, що призводять до порушення громадського порядку [871]. Для більшого ефекту повідомлення про винесення В. Чорноволу попередження надрукували у пресі.

В'ячеслав Чорновіл відкинув безпідставні звинувачення влади, зауваживши, що «владі потрібна сутичка між нами: росіянами–українцями–євреями, і тоді буде причина для введення військового стану» [167, арк. 54]. Подібне було відображено у зверненнях УГС [366; 370; 405]. Із такими міркуваннями погоджувався відомий історик Я. Дашкевич, зазначаючи, що влада намагалася спровокувати українсько-російську конфронтацію в Україні, аби ввести війська і встановити надзвичайний стан [747, с. 124].

Незважаючи на репресії з боку влади, УГС розгорнула роботу щодо розв'язання екологічних проблем, сприяла становленню національних церков, захищала права та інтереси громадян перед свавіллям чиновників [283; 773; 1373]. Великого значення надавали роботі з молоддю. В. Чорновіл прагнув її активізувати, підняти в неї рівень національної свідомості, залучити до різних акцій. Тому довкола Спілки збиралася національно свідома молодь, великий авторитет у якої, особливо львівської, мав В. Чорновіл [1583]. Підтримав він ідею створити при УГС молодіжну організацію, якою стала Спілка незалежної української молоді (СНУМ) [111, арк. 60; 1580].

Варто зауважити, що праця УГС багато в чому була подібною до діяльності неформальних утворень країн Східної Європи того періоду. В них також порушували екологічні, соціальні, релігійні, культурницькі та інші питання [679, с. 18; 680, с. 1; 681, с. 12].

Діячі УГС продовжили працю редакції «Українського вісника» щодо координації діяльності з представниками національно-демократичних рухів республік СРСР. В'ячеслав Чорновіл та інші члени Спілки надалі брали участь у нарадах представників цих рухів, які відбувалися в різних республіках. У червні 1988 р. така нарада, з ініціативи В. Чорновола, відбулась у Львові. У ній від України взяли участь В. Чорновіл, брати Михайло і Богдан Горині, З. Красівський, О. Сергієнко та І. Гель [987, с. 7]. В. Чорновола обрали до Координаційного комітету патріотичних рухів народів СРСР, який різні організації республік створили з метою узгодження спільних дій [411, с. 5]. Встановлювали стосунки з представниками польської опозиції, лідерами «Солідарності», серед яких зростало розуміння важливості підтримки відновлення Української держави для збереження Польської [1368; 1464; 1475; 1507].

Налагоджувалися контакти між керівниками УГС та лідерами впливових держав, зокрема В. Чорновіл зустрічався з Президентом США Р. Рейганом та держсекретарем США Дж. Бейкером. Віддаючи належне увазі керівництва країн Заходу до проблем дотримання прав людини в СРСР, В. Чорновіл був

переконаний, що ніхто сторонній не забезпечить в Україні змін без власної цілеспрямованої праці [1355].

Однією з успішних політичних акцій УГС була її діяльність під час виборів народних депутатів Верховної Ради СРСР у 1989 р. Оскільки Верховна Рада СРСР ухвалила виборчий закон, яким обмежила волевиявлення громадян, УГС закликала населення бойкотувати вибори [423]. Рекомендувала підтримати конкретного кандидата в депутати лише в тому разі, коли він підтримає вимоги УГС. А саме: погодиться добиватися надання УРСР права вето на прийняття союзних законів; надання українській мові статусу єдиної державної мови в Україні; встановлення суверенітету УРСР над своїми економічними і природними багатствами; ліквідації АЕС у республіці [423]. В рекомендаціях, як здійснювати гнучкий бойкот, було зазначено, що бойкот – не самоціль і не пряме протистояння владі, а найефективніший засіб домогтися скасування недемократичних законів і встановлення вільної та відкритої виборчої системи [309].

Щоб провести вибори згідно із запланованим сценарієм й унеможливити бойкот виборів та обрання депутатами осіб, яких підтримали неформали, влада звично використала адмінресурс: не реєстрували, залякували кандидатів, погрожували протестуючим, розганяли передвиборчі мітинги, заарештовували демонстрантів; нерідко траплялися випадки побиття тих, хто вивішував листівки про бойкот виборів тощо [563, с. 145].

Особливо напруженою виявилася ситуація у Львові після того, як окружні виборчі збори не зареєстрували кандидатом у депутати І. Драча. На знак протесту відбулися численні несанкціоновані мітинги й демонстрації. 20 квітня на несанкціонованому мітингу з різкою промовою виступив В. Чорновіл, який закликав бойкотувати вибори [54, арк. 20].

Активна участь УГС та інших неформальних організацій у виборчій кампанії вплинула на підсумок виборів. У Львові внаслідок бойкоту в голосуванні 26 березня взяло участь 40% виборців, у 4 з 9 виборчих округах не було обрано депутатів. Виборці залишили без мандатів п'ятьох членів

компартії, в тому числі першого секретаря обкому КПУ Я. Погребняка [108, арк. 16; 165, арк. 4]. У ході двох турів виборів було обрано депутатами кількох кандидатів, яких підтримувала УГС, зокрема Р. Братуня у Львові, Р. Гром'яка в Тернополі.

Успіх, досягнутий УГС у ході виборчої кампанії, зумовив чергове посилення репресій влади проти неї, розроблення нового комплексу заходів [54, арк. 24–25]. Зосередження уваги на боротьбі з неформальними організаціями привело до того, що на травневому пленумі ЦК КПУ вперше розглянули спочатку політичні, а потім соціально-економічні питання. У доповіді В. Щербицький різко розкритикував «крайньо політично авантюристську», «відверто антирадянську» УГС, яка діє дедалі «зухваліше» [661; 983; 1054].

Репресивні заходи влада застосувала проти В. Чорновола. Посилилися вони ще з початку 1989 р. У селі Вільхivecь Звенигородського району Черкаської області, в якому виріс В. Чорновіл, було підготовлено лист-осуд від 6 січня 1989 р. начебто за підписами 10 членів президії загальних зборів (яких не було) громади села й затверджений печаткою сільської ради. Лист надрукували в газеті «Правда України» за 25 лютого 1989 р [1061]. На телеграму В. Чорновола від 4 березня і заяву від 28 березня 1989 р. голові виконкому Вільхivecької сільської ради з вимогою скликати в місцевому Будинку культури збори жителів села для розмови із земляками відповіді не надійшло [290].

На початку травня 1989 р. В. Чорновола викликали до прокуратури і попередили про неприпустимість організації несанкціонованих мітингів та участі в їхньому проведенні, інакше будуть застосовані дії згідно із законодавством [931]. 22 травня, в переддень повторного голосування у Львові, яке УГС бойкотувала, уперше після повернення в 1985 р. із заслання В. Чорновола заарештували й ув'язнили на 15 діб за участь у несанкціонованому мітингу 20 квітня 1989 р [353]. Суд над ним відбувся з характерним для радянських судових процесів над поліактивістами порушенням справедливості й законності. Що цікаво, дозвіл на арешт

В. Чорновола дав прокурор м. Львова С. Крикливець, який 22 роки перед цим починав кар'єру слідчого прокуратури з фабрикування кримінальної справи В. Чорновола за укладення правозахисного збірника «Лихо з розуму» [365].

Відбувати термін покарання В. Чорновола відправили з неспокійного Львова до в'язниці м. Золочева Львівської області; саме цю тюрму влада обрала для покарання громадських активістів.

У Золочівській тюрмі В. Чорновіл 23 травня написав заяву прокуророві Львівської області Л. Ізосімову з вимогою опротестувати й анулювати рішення незаконного суду [353]. 28 травня біля стадіону «Дружба» у Львові відбувся 60-тисячний мітинг пам'яті жертв радянських репресій 1930–1950-х рр. в Україні. Люди прийшли із синьо-жовтими прапорами й численними гаслами протесту проти арешту В. Чорновола та інших активістів УГС. У руках тримали портрети заарештованих В. Чорновола, І. Макара, В. Путька, переслідуваного С. Хмари [109, арк. 162]. Впродовж чотирьох днів, із 31 травня до 3 червня, біля Львівської обласної прокуратури члени УГС організовували пікетування протесту. На плакатах було написано: «Прокуратура, міліція та суд душать свободу!», «Вимагаємо звільнити В. Чорновола, В. Путька та інших арештованих!» тощо [1427, с. 162].

Усього у Львівській області за проведення в травні 1989 р. несанкціонованих мітингів протягнуто до адміністративної відповідальності 19 осіб, у тому числі 15 осіб – до адміністративного арешту. «З них, – як зазначено в довідці, що надіслав до ЦК КПУ завідувач державно-правового відділу ЦК КПУ А. Чумак, – українські націоналісти В. Чорновіл і В. Путько – арештовані 22 травня цього року на 15 діб кожен, М. Горинь – оштрафований на 300 руб.» [54, арк. 26]. І. Макар, який відбував адмінарешт, за порушення режиму знову був арештований на 10 діб, проти С. Хмари за ухилення від адміністративного нагляду 18 травня вчергове порушено кримінальну справу, тривало слідство.

Під час ув'язнення в золочівській тюрмі В. Чорновіл написав «Звернення до Паризької конференції з людського виміру», куди був запрошений, але не потрапив через ув'язнення. У зверненні зазначив, що Захід переоцінює

перебудову Горбачова й тому неадекватно уявляє дійсність у СРСР, зокрема в Україні, де не забезпечені навіть елементарні права людини. Раніше, зауважив В. Чорновіл, СРСР не йшов на жодні поступки Заходові, тепер, у час, коли радянські лідери пробують творити нову систему, прислухаються до критики Заходу й навіть пробують копіювати деякі моделі демократичного світу, країни Заходу можуть вплинути на радянський режим. Тому замість того, щоб захоплюватися непевними першими успіхами лібералізації режиму в СРСР, необхідно аргументовано та спокійно тиснути на радянське керівництво. І такий вплив буде найкращою допомогою для демократизації СРСР і національно-демократичних рухів [365].

Звернувся В. Чорновіл також з відкритим листом до В. Щербицького, закликавши його покинути посаду очільника ЦК КПУ через діяльність, що спричинила багато негативу для українського народу [661, с. 991]. В листі зауважив, що саме В. Щербицький сприяв русифікації України, був ініціатором репресій 1970–1980-х рр., гальмував початок реформ в Україні у другій половині 1980-х рр., заповзято боровся з УГС, звинувачуючи її в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі тощо [661]. В. Чорновіл небезпідставно звинувачував В. Щербицького, адже у доповідях і виступах останній незмінно наголошував на необхідності зближення націй, а у віддаленому майбутньому – і їхнє злиття. Загалом В. Щербицький не протистояв, щоб у духовному житті республіки за ширмою інтернаціоналізму утверджувалась атмосфера байдужості до рідної мови, національного нігілізму [480, с. 18, 19].

У період становлення та розвитку УГС не вдалося уникнути непорозумінь та конфліктних ситуацій між членами організації. З початку створення Спілки розбіжності виникли щодо формулювання в Декларації принципів УГС питання про визначення політичного майбутнього України. Частина членів Спілки не сприйняла введену з тактичних міркувань ідею створення конфедеративного об'єднання республік Союзу [762, с. 304]. Вони виступали за негайне оприлюднення положення про боротьбу за незалежність України, щоб «перед світом сказати, чого ми хочемо».

Після виходу з виконкому УГС З. Красівського знову виникли дискусії щодо цього питання, спричинені поверненням із заслання Л. Лук'яненка [518, с. 90]. Недостатньо орієнтуючись у тодішній політичній ситуації в Україні, він запропонував радикалізувати програмні документи Спілки. Натомість В. Чорновіл та більшість інших провідних членів організації не підтримали його, наполягли на відтермінуванні офіційного проголошення ідеї боротьби УГС за незалежність України. Хоча всі вони вбачали політичне майбутнє України як незалежної держави. Так, тодішній голова Київської філії УГС О. Шевченко зауважив: «Влада сприймала створення УГС як зухвалий виклик радянській державі. Власне, так воно було. Ми справді були антирадянщиками, але здійснювали свої плани поступово, не відриваючись більш як на кілька кроків уперед від розвитку громадської думки, підтягуючи її все далі й далі вперед та подаючи приклад додання страху» [1411, с. 510]. В підсумку вдалося переконати Л. Лук'яненка, який визнав передчасність запропонованої ідеї [509, с. 369].

На пропозицію В. Чорновола у червні 1989 р. питання про незалежність України було внесено у Декларацію принципів УГС [1571; 1374]. У жовтні 1989 р. на ВКР УГС було остаточно ухвалено рішення про те, що діяльність УГС має бути спрямована на досягнення повної політичної незалежності України. Характерно, що в той самий час у програмних документах прибалтійських народних фронтів положення про конфедерацію замінили ідеєю відновлення політичної незалежності держав.

Радикалізації гасел УГС і народних фронтів республік Прибалтики сприяли політичні зміни в Східній Європі, де комуністичні режими втрачали контроль над ситуацією у країнах так званого Варшавського договору. Крім того, під час візиту до Польщі в липні 1989 р. Президент США Дж. Буш непрямо заявив про підтримку політичних змін в Україні, сказавши: «Без вільної України не може бути вільної Польщі» [957].

Таким чином, ідея незалежності України, що була зрозумілою і прийнятною діячам УГС, офіційно оприлюднена як позиція УГС у слушний для

цього час. Діячам УГС не довелося переживати еволюцію поглядів. Її переживало українське суспільство – і досить швидко. В результаті цю ідею зафіксували у програмі УГС саме на виклик суспільства, а невдовзі вона стала невід’ємною програмною засадою масштабної всеукраїнської організації – Народного Руху України [766, с. 40].

До кризи в УГС, особливо в її керівних органах, призвело тривале, п’ятиразове, відкладання проведення установчих зборів Спілки, які, згідно з Декларацією принципів і Статутом, мали бути проведені після утворення більшості філій. Потреба проведення зборів особливо актуалізувалась в 1989 р. через необхідність удосконалення програмових положень, функціонального самовизначення, організаційної реорганізації УГС, зважаючи на нову суспільно-політичну та економічну ситуацію. Відтягування вирішення нагальних питань, зборів виглядало дивним. Імовірно, відтермінування установчих зборів пояснюється не тільки об’єктивними причинами, а й прагненням окремих осіб закріпити й посилити свій вплив у Спілці чи досягти якихось інших цілей. На визначення дати проведення зборів вплинула і наявність двох різних підходів щодо терміну й формату реорганізації УГС.

На засіданні ВКР УГС 13 серпня 1989 р. було начебто остаточно вирішено провести установчі збори 25–26 листопада 1989 р., в ході підготовки до участі у виборах депутатів Верховної Ради УРСР [1428, с. 60]. Для цього створили редакційну комісію з підготовки програмних документів для майбутніх установчих зборів [298].

До розгляду на вересневому засіданні ВКР УГС було запропоновано дві основні концепції реорганізації УГС, авторами яких стали В. Чорновіл та Л. Лук’яненко. Проект В. Чорновола передбачав залишити Спілку в основному такою, як вона була, оновивши й доповнивши Декларацію принципів. Л. Лук’яненко запропонував перетворити УГС у політичну партію. Обговорення концепцій завершилося тільки висловленням власного ставлення до оголошених проектів членів ВКР УГС, без оформлення єдиної позиції. Узгодити різні підходи та опрацювати спільне бачення майбутньої програми й

структури організації доручили обраній на попередньому засіданні редакційній комісії. Проте, за свідченням В. Чорновола, комісія не проводила засідання у зазначений термін, а програмні документи Співки опрацьовували десь поза її межами [903, с. 617]. Внаслідок цього напередодні проведення наступної ВКР УГС, що мала передувати установчим зборам, необхідні документи не були готові.

За таких обставин В. Чорновіл звернувся до ВК УГС із листом, до якого додав проект нового програмного документа організації, котрий сам опрацював. Проект був складений на основі Декларації принципів, якою УГС послуговувалася 16 місяців. У новій редакції Декларації принципів було введено дві принципові зміни: чітке фіксування того, що нова структура не правозахисна, а політична організація й опозиційна до КПРС, та чітке визначення стосовно бачення організацією політичного майбутнього України – державної незалежності [305]. Він виступив за збереження за Співкою надпартійності з можливістю членства представників інших політичних організацій, які перебувають на платформі української державності або принаймні не заперечують її. Це мало дати змогу впливати на такі організації. Основною ідеєю для об'єднання всіх членів УГС за збереження широкого спектра поглядів її членів мала бути ідея державної незалежності України. В час, коли положення про державну незалежність офіційно внесли у свої програми прибалтійські народні фронти і серед українських громадян ідея перестала викликати подив, визначення її основоположною для організації було доречним. Тому В. Чорновіл вважав потрібним берегти «об'єднуючу всі радикальні сили структуру, полишаючись своєрідним «малим Рухом» [903, с. 614].

5 листопада 1989 р. відбулося засідання ВКР УГС, на якому остаточно ухвалили рішення стосовно установчого з'їзду. Л. Лук'яненко запропонував провести цей з'їзд після виборів до Верховної Ради, а В. Чорновіл – якомога швидше, задля консолідації та скерування організації. Зауважив, що уже здійснив заходи щодо можливого проведення з'їзду у Вільнюсі [647, с. 81;

1324]. З 20 присутніх членів ВКР УГС за перенесення з'їзду на післявиборчий період проголосувало 11 осіб, а за те, щоб з'їзд не прив'язувати до виборів, а провести відразу після підготовки необхідних програмних документів, – 10 осіб. Таким чином, вирішили перенести з'їзд на квітень 1990 р [682].

Голосування засвідчило, що жодна позиція не була домінуючою, організація розділилася наполовину. Для того, щоб схилити членів УГС до своєї позиції з приводу установчого з'їзду й виборів, Л. Лук'яненко написав 13 листопада 1989 р. до ВКР УГС закритого листа, в якому висловив суть своєї позиції щодо реорганізації Спілки та перенесення установчого з'їзду [827, с. 286].

Натомість В. Чорновіл, щоб не створювати враження розколу й не вести «дискусій» на кожній координаційній раді, самоусунувся від керівництва Спілкою [647, с. 82]. Хоча згодом, у березневій заяві 1990 р., надісланій конференції УГС, визнав таку свою позицію недоцільною. «Як один з організаторів Спілки... – написав він, – повинен був після листопадового засідання ВКР УГС 1989 р., коли відбувся фактичний розкол на принциповій основі, не самоусунутися, підтримуючи фікцію єдності, а боротися за таку організацію, якою я її хотів бачити, тим більше, що тоді в мене було багато прихильників» [352, с. 696].

У різних філіях УГС тривала дискусія щодо проведення чи не проведення зборів. Свідченням цього є, зокрема, січневі засідання координаційної ради Львівської обласної організації УГС. На ній порушували різноманітні проблеми тогочасної кризової ситуації, в якій перебувала Спілка. наголошували, що УГС опинилася в кризі, через довготривале відтягування зборів, особливо після Установчих зборів НРУ; що після усунення В. Чорновола від керівництва Спілкою фактично розпавсь її виконком, бо поряд із Л. Лук'яненком останнім дієвим членом виконкому був В. Чорновіл, не функціонує ВКР УГС; багато членів організації не мають чіткої політичної позиції, виробленню якої не сприяє відсутність виборчої платформи УГС; що Спілка розчинилася в Русі, є його функціонером. Тобто багато хто погоджувався з тим, що можливості

подальшого посилення активності організації вже втрачені через відтермінування зборів. Тому було потрібно негайно виробити нову політичну програму на зборах чи хоча б на установчій конференції, бо у Харківській та Одеській філіях почався відтік людей з організації, в Києві не проводили засідання, не було чіткої організації і дисципліни тощо [100, арк. 5–8].

Визнав наявність кризи в організації і голова її Виконкому Л. Лук'яненко [505, с. 289–290], який погодився доповнити ВК УГС новими членами, не змінивши своєї позиції щодо зборів та виборів.

Отже, наприкінці 1989 р. замість того, щоб розв'язувати нагальні проблеми організації, вдосконаливши її програму та структуру відповідно до нових умов, вони були законсервовані. Відсутність чіткої організаційної системи і політичної позиції вплинули на діяльність Спілки, зокрема на результат виборів, негативніше, ніж могла вплинути її реорганізація перед виборчою кампанією чи під час неї.

У період самоусунення В. Чорновола від керівництва Спілкою він почав створювати Українську незалежну інформаційно-видавничу спілку. Реалізація запланованого могла б призвести до призупинення діяльності прес-служби УГС. Факт створення інформаційно-видавничої структури без узгодження і консультацій із керівництвом УГС свідчить про напружені стосунки між ними.

Дискусії в УГС з приводу утворення УНВІС спричинили винесення радою Львівської філії УГС на широкий загальний звинувачення В. Чорновола в «розколі» УГС, а закритий лист Л. Лук'яненка до членів ВКР УГС від 13 листопада 1989 р. поширювали не лише серед тих, кому він призначений. Тому В. Чорновіл вирішив відкрито висловити позицію з приводу становища в Спілці, хоча раніше утримувався від цього у зв'язку з виборчою кампанією. Зробив це в листі до членів ВКР УГС від 24 січня 1990 р. та в газетних інтерв'ю. В листі членам ВКР УГС, пояснюючи причину створення УНВІС, зазначив, що «УГС розвивалась по висхідній до вересня 1989 р. – Установчих зборів НРУ, де значною мірою панували ідеї Спілки і її авторитет був високим, як ніколи, став апогеєм для УГС, і, на жаль, схоже, і її лебединою піснею».

Після зборів Руху треба було або негайно саморозпуститися, або переформатуватися в політичну структуру. Тоді б Спілка могла стати «малим Рухом», що зберіг би під державницькими прапорами кращі патріотичні сили, які вона зібрала за перший рік свого існування. Наявність такої «партії-спілки» радикалізувала б і Рух, і інші неформальні організації, не давала б їм скочуватися в болото опортунізму» [387, с. 455]. Однак утратили час, зазначив В. Чорновіл, перетворилися в ординарну організацію з напівліберальною правозахисною програмою, яка нагадувала про себе хіба що ультрарадикальними промовама своїх лідерів на рухівських імпрезах.

Аналізуючи причини кризи стратегії і керівництва Спілки, В. Чорновіл зауважував, що неодноразово порушував питання про виведення і заміну бездіяльних членів ВК УГС, негайне проведення зборів, переформатування УГС, однак безрезультатно. Проте він усе ж збирався запропонувати зборам свою оцінку діяльності УГС і свою платформу. Підкреслив, що коли на зборах буде оформлена організація унітарного взірця з рисами вождизму, то відмовиться стати її членом [387, с. 455].

В інтерв'ю газеті «Поступ», що було опубліковане в номері за січень–лютий 1990 р., В. Чорновіл сказав, що у період його самоусунення від керівництва УГС отримав можливість глянути на Спілку трохи збоку і побачити, що «вона зупинилася в розвитку, потроху перестає бути генератором нових ідей та ініціатив, яким була спочатку, значною мірою розпливлася в Русі» [846]. Згодом додав, що УГС, «не переформатувавшись після з'їзду Руху, тупцює на місці, живе колишніми авторитетом і славою» [1044]. Основними причинами такої ситуації у Спілці В. Чорновіл уважав «слабкість керівництва УГС, невідповідність морального авторитету стійких борців часів терору організаційним здібностям і вмінню стратегічно мислити в нових умовах» [352, с. 696].

Після того, як 8 березня 1990 р. у газеті «Літературна Україна» було опубліковано заяву щодо ідеї перетворення НРУ на партію, яку разом з І. Драчем, Д. Павличком та іншими членами Руху підписали М. Горинь і

Л. Лук'яненко, В. Чорновіл категорично виступив проти цього кроку як передчасного. Не бажаючи нести «моральну відповідальність за тодішню позицію ряду членів ВК УГС, яка необізнаним може ототожнюватися, – як він писав, – з моєю позицією, прошу надалі мене членом ВК не вважати» [352, с. 698].

Окрім В. Чорновола, те, що заяву підписали Л. Лук'яненко і М. Горинь, не сприйняли також інші члени УГС, зокрема керівник Одеської філії УГС В. Барладяну. Хоча більшість делегатів конференції УГС, яка відбулася 17 березня 1990 р. в Києві, визнали право лідерів УГС на власну політичну позицію. Невдовзі Л. Лук'яненко дійшов до висновку, що Рух не можна перетворювати в партію, і заявив, що Рух втрачає своє значення й заміниться структурою кількох політичних партій [113, арк. 6].

В'ячеслав Чорновіл як член Спілки взяв участь в її Установчих зборах у квітні 1990 р. Виступаючи на цих зборах, він укотре підкреслив, що помилкою було їх проводити та організаційно реорганізувати УГС після виборів. Розкритикував також проект Статуту Української республіканської партії, яку створювали на основі УГС. Згідно з цим проектом, УРП перетвориться, на переконання В. Чорновола, на «глибоко централістичну організацію». Членом партії може бути лише той, хто працює в одній з її ланок, що майже дослівно повторювало більшовицький статут. Керівні органи наділяються правом виключення з партії. «Яка ж може бути при цьому фракційність?» – запитував В. Чорновіл. Надто великі повноваження матиме голова партії, не обумовлено ротацію керівництва. Відповідно, В. Чорновіл підтвердив раніше висловлену думку: «В таку організацію, яка передбачена в цьому статуті, я, на жаль, повернутися не можу» [647, с. 83]. Із критикою В. Чорновола солідаризувався Л. Плющ, який представляв УГС у Франції.

Частина делегатів зборів не підтримувала ідею перетворення УГС у партію, вважаючи, що Спілка не має достатньої цілісності для партії, тому схилилися до висловленої ще в 1989 р. пропозиції про розширення в Декларації положень як виваженого і ґрунтовного документа [1257]. Проте більшість

висловилися за створення партії з певною дисципліною, чіткою програмою і статутом, вважаючи це гарантією успішного протистояння тоталітарній системі.

Під час дискусій зі Статуту вилучили формулювання «голова партії представляє її в Україні та поза її межами»; член УРП має виконувати не тільки рішення керівних органів, а й «доручення своїх провідників». Заразом зникла навіть згадка про можливу фракційність. Головою УРП обрали на безальтернативній основі Л. Лук'яненка [697, с. 99; 1403, с. 298].

Отже, УГС пройшла довгий шлях до своєї реорганізації. Новостворена політична організація була чітко проголошена правоцентристською партією. Оскільки В. Чорновіл усунувся від дискусії серед членів Спілки про майбутній формат УГС, реалізувалась ідея Л. Лук'яненка. Тож УГС утратила шанс перетворитися на радикальну надпартійну опозиційну організацію типу «малого Руху», що, не відокремлюючись від нього, спрямовувала б його [766, с. 42]. Подібну роботу намагалася вести УРП, однак після її створення запрацював механізм розколу НРУ на політичні партії.

У деяких публікаціях можна знайти помилкове твердження про те, що В. Чорновіл наприкінці 1989 р. виступав за створення політичної партії. Насправді він був прихильником не партії, а політичної організації на взірць партії – надпартійної структури, своєрідного радикального «малого Руху». Це ствердив Б. Горинь на січневій координаційній раді Львівської обласної організації УГС, зазначивши, що Л. Лук'яненко є прихильником перетворення УГС у політичну партію, а В. Чорновіл – у надпартійну структуру [100, арк. 7]. В листі до членів ВКР УГС від 24 січня 1990 р. В. Чорновіл також продовжував відстоювати ідею переформатування УГС у надпартійну політичну структуру, хоча й висловив припущення, що, може, настав час погодитися з пропозицією Л. Лук'яненка та припинити існування УГС, започаткувавши нову організацію, себто партію. В листі до ВК УГС від 16 березня 1990 р. В. Чорновіл піддав сумніву можливість відновлення ефективної діяльності реорганізованої УГС, уперше висловився за створення політичної партії. Він запропонував оголосити

саморозпуск УГС та її керівництва і на цілком новій основі, переважно з нових людей, створити ініціативний комітет із кращих кадрів УГС й інших об'єднань для підготовки нової організації, кінцевою метою якої буде побудова самостійної демократичної Української держави. Щоб не розгубити кадрів, які збрала УГС, було потрібно, на його думку, негайно визначитися з основними програмними принципами і терміново почати формувати особовий склад партії, в жодному разі не зараховуючи до неї автоматично всіх теперішніх членів УГС. «Хай ця партія буде не дуже великою (для масових дійств у нас є Рух), але посправжньому бойовою», – зазначив він.

Проте В. Чорновіл усе ж не відкидав можливості переформатування УГС у радикальний «малий Рух», вважаючи, що перетворення УГС в організацію партійного взірця з дещо ширшим діапазоном дій, аніж традиційна партія, тобто створення структури, яка була б «об'єднуючим дахом над іншими організаціями, становить найоптимальніший варіант реорганізації Спілки» [114, арк. 11]. Вкотре публічно оприлюднив цю позицію перед з'їздом УГС-УРП у березневому номері газети «Голос відродження». Таким чином, лише в нових політичних умовах, спричинених активізацією суспільства, використанням парламентських методів боротьби, В. Чорновіл почав схилитися до створення партійної організації, однак і надалі не відкидав можливості утворення організації типу «малого Руху». Доцільно зазначити, що у 1990-х рр. В. Чорновіл нерідко порівнював УГС з передпартією або з партією, однак Спілка нею фактично не була [671; 1374].

Очевидно, якби УГС переформатувалася згідно з ідеєю В. Чорновола, це не вплинуло б негативно на хід виборів і не призвело б до роз'єднання демократичних сил. Навпаки, Демократичний блок посилювався б завдяки програмному самовизначенню та організаційній трансформації УГС.

Отже, за визначенням багатьох дослідників і політичних діячів, ініційована В. Чорноволом Спілка зробила значний внесок в активізацію українського національно-визвольного руху, стала каталізатором процесу національного відродження. Незважаючи на свою нечисленність, була, за

визначенням Є. Сверстюка, авангардом національно-визвольної боротьби українського народу, а її члени, на переконання В. Яворівського, були «відчайдухами, що підштовхували інтелігенцію» [1578]. На Установчому з'їзді УГС Д. Павличко сказав: «Ви відіграли першу роль в пробудженні українського народу. Ви – наша совість» [1246, с. 82]. Завдяки виробленню доцільної програми, стратегії і тактики УГС досягла зрушень у суспільній думці, вселила віру в українську ідею. В'ячеслав Чорновіл та інші діячі Спілки зуміли налагодити контакт із різними неформальними організаціями й представниками національних меншин.

4.2. Участь В. Чорновола у створенні Народного Руху України і перетворенні його в політичну партію

В'ячеслав Чорновіл відіграв значну роль в утворенні широкого громадського об'єднання, яким став НРУ. Коли у республіках Балтії в квітні 1988 р. почали організовувати народні фронти, він приступив до творення УГС, яка мала стати початком суспільного руху. Оголошення про формування масштабної громадської структури, яка об'єднала б різні організації під назвою «Демократичний фронт», В. Чорновіл з однодумцями оприлюднив на червневих мітингах у Львові і написав проект його програми [161, арк. 28]. На заваді організаційному утворенню Демократичного фронту стали репресії влади, яка 4 серпня 1988 р. вперше вдалася до кривавого розгону мітингу, а надалі заборонила проводити подібні акції і залякувала громадськість. Завадила влада створити фронт у Вінниці, Києві, Хмельницькому.

Проте діячі УГС не відступали від ідеї створити масову українську громадську організацію. У виданому 27 жовтня 1988 р. для членів УГС «Обіжчику» № 1 було визначене завдання: «Якщо в деяких областях чи містах вдасться створити загальні організації типу народного чи демократичного фронту, ми обов'язково повинні в них входити, бодай як конструктивна опозиція». Наголошено, що Декларація принципів УГС і є, по суті, програмою народного фронту, тому члени Спілки мали добиватися, щоб такі об'єднання створювалися саме на основі програми УГС [1031]. В. Чорновіл постійно повторював, що програма УГС аналогічна, подекуди до буквальних збігів, із програмами народних фронтів Латвії, Естонії, Литви, які опубліковані на місяць пізніше від оприлюднення Декларації принципів УГС [287].

Актуалізована львівськими мітингами ідея створення Демократичного фронту набула нової сили після проведення в республіках Балтії установчих конференцій народних фронтів. В Україні до створення широкої народнофронтівської організації долучилися представники Спілки письменників України. У несприятливих політичних реаліях для формування

організації письменники вибрали тактику компромісів із владою, погодилися на визнання керівної ролі компартії у програмі майбутнього Народного Руху. Назву «Народний Рух» також вибрали з урахуванням суспільно-політичної ситуації та психологічних настроїв населення, вважаючи, що назва «фронт» більше нагадувала б розмежування, конфронтацію. В. Чорновіл та інші провідні члени УГС спочатку насторожено поставилися до ініціативи творчої інтелігенції, серед якої було багато членів КПРС, вбачаючи в цьому можливість влади спрямувати енергію народу у вигідне їй русло [768, с. 142]. Хоча вирішили взяти участь у черговій спробі створити всенародну організацію [768, с. 142].

В. Чорновіл особисто сприяв створенню рухівських структур, брав участь у роботі комітетів щодо підготовки установчих зборів територіальних організацій Руху, зокрема комітету з організації всеукраїнського установчого з'їзду НРУ [1533]. Інші члени УГС також прилучилися до процесу створення НРУ [486, с. 136; 1531, с. 60].

Після зборів київської організації Спілки письменників України, на яких ухвалили проект програми НРУ, В. Чорновіл зазначив, що проект розробляли під партійною егідою, оскільки «основною вимогою членства в НРУ є визнання керівної ролі компартії» [907]. На його думку, «далекій від сумної української дійсності людині нелегко було б зрозуміти, як це Народний Рух може допомогти вивести країну з того застою, куди завела її партія Брежнєва–Щербицького, не тільки не докоряючи їй за це, а ще й маючи за керівну силу» [907]. Крім того, він зауважив, що у «програмі є багато пунктів та вимог, де виразно відчувається вболівання за долю України». Чи ж не тому завідувач відділу агітації і пропаганди ЦК КПУ Л. Кравчук сказав, що ніяка це не програма народного руху, а альтернативна курсові КПРС програма партії, отже, жоден член КПРС не може бути членом НРУ з такою програмою, бо перед ним «неминуче постане питання про вихід із КПРС» [907]. Така оцінка з боку команди В. Щербицького програми НРУ, що, на відміну від програм народних фронтів республік Балтії, уникала будь-яких радикальних висловів, на

переконання В. Чорновола характерно свідчила про ставлення влади до процесу українського національного відродження.

В УГС обговорили проект програми НРУ й ухвалили, що її підтримуватимуть із певним застереженням, зокрема щодо неприйняття пункту про керівну роль компартії [1416]. Такі зауваження було висловлено на установчих зборах Львівської обласної організації НРУ, де В. Чорновола обрали співголовою президії [697, с. 36]. Дослідник історії НРУ Я. Секо зазначив, що члени УГС суттєво вплинули на ухвалення формулювань прийнятої на установчих зборах Львівської крайової організації постанови щодо рухівської програми, навіть сам документ за аналогією з «Декларацією принципів» УГС назвали «Декларацією» [1531, с. 57–59].

Виконком УГС звернувся до всіх громадян України з відозвою, в якій закликав підтримати створення НРУ, зазначивши, що, підтримуючи Рух, вони підтримають демократизацію України, бо без демократизації України неможливий перехід до цивілізованого суспільства, до свободи і національного відродження [338].

Керівництво УРСР, на відміну від прибалтійських компартійних лідерів, негативно сприйняло ініціативу інтелігенції започаткувати масову громадську організацію, нехай навіть для допомоги перебудові [56, арк. 16; 1287, с. 74]. Для побороення організації був залучений увесь апарат республіканської компартії, розроблено інструктивні матеріали [56, арк. 20, 32; 57, арк. 45]

НРУ для влади став особливо небезпечним тому, що в його створенні активну участь брали В. Чорновіл та інші діячі УГС, котрі, як зазначив майбутній голова НРУ І. Драч, на відміну від ініціаторів-письменників, вели послідовну, системну діяльність, відстоюючи радикальні ідеї [1173, с. 196]. В інформаційних матеріалах КДБ йшлося, що НРУ є «прямим результатом» діяльності УГС, «інструментом» її активних політичних дій та «зручним прикриттям» [150, арк. 162–163]. Тому влада намагалася відсторонити діячів УГС від Руху або хоча б спричинити конфронтацію між ними і творчою інтелігенцією [54, арк. 23; 109, арк. 127].

Щоб уникнути критики й тиску з боку влади, ініціатори НРУ намагалися обмежити вплив В. Чорновола та інших діячів УГС на формування Руху [906]. Особливо яскраво відмежування проявилось під час установчих зборів Київської обласної організації НРУ 1 липня 1989 р. Хоча спроба не дозволити виступити на цих зборах В. Чорноволу провалилася через тривале скандування присутніх з вимогою надати йому слово. У промові В. Чорновіл наголосив, що члени УГС не згодні з усіма пунктами програми НРУ, тому вони не претендують на керівництво Рухом, а хочуть бути активними рядовими членами [745]. Крім того, зазначив, що у програмі Руху не повинно бути згадок про керівну комуністичну партію тощо [602].

Через протидію в координаційну раду Київської обласної організації, що складалася з 80 осіб, увійшли від УГС лише М. Горбаль, Ю. Бадзьо і В. Лінчевський. Як зазначив 5 липня 1989 р. в інформаційному повідомленні до ЦК КПУ секретар Київського міськкому КПУ Ю. Килимник, «під час виборів координаційної ради Київської обласної організації НРУ І. Драч виступив проти обрання в склад керівних органів Руху представників УГС» [56, арк. 100]. Однак вплив Спілки тим не обмеживсь, адже багато членів Ради стояли на радикальних позиціях [697, с. 42].

На думку В. Чорновола, установчі збори Київської обласної організації засвідчили, що спроби протиставити УГС і НРУ на Київській конференції у липні 1989 р. виявилися безуспішними. Забігаючи наперед, зауважимо, що не вдалося внести непорозуміння і на Установчих зборах всеукраїнської організації Руху у вересні 1989 р.

Незважаючи на намагання організаторів київських установчих зборів НРУ загравати з владою, остання різко негативно сприйняла проведення зборів і «примирливе ставлення» їх керівників до діячів УГС [55, арк. 160; 56, арк. 90]. Посилився натиск на організаторів НРУ та УГС. Черговим нападкам у пресі піддали В. Чорновола [1041].

Попри натиск на УГС і НРУ, серед компартійного керівництва республіки виникла думка про безперспективність боротьби з Рухом. Вона була

небезпідставною, оскільки в масах зростало позитивне ставлення до створення НРУ. Крім того, як засвідчив Л. Кравчук, партійні аналітики чітко зазначили: побороти Рух неможливо, можна лише зробити його придворним [1006, с. 8]. Тому деякі компартійні діячі, особливо із Західної України, налагоджували контакти не лише з Рухом, а й із УГС [550; 1497].

На Установчому з'їзді НРУ також проявилася тенденція з боку київських організаторів Руху обмежити вплив УГС на з'їзд. Знову виголосити промову В. Чорноволові вдалося лише після тривалих наполягань делегатів, хоча він ще до з'їзду зголосився виступити [76, арк. 114; 77, арк. 159; 78, арк. 78].

Своїми глибокозмістовними словами він, по суті, зумів подолати протистояння між прихильниками радикальних і поміркованих ідей [869, с. 692]. У виступі він закликав присутніх вийти зі стану ейфорії від створення НРУ, оскільки з утворенням такої організації запізнилися, точніше, як він висловився, допомогли запізнитися на рік [438, с. 279]. В'ячеслав Чорновіл виступив за консолідацію всіх українських суспільно-політичних сил в одній потужній організації, якою має стати НРУ. Зауважив, що українським лідерам потрібно використовувати досвід польської «Солідарності», «керівники якої задля порятунку нації доходять до деякого порозуміння навіть із тією партією й тими її функціонерами, які вводили у Польщі надзвичайний стан і садовили своїх сьогоднішніх парламентських партнерів у тюрми» [438, с. 281]. Він також заявив, що УГС переходить до відкритої пропаганди ідеї відновлення Української держави, яку також має перейняти Рух.

Підсумовуючи виступ, наголосив, що коли «Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною демократичною державою, а Драч чи Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому Союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що воліють тільки лібералізації компартії, до якої вони належать, це ще не підстава для роз'єднання, якраз Народний Рух покликаний об'єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних щоденних справ» [438, с. 282]. Обраний на з'їзді головою НРУ І. Драч підтримав ідею В. Чорновола про потребу єднати

українські національні сили. Тому завдяки мудрості провідних діячів, тактичним компромісам удалося досягти того, що виявилось не під силу ні УГС, ні іншим організаціям – створити всеукраїнську масову, опозиційну до КПРС організацію. В. Чорновола та деяких інших членів УГС було обрано у Велику раду Руху, а М. Горинь став головою секретаріату Руху. Незмінною залишилася тенденція радикалізації позицій керівництва НРУ під впливом діячів УГС [1289, с. 3].

Позитивний чинник у поєднанні зусиль між досвідченими борцями з радянським тоталітаризмом і новими в політичній діяльності людьми полягав у тому, що перші певною мірою давали Рухові програмне спрямування, з'ясовували його ближчу і дальшу мету, а другі – нові масштабні риси [1133, с. 395]. Схвально відгукнувся про встановлення співпраці між прихильниками центристських і радикальних ідей представник «Саюдіса» політолог А. Медалінекас [1183].

Значення УГС для НРУ В. Чорновіл вбачав у тому, що Спілка передала свою енергію загальнонаціональному Народному Рухові України [1192]. На переконання одного з керівників УГС О. Шевченка, Спілка стала своєрідною пробивною силою для інших організацій, у тому числі НРУ. Завдяки сконцентруванню репресивної уваги влади на діяльності Спілки «інші демократичні об'єднання могли під прикриттям УГС ідейно та організаційно зміцнюватися і підтягувати свою програмну платформу до Декларації принципів УГС, що особливо наочно відбулось із НРУ» [1410].

Отже, створена В. Чорноволом як український народний фронт УГС відіграла важливу роль у становленні й радикалізації програми масової всеукраїнської організації, якою став НРУ. Завдяки зусиллям В. Чорновола та інших діячів вдалося подолати спротив влади, усунути можливість розколу між прихильниками радикальних і поміркованих ідей та об'єднати десятки тисяч українців в одну потужну організацію, яка прискорила відновлення незалежності Української держави.

Після Установчого збору Руху В. Чорновіл продовжив брати активну участь у діяльності та організаційному структуруванні НРУ. На початку 1990 р. доклав чимало зусиль, щоб відстояти концепцію існування Руху як широкої громадської організації народнофронтівського типу [1512].

Підставою для початку дискусій щодо майбутнього НРУ було опубліковане 8 березня 1990 р. звернення «До членів Руху та всіх громадян України» [343; 493, с. 178], яке підписали 22 рухівці, серед яких були голова НРУ І. Драч, голова секретаріату НРУ М. Горинь та інші провідні діячі організації. В ньому був висловлений заклик перетворити Рух на політичну партію.

Під час обговорення цього питання на четвертій сесії Великої ради Руху, що відбулася 24–25 березня 1990 р. у м. Хусті Закарпатської обл., його ініціаторам не вдалося переконати членів НРУ в доцільності цієї ідеї [83, арк. 11]. Більшість учасників Великої ради не розділили поглядів підписантів; особливо критично виступив проти цього В. Чорновіл, який зазначив, що перетворення НРУ в партію буде непоправним ударом по його дієздатності й не дасть йому змоги досягти наміченої мети – активізувати процес українського національно відродження і наблизити час відродження Української держави [748]. Зрозумівши, що задум партизації Руху не має підтримки більшості присутніх на хустській раді, його ініціатори відмовилися від нього. Проти перетворення НРУ в партію вже виступили як І. Драч, так і Д. Павличко, котрі заявили, що проводять заходи зі створення партії на основі інтелектуальних сил Руху, і для цього створений ініціативний комітет: Д. Павличко, І. Драч, В. Яворівський, В. Дончик, П. Мовчан та ін [465, с. 5]. Ще більше вразив присутніх інший співавтор «Звернення 22-х» – Л. Лук'яненко, оголосивши, що УГС також невдовзі перетвориться в партію; для цього вже діє необхідний комітет, розроблені партійна програма і статут. Одночасно він сказав, що «Рух є об'єднанням громадян на дуже широкій основі і поступово втрачатиме своє значення і замінятиметься структурою кількох партій». Хоч і зазначив, що до розвалу Радянського Союзу НРУ «відіграватиме важливу надпартійну

об'єднувальну роль» [465, с. 9]. У підсумку з'ясувалося, що на основі Руху буде створено дві партії [100, арк. 69].

Таким чином, вдалося зберегти НРУ як громадсько-політичну організацію народнофронтівського типу, оскільки ця її будова ще не вичерпала своїх можливостей, а партизація обмежила б організаційний потенціал, призвела б до значного відтоку членства [1043, с. 147]. Уникнення структурної видозміни не означало усунення проблеми без наслідків, адже створення двох партій із рухівського середовища призводило до посилення розмежування двох течій, співпраця між якими дала змогу створити масове об'єднання. На думку одного з членів Руху М. Тиского, заяви лідерів Народного Руху «зробили перший крок до розвалу найпотужнішої на той час опозиційної до існуючої влади організації. Після цих заяв і дискусії, яка тривала і після завершення роботи у кулуарах, стало очевидно, що хустській сесії Великої ради Руху випало бути кульмінаційною точкою всієї національно-визвольної боротьби останніх років за демократію та незалежність України» [1246, с. 73; 1247, с. 108–109].

Очевидно, передбачаючи своє обрання до Верховної Ради УРСР, плануючи вийти з КПРС, частина керівників НРУ висунула ідею його партизації з метою остаточного усунення від впливу на організацію діячів УГС, що дало б їм змогу підвищити свій статус як єдиних лідерів окремої політичної сили. Для інших підписантів «Звернення 22-х» – членів УГС Л. Лук'яненка і М. Гориня теж виявилось привабливим позмагатися за Рух-партію, незважаючи на те, що вони готували перетворення Спілки у політичну партію. Після фіаско планів підписанти намагалися відмежуватися від партизації, заявляючи, що не прагнули трансформувати Рух [493, с. 179; 113, арк. 6].

Схоже, рухівські лідери проявили політичну короткозорість, нерозуміння особливостей моменту, за якого в суспільстві ще не визрів ґрунт для багатопартійності [1114; 1340]. Адже вплив компартійного апарату залишався непорушним, а Рух, не досягнувши своєї мети і не реалізувавши програми, почав неухильно дробитися на організації та угруповання, які самостійно

намагалися йти до тієї ж мети. Логіка об'єктивного розшарування виявилася сильнішою за необхідність зрозуміти те, що чим більше автономних утворень самостійно намагаються здолати компартійний моноліт, тим менші шанси на успіх [956].

Лідери створених партій прагнули характерно вирізнити своє політичне об'єднання поміж інших, проте їхньою відмінною рисою були переважно гучні назви. Тому суспільство з'ясовувало, чому одна за одною виникають однакові партії з різними назвами. Аналізуючи процес створення партій, М. Плав'юк зазначав, що «копіюючи американську дійсність, лідери Народного Руху України поділились фактично між собою і почали розрізняти політичні патріотичні сили на демократичну і республіканську партії без чіткого усвідомлення, чим вони різняться між собою і чи існує в Україні соціальна база для того» [512, с. 595]. Коли політологи детально проаналізували програмні матеріали партій, виявилось, що вони досить схожі, майже ідентичні [1259, с. 72]. Крім того, створені практично як партійні клуби, котрі представляють в основному інтереси колишніх дисидентів та демократів-реформаторів партії, були нечисленні, мали незначний авторитет, їхня діяльність була локальною, більшість з них тоді не змогли зайняти свого місця в політичній структурі суспільства, до того ж у них розпочалися розмежування, незгоди тощо [843, с. 17; 968; 1222, с. 232]. Погодився з такою характеристикою партій голова НРУ і zarazом ініціатор створення Демократичної партії України (ДемПУ) І. Драч, зазначаючи, що існуючі партії є ще «мало присутні у політичній грі часу на цій шахівниці» [79, арк. 3].

Згодом, порівнюючи розвиток багатопартійності в Україні зі становленням партій в Росії, де опозиція була незмірно сильнішою, В. Чорновіл зауважив, що вона дозволила собі розійтися по партіях тільки після того, як перемогла майже на всіх виборах, які були, а в Україні відбувся фальстарт. Відповідно, припускав, що операцію з «партієтворенням було використано ідеологами КПУ для ослаблення і розколу єдиного фронту демократії» [1387].

Впродовж 1990 р. в Україні виникло 14 партій національно-демократичного спрямування. Вони фактично перебували «під дахом» НРУ, проте вже явно конкурували поміж собою, і конкуренція мала тенденцію до загострення. Враховуючи, очевидно, що такий процес може розвалити Рух, на п'ятій сесії Великої ради НРУ в червні 1990 р. заявили, а на II зборі НРУ в жовтні 1990 р. затвердили введення до Статуту положення про асоційоване членство в Народному Русі різних партій та громадських організацій поряд з індивідуальним членством. Створили нову ланку керівництва Рухом – Політичну раду, яка мала складатися з представників партій і організацій [65, арк. 110]. Однак ці рішення Другого збору не зменшили відцентрових тенденцій у Русі й не знайшли на практиці підтримки у партій, для яких стати асоційованим членом Руху означало втратити частину суверенітету, не маючи реальних важелів впливу на формування його політики [1413].

Аморфність структурних ланок Руху та кількісне зростання таких його членів, які одночасно належать до інших політичних організацій, поставило під сумнів плідне функціонування Руху як політичної організації, що має і надалі залишатися поважним чинником суспільного життя.

Уже п'ята сесія Великої ради НРУ (червень 1990 р.) засвідчила назрівання в Русі кризових тенденцій, а саме: розтягування його на партії, слабку організаційну роботу керівних структур і процес скорочення лав за рахунок інтелектуалів [797]. Тому дедалі гостріше виникла кадрова проблема, відчували дефіцит кваліфікованих, професійно підготовлених працівників; внутрішнє розмежування в рухівських структурах на місцях; наростання та поглиблення конфронтації у керівництві НРУ; слабка соціальна база для великомасштабних загальнореспубліканських акцій тощо.

Кризові явища в Русі зауважували як його члени, так і працівники ЦК КПУ [69, арк. 188; 70, арк. 40; 73, арк. 10]. Оцінюючи річну діяльність НРУ, завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчук в інтерв'ю рухівському виданню зазначив, що «ті цілі, які ставились перед Рухом на Установчому

з'їзді, не досягнути. Тому що замість Руху ми маємо сьогодні велику кількість партій» [847, с. 9].

До середини 1991 р. політична строкатість рухівського середовища в цілому ще не порушувала єдність опозиційного табору. Її вдавалося втримати завдяки активності суспільства, яке було спрямоване на зміну суспільно-політичної ситуації в Україні. Тому Рух у 1990–1991 рр. зміг провести велику кількість всеукраїнських політичних акцій [1107, с. 84–140]. Поступово ставало зрозуміло, що Руху не вдасться виконувати інтегруючу роль. Хистка коаліція партій розпалася в ході президентських виборів, коли не вдалося виставити єдиного демократичного кандидата [968; 1530, с. 165].

Із здобуттям незалежності України для Руху розпочався черговий етап політичного життя. Періодизація розвитку Народного Руху України нагадувала в основному трансформацію подібних народнофронтівських утворень. В Україні виникнення Руху спричинили ті самі фактори, що і в соціалістичних країнах Східної Європи та інших республіках СРСР. Відповідно, для протистояння тоталітарним режимам розпочались інтеграційні процеси зі створення широких громадсько-політичних організацій, які згуртували у собі осіб з різними ідеологічними переконаннями. Створення нових незалежних держав, прихід до влади представників народних фронтів привели до припинення існування цих структур [591; 1561].

З огляду на низький рівень національної свідомості значної частини населення України НРУ, як і Білоруському народному фронтові [419, с. 1], на відміну від значної кількості інших народнофронтівських організацій, не вдалося забезпечити зміну правлячих еліт та розпочати потрібні реформи, хоча Рух домогся успішної реалізації права українського народу на самовизначення. У нових політичних умовах для керівництва і членства НРУ актуалізувалося питання про політичне майбутнє організації.

Складність вибору для Руху полягала в тому, що українська антикомуністична опозиція після втрати явного супротивника та переможної ейфорії опинилася в стані своєрідного штопору – вельми складного

психологічного стану, коли прийняття того чи іншого рішення унеможлиблюється супротивниками, взаємопротилежними інтенціями, у даному разі – несумісними між собою політичними і моральними засадами. З одного боку, опозиція начебто досягнула свою головну мету – відновлення Української держави. Але, з іншого боку, та мета виявилася досягнутою мовби не зовсім, адже партноменклатури від влади усунути не вдалося, й, узагалі, процес декомунізації країни, по суті, так і не розпочався. Двоїстість цієї ситуації спричинила гострий конфлікт і розпорошення національно-демократичних сил [1152, с. 18; 1178].

До такого розвитку подій Рух та інші політичні й громадські організації виявилися не готовими. Тривали стан ідейної розгубленості, відсутність чіткої стратегічної лінії діяльності для закріплення розбудови незалежної держави. Ситуація потребувала від керівництва всіх політичних об'єднань вжиття кардинальних заходів щодо модернізації ідеологій, програм дій, організаційних структур тощо [579, с. 92].

Лідери Руху не змогли подолати викликів, що виникли. Надто поспішно після поразки рухівського кандидата заявили про підтримку обраного Президентом України Л. Кравчука, тим самим обмеживши свої можливості [889, с. 241]. Три місяці довелося чекати на скликання чергового Всеукраїнського збору Руху, хоча було б доцільніше у перші тижні після референдуму і президентських виборів 1 грудня 1991 р. обговорити стан справ у НРУ та виробити програму подальшої діяльності.

Здійснити швидко реорганізацію діяльності всіх національно-демократичних сил в нових політичних умовах закликав В. Чорновіл 6 грудня 1991 р. під час виголошення у Верховній Раді слова-подяки тим, хто підтримував його на президентських виборах. Він відкинув думки, що для демократичної опозиції вже немає підстав, а отже, треба об'єднатися навколо Президента для побудови держави, адже невідомо, чи проводитиме він необхідні реформи [327, с. 6].

Також В. Чорновіл виступив за надання опозиції нового конструктивного характеру. Саме така опозиція, основується на найпотужнішій демократичній політичній силі – НРУ, мала стати силою, яка тиснутиме на владу, сформовану з партноменклатури, щоб ця стара нова влада виконувала проголошені на президентських виборах обіцянки і не збочувала зі шляху розбудови української державності [830; 1172].

Вказав В. Чорновіл і на потребу здійснення швидких політичних та економічних реформ, адже на референдумі український народ висловився не тільки за незалежність, а й за рішучі реформи, що мають поліпшити його матеріальне становище. За словами одного з працівників передвиборчої команди, а згодом працівника апарату Президента Л. Кравчука М. Михальченка, у той період люди були готові терпіти складнощі в ім'я незалежності [1006, с. 228]. Свідченням реалізації курсу реформ мало стати переобрання Верховної Ради і призначення нового уряду.

Систематизовані погляди на тогочасну ситуацію в країні та в національно-демократичному таборі, а також перспективний план дій В. Чорновіл подав у січні 1992 р. в статті «Що далі?» [1387]. В ній він стверджував, що небезпечність ситуації полягає у тому, що, незважаючи на результати референдуму, першого грудня в Україні не було покінчено з головним політичним протистоянням – протистоянням борців за незалежність України і противників цієї незалежності. І хоча, здавалося б, немає політичної сили, яка відверто виступає проти державності, проблематичність полягала в тому, що колишні компартійні сили стали найвагомішою частиною опори обраного Президента, отримавши таким чином можливість впливати на формування державної політики в усіх її аспектах. Старим кадрам політичні та економічні реформи були непотрібними, тому вони їх блокували. Президент не педалював рішучих реформ, щоб не розхитувати свою політичну основу; крім того, він залишався не готовим до таких кардинальних змін. Тобто, реалії свідчили про високу ймовірність настання періоду стагнації проблем, а не швидкого трансформування суспільно-економічних відносин.

В'ячеслав Чорновіл неодноразово зауважував, що потрібно налагоджувати співпрацю з Президентом, але на основі чітко виписаних її засад. Некритичне розуміння єдності негативно вплине на процес українського державотворення.

На переконання В. Чорновола, Руху потрібно було надати нових організаційних форм, оскільки він зіткнувся з дезінтеграційними процесами, котрі переживали подібні утворення в інших країнах колишнього соціалістичного табору [1124, с. 9]. З народнофронтівських структур кадри переходили до інших політичних організацій, які відрізнялися чіткішою концептуально-ідеологічною визначеністю [1435, с. 169; 1542, с. 133]. Проте, на відміну від більшості народнофронтівських організацій, Рух не зміг прийти до влади і започаткувати реформи, тобто його місія не завершилась. Через це В. Чорновіл заявив, що в нових політичних умовах Рух з його аморфністю, некерованістю, відсутністю повноцінної організаційної структури вичерпав свій політичний потенціал.

Окрім того, В. Чорновіл зазначив, що Народний Рух через безініціативність чи опортунізм частини його керівництва організаційно ослаб і виявився в цілому не готовим до зміни політичної ситуації після 1 грудня. Фактично Рух залишився без програмного й ідеологічного забезпечення. Більше того, очільники Руху не змогли вчасно розмежувати функції та інтереси власне цієї громадсько-політичної організації та утворених в її середовищі партій, що ослабило його і посилило в ньому відцентрові процеси чи розколело деякі регіональні організації. Керівництво Руху В. Чорновіл критикував і за відтягування проведення Всеукраїнського збору, оскільки це ускладнило становище НРУ. Ведучи мову про надання нового імпульсу діяльності Руху, В. Чорновіл зазначив, що для створення політичної партії ще не настав час, а для масових громадських народнофронтівських організацій – уже запізно. Виходом було перетворити Рух у масову громадсько-політичну організацію партійного типу. Для цього В. Чорновіл запропонував реорганізувати керівні органи Руху, спростити кілька керівних надбудов, створити потужні науково-

методичні та пропагандистські центри, департизувати Рух, розвивати самоуправління крайових організацій та реформувати принципи членства у ньому. Найголовнішим завданням, на думку В. Чорновола, було виробити нову соціально спрямовану програму Руху і максимально розширити його суспільну базу. Крім того, В. Чорновіл запропонував виробити нові принципи відносин Руху з політичними партіями. НРУ не мав бути ні платформою, ні спонсором для цих партій, а повинен стати повністю незалежною політичною силою, яка буде стрижнем і об'єднуючою опорою нової опозиції, нового Демократичного блоку. Тобто разом з реорганізацією Руху мав видозмінитися весь демократичний блок з урахуванням нового місця і ролі НРУ.

Позицію В. Чорновола активно обговорювали в середовищі національно-демократичних сил, вона була однією з дискусійних тем на січневій Великій раді Руху, на якій ухвалили рішення про проведення наприкінці лютого 1992 р. III збору НРУ [1022]. Протилежною була позиція керівництва Руху, яку наполегливо відстоював перший заступник голови НРУ М. Горинь. Згідно з нею Рух залишався своєрідною консолідуючою організацією – політичною коаліцією демократичних сил, до якої надалі мали належати діячі різних політичних партій і організацій індивідуально чи як асоційовані члени. Принцип департизації Руху категорично заперечували як такий, що призведе до зменшення членства НРУ і розколу демократичних сил [1112; 1425]. Прихильники цієї позиції виступили проти ідеї конструктивної опозиції, віддаючи перевагу налагодженню тісної співпраці з Президентом, заравом залишаючи для себе право критикувати його дії, які не сприятимуть справі розбудови Української держави [394, с. 35; 840; 1113]. Позицію керівництва НРУ щодо Л. Кравчука підтримували впливові представники української діаспори [736, с. 11]. Характерно, що прихильники такого ставлення до Президента Л. Кравчука, зауважуючи нерішучість його дій і вимагаючи зміни уряду й запровадження економічних реформ, не визначали певних часових меж виконання вимог, сподіваючись на позитивну динаміку еволюційних змін,

посилаючись на трагічні уроки історії, коли в таборі національно-демократичних сил наставала роз'єднаність.

Після заборони компартії, яка вивела Л. Кравчука до поста Президента, він залишився без організаційної підтримки. Тому в нових політичних реаліях почав шукати політичної опори. З цією метою провів серію «круглих столів» із представниками політичних партій, громадських організацій. На відміну від Польщі, ці засідання через слабку опозицію не стали результативними, не відбулося дискусії про зміну системи і структури країни, систему виборів [920, с. 199; 1105, с. 74; 1166, с. 73]. На них була лише заакцентована теза Л. Кравчука про те, що підтримка «Президента України – це підтримка розбудови незалежної держави», відповідно «опозиція до Президента – це руйнування незалежної держави» [1254, с. 72].

Переконавшись у слабкості різноманітних партій, Президент Л. Кравчук вирішив опертися на наймасовішу націонал-демократичну структуру – НРУ, про що заявив у Верховній Раді під час виступу 28 січня 1992 р [1003]. Тим самим він, на думку В. Кулика, одночасно ліквідував опозицію (тоді більшість партій заявляли про свою підтримку Л. Кравчука), а заодно отримував широко структуровану організацію, в якій чорнова та організаційна робота була вже виконана [936, с. 98; 1006, с. 230]. У спогадах Л. Кравчук зазначив, що Рух його цікавив як «розгалужена організація, що має безпосередній зв'язок з виборцем і здатна забезпечити Президенту цей зв'язок, зв'язок з народом» [503, с. 23–24].

За свідченням М. Михальченка, до тісної співпраці з НРУ Л. Кравчука схиляла група депутатів Верховної Ради – активістів Руху, які невдовзі стали його радниками. Л. Кравчук, щоб поставити на місце свою команду, яка під впливом погіршення економічної ситуації в країні вимагала розпочати реформи, почав більше прислухатися до нових радників. Вони запропонували перетворити Рух на президентську партією [1006, с. 229–230]. І. Драч, М. Горинь, Д. Павличко, Л. Скорик та інші лідери були прихильниками (а може, й авторами цієї ідеї). Вони запропонували обрати Л. Кравчука почесним

головою Руху [1063]. На думку О. Білоуса, дії лідерів НРУ були спричинені конкуренцією з В. Чорноволом за керівництво Рухом. Друге місце на президентських виборах значно підкріпили його претензії на лідерство в Русі. Рівного В. Чорноволу конкурента фактично не було. В цих умовах його «опонентам нічого не залишилось, як негласно звернутися за підтримкою до Президента, тим більше, відчуваючи силу його позицій і бажаючи в умовах невизначеності політичного майбутнього взяти участь у сьогоднішньому поділі влади» [579, с. 60]. Відповідно, у лютому–березні 1992 р. тривали переговори лідерів Руху з Президентом Л. Кравчуком про співпрацю.

Більшість керівників політичних партій, що належали до Народного Руху підтримали цю ідею. Партії розпочали підтримувати обраного Президентом України Л. Кравчука. Однією з перших заяву про об'єднання довкола Л. Кравчука оприлюднила УРП [118, арк. 151]. Між партіями розгорнулися змагання за вплив на Президента, відлуння яких автоматично перенеслось усередину Руху. В ньому ж ще з часу його партизації не припинялася боротьба між партійними групами [442, с. 500]. Тривале протистояння призвело до того стану, що в НРУ відбувся розподіл на три частини: УРП, ДемПУ та членів НРУ, які не належали до жодних партій. Що характерно, позапартійні становили абсолютну більшість у крайових організаціях і були в меншості у Центральному проводі [1537, с. 10]. На партійних зборах ДемПУ і УРП нерідко лунали взаємозвинувачувальні заяви, що «УРП прагне зробити Рух своєю базою», чи «якщо члени УРП вийдуть з Руху, він повністю перейде в підпорядкування ДемПУ» [103, арк. 14; 121, арк. 34]. Спрямовуючи діяльність на посилення своєї популярності, партії нехтували рішеннями керівних органів НРУ, використовували рухівську матеріальну і людську базу. Відкрито про прагнення користуватися рухівською технічною базою й апаратом працівників ішлося у заяві ДемПУ від 8 лютого 1992 р [120, арк. 40]. При обговоренні на засіданні проводу УРП в час ДКНС 21 серпня 1991 р. можливість обрання головою Руху В. Чорновола, Б. Горинь зазначив, що з огляду на наявність

значної кількості технічних засобів і доброї допомоги Рухом треба опанувати [103, арк. 8].

Використовуючи Рух, керівники партій ставилися до нього як до тимчасово «потрібної» організації. Зокрема, голова УРП Л. Лук'яненко обмежував існування Руху часом розпаду СРСР. 21 грудня 1991 р. він заявив: «Рух закінчує своє історичне призначення. Він виконав своє завдання» [102, арк. 126]. Подібні думки побутували і в середовищі ДемПУ [121, арк. 34].

Висловлення думок про тимчасовість НРУ не заважало партійним діячам виконувати дії щодо його підпорядкування. Так, упродовж другої половини 1991 р. членам УРП пропонували різноманітні способи посилення свого впливу в Русі: від додаткового «надсилання» своїх людей у Рух до обрання головою НРУ М. Гориня. Після грудневого референдуму партії посилили контроль над Рухом. Збільшилася кількість виступів лідерів партій, у яких ішлося про збереження НРУ в незмінному вигляді або як коаліції демократичних сил тощо. Один з лідерів ДемПУ Д. Павличко закликав перетворити НРУ в конгрес демократичних сил, керівництво якого мало складатися з очільників політичних і громадських організацій. Відкинув ідею його департизації, зазначивши, що «як певний сектор, у Рух мають входити безпартійні громадяни» [1064]. Першого лютого 1992 р. керівники НРУ, УРП, ДемПУ, Української селянсько-демократичної партії, товариства «Просвіта», Союзу українського студентства провели нараду щодо майбутнього Руху. В резолюції наради зазначили, що виступають за збереження НРУ як громадської організації, проти департизації, та висловили готовність оформити асоційоване членство в Русі [119, арк. 29].

Що буде далі з Рухом, цікавило багатьох, дискусія з цього приводу тривала у пресі, зокрема в рухівському друкованому органі – «Народній газеті». Статті відображали здебільшого думку безпартійних членів Руху, які негативно трактували позицію керівництва організації під час президентської кампанії, виступали проти «розтягування» НРУ за партіями, протиборства всередині Руху партійних угруповань, прагнули покінчити з практикою домінування у керівництві НРУ представників партій, для яких його рішення не були

обов'язковими, не схвалювали ідеї беззастережної підтримки Л. Кравчука [881; 956; 1416; 1521, с. 22].

Незалежно одна від одної Львівська, Луганська, Івано-Франківська, Одеська, Полтавська крайові організації на передз'їздових конференціях прийняли майже ідентичні за змістом ухвали. Їхня суть: департизувати керівні структури Руху; члени НРУ, які є членами партій, не можуть бути обраними на вибрані посади в Русі чи повинні припинити членство у партії; рішення зборів НРУ обов'язкові для обраних цими зборами керівних органів тощо [81, арк. 5; 1537, с. 1].

Щоб виробити спільну позицію на III Всеукраїнському зборі Руху, 22 лютого 1992 р. відбулася нарада 12 голів крайових організацій. Під час її проведення обговорили проект змін до Статуту НРУ, зокрема щодо його департизації, та вирішили запропонувати на посаду голови Руху В. Чорновола. Дізнавшись про рішення наради, ще 5 голів крайових організацій приєдналися до нього, про що повідомили телеграмами [705, с. 138]. За два дні до початку III зборів НРУ В. Чорновіл погодився із такою пропозицією. Мотивував це тиском голів крайових організацій, котрі висловили «ультиматум: або погодитися очолити Рух і проводити нашу лінію, або НРУ розпадеться, перетворившись в пристосованську партійку» [1057; 1468].

Те, що представники крайових організацій обрали В. Чорновола, було обумовлено його високим авторитетом у середовищі націонал-демократів після здобуття найбільшої підтримки виборців з-поміж інших демократичних кандидатів на президентських виборах. По-друге, В. Чорновіл добре знав настрої рухівських низів, умови діяльності яких не змінилися після проголошення незалежності, тому в його програмі були рельєфно відображені прагнення рухівських активістів регіональних організацій.

Підсумком дискусії партійних і позапартійних рухівців стали III Всеукраїнські збори НРУ, на яких більшість делегатів висловилися за організаційне зміцнення Руху, департизацію його керівних органів та конструктивну опозицію до влади. Це рішення далось важко, оскільки довелося

долати спробу керівництва Руху впровадити свої ідеї навіть ціною розколу організації [878; 889, с. 277–278]. Та все ж завдяки компромісу було ухвалено трансформувати Рух у централізованішу політичну структуру та обрано трьох співголів: І. Драча, М. Гориня і В. Чорновола. В підсумку роботи Збору В. Чорновіл назвав його з'їздом компромісів [1165].

Всеукраїнські збори Народного Руху виявили кардинально різні погляди на розвиток організації, її участь у процесі державотворення, засвідчили небажання «верхів» прислухатися до думки «низів» чи навіть нехтувати нею; натомість «низи» висловили обурення недалекоглядністю політичної діяльності «верхів». У результаті єдиний національно-демократичний табір припинив існувати. Фактично у ньому давно не було єдності та згоди між політичними і громадськими організаціями. Це – великий прорахунок усіх його політичних лідерів. Замість того, щоб творити міцний демократичний блок, визначити єдиного кандидата на президентських виборах, виробити перспективну програму державотворення, вони розпочали внутрішню боротьбу за лідерство. І навіть після поразки на президентських виборах могли б єдиним демократичним блоком потужно впливати на Президента [746, с. 27]. Проте реальності були інші – аморфність, чвари та відсутність плану дій у національно-демократичному таборі стали причиною того, що Президент серйозно не брав його до уваги. Відносини між ними, на думку відомого історика Я. Грицака, нагадували не «злиття двох менш-більш рівносильних частин, а радше проковтнення чисельною партією влади тонкого прошарку колишніх опозиціонерів» [725, с. 315].

У цьому контексті В. Чорновіл чуттєво передбачив небезпеку розмиття і нівелювання національно-демократичного табору та ідеї української державності. Хоча з погляду багатьох його учасників він виступав деструктивним діячем, котрий в ім'я особистих цілей чи бажаних, але нездійснених тоді ідей жертвував політичною доцільністю і навіть державною незалежністю України [771, с. 9–10]. Багато хто з націонал-демократів підтримував співпрацю з представниками партноменклатури, не вимагаючи від

Президента вироблення чітких, конкретних, взаємозалежних засад взаємодії. Сподівалися завдяки контактам з Л. Кравчуком домогтися реалізації політичних і економічних реформ, а відсутність таких пояснювали неможливістю здійснення цих змін одразу [915]. Тому популяризували гасла «об'єднання довкола Президента» чи «за Президента нам треба поборотися» тощо.

Зважаючи на те хитке становище, в якому перебувала відновлена Українська держава, і на невизначену політичну позицію Президента, здавалося, що В. Чорноволу було потрібно на III зборах провести ідею не конструктивної опозиції, а вироблення відкритих та обов'язкових до виконання умов співпраці з Л. Кравчуком. І лише тоді, коли їх не буде вироблено, або їх не виконуватимуть, Рух мав переходити в опозицію до Президента. Можливо, таке рішення змусило б визначитися Л. Кравчука, однак виявилось надто багато взаємозаперечуючих себе полюсів для реалізації цього. На жорстоку позицію стосовно Президента впливало те, що він протягом перших ста днів правління, котрі, як правило, свідчать про рівень реформаторських прагнень лідера нації, не тільки не розпочав необхідних реформ, а, як зазначив В. Литвин, навіть не мав необхідної програми дій [969, с. 275]. Очевидною ставала втрата вдалого моменту для початку реформ, спаду економіки та погіршення матеріального становища населення [1066, с. 8; 1069, с.77–78]. Враховуючи, що незалежність і влада асоціювалися з Рухом і демократами, вже у січні стали помітними перші симптоми невдоволення мас правими силами. Уже тоді проявилось небажання Л. Кравчука серйозно співпрацювати з демократичними силами. Про те, що у Президента Л. Кравчука наміри до співпраці з демократами зникли, по суті, так і не виникши, згодом згадував учасник переговорів з ним, один з активних членів Руху В. Дончик [1175]. До того ж надалі не надто змінилося сприйняття у демократів і колишньої партноменклатури одне одного. Яскравим таким рецидивом став розгін міліцією з кийками рухівського пікету, який вимагав відставки влади у селищі Гребінка біля Києва напередодні III збору Руху [1195].

З іншого боку, значна частина лідерів національно-демократичних сил, у тому числі Руху, без вироблення спільної концепції взаємодії з владою чи без відкритої дискусії з членами своїх організацій оголосили про лояльність до Президента Л. Кравчука і не бажали надалі вносити корективи у таку позицію.

Одразу після 1 грудня 1991 р. Президент приступив до «роздачі» малозначущих посад «слухняній» опозиції при збереженні ключових місць за урядом. Ця нагальна потреба породила навіть нові, не наділені реальною владою органи. Зокрема, до таких штучних структур треба віднести Державну думу (до неї призначено І. Юхновського, О. Ємця та інших). Другим кроком роздачі посад стало поповнення президентської адміністрації радниками з різних питань (Б. Тернопільський та інші). Третьою групою посад для «найнебезпечніших» для Президента народних депутатів виявилися призначення їх послами до різних країн (Л. Лук'яненко та інші) [566, с. 5].

Тим самим вони, отримавши другорядні посади, по суті, надали колишній партноменклатурі націонал-патріотичну легітимність, підвищили авторитет Л. Кравчука, а заразом втратили реформаторський порив [937, с. 453; 1455; 1479].

У тій ситуації В. Чорновіл обрав трансформацію Руху і конструктивну опозицію. Оцінюючи цей його крок, М. Михальченко зазначив, що він був готовий співпрацювати на партнерських засадах з Л. Кравчуком, але передати своє улюблене дитя в чужі руки не хотів. Окрім того, рівень і характер особистих відносин був не той, щоб В. Чорновіл підпорядковувався Л. Кравчуку [1006, с. 231]. Вчинок В. Чорновола викликав неоднозначне ставлення у багатьох. Хоча суспільство, якщо воно хоче йти шляхом демократії, не повинно боятися опозиції [1527]. Існування конструктивної опозиції створює сприятливий політичний клімат і забезпечує розвиток державної системи; погоджуючись із владою у стратегічних цілях, вона не погоджується з нею у питаннях тактики, що дає змогу приймати зважені й прогресивні рішення [573, с. 88; 1155, с. 12]. При узгодженні політичних правил гри між Президентом і Рухом, який проголосив конструктивну опозицію до нього, можна було б після III збору нормально співпрацювати. Опозиційність

Руху ставала своєрідною протидією деструктивним силам, навіть гарантією незалежності [735]. Левко Лук'яненко, який ще в грудні 1991 р заявив про об'єднання довкола Президента, на першому засіданні проводу УРП, яке відбулося після III зборів НРУ 4 березня 1992 р. визнав слушність позиції В. Чорновола стосовно Л. Кравчука. «Я вважаю, що УРП необхідно виробити стратегію щодо цієї ситуації... Становище в Україні погіршується. Кравчук втратив підтримку в партократії, пробує загравати з Рухом; якщо ми будемо безоглядно підтримувати Кравчука, ми перестанемо бути дієвою опозиційною партією» [107, арк. 6].

Чимало дослідників національно-демократичного руху та НРУ вважають позицію В. Чорновола такою, що була спричиненою реальним розкладом політичних сил і, до певної міри, створювала підстави для надання процесу українського державотворення нового імпульсу в разі компрометації з боку національної ідеї діючої влади [945, с. 29; 1544, с. 95; 1553, с. 120–121].

Несумісність поглядів співголів Руху на подальшу організаційну структуру та політику Руху свідчила про нетривке існування тріумвірату. Між співголовами відразу ж розпочалася боротьба за вплив у НРУ. Попри кількісну перевагу в Центральному проводі, дві третіх якого було сформовано з висуванців В. Чорновола, та переважну більшість його прихильників у Малій раді і крайових організаціях, йому потрібно було зважати на І. Драча та М. Гориня, бо до їхньої команди належали відомі рухівські функціонери, які мали добрі зв'язки з владою та іншими організаціями, а також частина працівників центрального апарату і пресового органу НРУ. Не можна було недооцінювати їхнє прагнення взяти реванш після III збору [744]. Така конфронтація не сприяла ні виробленню програми діяльності Руху в нових умовах, ні створенню концепції українського державотворення. Неузгодженість дій, а то й відверта протидія призвели до зриву низки акцій, зокрема щодо відставки уряду. Розчарування членів і скорочення чисельності Руху також стало наслідком розбіжностей у верхніх щаблях керівництва організації. Відразу ж після III збору серед членів Руху виникли сумніви в дієвості

інституту співголів, в окремих низових організаціях навіть ухвалили рішення про недоцільність тріумвірату [88, арк. 19].

Триваюча у керівництві Руху суперечка про те, в якій опозиції до Президента має перебувати НРУ, сприяла Л. Кравчуку в проведенні цілеспрямованої політики задоволення власних інтересів, хоча, на перший погляд, вона могла здаватися непослідовною і не в інтересах влади. На переконання В. Чорновола, Рух до середини 1992 р. був у конструктивній опозиції до влади лише теоретично [833; 1057]. Проте фіаско планів Л. Кравчука щодо підпорядкування Руху призвело до неможливості віднайти точки налагодження співпраці з ним. Намагання В. Чорновола та інших керівників Руху налагодити співпрацю заради майбутнього Української держави не знаходили підтримки у Президента Л. Кравчука. Він проігнорував усі, за винятком однієї, пропозиції Руху щодо призначення представників Президента на рівні областей; це змусило керівництво НРУ застерегти Л. Кравчука, що організація буде змушена перейти в однозначну опозицію до нього [85, арк. 9]. Ознайомившись з указом Л. Кравчука про призначення перших десяти представників Президента, більшість з яких становили особи, проти призначення яких наполегливо виступили Рух та інші демократичні організації, В. Чорновіл зазначив, що це є переконливим свідченням правильності вибраного Рухом курсу на опозицію [1120].

Протистояння В. Чорновола з іншими співголовами, яких підтримували дві великі націонал-демократичні партії, завершилося для нього успішно завдяки підтримці більшості членів Руху. Після обрання М. Гориня головою УРП він офіційно відмовився від посади в НРУ, а І. Драч самоусунувся від виконання обов'язків співголови організації [357; 708; 1299], хоча протистояння негативно позначилося на його іміджі та популярності й чисельності Руху. Адже проти В. Чорновола і НРУ його опоненти з національно-демократичного середовища спільно з Л. Кравчуком розгорнули кампанію дискредитації [1022; 1112; 1153; 1479]. Крім того, в регіональних

організаціях Руху були спровоковані конфліктні ситуації [91, арк. 19–20; 849; 1057].

Деструктивні дії щодо організаційної єдності Руху, разом із погіршенням соціально-економічної ситуації в країні та об'єктивним процесом розпаду широкої народнофронтівської організації призвели до зменшення політичної ваги Народного Руху в українській політиці. В організації залишилося близько 50 тисяч фіксованих членів. Проте, переживши природний процес відтоку членів та скорочення соціальної бази, Рух залишився дієвою політичною організацією [579, с. 91; 726; 1265].

Із стабілізацією дієздатності НРУ В. Чорновіл розпочав кампанію пресингу влади заради прискорення політичних і економічних реформ у країні. З його ініціативи Рух 20 червня 1992 р. видав заяву про перехід в опозицію як єдино правильне рішення в ситуації економічного занепаду, погіршення добробуту народу і посилення негативного ставлення до ідеї незалежності [85, арк. 16зв]. Невдовзі В. Чорновіл оголосив програму дій НРУ, основними пунктами якої були відставка уряду та перевибори Верховної Ради [1364].

Вдалося сформувати коаліцію партій і громадських організацій, які домоглися зміни уряду [638; 774; 932]. Добитися перевиборів Верховної Ради виявилось складніше, оскільки не вдалося зібрати необхідної кількості підписів громадян за проведення референдуму про розпуск парламенту.

На дії опозиції влада відповіла контрзаходами, спрямованими на поглиблення розколу демократичних сил, посилення дискредитації НРУ та В. Чорновола. На початку серпня 1992 р. утворено пропрезидентський блок політичних і громадських організацій, своєрідний антирух – Конгрес національно-демократичних сил. Його установчі збори відбулися під гаслом протистояння з В. Чорноволом [595]. Леонід Кравчук учергове покритикував В'ячеслава Чорновола на прес-конференції перед днем першої річниці незалежності України [1153] і на Всесвітньому форумі українців наприкінці серпня 1992 р. Звинувативши В. Чорновола у «вожакізмі», розколі Руху, дезінтеграції демократичних сил, у тому, що «виявився непридатним як

будівник, б'ючи по владі, приносить у жертву незалежність України», Л. Кравчук заявив, що В. Чорновіл «сьогодні уже шкодить Україні» [89, арк. 10–15].

Черговим масштабним дезінформаційним випадом проти В. Чорновола було поширення у багатьох регіонах неправдивої інформації про те, що начебто В. Чорновіл з метою економії бюджету країни виступає за ліквідацію пенсій та відправлення пенсіонерів на утримання дітей [86, арк. 68].

Нові дезінформаційні випадки проти В. Чорновола справили цілком протилежний ефект, аніж той, якого очікувала влада, – змусили багатьох задуматися щодо об'єктивності їхнього ставлення до В. Чорновола та його поглядів на події в країні й національно-демократичному таборі [925, с. 14; 1269, с. 8; 1284]. Зміну ставлення громадськості до В. Чорновола фіксували соціологічні дослідження. Він упродовж 1992 року перебував на другому місці після Президента у рейтингові підтримки населенням українських політичних діячів. Завдяки активній боротьбі за відставку уряду В. Фокіна та організації опозиційних сил для збору підписів щодо дострокового розпуску Верховної Ради рейтинг В. Чорновола зріс і за одними із соціологічних даних суттєво наблизився до першої сходинки: в нього 2,44 бала, а у Кравчука – 2,74 бала підтримки за п'ятибальною шкалою [652]. Розглядаючи динаміку змін лідерів українського політикуму спостерігаємо поступовий спад популярності Президента Кравчука впродовж 1992 р., натомість у В. Чорновола, навпаки, підтримка серед населення у певний період суттєво зростала [652].

Важливою подією для Руху в 1992 р. було проведення IV Всеукраїнських зборів НРУ, що відбулися 6 грудня [838]. Основними питаннями порядку денного цих зборів було затвердження програми державотворення та внесення змін у Статут організації з огляду на прийнятий Верховною Радою Закон про організації громадян в Україні. Згідно з його вимогами на з'їзді потрібно було визначитися: стати партією чи громадською організацією. Закон виявився своєрідною спробою вивести Рух із політичного життя країни, оскільки лише партії отримали право висувати кандидатів на виборах тощо [998, с. 52,59–62;

1259, с. 84]. У керівництві та низових структурах Руху розмови з приводу впливу майбутнього закону на Рух тривали ще перед III зборами та впродовж 1992 р [84, арк. 43, 66].

Позиція В. Чорновола щодо організаційного майбутнього не змінилась у прагненні залишити Рух широкою політичною організацією партійного взірця з членами і симпатиками. Зважаючи на те, що з правового погляду НРУ не міг зберегти статус громадсько-політичної організації і надалі бути активним учасником політичного життя країни, В. Чорновіл погодився внести зміни в Статут, щоб він відповідав вимогам закону щодо партій. Ці зміни В. Чорновіл трактував як чисто формальні, такі, що кардинально не змінять організаційної структури Руху, лише забезпечать визнання Мін'юстом НРУ партією, тобто учасником виборчого процесу [395, с. 230; 893].

Обговоривши різне бачення розвитку НРУ [87, арк. 65], делегати збору зійшлися на означенні Руху «незалежною масовою громадсько-політичною організацією НРУ», але з набуттям рис партії. В реорганізованому Русі не могло бути асоційованих членів, поряд з фіксованим членством запроваджено статус прихильників НРУ, які мали право дорадчого голосу на зборах. За інформацією мандатної комісії, Рух нараховував 50 400 фіксованих членів та понад 2 млн. прихильників [395, с. 86]. Збори також скасували інститут співголів, обравши єдиним головою НРУ В. Чорновола, за якого проголосувало 423 делегати при 8 проти [395, с. 229].

IV Великий збір ознаменував завершення народнофронтівського періоду існування Народного Руху, засвідчив збереження його організаційної єдності й фактично перетворив на політичну партію. Підсумовуючи результати збору, одеський історик Г. Гончарук зазначив: «Рух знайшов єдино правильний шлях згуртування залишків рухівських кадрів, здатних продовжувати боротьбу за владу, за долю України. З'їзд забезпечив на складному повороті історії Руху спадкоємність його кращих традицій» [705, с. 210]. Із думкою Г. Гончарука погоджуються й інші дослідники історії НРУ [1517, с. 42].

Під час перереєстрації Статуту НРУ виникло майже двомісячне зволікання, пов'язане з намаганням влади використати створення псевдоруху проти НРУ [90, арк. 3; 731; 893]. Проблема зникла після розмови В. Чорновола з Президентом України Л. Кравчуком, адже під час зустрічі В. Чорновіл зазначив, що витіснення НРУ на нелегальне становище призведе до політичного скандалу в українському суспільстві [90, арк. 4]. Вже 1 лютого 1993 р. було вироблено Свідоцтво про перереєстрацію Статуту Руху в новому форматі – як політичної партії [90, арк. 1–2]. Отримавши його, В. Чорновіл укотре заявив, що вони хотіли зберегти НРУ широкою політичною організацією, але змушені були до вимог закону зареєструвати його як партію, щоб дієво впливати на процес українського державотворення [891]. Тобто керівники Руху ще деякий час намагалися задекларувати збереження статусу Народного Руху як масової громадсько-політичної організації.

Отже, завдяки зусиллям В. Чорновола та інших діячів вдалося подолати спротив влади, налагодити конструктивну співпрацю з поміркованими діячами та об'єднати українські національні сили в потужну масову організацію, якою став Народний Рух України, діяльність котрого прискорила відновлення незалежності Української держави. Після утворення Руху В. Чорновіл продовжив брати активну участь у роботі та організаційному структуруванні НРУ. За його активної участі НРУ перетворився з громадсько-політичної організації на політичну партію, що забезпечило збереження його як помітної політичної сили в суспільно-політичному житті України в 1990-х рр.

4.3. Лідер Народного Руху України.

На момент ухвалення на IV Всеукраїнських зборах рішення про перетворення НРУ з громадсько-політичної організації на політичну партію Рух не мав усіх необхідних ознак структурованої партійної організації. Зокрема, чіткої структури управління, виконавчої дисципліни, дієвого інформаційно-пропагандистського забезпечення, системи підготовки різних категорій активу тощо [825, с. 167–168; 1079, с. 62]. Заявлені на попередньому зборі плани з реорганізації Руху виявились заблокованими внаслідок протидії їхній реалізації з боку попередніх лідерів НРУ, які продовжували його очолювати як співголови. В нових умовах, витворених постановами IV зборі, що означили завершення дев'ятимісячного періоду конфліктів у керівництві за контроль над Рухом, обраний на зборі головою НРУ В. Чорновіл отримав можливість приступити до реалізації в повному обсязі проголошених на попередньому зборі ініціатив.

Ще на посаді співголови він спрямував діяльність на розв'язання проблеми відірваності керівництва Руху від низових осередків. Для цього почав регулярно відвідувати осередки НРУ в різних регіонах України, допомагав активістам, безпосередньо отримував інформацію про становище на місцях. До IV з'їзду В. Чорновіл побував у всіх областях, а в деяких двічі, а то й тричі. Скерував у крайові та районні організації членів Центрального проводу, працівників різних відділів Секретаріату Руху. Зокрема, всіх членів Центрального проводу було закріплено як кураторів за різними областями [1224], а згодом за крайовими організаціями закріпили і депутатів Верховної Ради України – членів фракції НРУ [216]. В'ячеслав Чорновіл вважав, що доля української незалежності та демократії вирішується не стільки в київському центрі, скільки в кожному конкретному місті, селі, районі [394, с. 136]. Тому потрібно було рішуче посилити низові організації, наростити їхній фінансовий та організаційно-пропагандистський потенціал, щоб вони у соціально-економічних та політичних умовах 1990-х рр. залишалися надійною основою

Руху, ефективно протидіяли популізму лівих, сприяли становленню дієвого громадського суспільства, розгортали процес українського національного державотворення.

Допомогти діяльності рухівських низових організацій і взагалі партійній організації мали пресові органи НРУ. Тому на третьому і четвертих зборах Руху було намічено завдання створити потужну мережу рухівської преси з повноцінним друкованим органом партії, а також посилити вплив Руху на основні засоби масової інформації, що виходили в державі [394, с. 137]. Впродовж наступних років В. Чорновіл усупереч фінансовим, кадровим, матеріальним проблемам зумів розбудувати інформаційно-пресову мережу з кількох десятків пресових видань.

Окреслив В. Чорновіл перед організацією ще на III з'їзді завдання впорядкувати і визначити ієрархію керівних органів Руху, відновити його організаційну вертикаль, забезпечити взаємний зворотний зв'язок за всією вертикаллю, позбутись псевдоелітарності в керівній верхівці НРУ [268; 394, с. 137]. Тому на IV зборі було розпочато тривалий процес реорганізації керівних органів Руху, в результаті якого вони були зведені до розширеного Центрального проводу, Президії Центрального проводу, а також нової конфігурації структурних підрозділів Секретаріату НРУ [252; 253]. Передбачали, що зміни приведуть до усунення громіздкого апарату управління і зроблять керівні органи ефективнішими.

Для розв'язання проблем в організаційній роботі партії, крім удосконалення організаційної вертикалі, почали розроблення методичних рекомендацій щодо праці структур Руху з урахуванням рівня та місцевості; запровадження єдиної системи діловодства й звітності; налагодження системи інформаційних зв'язків і системи пошуку та добору кадрів для виконавчих структур Руху [241; 270; 456].

Досягти запланованого для В. Чорновола і нового керівництва було важко, зважаючи на те, що в членів Руху з попереднього періоду існування Руху як громадської організації виробився своєрідний стиль роботи, який мало

вкладався в рамки партійної праці та дисципліни [274; 1400, с. 8]. Створення організаційно структурованої, чисельної та ефективно діючої партії ускладнювали відсутність належного фінансування й специфічні умови, в яких перебували опозиційні партії, незалежно від рівня їхньої віддаленості від влади. У таких обставинах НРУ, за часів керівництва В. Чорновола і навіть після нього, не вдалося реалізувати всіх намічених завдань в організаційній роботі та досягнути високого результату діяльності.

Особливу увагу В. Чорновіл та керівництво партії приділяли кадровому питанню, що залишалося проблемним для Руху з часу створення. В період існування СРСР, як зазначав голова Секретаріату НРУ в 1990–1992 рр. В. Бурлаков, спеціалісти взагалі остерігалися погоджуватися на штатну роботу в Русі, а коли вдавалося когось знайти, то це часто виявлялася людина не найвищих здібностей, але й таких осіб було мало [394, с. 47]. Тому тут працювали переважно ентузіасти, а це позначалося на якості роботи. Не вдавалося вийти на належний кадровий рівень і після здобуття незалежності України та перетворення Руху на партію.

У виступах на всеукраїнських з'їздах та конференціях НРУ В. Чорновіл і інші керівники Руху неодноразово порушували кадрові питання. Відзначали «кадровий голод» як у центральному апараті, так і на місцях [396, с. 16; 410, с. 25; 781, с. 30]. З огляду на опозиційність партії, відсутність належного фінансування, а відповідно – належної оплати праці, в Русі й надалі було не багато професіоналів. Окрім того, керівництво різних організаційних рівнів не завжди займалося системною роботою з пошуку необхідних спеціалістів.

При вирішенні кадрових питань В. Чорновіл допускав чи не найбільше прорахунків. Це зауважували як його соратники, так і він сам [501, с. 278; 685; 779; 1229, с. 10]. В'ячеслав Чорновіл міг ігнорувати певні аспекти, навіть негативну інформацію про якусь людину, її недоліки і промахи – з переконань, що кожному необхідно давати шанс на виправлення, при цьому випускаючи з уваги важливість чіткого аналізу дій своїх підлеглих. Із цього випливає, що помилки В. Чорновола в кадровій політиці (що він визнавав) [1375, с. 586]

також ускладнювали ситуацію в НРУ, оскільки різні відповідальні посади могли обіймати люди, які не були зацікавлені у розвитку партії, а інші з необ'єктивних причин могли бути усунуті з Руху.

Зважаючи на умови, в яких доводилося діяти НРУ, а також розпорошеність національно-демократичних сил, фактично не було можливості проводити селекцію, ретельний добір кадрів. Потрібно також врахувати, що частина рухівців важко пристосовувалася до нових завдань, котрі виникли після 1991 р. Для цих людей характерними були низька виконавча дисципліна, невміння систематично, поступово працювати над вирішенням довготермінових питань, нестача досвіду та вміння вести партійну роботу [951, с. 192–193].

Вирішувати кадрове питання в НРУ намагалися різними заходами. З 1993 р. на оплачені посади було переведено голів та керівників управ крайових організацій, у межах можливого збільшували зарплату працівникам апарату Руху, підсилювали центральний апарат НРУ професіоналами-рухівцями з регіонів. Формували банк даних про членство, симпатиків та інших.

Після початку реорганізації НРУ в політичну партію звернули увагу на те, що раніше у Русі не було структур, які б займалися роботою з підготовки власних кадрів. В. Чорновіл з цього приводу зазначив, що «добір і виховання кадрів для майбутнього переобрання влади (а ми як політична організація ідемо до влади) – чи не найперше завдання Руху» [395, с. 18]. Тому з ініціативи В. Чорновола для систематичної підготовки кадрів створили Навчально-дослідний (згодом Дослідно-навчальний центр «Демократичні ініціативи») [1223, с. 37] під керівництвом С. Одарича [264; 395, с. 221].

Упродовж двох років Центр провів ряд всеукраїнських і регіональних науково-практичних і навчально-методичних конференцій та семінарів, у яких брали участь не лише члени Руху, а й представники інших партій та організацій. Усього в семінарах взяли участь майже 500 слухачів [225].

Після відходу С. Одарича з НРУ було вирішено започаткувати нову структуру, яка б забезпечувала підготовку кадрів для Руху та інших партій і

організацій. У 1995 р. створено Інститут державності і демократії на чолі з І. Лозовим [464, с. 41; 666]. Інститут продовжив проводити семінари і наради для керівництва різних ланок рухівських організацій та його активу. Особливу увагу в роботі нової структури було звернуто на підготовку молодих активістів і прихильників партії.

Як зазначав В. Чорновіл, упродовж трьох років Інститут державності та демократії провів одинадцять навчальних курсів для активістів Руху й інших демократичних партій і організацій [1367]. Лише на початку 1997 р. було проведено три таких курси за участю 51 слухача [226]. Планували провести у 1997 р. ще десять навчальних курсів, щоб мати підготовлені кадри для участі в парламентській виборчій кампанії 1998 р. За словами І. Лозового, Інститут був спроможний підготувати протягом року до тисячі осіб [999].

Незважаючи на значну вартість рухівської кадрової програми, В. Чорновіл завжди намагався знайти кошти на її проведення. Впливає, що завдяки старанням лідера партії НРУ був чи не єдиною партією, яка проводила такі широкомасштабні заходи з підготовки власних кадрів, спроможних брати участь у партійній діяльності та розбудові Української держави.

У контексті обміну досвідом, підвищення рівня кваліфікації кадрів, залучення членства і здобуття симпатиків НРУ проводив «круглі столи», наукові конференції, семінари, консультації з питань науки, освіти, етнополітики, приватизації, земельної реформи, місцевого самоврядування як в Києві, так і в інших областях. У багатьох із цих заходів брав участь та виступав з доповідями В. Чорновіл [217]. Він схвально сприйняв проведення в Одесі науково-практичної конференції «Народний Рух України. Місце в історії та політиці», й допоміг у публікації матеріалів цієї конференції [94, арк. 45; 705, с. 261].

За сприяння НРУ в Тернополі був створений Інститут відродження України, який очолив член Великої ради Руху І. Герета. Завданням інституту було здійснювати наукові дослідження, друкувати наукові й науково-популярні видання, проводити наукові конференції.

Під час перетворення НРУ з громадсько-політичної організації на партію було вирішено, за твердженням В. Чорновола, увести трирівневе членство, щоб не втратити масовості Руху [624, с. 104]. Це: члени партії, які не перебувають в інших політичних організаціях, прихильники Руху та колективні або асоційовані члени. Зрозуміло, що чисельність Руху-партії поступалася Руху-громадській організації, однак це було закономірним явищем для такого роду перетворень, враховуючи мету і завдання Руху-громадської організації, склад його членства та суспільно-політичні умови існування. Один з керівників Руху-громадської організації М. Поровський закидав В. Чорноволу, що його діяльність з партизації НРУ призвела до зменшення чисельності Руху в п'ять разів [1111, с. 14]. Останній зазначав, що тоді афішували ще більшу цифру спаду кількості членства Руху – в дванадцять разів [1311]. Проте В. Чорновіл відкидав звинувачення у дезорганізації Руху, заявляючи, що до III Всеукраїнського збору не вели фіксованого обліку членів НРУ, а заявлена на II з'їзді Руху цифра 633 тис. осіб була чисто умовною. За даними обкомів КПУ, на серпень 1990 р. НРУ нараховував 110 тис. осіб [536, с. 48]. Кількість членів крайових організацій визначали, враховуючи приблизну кількість учасників рухівських масових заходів – мітингів, живих ланцюгів, зборів, підписних кампаній або одноразового перепису учасників таких заходів [780, с. 14]. Тільки після III зборів відбувся дійсний облік членів Руху, яким видали членські квитки. На початок IV Всеукраїнських зборів таких виявилось понад п'ятдесят тисяч, а з уточненням від тих організацій, які до зборів не закінчили перереєстрацію, – 52275 [780, с. 14]. Кількість членів НРУ дещо змінилася до V зборів, на момент проведення якого в Русі нараховувалося 51123 фіксованих членів і було понад два мільйони прихильників [824, с. 77].

В'ячеслав Чорновіл був задоволений із того, що вдалося зберегти НРУ як організовану структуру, утримати його актив від розпорошення по різних партіях. Проте позитивні результати трансформації Руху не призвели до запаморочення від успіхів у голови партії. Не перебільшуючи дієздатності НРУ, В. Чорновіл хотів, щоб організація була масовішою, але розумів, що в

тогочасних суспільно-політичних та економічних умовах, у час посилення суспільної апатії до громадсько-політичної діяльності це було надважким завданням. Він уже на IV Всеукраїнську з'їзді НРУ заявив про недостатність для широкої політичної кампанії наявної кількості членів і прихильників Руху в найгустіше населених областях України [395, с. 18]. І на наступних з'їздах продовжував закликати керівників місцевих організацій звертати особливу увагу на збільшення чисельності партії [284; 1437].

Проте чисельність НРУ не вдалося збільшити, навпаки, вона зменшувалася. Враховуючи квотний принцип делегування представників на IX Всеукраїнський збір НРУ (1 делегат від 60 членів), на кінець 1998 р. чисельність партії мала нараховувати близько 47 тис. осіб [882, с. 13, 16]. Однак за станом на 1998 р. Руху не вдалося створити широкої мережі партійних осередків. У партії відчувалася недостатність членства не лише у південних та східних регіонах України, а й у селах.

Підсумовуючи питання рухівських кадрів, варто зазначити, що кадровий керівний склад Центрального проводу і крайових організацій становили люди, які творили Рух у жорстокому протистоянні з комуністичною владою, активно пропагували ідеї державності, мали депутатські мандати, досвід організаційної, пропагандистської та ідеологічної роботи. Чимало з них – представники інтелігенції – були активними у політичному житті, співпрацювали з редакціями друкованих та інших ЗМІ. Це був інтелектуальний і моральний ресурс партії, який певним чином компенсував слабку технологічність партійної діяльності, нестачу коштів на утримання структур, на проведення масштабних й фінансово затратних пропагандистських акцій. Рух залишався чи не єдиною масовою неоліархічною партією, належність до якої не мала виразних фінансово-матеріальних мотивацій [1516].

Великий вплив на існування та дієздатність НРУ мало фінансове питання, вирішення якого потребувало значних зусиль як В. Чорновола, так і голови Секретаріату Руху. До III Всеукраїнських зборів значне фінансування і матеріально-технічне забезпечення організації надходило від української

діаспори. Після того, як делегати III збору обрали курс на трансформацію НРУ в політичну партію, фінансове забезпечення з діаспори фактично припинилося, набравши форм поодиноких незначних пожертв. Ускладнив ситуацію для НРУ прийнятий Верховною Радою України Закон про громадські об'єднання, яким партіям заборонено займатися підприємницькою діяльністю. Одночасно було також заборонено отримувати будь-яку фінансову і матеріальну допомогу від закордонних державних структур.

На відміну від багатьох інших держав, законом не було передбачено державної допомоги політичним і громадським організаціям, чого особливо потребували ці структури в період свого становлення для забезпечення розвитку в Україні громадянського суспільства [967, с. 54; 1162, с. 61]. Депутат Верховної Ради України I–III скликань І. Коліушко вважає, що неприйняття у законі 1992 р. системи державного фінансування політичних партій призвело до того, що партії «... фактично були позбавлені повноцінних і легальних джерел фінансування. Адже за тієї економічної ситуації, в якій перебувала Україна тоді..., немає, звісно, підстав сподіватися на те, що шляхом добровільних пожертвувань як громадських, так і фізичних осіб можна зібрати достатні кошти для легального фінансування» [1141, с. 62].

У цій складній ситуації із забезпеченням фінансування НРУ В. Чорновіл та керівники Секретаріату Руху зуміли налагодити надходження в Рух коштів від підприємців [686; 1045; 1170]. Для підприємців, як зазначав В. Чорновіл, робити капіталовкладення в Рух вигідно, адже НРУ спрямовує свою діяльність на формування суспільства «матеріально незалежних і тому політично вільних громадян» [1381]. Рух є тією організацією, через політичну діяльність якої можна добиватися від виконавчих і законодавчих структур вирішення питань української національної економіки.

Стратегія залучення для Руху фінансової підтримки дала результати, хоча й спричинила конфліктні ситуації, пов'язані з приходом до Руху людей бізнесу, які прагнули використати партію у власних інтересах [585]. За свідченням експертів, Рух виявився спроможним утримувати апарат партії і вести

щомісячну видавничу діяльність із щомісячними видатками на 1995 р. 30 тис. доларів [714]. Виходила друком прорухівська газета «Час-Тіме», видання якої особисто забезпечував голова Руху. Газета була збитковою для НРУ, оскільки видатки на один номер становили 5 тис. гривень, при 2 тис. гривень прибутку [1081]. Враховуючи, що Рух мав близько 40 власних друкованих видань, – сумарні витрати на їхній друк дорівнювали 30 417 грн. на місяць або 365 004 грн. на рік за станом на 1995 р [215]. На самофінансуванні перебувала низка крайових організацій, серед яких доволі потужну матеріальну та фінансову базу мали Житомирська, Рівненська і Тернопільська організації [1375, с. 441]. За всіх цих витрат Рух виявився спроможним потратити на парламентську виборчу кампанію 1998 р. близько 3 мільйонів гривень [886].

Зазначені кошти партії вдалося зібрати з внутрішньоукраїнських джерел, адже підтримка з боку української діаспори від 1992 р. залишалася незначною. Не отримував Рух фінансової підтримки й від іноземних організацій, за винятком часткової оплати семінарів і навчальних програм, хоча питання закордонної фінансової допомоги НРУ неодноразово ставало предметом постійних спекуляцій з боку політичних противників цієї організації. Варто зазначити, що наявних фінансових і матеріальних ресурсів не вистачало для розгортання широкої пропагандистської та організаційної діяльності в масах [1522, с. 95].

Незважаючи на тривалий період перебування в опозиції, відсутність стабільного фінансування, складну соціально-економічну та політичну ситуацію в країні, В. Чорноволу вдавалося утримати рухівський потенціал, стабілізувати внутрішньопартійну ситуацію та організаційно посилювати партію [1188; 1225, с. 305]. Дмитро Павличко наголосив, що «В'ячеслав Чорновіл утримав і зміцнив НРУ як партію, організував фракцію Руху в парламенті» [1063; 1280]. На думку Б. Харахаша, завдяки трансформації Руху в партію В. Чорновіл «надав організації повторного життєвого циклу» [1289, с. 4], хоча поступ НРУ до структурованої політичної організації був тривалим і складним.

На V зборі було лише остаточно усунуто формальну невизначеність стосовно того, є Рух партією чи ні, однак НРУ надалі продовжував залишатися партією відкритого типу, за висловлюванням В. Чорновола, – федерацією крайових організацій, зі слабкою виконавчою дисципліною. Тому впродовж усього часу керування В. Чорновола Рухом тривала діяльність, спрямована на посилення внутрішньопартійної дисципліни та вдосконалення управлінських і аналітичних структур організації. Відповідно поступово формувалася партійний апарат, створювалися повноцінні крайові організації, що уможливило початок потужної передвиборної кампанії 1994 р., а на парламентських виборах 1998 р. дало змогу отримати другий результат.

Упродовж 1990 р. Рух продовжував залишатися безперечним лідером антикомуністичних національно-демократичних процесів у державі. На переконання Л. Кравчука Рух був і на 1999 р. залишався «партією, яка не дозволяє ворожим силам в Україні та за її межами знищити нашу державу» [908]. Хоч як «пророчили» опоненти, Рух-партія під час головування В. Чорновола в небуття не пішов, навпаки, він перетворивсь у провідну правоцентристську силу [687; 934; 944, с. 64; 1199]. В партію, здатну подолати 4 % виборчий бар'єр у переважній більшості областей України. Успішна діяльність В. Чорновола з перетворення НРУ на партію змусила свого часу відомого політолога В. Кулика визнати, що перетворення НРУ на провідну опозиційну партію є великою заслугою В. Чорновола, «перспективи якого на чолі Руху я спершу оцінював досить песимістично» [939, с. 29]. Залишалися також ті, які продовжували заперечували слухність ідеї В. Чорновола щодо перетворення Руху на партію, вважаючи, що Рух-громадська організація зміг би зробити набагато більше, ніж Рух-партія [683].

Із-поміж інших партій НРУ був характерний великим та дієвим управлінським апаратом і значною кількістю членів. За чисельністю Рух перебував на другому місці після КПУ, яка нараховувала близько 92 тис. (за іншими даними – 120 тис. осіб) [1278, с. 48]. Матеріали Міністерства статистики свідчать, що найбільшими за кількістю членів партіями після НРУ і

КПУ на початку 1997 р. були Селянська партія України (СелПУ) – 16,4 тис., Соціалістична партія України (СПУ) – 12,6 тис., УРП – 12,7 тис., ХДПУ – 11,8 тис., Конгрес українських націоналістів (КУН) – 10, 4 тис., ДемПУ – 4,1 тис., Українська консервативна республіканська партія – 2,2 тис., Українська християнсько-демократична партія – 0,8 тис [1212, с. 486].

Важливу роль для політичних партій відіграє, як відомо, ідеологія – система суспільно-політичних цінностей, що дає змогу використовувати їх як критерії окреслення цілей та вибору шляху їхнього досягнення. Ідеологія не дозволяє партії заради тимчасового успіху відмовитися від досягнення стратегічних завдань [1300, с. 2]. На основі ідеології партії виробляють програму, в якій сконцентровані й узагальнені з проекцією на майбутнє у певну послідовну цілісність висловлювані в суспільстві ідеї та погляди. Досвід демократичних країн свідчить, що механізм політичної відповідальності формують насамперед партії, створені на ідеологічних засадах [1037, с. 45].

На момент обрання В. Чорновола головою НРУ організація вже пройшла період негативного ставлення до поняття «ідеологія» як рудименту тоталітарного минулого. В Русі викристалізувалася своя система цінностей та пріоритетів, ідейної чіткості якій надала ідеологічна криза 1992 р., пов'язана зі спробою деяких членів львівської організації кардинально переглянути програмні засади НРУ. Провідну роль серед них відігравав В. Мороз, який запропонував гасло: після референдуму демократія себе вичерпала, Рух має переходити на націоналістичні засади [374; 716; 1304]. В інтерпретації В. Мороза НРУ потрібно було відмовитися від виважених методів роботи, замінивши їх радикальними вчинками, обумовленими відповідною риторикою. Проте аргументовано розробленої задекларованої «націоналістичної платформи» він так і не запропонував. Гостроти ідейній дискусії додали конфліктні ситуації в низці рухівських організацій.

Проблеми змусили рухівське керівництво й актив проаналізувати власну ідейну базу та визначити, яке ідеологічне обличчя партії прийнятне для сприйняття як на заході, так і на сході України. Певні аспекти ідейних основ

НРУ були внесені у сформовану в 1992 р. Концепцію державотворення в Україні [761, с. 503].

Значний внесок у витворення рухівської ідеології зробив В. Чорновіл. Він, за словами одного з провідних членів НРУ Ю. Ключковського, був «особистістю з усталеним системним світоглядом, яка активно використовувала цей світогляд для здійснення своєї функції ідейного провідника. Особливість В'ячеслава Чорновола полягала в тому, що він формував світогляд та ідеологію тих, хто був навколо нього. Саме тому можемо з повною відповідальністю сказати, що ідеологію Народного Руху України сформував В'ячеслав Чорновіл» [1515, с. 69]. Він упродовж усього часу керівництва партією намагавсь утримувати чіткий ідеологічний курс НРУ.

Як прихильник ідеї створення партії, котра об'єднувала б в своїх лавах представників заходу і сходу України, В. Чорновіл заявляв про Рух як про правоцентристську політичну організацію [645; 780, с. 12; 870; 1096]. Наголошував на її національно-демократичному спрямуванні, вважаючи націонал-демократизм суттю ідеології Руху [396, с. 16; 599; 780, с. 27; 1379]. За його словами, попри певну невизначеність перших програмових документів Руху (зважаючи на тодішній суспільно-політичний час), Рух від свого заснування перебував на позиціях національної демократії, тобто виступав за українську державність, за національне відродження, за широкі політичні й економічні реформи суспільства в ім'я розквіту України.

Під час виступу на VI зборі НРУ В. Чорновіл, розглядаючи питання нової редакції Програми НРУ, наголосив, що у ній зроблена спроба чіткіше визначити саме поняття національної демократії як ідеології, котра синтезує основні цінності консерватизму, лібералізму і соціальної демократії з метою становлення національної демократичної держави європейського типу [396, с. 9]. Одночасно він зазначав, що НРУ сповідує і продовжує традиції національної демократії, котрі започаткував як політичну течію І. Франко.

На переконання В. Чорновола, обидві ідеологічні складові поняття «національна демократія» є абсолютно невід'ємні. Оскільки в українських

умовах націотворення, детермінованих денационалізованою владою не можна було зосереджуватися лише на становленні демократії, як і формувати національну спільноту без демократичної форми організації влади в Українській державі. З урахуванням цього, в період становлення незалежної України Рух мав сприяти вирішенню низки нагальних завдань: деколонізації, відродженню і формуванню української політичної нації, подоланню наслідків тоталітарного режиму, формуванню структур громадського суспільства, демонополізації економіки.

Дослідник Б. Максимець визначив українську національну демократію як ідеологію, в основі котрої – ідея розбудови України як національної держави з українськими історико-культурними ознаками та демократичною політичною системою [985, с. 439]. Стосовно синтезуючого характеру ідеології національної-демократії з ним погодився дослідник національно-демократичного руху О. Пилипенко, який зазначив, що національна демократія є синтезом цінностей: консерватизму (ідея національної держави і національної величі), ліберальних (ідея громадянського суспільства й правової держави, прав особи) і соціал-демократії (ідея рівності умов) [1553, с. 5].

Основні ідейні засади Руху деталізувались у його Програмі, в якій ішлося про гуманітарну й молодіжну політику, забезпечення системи охорони здоров'я, національну безпеку, міжнародні відносини, а також про економічні та соціальні питання.

Зважаючи на недостатньо розробленість соціально-економічних аспектів рухівської програми, з приходом В. Чорновола до керівництва НРУ значно активізувалася робота з їхнього розширення і поглиблення [1547, с. 92, 144]. Соціально-економічні питання розглянуто в таких рухівських документах, як «Концепція державотворення в Україні», «Програма боротьби з бідністю», передвиборчих програмах 1994 та 1998 рр. тощо [344; 421].

Аналізуючи програмні засади НРУ, потрібно дослідити позицію партії стосовно влади, що безпосередньо сформував В. Чорновіл на III зборах Руху. Проголошена на Зборах теза про конструктивну (вибіркову) опозицію до влади

залишилася незмінною впродовж усього періоду головування В. Чорновола в Русі. На формування ставлення до влади впливали особливості суспільно-політичної ситуації в Україні.

Враховуючи політично неструктуроване суспільство, в якому править безпартійна «партія влади», і наявну загрозу втрати незалежності, для Руху складно було визначити серед владних гілок об'єкт традиційної опозиції. Відповідно, В. Чорновіл зауважував, що опозиція Руху не є типовою, бо протистоїть йому не реальна партія, яка перебуває при владі, а т. зв. «партія влади, партія номенклатури, тому політична лінія НРУ мала бути опозиційною до посткомуністичної номенклатурної системи влади [450]. До тих, хто, дбаючи передусім про свою користь, гальмує економічні реформи, сприяє зростанню кримінальних структур, розкраданню національних багатств, катастрофічному зубожінню населення, ігнорує національні інтереси України. До тієї номенклатури, яка будувала неукраїнську Україну, і таке керування державою могло призвести якщо не до втрати незалежності, то до перетворення держави на політичного й економічного сателіта, на країну третього світу.

У контексті конструктивної опозиції партії до влади було зазначено, що Рух підтримуватиме ті дії будь-яких владних структур у центрі та в областях, котрі не розходяться з засадами НРУ та відповідають інтересам України. Дії, що суперечать принципам Руху і шкодять державі, мали бути рішуче засуджені. Відповідно керівництву НРУ доводилось обирати оптимальну лінію, щоб не прислужитись антидержавним силам, – підштовхуючи до них своїм опозиційним ставленням владу, а також, щоб не стати об'єктом звинувачень у пристосовницькому курсі щодо влади з боку суспільства.

До контактів з владою В. Чорновола також підштовхували члени Руху, які були зацікавлені в отриманні посад у владних органах або певних преференцій у своїй підприємницькій діяльності.

Конструктивну опозицію НРУ до влади неодноразово критикували як політики, журналісти, громадськість, так і члени партії. Рух звинувачували в угодовстві з владою, агентурній праці на користь влади у національно-

демократичних силах, «тіні влади», «відсутності чіткої політичної лінії», «відсутності партійної позиції», в тому, що намагається набути «найзручнішої, найнадійнішої та найприємнішої форми «опозиції» тощо [1055; 1140; 1254, с. 73; 1430, с. 25].

Частина аналітиків вважали доцільним курс, що обрала партія, оскільки в тодішніх складних суспільно-політичних умовах Рух займав ту нішу, яку мала займати солідна правоцентристська партія, активно протидіючи лівим та підтримуючи курс реформ (інколи справжніх, інколи не зовсім). Не всі сприймали вислови, що «колишній «зеківський генерал» став «хлопчиком на побігеньках дій вулиці Банкової» [673, с. 117; 1193, с. 60; 1308]. В заслугу В. Чорноволу зараховували наявність у Руху власної позиції, яку не змогли підлаштувати під себе ні Л. Кравчук, ні Л. Кучма. Зокрема, колишній член Прогресивно-соціалістичної партії, зазначаючи прогнозованість Н. Вітренко і В. Марченка щодо Л. Кучми, про В. Чорновола сказала, що він міг у будь-яку хвилину відвернутися від нього [1235]. В'ячеслава Чорновола вважали за людину, котра завжди мала вплив на владу, в тому числі на Л. Кучму, який дослухався до В. Чорновола [916]. Під впливом правих сил, у тому числі, можливо, чи не найвагомніше під тиском В. Чорновола, Президент Л. Кучма змінював свою позицію з багатьох важливих питань. Зокрема щодо недоцільності впровадження другої державної російської мови, безпідставності твердження про національну ідею, яка нібито не спрацювала, стосовно корекції зовнішньополітичної діяльності тощо [953, с. 48; 1062; 1211, с. 54; 1415].

Доволі вдалою В. Чорновіл вважав позицію «конструктивної опозиції» щодо влади, яка давала змогу Рухові у 1990-х рр. захищати українську національну ідею. Завдяки цій оптимальній тактиці в тих суспільно-політичних умовах ні певною мірою Л. Кравчука, ні особливо Л. Кучму НРУ не підштовхував до тісніших контактів з лівими. В Україні, за висловом В. Чорновола, незважаючи на ймовірність, не відбулася «білорусизація України» [1042]. Практично одночасно з Л. Кучмою до влади в Білорусі прийшов О. Лукашенко, який на президентських виборах використовував

подібні гасла, що й Л. Кучма. Білоруські національні демократи, які перебували в опозиції і до попередньої влади, стали у різку опозицію до О. Лукашенка, натомість Рух перейшов у конструктивну опозицію до Л. Кучми. Наслідки виявилися кардинально іншими. С. Грабовський наголосив: «Важко сказати, що було б зараз в Україні, якби Народний Рух у середині 90-х років посів різко антипрезидентські позиції» [715]. Під час міжнародного симпозіуму «Посткомунізм у колишньому Радянському Союзі: причини і наслідки» один з білоруських національно-демократичних діячів В. Вячорка піддав сумніву доцільність переходу Білоруського народного фронту в повну опозицію до білоруської влади [1366]. Слід визнати слушність цих міркувань, зважаючи на тодішні українські реалії, рівень національної свідомості та громадської активності. Тактика балансування і певних компромісів із владою з дотриманням власних ідейних позицій давала позитивні результати під час становлення Української держави.

Для пропагування своєї політичної позиції Рух проводив різноманітні заходи разом із широкомасштабними акціями. Ініціатором, організатором та й неопосередкованим виконавцем практично всіх цих заходів був В. Чорновіл, який вважав, що вони обов'язково вплинуть на свідомість частини людей, привернуть їхні симпатії до НРУ. Починаючи від перших великих акцій – святкування 500-річчя українського козацтва, збирання підписів громадян для проведення референдуму щодо переобрання Верховної Ради у 1992 р, які провів Рух під орудою В. Чорновола, в наступні роки було організовано низку великих всеукраїнських заходів. Коли окреслити рухівські акції в цифрах, то лише протягом 1996–1997 рр. було організовано понад 30 масових заходів та виготовлено і поширено близько 17 млн. примірників листівок [1367].

Окрім політичних акцій, Рух організовував або підтримував культурно-мистецькі, спортивні та інші [1021; 1180; 1181]. Опікувався питаннями, пов'язаними з усуненням наявного в духовному вимірі антагонізму між сходом і заходом України, оздоровленням дітей, допомогою населенню у вирішенні різних питань [578; 946; 1154, с. 19; 1283].

Одним із найголовніших напрямків діяльності керівництва Руху було налагодження співпраці та координації дій між національно-демократичними і реформаторськими силами.

Велику увагу керівництво НРУ приділяло розгортанню міжнародної діяльності, за висловом В. Чорновола, – своєрідній неурядовій дипломатії, за допомогою якої Україну пізнавав світ. Зусилля Руху в ділянці зовнішньої політики полягали в тому, щоб створити зону миру і стабільності на всьому периметрі кордонів України [1331]. Рух як авторитетну українську політичну партію запрошували брати участь у різних міжнародних форумах, кооптували до міжнародних організацій тощо [98, арк. 11; 1356; 1520, с. 103;].

В'ячеслав Чорновіл зустрічався з відомими політичними діячами світу. Мав зустрічі з Президентом Чехії В. Гавелом, колишнім Президентом США Р. Рейганом, колишнім прем'єр-міністром Великої Британії М. Тетчер та іншими [1383; 1448]. Остання у 1998 р. прийняла запрошення В. Чорновола приїхати в Україну [856].

Лідер НРУ відстоював не лише національні інтереси України, а й дбав про розвиток і захист демократії та прав людини в інших країнах. У зверненнях до керівництва Білорусі, Вірменії, Грузії закликав припинити переслідування опозиції та відмінити судові вироки її представникам. Виступав В. Чорновіл і на захист чеченського народу, організував збір гуманітарної допомоги. З проханням допомоги до лідера НРУ зверталися представники опозиційних сил інших країн. Зокрема сербського опозиційного руху «Заєдно», демократичної опозиції Узбекистану та ін [239; 1026]. Звертався до В. Чорновола за підтримкою усунутий від влади Президент Грузії З. Гамсахурдія [243]. Відповідно, авторитет Руху й України загалом посилювався у Європі та світі [834, с. 22; 1437].

НРУ не вдалося уникнути внутрішньоорганізаційних кризових ситуацій, що впливали на його становище в політичній структурі держави. Значним випробуванням для Руху стала конфліктна ситуація 1992 р., пов'язана зі спробою протидії деяких членів НРУ і влади трансформувати Рух у політичну

партію. Після IV збору НРУ невелика частина незгодних з рішенням збору створили громадську організацію Всеукраїнський народний рух (ВРУ). Незважаючи на фальсифікацію реєстраційної документації, ВРУ за підтримки влади оперативно було зареєстровано. Новостворена організація вдалася до захоплення рухівських приміщень, матеріальних засобів, пропагувала себе під рухівським брендом [90, арк. 8; 359]. Довго ВРУ не проіснував: відбувся конфлікт між співголовами В. Іськовим і Л. Скорик, а після президентських виборів 1994 р. його члени та цілі організації почали повертатися в НРУ [92, арк. 23; 1196, с. 70].

У середині 1990-х років у деяких рухівських організаціях виникали поодинокі конфліктні ситуації. Зокрема в Київській та Нововолинській міських, Рівненській і Запорізькій крайових. Доволі серйозним був конфлікт у Рівненській організації – між її головою В. Червонієм та окремими членами, що призвів до виключення народних депутатів В. Ковтунця, О. Матковського, Р. Омельчука з фракції НРУ у Верховній Раді. Останні звинувачували В. Червонія в «авторитаризмі та моральній нечистоплотності» [978]. Попри майже ультимативну вимогу В. Червонія до Центрального проводу виключити народних депутатів з Руху, остаточно на їхнє виключення з фракції вплинуло винесення ними внутріпартійного конфлікту в ЗМІ, що Центральний провід кваліфікував як дії, несумісні із Статутом партії. У цій ситуації В. Чорновіл не був налаштований підтримувати В. Червонія, але не зміг погодитись із винесенням внутріпартійної дискусії на сторінки преси.

Фатальною для партії виявилася кризова ситуація 1998–1999 рр., симптоми якої проявлялися й раніше. З-поміж частини новоприйнятих членів Руху, новообраних рухівських депутатів та вищого керівництва партії утворилася опозиційна група, яка почала вимагати кардинальних змін у НРУ, в т. ч. з переобрання голови Руху. Основним об'єктом їхньої критики був В. Чорновіл, якого вони звинувачували в авторитаризмі, використанні недемократичних методів керівництва, спробі «приватизувати» партію, відсутності чіткої політичної позиції через дотримання невизначеної

конструктивної опозиції до влади, невмінні сформувати міцну рухівську команду, неспроможності добитися перемоги Руху на виборах, нездатності досягти єдності національно-демократичних сил тощо [791; 1160; 1423].

Лідер НРУ та його прихильники відкидали висунуті звинувачення, наголошуючи, що основною причиною конфліктної ситуації було бажання певних сил (Є. Марчука, Л. Кучми) ослабити НРУ напередодні президентських виборів, тому вони використали і спрямували в певному напрямку прагнення окремих членів Руху змінити своє становище в партії на краще, стати кандидатом у Президенти України, поквитатися за минулі образи, використати Рух і посаду народного депутата з особистою та підприємницькою метою, а також бажання новорухівців та політиків-бізнесменів отримати цілковитий контроль над партією, що давало б змогу використовувати рухівський авторитет, матеріальні та людські ресурси для отримання політичних і фінансових дивідендів [994; 1171; 1288; 1433]. У реалізації зазначених планів опозиціонерам, на думку соратників В. Чорновола, заважав голова партії, який не хотів поступитися принципами партії заради сумнівних вигод [862, с. 93].

Конфліктна ситуація призвела на початку 1999 р. до розколу НРУ. Отримавши підтримку делегатів другого етапу дев'ятого Всеукраїнського збору, В. Чорновіл розпочав турне до крайових організацій Руху, щоб роз'яснити рухівцям причини конфлікту в партії, не допустити поглиблення розколу та повернути організаційну єдність НРУ. Він тоді говорив: «Кажуть – у партії вже стався розкол. Мені ж хочеться думати, що розколу в самій партії не буде!» [1378]. Його поїздки викликали зрушення у ставленні членів партії до конфлікту, і здавалося, що В. Чорновіл зможе досягти запланованого, однак реалізації планів завадила його трагічна загибель за досі не з'ясованих обставин в автокатастрофі біля Борисполя 25 березня 1999 р.

Смерть лідера виявилася непоправною втратою для Руху, рівнозначної В. Чорноволу постаті в партії не вдалося знайти. Відповідно, надії багатьох на об'єднання завдяки зусиллям В. Чорновола «уламків НРУ» було не під силу здійснити іншим його керівникам. Тому на політичній карті України виникли

дві політичні організації з тотожною ідеологічною позицією, але з набагато слабшою політичною вагою та меншою чисельністю. В партійних рядах НРУ залишилося близько 80% членів [1529, с. 145]. Чисельність Руху після розколу нараховувала близько 21 тис. осіб (травень 1999 р.) [1252, с. 56]. За даними обліку НРУ в партії нараховувалося 40 тис., а за даними Українського народного руху на чолі з Ю. Костенком у них було 45 тис. [883]. Найімовірніше, ці цифри є завищеними.

Загибель В. Чорновола не могла залишитися непоміченою для суспільства через масштаб політика, обставини смерті, вплив його відходу з політичної арени держави. Про послабленість позицій правоцентристських сил після загибелі В. Чорновола заговорили численні українські політики й аналітики [626; 690; 1255; 1417].

Проаналізувавши перебіг внутріпартійного конфлікту 1998–1999 рр., можна означити низку причин його розгортання. На думку дослідника діяльності Руху в час внутріпартійної кризи 1997–2002 рр. С. Овсієнка, до розколу партії призвів комплекс суб'єктивно-об'єктивних причин, до яких він зараховував: нездатність Руху виробити після проголошення незалежності України нові програмні принципи та ідеї, прагнення нової генерації політиків-бізнесменів здобути контроль над Рухом, наявність стратегічних помилок у стосунках з владою, недоліки кадрової політики голови НРУ, відсутність неефективного механізму внутріпартійної демократії і наявність вождизму, вплив президентської кампанії та зовнішніх сил на ситуацію у партії [1552, с. 64].

У цілому погоджуючись з таким баченням проблеми варто, на нашу думку, означити наступне. Практично з моменту ескалації проблемної ситуації в НРУ її спостерігачами стала громадськість, оскільки противники В. Чорновола відразу ж почали використовувати ЗМІ як інструмент боротьби з керівництвом Руху, формуючи серед членів НРУ та суспільства негативний образ лідера партії [694]. Хоча Ю. Костенко заявляв, що він «категоричний противник перенесення партійної дискусії на сторінки преси» [1429]. Їхнім діям

сприяло небажання В. Чорновола майже до кульмінаційної точки протистояння виносити свої аргументи стосовно внутріпартійної ситуації на публічне обговорення [865], а також те, що негативну інформацію про лідера НРУ активно поширювали підконтрольні деяким майбутнім кандидатам у президенти ЗМІ для компрометації Руху як партії взагалі й рухівського кандидата зокрема. Тому у ЗМІ оперативно поширилося сприйняття перебігу конфліктної ситуації в Русі як боротьби двох поколінь: старих ідеалістів-романтиків та прогресивних прагматиків-реформаторів. Кількість критичних матеріалів у пресі була на користь останніх, що сприяло посиленню їхніх позицій у протистоянні з лідером партії.

Впливає, що твердження про авторитаризм чи недемократичність В. Чорновола поширювались переважно через неадекватне або негативне сприйняття останнього. Один із тих членів Центрального проводу НРУ, хто приєднався до опозиційної групи, але мав власний погляд на проблему, зазначив, що «авторитаризм» В. Чорновола не страшний і був продовженням його «неймовірної» працездатності, «бажання взяти все на себе», тому таку «диктатуру» могли б подолати, якби цього хотіли [1424]. Зважаючи на значний обсяг справ, які вирішував В. Чорновіл, та його вміння швидко, аналітично й далекоглядно мислити, він міг перебити співрозмовника, розуміючи, про що він говорить, не погоджуватися з думками інших стосовно певних проблем [733]. Такий стиль спілкування В. Чорновола призводив до думок, що він не терпів інакодумців [1052]. Хоча доволі часто ті, хто не погоджувалися з ним у якихось питаннях, з часом розуміли слушність позиції останнього. Проблема різних підходів до визначення тактичних і стратегічних завдань виявилась однією з причин загострення конфлікту. Як зазначив Ю. Ключковський, представники опозиційної групи сповідували принцип швидкого результату, а не далекоглядної ідеологічної стратегії [1515, с. 74].

Не завжди представники центральних і крайових структур підтримували намагання лідера Руху посилити виконавчу дисципліну. Такі дії дехто з них

трактував як обмеження демократичних принципів у Русі, узурпацією влади з волі голови партії.

Зважаючи на складне соціальне-економічне становище в країні; значну електоральну базу лівих сил, які виступали з антидержавних позицій; еkleктичність політичної позиції влади; кадрове, фінансове й матеріальне становище партії; прагнення окремих партійців до задоволення за всяку ціну фінансових та кадрових апетитів, дотримання Рухом конструктивної опозиції до влади було певною мірою найоптимальнішим. Інколи в Русі виникала дивна ситуація – серед тих, хто найактивніше вимагав стати у жорстку опозицію до влади, були такі (вони переважно об'єдналися в опозиційну групу), які змушували лідера партії просити для них у Л. Кучми вигідних державних посад чи преференцій для їхнього бізнесу [792; 914].

Деякі представники бізнесу, які прийшли в Рух зі своїми інтересами, змогли знайти серед його давніх членів людей, зацікавлених в отриманні від свого становища певних дивідендів. Тому представники бізнесу не лише очікували від НРУ підтримки у своїх справах, а й намагалися взяти партію під свій контроль.

Значним недопрацюванням В. Чорновола, що безпосередньо вплинуло на розгортання конфлікту, були його помилки при формуванні партійного списку на парламентських виборах 1998 р., прорахунки у кадровій політиці партії, повернення до вищих керівних органів Руху осіб, які були причетними до конфліктної ситуації у 1992 р. і надалі не змирились із втратою свого домінуючого становища в НРУ. Так, повернувшись до НРУ перед парламентськими виборами 1998 р. та отримавши прохідне місце у партійному списку (згодом увійшов до опозиційної групи), Д. Павличко висловився: «Вам не подобається лідер чи хтось ще в Русі? Це можна буде потім змінити, а в період передвиборчої кампанії треба було про все те забути» [1063].

НРУ як найпотужніша правоцентриська партія, котра при координації зусиль національно-демократичних і реформаторських сил могла бути досить впливовим учасником президентських виборів, зазнала випробування на

міцність з боку конкуруючих політичних сил. Аналітики та політичні діячі зазначали, що конфліктна ситуація в Русі розгорталася за подібним сценарієм, як і в інших партіях, котрі зазнали розколу напередодні президентських виборів. Зокрема УРП, ДемПУ, Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о), Християнсько-демократична партія України, Ліберальна партія України, Українська національна консервативна партія [1000; 1083; 1240]. Висловлювали міркування про причетність влади до створення конфліктних ситуацій у партіях. Політичний діяч Т. Стецьків зауважив, що найбільший удар людей з Банкової буде по Русі, оскільки Рух має стати найміцнішим суб'єктом коаліції [1232].

Можна знайти слухність у його словах, враховуючи, що частина національно-демократичних і реформаторських сил висловлювала готовність підтримати висунутого Рухом кандидата у Президенти, а на початку грудня 1999 р. між НРУ й Партією «Реформи і порядок» був сформований партійний блок, до якого виявляли бажання долучитись інші партії [699; 701; 990; 1017]. Отже, шанси кандидата від цих сил були доволі солідними, суттєво посилюючи б позиції створеної коаліції і на майбутніх парламентських виборах [845].

Тому В. Чорновіл докладав значних зусиль для того, щоб уберегти НРУ від розколу, навіть ціною не завжди демократичних дій. Проте не вважав себе незмінним лідером партії і не тримався за посаду голови НРУ, радше прагнув зберегти Рух дієздатною партією, важливою політичною силою українського державотворення. За словами М. Джемілева, друзі В. Чорновола виступали проти його відходу від керівництва партією [597]. Не прагнув В. Чорновіл стати лідером нової коаліції, однак саме його особу учасники переговорів вбачали лідером об'єднаної правих [862, с. 105]. Можливо, навіть проробляли варіант того, що В. Чорновіл висуне свою кандидатуру замість Г. Удовенка як кандидата від коаліції, про що є певні свідчення [552; 884; 1297]. Після загибелі В. Чорновола широку коаліцію національно-демократичних, реформаторських сил створити не вдалося, два «уламки» Руху вийшли на вибори з двома кандидатами, які набрали мізерну кількість голосів: Ю. Костенко – 570 тис. 623

голоси (2,17 %), а Г. Удовенко – 319 тис 778 (1, 22 %) [1051, с. 154; 1220, с. 210; 1558].

На думку С. Овсієнка, наступні після загибелі В. Чорновола події в НРУ та серед національно-демократичних сил показали, що причиною розколу в Русі й розрізненості правого табору полягала не в особі В. Чорновола, оскільки його смерть мала відкинути всі проблеми тих справ, у реалізації яких звинувачували голову НРУ [1552, с. 75].

Отже, В. Чорновіл на посаді голови НРУ докладав значних зусиль для забезпечення ефективної діяльності партії. Здійснював організаційну реорганізацію центральних і крайових структур, формував агітаційно-пропагандистський апарат, створював інформаційно-видавничий відділ, налагоджував систему підготовки нових кадрів, а також фінансово-матеріальне забезпечення партії. Проблематичним для нього виявився внутрішньопартійний конфлікт протягом 1998–1999 рр., який В. Чорноволу не вдалося вирішити за життя.

Підсумовуючи, зазначимо, що В. Чорновіл, незважаючи на суспільно-політичні умови, загрози своєму життю і свободі, ініціював та створював правозахисні й громадсько-політичні організації. Був організатором першої в Україні у 1970-х рр. правозахисної організації – Комітету захисту Н. Строкатої. Незважаючи на те, що органи безпеки ліквідували Комітет на початку його створення, він фактом свого заснування свідчив про розгортання процесу організаційного оформлення в середовищі опозиційно налаштованих до влади діячів.

На розвиток суспільно-політичних процесів в Україні кінця 80–початку 90-х рр. ХХ ст. значно вплинула Українська гельсінська спілка, створення якої ініціював В. Чорновіл. Її дієвість полягала в тому, що керівний склад Спілки становили колишні політв'язні, котрі були досвідченими політичними діячами, невідступними борцями з тоталітаризмом. Тому в УГС порівняно швидко збільшувалася кількість членів та прихильників, посилювався її авторитет серед громадськості, зростав вплив на інші громадсько-політичні організації. За час

свого існування УГС пережила низку конфліктів, спричинених різноманітним баченням політичного майбутнього організації й амбіціями окремих провідних її членів. Проте всупереч проблемам Спілка змогла протягом півтора року протистояти тиску влади.

В'ячеслав Чорновіл був одним з ініціаторів створення широкого об'єднання громадян народнофронтівського взірця. В середині 1988 р. взяв участь у спробі утворити Демократичний фронт у Львові. Через жорстку протидію влади ідею не вдалося реалізувати. Як керівник УГС В. Чорновіл в інструктивних матеріалах для членів організації рекомендував на місцях ініціювати творення масової демократичної організації або сприяти її створенню. Невдовзі підтримав заходи представників Спілки письменників України зі створення НРУ, хоча спочатку з пересторогою поставився до їхніх дій, остерігаючись небезпеки з боку влади спрямувати народну потугу руками письменників у вигідне їй русло, адже більшість їх належали до комуністичної партії. Разом з іншими членами УГС, багато з яких у минулому теж були політв'язнями, В. Чорновіл став виразником радикального крила Народного Руху, підтримуючи надто радикальні як для представників тодішньої інтелігенції гасла боротьби за здобуття незалежності України. Однак це не завадило В. Чорноволу на Установчому зборі НРУ виступити із закликом поєднати в одній організації зусилля прихильників як поміркованих, так і радикальних ідей для національного та державного відродження українського народу. Фактично, така його конструктивна позиція посприяла створенню масової організації, яка відіграла значну роль в активізації українського національного руху. З участю В. Чорновола відбувалися дискусії щодо організаційної побудови Руху та його подальшої діяльності. В період вичерпання ресурсу народнофронтівських об'єднань у країнах Східної Європи і республіках колишнього СРСР, у тому числі в Україні, В. Чорновіл зробив значний внесок у його модернізацію. Рух було трансформовано в громадську організацію партійного типу, а згодом – у політичну партію. Реорганізація дала

змогу зберегти організаційну цілісність НРУ та вплив на суспільно-політичні процеси в країні.

Перетворенням Руху на партію В. Чорновіл надав організації повторного життєвого циклу. Незважаючи на тривалий період перебування в опозиції, відсутність стабільного фінансування, складну соціально-економічну та політичну ситуацію в країні, В. Чорновіл зумів утримувати рухівський потенціал, організаційно посилювати партію, збільшувати чисельність парламентської фракції. Завдяки його діяльності на посаді голови партії НРУ впродовж 1990-х рр. був однією з провідних українських політичних сил.

РОЗДІЛ 5

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЧОРНОВОЛА

5.1. Розбудова національної державності та місцевого самоврядування

У 1990-х рр. в житті В. Чорновола відбулися кардинальні зміни. Завдяки своїй активній діяльності він здобув широку підтримку в суспільстві, неодноразово отримував мандат народного депутата України, очолив Львівську обласну раду, брав участь у виборчій боротьбі за найвищу посаду в державі. Відповідно став повноважним представником громадян, які шляхом голосування за його кандидатуру на виборах делегували йому право представляти та відстоювати їхні інтереси на регіональному і всеукраїнському рівнях.

На перших демократичних виборах у 1990 р. В. Чорновола обрали депутатом Верховної Ради УРСР та Львівської обласної ради в найскладнішому для Львова – Шевченківському виборчому окрузі, де значну частину виборців становило російськомовне населення, головним чином сім'ї військовослужбовців. Із понад 81 тисяч виборців, які взяли участь у голосуванні, кандидатуру В. Чорновола в народні депутати України підтримали 55 613 (68,60%) осіб, а до обласної ради – 5 110 (68,9%) виборців із понад 7 тисяч виборців його округу, які взяли участь у голосуванні [166, арк. 127; 183, арк. 11–11зв; 184, арк. 2–2зв]. В новому депутатському корпусі Львівської обласної ради активісти Руху, УГС і СНУМу становили, за різними даними, від 75 % до 90% [69, арк. 92; 100, арк. 69]. Результати виборів засвідчили посилення демократичних сил, які отримали частину депутатських мандатів Верховної Ради та місцевих рад. Не зумівши загалом у республіці переважити представників влади, вони здобули суттєву перемогу в трьох західноукраїнських областях, набравши 85 % голосів виборців [536, с. 63].

Прихід опозиції в ради ознаменував відновлення процесу становлення та розвитку конституційно-правових засад місцевого самоврядування, який був фактично перерваний із утвердженням в Україні радянської влади, адже, незважаючи на законодавчо закріплений чіткий перелік т. зв. демократичних принципів діяльності місцевих органів влади, рядовий громадянин реально виступав як «спостерігач» державотворчих процесів, не маючи жодних можливостей впливати на них [590, с. 59]. І це при тому, що «владу рад» офіційно вважали найдемократичнішим здобутком «соціалістичного суспільства» і називали «народовладдям», хоча її формувала й керувала нею тільки комуністична партія, не допускаючи будь-якої опозиції [741, с. 115; 941; 1070, с. 183; 1250, с. 128]. Основним принципом такої системи управління був т. зв. демократичний централізм [670, с. 34].

Більшість новообраних депутатів обласної ради підтримали міркування про те, що в демократичних сил є всі підстави обрати головами ради та обласного комітету своїх представників [61, арк. 31; 100, арк. 69]. Найактивніше ці ідеї на зборах новообраних депутатів висловлював В. Чорновіл, який, по суті, спрямовував роботу з підготовки проведення першої сесії обласної ради.

Перша сесія Львівської обласної ради 21 скликання, що відразу була перейменована на першу сесію першого демократичного скликання, розпочалася 9 квітня 1990 р. у Театрі опери та балету ім. І. Франка (нині – ім. С. Крушельницької). Після її відкриття В. Чорновіл зачитав «Відозву першої сесії першого демократичного скликання до народу», яку сам підготував. У цьому документі було окреслено роль нової обласної ради в процесі українського національно-державного становлення, оголошено спрямування і засади діяльності депутатів, висвітлено, які перешкоди можуть виникнути перед обранцями народу в ході реалізації зазначених завдань [185, арк. 2–3]. «Склалася ситуація, – йшлося у «Відозві», – що буде мати величезне значення не тільки для нашого краю, а й для усієї України... Віднині Львівщина реально стає на шлях революційних змін, стає місцем вироблення механізмів і

принципів здійснення одвічної мрії нашого народу про незалежну, демократичну Українську державу» [339].

Один з однодумців В. Чорновола, керівник Львівського облвиконкому С. Давимука згодом означив наступні завдання демократичних сил Львівщини: у найкоротші терміни перейти з режиму опозиційної боротьби за владу в конструктивний режим формування міцних владних структур, здатних не лише вистояти в умовах внутрішньої і зовнішньої блокади та всіляких утисків з боку союзних і республіканських централей, а й очолити реформаторський та національно-визвольний рух в Україні; об'єднати всі демократичні сили й владу в Галичині; мобілізувати сили та ресурси для стимулювання й поширення національно-визвольного руху на всю Україну; забезпечити форсовану розбудову в Галичині фрагмента Української держави на засадах демократії та ринкової економіки [737].

Важливим завданням для новообраного депутатського корпусу було обрати голову Львівської обласної ради. В ході голосування підтримали кандидатуру В. Чорновола. З 182 депутатів, які отримали бюлетені, за нього проголосувало 141 (77,4%); Н. Гнатіва підтримало 32 (17,6%), а М. Бойка – лише 8 (4,4%) [178, арк. 129–130; 185, арк. 109]. Півгодинна промова В. Чорновола як кандидата на посаду голови облради, в якій він говорив про радикальні реформи в області, справила найбільше враження радикалізмом, аж до нехтування чинним законодавством, та конструктивізмом – закликом до співпраці, гарантією забезпечення прав громадян. Тим самим він здобув симпатії багатьох з числа як представників демократичного блоку, так і членів компартії й російськомовного населення, які раніше боялися його приходу до влади [1258].

Обрання головою облради людини, яка користувалася на Львівщині значним авторитетом, характеризувалася вмінням політика [1126, с. 91] було в тодішніх складних суспільно-політичних умовах успішним політичним рішенням, що, без сумніву, сприяло посиленню демократичних сил і процесів в області та в Україні загалом.

На посади заступників голови облради за пропозицією В. Чорновола було обрано І. Геля та М. Гориня, а головою обласного виконавчого комітету – С. Давимуку.

В'ячеслав Чорновіл очолив одну з найбільших областей України, депутатський корпус якої нараховував 200 осіб. За персональним складом новообрана обласна рада мала суттєвий потенціал для продукування необхідних реформ. Досить високим був освітній рівень депутатів: 184 мали вищу освіту, 11 – середню спеціальну або середню загальну [185, арк. 57; 1190]. Для поліпшення діяльності депутатів в процесі їх роботи реалізовували різноманітні навчальні програми [2, арк. 120; 5, арк. 101].

Разом із своїми заступниками та головою облвиконкому В. Чорновіл продовжив формувати команду, яка могла розробити і практично втілити радикальні реформи, адекватно реагувати на різноманітні ситуації, враховуючи складну політичну ситуацію, пресинг центральних органів влади. Зважаючи на відсутність необхідної кількості кадрів (особливо середньої і нижньої ланок) та розуміючи проблематичність суттєвих змін у межах області за протидії керівництва республіки і союзу, залучали до роботи компартійних представників, вели виважену політику щодо силових структур. Недвозначно зазначали, що кожен може проявити себе в нових умовах власною прогресивною працею [737].

Кадрову політику В. Чорновола неодноразово критикували як у сесійному залі облради, так і в ЗМІ чи на зборах різних політичних та громадських організацій [117, арк. 138; 153, арк. 104–114; 743]. Проте демократична влада поступово здійснювала зміни серед складу старих управлінців з урахуванням свого кадрового потенціалу [562, с. 62–63].

Із метою перебирання управління областю з-під контролю обкому КПУ у своє ведення облрада терміново реорганізувала структуру облвиконкому, утворивши нові підрозділи. Вперше у рамках облвиконкому були утворені управління промисловості, транспорту і зв'язку, паливно-енергетичний комітет, комітети зовнішньоекономічних зв'язків, міжнародних відносин, роботи із

силовими структурами, інформаційно-аналітичний, управління майном області, центр приватизації та аграрної реформи, комітет розвитку території і ринкової інфраструктури тощо. До цього значну частину питань вирішував апарат обкому КПУ, в якому існували сектори військово-промислового комплексу, великої промисловості тощо. Новаторство львівської демократичної влади невдовзі перейняли у цілому в Україні.

Обласна рада на чолі з В. Чорноволом, користуючись широкою підтримкою населення Львівщини, викликала негативне ставлення до себе з боку компартійних, силових та виробничих структур. Одразу після виборів в західні регіони України було скеровано значну кількість відповідальних працівників республіканських установ і навіть уповноважених із Москви [651; 1082]. Проти облради ЗМІ розгорнули дискредитаційну кампанію, координовану з міліцією і КДБ, її рішення неодноразово оскаржував прокурор області, блокував обласний комітет КПУ [10, арк. 8; 64, арк. 97–99; 73, арк. 121; 336, арк. 205].

Для того, щоб обмежити дієздатність обласних рад, Президія Верховної Ради УРСР видала указ про виведення з підпорядкування облрад облтелерадіокомітету та облполіграфвидав. 18 квітня 1990 р. з'явилася спільна Заява ЦК КПУ, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР, у якій було помітне намагання засумніватись у легітимності результатів виборів у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях, депутатів цих рад звинувачено в екстремізмі, деструктивності перших ухвал тощо [363].

Заява спричинила надзвичайно інтенсивний вияв протесту в західноукраїнських областях. Ради різних рівнів, трудові колективи, організації та окремі громадяни надсилали авторам заяви численні звернення протесту [62, арк. 154; 63, арк. 99–101; 115, арк. 12зв–13]. Не схвалила заяву і значна частина комуністів західноукраїнських областей, які, реально оцінюючи ситуацію, схилилися не до конфронтації з демократичними силами, яку вважали безперспективною, а до співпраці [582, с. 144; 1060, с. 28].

Заява викликала активізацію ухвалення радами радикальних політичних постанов. Наймасштабніше працювала під керівництвом В. Чорноволом Львівська облрада, яка швидко прийняла рішення, що послужили взірцем для аналогічних ухвал рад інших регіонів, а також законів України. В перших постановах обласна рада почала втілювати проголошені у Відозві засади своєї діяльності. Однією з найважливіших перших ухвал була постанова про відміну чинності на території Львівської області рішення керівних органів КПРС усіх рівнів, що стосуються державних, господарських і культурних справ, оскільки згідно з чинним законодавством вони належали до компетенції тільки рад та підлеглих їй структур [428]. Було прийнято рішення про недопустимість членства в будь-якій політичній партії голів рад та виконкомів, народних судів; окрім того, рекомендовано поширити це і на працівників правоохоронних та судових органів, працівників прокуратури [178, арк. 96; 455; 614; 806]. Згодом ухвалили рішення про деполітизацію підприємств, організацій, установ. В'ячеслав Чорновіл високо оцінював ці рішення, називаючи їх історичними, такими, що «на ділі, а не словах відновлюють владу народу й усувають від втручання в усі сфери нашого життя скомпрометовану десятиліттями терору і застою компартію» [556]. Зрозуміло, що ці ухвали були спрямовані передусім на усунення контролю КПРС-КПУ над радами, правоохоронними органами, судами, прокуратурою і на момент прийняття виходили за існуюче в СРСР законодавче поле.

Як журналіст за фахом В. Чорновіл добре розумів значення ЗМІ для посилення ефективності праці демократичних рад під час протидії пресингу компартії. Тому він з перших днів роботи на посаді голови обласної ради здійснював заходи зі створення власного пресового органу ради [61, арк. 75–76]. Через протидію обкому КПУ налагодити видання офіціозу ради «За вільну Україну» вдалося лише з 1 липня 1990 р [178, арк. 92–93; 350; 425; 430]. Підтримав В. Чорновіл вихід інших демократичних видань, а також створення незалежної радіостанції [618; 1091, с. 111; 1221; 1577]. Утворення Львівською обласною радою власного пресового органу послужило прикладом для

створення газет радами різних рівнів та різних регіонів [1, арк. 91]. Із появою видань рад намітилися негативні тенденції в становищі газет КПУ [67, арк. 131–132; 68, арк. 15–16].

Довгоочікуваною для багатьох мешканців Львівщини стала ухвала облради від 28 квітня 1990 р. про проголошення української національної символіки і національного гімну, офіційно прийнятими на території Львівської області [178, арк. 83; 426]. Одночасно ухвалили постанову про святкування національних свят. У ній також передбачили для представників національних меншин, які проживають на Львівщині, можливість надання їм неробочих днів у час святкування ними своїх релігійних і національних свят [178, арк. 86–87; 429].

Гострим і конфліктним для Львівської облради, подібно, як для інших рад галицького регіону, виявилось релігійне питання. З приходом до влади В. Чорновіл повів роботу щодо налагодження міжконфесійного діалогу, проводив зустрічі з ієрархами, представниками релігійних громад. Він прагнув переконати віруючих, що «вони насамперед українці, а вже потім греко-католики чи православні, бо Бог єдиний і Україна єдина» [1303]. Надзвичайно важко це було йому доносити до віруючих і священнослужителів, зважаючи на устійнену взаємну нетерпимість.

Здійснивши належне узгодження проекту постанови, 4 травня 1990 р. облрада прийняла рішення про релігійні конфесії на Львівщині, яким надала виконкомам місцевих рад право реєструвати релігійні конфесії. Крім того, поновила всі права ліквідованої у 1946 р. УГКЦ та зобов'язалася повернути їй кафедральний храм і патріаршу резиденцію УГКЦ – собор св. Юра [178, арк. 68–69; 427]. В. Чорновіл вважав цю ухвалу найбільш виваженою, однак, як він зазначив, багато хто її не сприйняв.

Ухвала Львівської обласної ради про релігійні конфесії знову ж таки вплинула на узаконення в Україні свободи совісті, оскільки в грудні 1990 р. Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР прийняла рішення про реєстрацію релігійних конфесій, зокрема греко-католицьких.

Облрада розробляла питання, пов'язані з молодіжною політикою, реалізовувала Концепцію української школи, сприяла відродженню духовної культури і національних традицій українського народу, підтримувала жертв репресій та ветеранів визвольних змагань, ухвалювала інші рішення з питань соціальної політики [186, арк. 28; 188, арк. 1–6; 1167].

Із першої сесії обласної ради приступили до впровадження економічних реформ на території області. В економічній програмі В. Чорновола було наголошено на необхідності досягнення повної економічної незалежності України і посилення економічного самоврядування областей. В області був проголошений режим усебічного й скоординованого переходу на ринкові відносини шляхом створення регіональних ринків житла, товарів, фінансів, цінних паперів і праці, передачі майна в колективну, насамперед акціонерну та приватну власність, створення агрогосподарств різної форми власності, раціональне використання всього потенціалу території із забезпеченням соціального захисту населення [1509, с. 52]. З другої сесії Львівської облради розпочалася ретельна, часто надзвичайно дискусійна робота з формування соціально-економічних концепцій розвитку народногосподарського комплексу області [179, арк. 14–20; 181, арк. 18; 1161].

Механізми приватизації промислових об'єктів, апробовані на Львівщині згодом були покладені в основу Закону України про приватизацію і конкретні рекомендації Кабінету Міністрів України щодо приватизації великих підприємств. Подібно постанови облради про реформування сільського господарства, житла, пенсійної системи тощо були використані при розробленні відповідних аспектів національного законодавства.

Наприкінці літа 1990 р. політична ситуація на території Львівщини ускладнилася – в області масово розгорнулись акції, як і в інших регіонах України, спрямовані на знесення пам'ятників Леніну та іншим комуністичним діячам. У населених пунктах тривали демонстрації та мітинги, на яких закликали демонтувати комуністичні символи. Ці акції були, по суті, були черговим етапом у війні символів після низки перейменувань вулиць, що

символізували комуністичну епоху, на ті, імена яких уособлювали українську національну історію.

Знесення пам'ятників В. Чорновіл сприймав як важливу продуману кампанію наступу на компартійну систему, хвиля якої вже була прокотилася в соціалістичних країнах Центрально-Східної Європи, а на той час тривала у республіках Балтії і Кавказу. «Всі прекрасно розуміють, – зазначив він, – що ці пам'ятники перестали бути просто пам'ятниками видатній особистості, а стали уособленням пануючої ідеології... І всі бачать, що ця ідеологія збанкрутувала... вона – одна з найтемніших сторінок нашої історії» [980]. Подібну оцінку давали такій акції і в КПУ [63, арк. 115]. Зокрема, в інформаційному повідомленні було наголошено: «Зрозуміло, за всім цим криється прагнення демонтувати не просто пам'ятники, а існуючий політичний лад, основи соціалізму» [65, арк. 32].

Чергове протистояння в області виникло після того, як Верховна Рада УРСР 30 липня 1990 р. ухвалила постанову про проходження громадянами України військової служби на її території, а також про повернення в Україну з інших регіонів, особливо зон міжнаціональних конфліктів, тих, хто перебував там на військовій службі [413]. Президія обласної ради в контексті прийнятої постанови Верховної Ради УРСР і наслідуючи досвід республік Балтії [418] 10 серпня 1990 р. ухвалила рішення «Про відбування строкової військової служби рекрутами Львівської області». У ній зазначила, що осінній набір в армію буде можливий лише у разі офіційних гарантій з боку Міністерства оборони СРСР про те, що всім бажаючим новобранцям буде надана можливість відбувати строкову військову службу на території України [176, арк. 93]. Більше того, наголошено, що ті, хто служив поза межами України і покинув свої військові частини, не вважаються дезертирами, а такими, які залишили службу внаслідок страждань, спричинених позастатутними відносинами і бажанням служити на території суверенної України [1033].

Незважаючи на те, що ухвала президії облради була прийнята з порушенням чинного законодавства, її позитивно сприйняли серед населення.

Значна частина юнаків Львівщини не виявляла бажання служити за межами України, тим паче в «гарячих точках»; почався рух за створення української армії, на Львівщину втікали з інших республік не тільки призвані у Львівській області, а й ті, які були взяті на службу в Донбасі, на Полтавщині й навіть на Уралі.

Натомість компартійні та військові структури спільно почали пресингувати облраду, в ЗМІ розгорнули чергову пропагандистську кампанію щодо незаконності її рішення та необхідності кримінальної відповідальності тих, хто втікатиме зі своїх військових частин [69, арк.153; 794]. Проблему вдалося розв'язати завдяки постійному діалогові керівництва облради з командуванням Прикарпатського військового округу (ПрикВО), виваженій та чіткій позиції В. Чорновола щодо нового призову. Після отримання гарантій з боку представників Міністерства оборони СРСР та командування ПрикВО президія облради наприкінці листопада 1990 р. ухвалила рішення про початок призову, зауваживши, що при недотриманні домовленості набір до армії буде зупинено [177, арк. 35; 462].

З боку військових одразу були спроби порушити домовленості, однак не менше 90% призовників відправили служити у військові частини на території України. Раніше ця цифра не сягала і третини [894]. Під час весняного призову 1991 р. 92,4% юнаків виявили бажання і залишилися служити на території Батьківщини [898]. Натомість в Україні тих, кому вдалося залишитися служити у своїй республіці, нараховувалося 41%, що було менше, ніж під час осіннього призову 1990 р., коли залишилося 43,7% [851, с. 13].

Серпневі ухвали облради і масові вияви невдоволення компартійною системою вкотре змінили розстановку сил у Львівській області. На переконання В. Чорновола, Львівський обком КПУ, не зумівши організувати належний опір демократичній раді, сховався із політичної арени боротьби [981]. У цілому в Україні також намітилися загрозливі тенденції для існування комуністичного режиму. «Фактично саме у серпні 1990 р, – зазначив історик О. Бойко, – протистояння опозиції і влади наблизилося до критичної межі... У цей час

демократичні сили широко розгорнули кампанію за завоювання у перспективі всієї повноти влади в Україні» [582, с. 166].

Враховуючи можливість настання неприйнятної для себе політичної ситуації, компартія восени 1990 р. перейшла у контрнаступ [65, арк. 30; 644; 1358]. Депутата С. Хмару було позбавлено депутатської недоторканності й заарештовано, на користь компартійної більшості змінено Регламент Верховної Ради УРСР. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанови про обмеження застосування або відміну деяких ухвал як Львівської обласної ради, так й інших тощо.

Наприкінці листопада 1990 р. у Львові демократичні сили утворили Комітет громадської згоди, до якого увійшли представники обласної ради, облвиконкому, НРУ, УРП, ХДПУ, страйкому, студентського братства, СНУМу – загалом близько 40 організацій. Головою обрали В. Чорновола [116, арк. 2]. Комітет створили з метою консолідації та координації демократичних сил Львівщини в умовах ускладнення політичної ситуації. Передбачали утворити відділення Комітету в усіх районах і підприємствах [101, арк. 153]. Таким чином, як зазначав В. Чорновіл, «відбулося об'єднання організацій з демократичними органами влади» [152, арк. 90].

На пропозицію голови обласної ради В. Чорновола 29 листопада 1990 р. провели надзвичайну сесію обласної ради з приводу подій, що розгорталися. Депутати підтримали утворення Комітету громадської згоди і тимчасово надали голові облради й одночасно голові Комітету право приймати рішення від імені облради за виняткових обставин, зокрема «при насильницьких діях щодо органів влади, демократичних рухів і організацій, введення військового стану чи підписання проти волі народу імперського союзного договору» [460]. У випадку насильницького усунення керівництва облради громадян області закликали керуватися рекомендаціями Комітету.

На надзвичайній сесії Львівської обласної ради, яка відбулася за участю керівництва Івано-Франківської і Тернопільської областей, депутати погодилися з пропозицією В. Чорновола домогтися синхронізації діяльності з

обласними радами цих регіонів, а також з'ясувати позицію Волинської та Рівненської облрад стосовно суспільно-політичної ситуації. Обговорили ідею про створення Галицького комітету громадської згоди, до якого належали б представники трьох областей [617]. Окрім того, на сесії ухвалили провести в області референдум щодо ставлення населення до союзного договору та КПРС (КПУ). Від імені облради було спрямоване звернення до Верховної Ради УРСР з вимогою звільнити з ув'язнення С. Хмару і зняти з посади Генерального прокурора УРСР М. Потебенька за відкриття кримінальної справи проти С. Хмари [180, арк. 4].

Створення Комітету та рішення облради, прийняті з порушенням законодавства, викликали побоювання щодо встановлення на Львівщині жорсткого режиму влади, сконцентрованої в руках голови облради. Проте В. Чорновіл, володіючи широкими повноваженнями, так і не скористався ними; більше того, Комітет не мав реальних силових засобів для забезпечення своїх рішень, розраховуючи тільки на те, що їх добровільно виконуватимуть громадяни. Утворення Комітету було чисто морально-політичним актом, розрахованим на політичний ефект у разі вжиття з боку центральних органів влади контрзаходів для пропагандистської атаки, що могла мати не лише внутрішній, а й зовнішні наслідки. Тобто створення Комітету з формальним порушенням правових норм облрада виправдовувала потребою мобілізації сил на боротьбу з реакцією [1106, с. 466].

У ході загострення протистояння з компартією облрада прийняла чергову низку ухвал, спрямованих на послаблення впливу КПУ в області. Райвиконкомам та міськвиконкомам було доручено провести інвентаризацію всього нежилого фонду та майна КПРС (КПУ), ВЛКСМ (ЛКСМУ) та інших громадських і політичних організацій, товариств, спілок, а також встановити джерела надходження майна та прибутків, наявність правових актів власності й оренди [177, арк. 35; 461]. 29 листопада 1990 р. прийняли положення про заборону закріплення виробничих і адміністративних приміщень підприємств, господарств, установ та навчальних закладів за парткомаами й іншими

функціональними організаціями політичних партій і громадських організацій [460]. У рішенні від 20 грудня 1990 р. передбачали всі друкарні, музейні приміщення, інші будівлі, майно, що не побудовані чи придбані за кошти партій та організацій, повернути законним шляхом їх власникові – місцевим радам тощо [459].

Рішучі дії В. Чорновола щодо консолідації демократичних сил і протидії наступу на здобуті права підтримала громадськість Львівщини; відповідно, ситуація в області перебувала під контролем керівництва облради, а негативне ставлення до компартії зростало. Фактично наприкінці 1990 р. КПУ остаточно програла боротьбу за Львівщину. «Миттєвий відпір, даний на надзвичайній сесії облради, – зазначив В. Чорновіл, – по суті, завершив політичну боротьбу на Львівщині як боротьбу за маси... Питання хто кого у свідомості мас було вирішене однозначно. Комунізм на Львівщині втрачав соціальну базу і опинився в стані облоги» [700]. Суттєво зменшилася чисельність Львівської обласної організації КПУ. Згідно з даними оголошеними на Львівській партійній конференції КПУ, за 10 місяців 1990 р. партійні квитки здали 20 тис. 330 осіб, а 15 тис. членів не сплачували партійні внески [897]. На 1 січня 1991 р. Львівська обласна партійна організація КПУ скоротилася на 27,6 відсотка, Івано-Франківська – на 18,7, Тернопільська – на 10,3. У цілому в Україні, за даними, що озвучив С. Гуренко на партійній конференції КПУ, лави партії залишили 220 тис. осіб [561]. Хоча число тих, хто вийшов, могло бути набагато більшим, оскільки рахували тих, хто написав заяву про вихід з партії, а були й такі, які не повідомляли парткоми про залишення партійних рядів.

У контексті боротьби з компартією, необхідності консолідації демократичних сил і налагодження економічної співпраці в межах регіону поширилась ідея координації діяльності обласних рад західного регіону України, де значну кількість депутатських мандатів здобув демократичний блок. Можна вважати, що прототипом цього утворення послужила Балтійська Асамблея, скликана 13–14 травня 1989 р. в м. Таллінні, як спільне засідання

керівних органів Народного фронту Естонії, Народного фронту Латвії та Литовського руху за перебудову «Саюдіс» [401, с. 3; 1139, с. 2].

Користуючись популярністю серед громадськості не лише Львівщини та претендуючи на роль регіонального лідера, В. Чорновіл популяризував ідею координації діяльності обласних рад західного регіону [533, с. 742]. З початком роботи нового особового складу Львівської обласної ради його пропозицію почали реалізовувати. Як голова облради В. Чорновіл встановив тісні зв'язки з головами обласних рад Івано-Франківської і Тернопільської областей, в результаті чого було налагоджено майже щоденний обмін інформацією про суспільно-політичну та економічну ситуацію в областях, розпочато узгодження дій щодо реагування на укази республіканської влади [997; 6, арк. 45]. Крім того, радитися з В. Чорноволом приїжджали депутати і керівники демократичних опозиційних груп рад інших регіонів [703, с. 6].

В'ячеслав Чорновіл не лише налагоджував співпрацю між західноукраїнськими областями, а й докладав зусиль у напрямку встановлення координації діяльності між радами різних рівнів, де були представники демократичного блоку. Результатом цієї роботи стало зібрання депутатів різних рівнів-представників демократичного блоку в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської області 28–29 липня 1990 р., в ході якого було утворено Асоціацію демократичних рад та демократичних блоків у радах України [3, арк. 10; 69, арк. 52]. На переконання В. Чорновола, Асоціація мала об'єднати зусилля демократичних рад для консолідації трудящих західного регіону республіки з робітничим класом і шахтарями промислових центрів України й стати «лабораторією державотворчої системи», «противагою недієздатному парламенту», а в разі загострення політичного становища навіть перебрати владу в Україні [1145].

Під час зустрічі на початку 1991 р. керівники трьох західноукраїнських обласних рад вирішили формалізувати свої відносини, створивши, як висловився В. Чорновіл, Галицьку асамблею депутатів трьох областей. 16 лютого 1990 р. у Львові відбулася спільна сесія Івано-Франківської,

Львівської і Тернопільської обласних рад за участю численних гостей з інших областей та республік і держав [70, арк. 104; 691; 730]. Загалом у роботі асамблеї взяли участь 1200 осіб, серед яких було 800 гостей [70, арк. 104; 170, арк. 139].

Відкрив сесію В Чорновіл, який поінформував присутніх про мету скликання спільного засідання трьох рад регіону, зміст і характер пакета підготовлених проектів документів, що їх передбачали прийняти [202]. Згодом у промові він обґрунтував викладені при відкритті сесії міркування. Лейтмотивом його виступу було твердження, що відбувається крах політичної та економічної систем комуністичного режиму, який намагається зашкодити діяльності обраній законним шляхом владі в Західній Україні. Вистояти натискові й досягти основної своєї мети – незалежності України можна було, на його переконання, насамперед за допомогою консолідації зусиль облрад західного регіону, які просунулися на шляху політичних і економічних реформ набагато далі, ніж уся Україна. Тому від успіху галицького експерименту великою мірою залежала доля України. Відповідно, зазначаючи, що Галичина мислить себе тільки у складі Української держави, В. Чорновіл заявляв, що вона є останньою фортецею української нації, «здавати яку ми не маємо права» [1343].

На об'єднаній сесії прийняли угоду про основні принципи співробітництва між обласними радами трьох областей [439], ухвалу про соборність українських земель [6, арк. 49; 458], ухвалу про проведення поряд із союзним та республіканським Галицького референдуму щодо незалежності України [6, арк. 49].

Прибуття на спільну сесію повноважних делегацій трьох облрад, які майже одноголосно ухвалювали винесені на засідання постанови, позитивно вплинуло на сприйняття в суспільстві Галицької асамблеї. До того ж присутність на ній великої кількості депутатів різних рівнів, представників громадсько-політичних організацій з різних регіонів, а також ієрархів церков додатково надавала цій події ваги і значимості. Схвально відгукнувся про

створення Галицької асамблеї присутній на сесії перший заступник Голови Верховної Ради республіки І. Плющ, який висловив думку, що таку форму консолідації зусиль треба вивчати, узагальнювати і, можливо, застосовувати в інших регіонах [70, арк. 107; 170, арк. 146; 1002].

Як написали в інформації до ЦК КПУ відповідальні працівники відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ М. Бурбела і П. Павленчик та заступник керівника соціологічного центру ЦК КПУ В. Кушерець, прийняттям ухвал про довготермінове економічне співробітництво Галицька асамблея, зокрема Львівська обласна рада, перехопила ініціативу, з якою могли виступити Рада Міністрів УРСР, Львівський обком КПУ, республіканські наукові підрозділи [70, арк. 110]. Більше того, створення Галицької асамблеї стало успішною політичною акцією В. Чорновола та інших, демонстрацією єдності демократичних сил, консолідацією новостворених рад з різноманітними політичними течіями. Проведений захід підняв престиж лідерів опозиційних сил, учергове засвідчив програш компартії в боротьбі з демократичними радами західного регіону.

Дезінформаційна кампанія КПУ, разом з проведенням в Івано-Франківську 19 лютого 1991 р. наради комуністів західноукраїнського регіону за участю представників ЦК КПРС і ЦК КПУ щодо вироблення методів боротьби з радами, виявилася малоефективною. Також не отримали широкої підтримки заяви праворадикальних діячів щодо несприйняття ідеї Галицької асамблеї і галицького бюлетеня [1164; 1418, с. 17].

З огляду на критику політичних опонентів, В. Чорноволу та іншим організаторам Галицької асамблеї все ж доводилося до і після її проведення неодноразово спростовувати приписувану їм ідею створення галицької автономії чи початку втілення ідей В. Чорновола щодо федерації України [170, арк. 3; 730; 1073]. Погодивсь із їхніми висловами з цього питання І. Плющ, зазначивши, що спільна сесія не призведе до створення в Україні Галицької автономії [1100, с. 60].

Робота в рамках Галицької асамблеї поступово інтенсифікувалася. При Координаційній раді було створено постійно діючий робочий орган – Галицький інтеграційний комітет з центром у Львові. Згідно з угодою про основні принципи співпраці між трьома обрадами утворено робочі групи з різних напрямків діяльності, на пропозицію яких Координаційна рада приймала рішення щодо спільних заходів та проектів; зокрема, було намічено провести низку науково-практичних конференцій; відкрити фірмові магазини в Тернополі, Івано-Франківську, Львові; організувати виробництво поліетилових труб, медінструментів і медапаратів, продуктів дитячого харчування. Розробляли програми із взаємодії у машинобудуванні, в галузі електроніки та приладобудування, налагодження спільних підприємств сірникового і пляшкового виробництва, створення авіаасоціації, спільних автотранспортних, бавовняно-прядильних, трикотажних, туристичних та інших об'єднань [71, арк. 11; 672]. Доречно зазначити, що подібну діяльність республіканське керівництво не підтримувало, навпаки, створювало перешкоди для реалізації намічених програм [1119].

Під впливом утворення Галицької асамблеї на початку березня 1991 р. Львівщину відвідав Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук. Ще в травні 1990 р. він про події у Львівській області заявляв: «Я не бачу там ніякої революції [...] Не можна змінити владу в області й усе, що з нею пов'язане, якщо в республіці, складовою частиною якої ця область є, нічого не змінюється [...] Отже, у Львові відбувається, як я глибоко у цьому переконаний, фарс» [958]. Однак на початку весни 1991 р. висловлював уже інші думки: «Ми теж бачимо реальні зміни в настроях людей Львівщини, і саме з цього нам треба виходити у практичних діях» [1237].

Прибувши у Львів, Л. Кравчук заявив, що приїхав не когось повчати, а наочно переконатись у демократичності процесів, які відбуваються; що «вивчатимемо досвід і поширюватимемо добрі почини, які тут народилися», а також, що він щиро бажає «львів'янам, щоб мета, яку вони висунули, здійснилася» [896; 1117]. На підсумковій прес-конференції Л. Кравчук заявив,

що «народ, який тут живе, обрав собі владу на законних підставах, і всі політичні партії, рухи, організації, товариства, якщо вони хочуть, щоб були мир і спокій, мають ту владу визнати, перестати на цю владу натягувати чорне простирadlo. А із свого боку влада, коли вона демократична і хоче стати зразком того демократизму, має відповідно ставитися до всіх інших політичних сил» [71, арк. 19; 169, арк. 31]. Подібне він також зауважував на зустрічі з ветеранами партії і партійним активом Львівської області [168, арк. 38–39]. Крім того, зазначив, що «на західні області республіки треба дивитися по-іншому, ніж це було прийнято до сьогодні», що він «порадить членам українського парламенту відвідати Галичину і мати власний погляд на цікаві процеси, які відбуваються тут» [728; 1210].

Таким чином, сам факт візиту Голови Верховної Ради республіки на Львівщину та його висловлювання свідчили про різку зміну ставлення республіканського керівництва до демократичного Львова, зокрема про трансформацію поглядів Л. Кравчука, його намагання зняти із себе негативний імідж причетності до арешту народного депутата С. Хмари і зблизитися з опозиційними до КПУ націонал-демократичними силами. Останні в особі В. Чорновола також не відкидали спроб тактичного зближення з Л. Кравчуком у ході боротьби за незалежність України. Зокрема, В. Чорновіл розглядав Л. Кравчука перехідною фігурою цього процесу, яка має прискорити реалізацію мети націонал-демократів. Із погляду регіону візит Л. Кравчука посилив становище демократичних рад на політичній карті України. «Галичина перемогла! – Прокоментувала львівська газета «Ратуша». – Та ідея державності, яка Галичиною була відстоювана у тривалій облозі та в умовах пресингу зі всіх боків, не тільки вистояла, а стає домінуючою ідеєю вже не лише для народу, але й для самої влади, її органів...» [693]. Підсумовуючи перебування Л. Кравчука в області, В. Чорновіл на прес-конференції сказав, що «найвища посадова особа України чітко заявила про те, що влада на Львівщині законна, дії її конструктивні, а починання новаторські» [895]. Згодом, аналізуючи деякі

нюанси візиту Л. Кравчука, В. Чорновіл додав, що «Галичина виходить з облоги» [71, арк. 6].

Посилили значення Галицької асамблеї і додали авторитету В. Чорноволові результати референдуму у березні 1991 р. Як він і прогнозував, значна частина мешканців трьох галицьких областей проголосувала за створення незалежної Української держави [724]. Ствердно відповіли на питання галицького бюлетеня 89,3%, республіканського – 30% та союзного – 18% мешканців Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей [805; 1146]. У Львівській області за незалежність висловилося майже 89,6%, а на підтримку Союзу – лише 15% [71, арк. 11]. За результатами референдуму Координаційна рада Галицької асамблеї звернулася до Верховної Ради УРСР з протестом проти розгляду питання про союзний договір [367]. Дані опитування дали В. Чорноволу змогу сказати: «Я знав, що буде перемога, але підсумки перевершили усі мої сподівання... Тепер я твердо стою на ногах на цій землі» [1380]. Масове волевиявлення мешканців трьох областей, які становили 10% населення України, засвідчило підтримку ними обласних рад, що допомогло останнім невідступно відстоювати свої позиції у протистоянні із союзним і республіканським керівництвом, просувати власні ідеї в інші регіони України, вимагати законодавчого закріплення тих чи інших важливих ідей. Тобто створення Галицької асамблеї з погляду консолідації сил регіональних еліт щодо відстоювання своїх інтересів в умовах диктату компартії були слухними, адже посиливсь їхній вплив на суспільно-політичні процеси в Україні. Хоча згодом деякі політичні сили почали використовувати створення Галицької асамблеї як привід до поширення власних сепаратистських ідей.

Цілком у контексті захисту ідеї національного самовизначення України В. Чорновіл діяв під час спроби в СРСР у 1991 р. державного перевороту. На момент його початку В. Чорновіл перебував у Запоріжжі, де зауважив за собою спостереження [1431]. Довідавшись, що прямої загрози для Львова нема, узгодив у телефонному режимі план дій зі своїми заступниками та приїхав до Києва. У своєму номері готелю організував своєрідний прес-центр

надзвичайної ситуації, підтримував зв'язок із Львовом та з багатьма містами України і Москвою [1321]. Продовжував координувати діяльність Львівської обласної ради й Комітету громадської згоди. Ініціював видання інформаційного обіжчика Львівської обласної ради, який оперативно подавав матеріали про події в країні. Поширювали обіжчик у різні регіони факсом [940].

Після узгодження з В. Чорноволом у першій половині дня 19 серпня 1991 р. було оприлюднено Звернення обласної ради до населення Львівщини, в якому облрада першою серед державних органів республіки недвозначно заявила про державний переворот і засудила його [373]. Невдовзі було оприлюднене звернення Комітету громадської згоди та Івано-Франківської і Львівської обласних рад до військовослужбовців ПрикВО, де їх закликали не втручатися в політичне протистояння [372; 404]. У Києві В. Чорновіл заявив про готовність підтримати заклик до загальноукраїнського страйку і провести роботу з приєднання до цього всієї Галичини, незважаючи на економічні наслідки, оскільки загрозлива ситуація потребувала активних дій [155, арк. 4]. Таким чином, Львівщина та в цілому західний регіон, а також Харків, Донецьк і Київ стали головними місцями виступів проти державного перевороту.

Звернення облради до населення Львівщини заступник В. Чорновола І. Гель зачитав по радіо 19 серпня, а оголосити по телебаченню вдалося лише після розмови В. Чорновола з Л. Кравчуком і прямої вказівки першого заступника Прем'єр-Міністра України К. Масика [1321]. Керівництво облради спільно з Комітетом громадської згоди розробили план заходів щодо захисту обласної та міської рад. Про небезпідставність таких приготувань свідчить висловлювання посланця «декаенесників» до Києва генерала В. Вареннікова, який під час розмови з Л. Кравчуком 19 серпня 1991 р. заявив, що в західних областях України необхідно ввести надзвичайний стан [627, с. 135; 1214, с. 114–115].

Після того, як стало зрозуміло, що спроба путчу не вдалась і небезпека силового втручання у події на території України зникла, В. Чорновіл 21 серпня 1991 р. повернувся до Львова, де на місці ознайомивсь із ситуацією. Зранку

22 серпня 1991 р. облрада взяла під контроль приміщення обкому КПУ, де було виявлено незнищенні заховані перфострічки всіх наказів путчистів. Розшифровані документи виявилися єдиними вилученими в Україні, що засвідчували причетність КПУ до державного перевороту. З урахуванням змісту вилучених документів голова обласної ради В. Чорновіл 23 серпня 1991 р. видав розпорядження про припинення діяльності компартії на території області [118, арк. 138; 424]. Таким чином, не чекаючи рішення республіканських органів, влада Львівщини першою призупинила діяльність КПУ. 26 серпня 1991 р. прийнято указ Верховної Ради про призупинення діяльності, а 30 серпня 1991 р. – указ Президії Верховної Ради про заборону діяльності КПУ [905, с. 52–53, 60].

Враховуючи те, що 24 серпня 1991 р. було проголошено відновлення Української держави, Львівський облвиконком 26 серпня 1991 р. розпорядився анулювати держсимволіку та гімн УРСР, наочну агітацію тощо як «символи колоніального утворення» [1157].

Отже, основну політичну ідею, з якою В. Чорновіл вступив на посаду голови обласної ради, реалізувати вдалося – Україна здобула незалежність. У цьому була певна заслуга В. Чорновола та депутатського корпусу Львівської обласної ради, що своїми радикальними реформаторськими рішеннями впливали на зміну політичної ситуації в регіоні та Україні. Остаточо завершився дворічний період протистояння з компартією, яка цілковито себе скомпрометувала підтримкою путчистів, особливо серед мешканців західного регіону.

На початку вересня 1991 р. у Тернополі відбулося друге, і, як виявилось, останнє, засідання Галицької асамблеї. Розпочали його готувати як один із заходів протидії керівництву Верховної Ради республіки щодо підписання союзного договору [154, арк. 224; 1333]. Після проголошення незалежності України акценти проведення форуму змінилися. З порядку денного зняли питання про союзний договір і більше уваги зосередили на економічних аспектах співпраці, президентських виборах та реорганізації системи рад.

Незадовго до спільної сесії Львівська облрада ухвалила рішення про потребу проведення обласного референдуму з приводу прямих виборів керівництва області, міст, районів, селищ та сіл і реорганізації місцевої влади, натхненником чого був В. Чорновіл [187, арк. 13; 900]. Після доопрацювання й відмови від проведення референдуму облрада звернулася до Верховної Ради України з пропозицією реалізувати проект у Львівській області – в рамках експерименту [7, арк. 27–30; 189, арк. 48]. Проте Верховна Рада відмовилася провести цей експеримент на Львівщині, розглядаючи його таким, що потребує доопрацювання і є несвоєчасним в умовах загальної кризи [7, арк. 31–35].

Законодавчо затвердженим виявився проект Л. Кравчука, в якому було наголошено на зміцненні влади Президента України, котру на місцях мали здійснювати підлеглі йому і призначені його указом керівники держадміністрацій – представники Президента. У своєму проекті В. Чорновіл запропонував обирати вертикаль президентської влади на рівні області. Бо воєводу – найвищу посадову особу в області мало обирати населення під час прямих виборів, а він мав призначати керівників районних адміністрацій. І хоча воєвода водночас був представником Президента України та керівником облдержадміністрації, він залежав би не стільки від Києва, скільки від волевиявлення населення. У цьому виявився недолік концепції В. Чорновола – децентралізація державної влади в період становлення держави було неприйнятною, бо посилювалися б сепаратистські тенденції в регіонах, безконтрольність місцевої влади [1085]. Хоча варто зазначити, що проект мав низку конструктивних пропозицій щодо розвитку в Україні місцевого самоврядування.

У ході спільної сесії затвердили Галицький виконавчий комітет та робочу групу з питань розроблення законопроектів щодо організації виконавчої влади та місцевого самоврядування. Важливу увагу приділили депутати другої спільної сесії президентським виборам. Із-поміж різних претендентів на пост Президента України, які фігурували на Галицькій асамблеї, фаворитом був В. Чорновіл, якого громадянам України і рекомендували підтримати на

виборах. З урахуванням цього в наукових дослідженнях побутує думка, що друга спільна сесія обласних рад була скликана саме з метою висунення В. Чорновола кандидатом у Президенти України [533, с. 764].

На другій Галицькій асамблеї проявилася тенденція зміщення центру перетворень зі Львова до Києва. Хоча В. Чорновіл ще не висловлював сумнівів у подальшій потребі існування об'єднання, до якого виявили зацікавлення долучитись інші обласні ради (Закарпатська, Волинська, Чернівецька, Рівненська) [189, арк. 41], але Асамблея випадала з контексту українського державотворення. Проти її існування виступили ряд національно-демократичних організацій, вбачаючи у ній загрозу цілісності України [119, арк. 48–49]. Певний час після грудневого референдуму В. Чорновіл ще розглядав Асамблею як певний засіб тиску на центральну владу для впровадження необхідних політичних та економічних реформ. Однак, зрозумівши, що західноукраїнське об'єднання може подавати негативні приклади в час становлення незалежності України, з огляду на загострення сепаратистських тенденцій у Криму, відмовився від подальшого її існування. На позицію В. Чорновола вплинуло також обрання його головою Народного Руху України, що давало йому нові можливості участі у політичній діяльності, опираючись на впливову політичну організацію. Після його відходу з посади голови обласної ради та зміни інших голів облрад, а також у ході процесу централізації влади в Україні, не знайшлося тих, хто продовжував би вести інтеграційну діяльність у межах західного регіону. Тому Галицька асамблея без заяв про ліквідацію припинила своє існування [1432].

Неодноразово під час другого року перебування В. Чорновола на посаді голови облради він заявляв, що політичну програму реформ обласна рада успішно виконала, а з реалізацією економічних реформ виникли ускладнення. Була низка причин, які впливали на динаміку економічного розвитку області. До внутрішніх варто віднести помилки через нестачу досвіду, відсутність всієї повноти влади, спад виконавчої дисципліни, проблеми з добором кадрів, недостатній контроль за реалізацією рішень з боку облвиконкому тощо.

Негативними зовнішніми чинниками був тиск партноменклатури, відсутність необхідної для реформ правової бази, прогресуюча в країні економічна криза. Неможливим було втілити у повному обсязі заплановані економічні реформи ще й тому, на чому наголошували як В. Чорновіл, так і керівник Івано-Франківської облради М. Яковина, що подібні масштабні реформи мали відбуватися на рівні республіки, в якій інтегрована кожна окрема область, яка не є самодостатньою та ізольованою від інших регіонів республіки [1145; 1468].

Більшість достатньо кваліфіковано розроблених концепцій перетворень не вдалося довести до цілковитого практичного втілення, зокрема в промисловості, сільському господарстві, торгівлі, приватизації житла тощо. Згодом В. Чорновіл зазначив, що тоді був створений добрий фундамент під економічні реформи, і тільки-но керівництво республіки візьме курс на радикальні соціально-економічні реформи, Львівщина інтенсивно рухатиметься попереду інших регіонів країни у процесі перетворень [830; 1468].

На фоні показників розвитку інших областей Львівщина тоді займала пристойну позицію. У довідці, що працівники апарату Верховної Ради Т. Гапончук та І. Прозоровський підготували 18 квітня 1991 р. на основі вивчення стану справ у Львівській області, було зазначено, що діяльність обласної ради виглядає добре порівняно з іншими; Львівщина випереджала в економічних реформах, брала власність під свій контроль тоді, коли інші облради чекали відповідних постанов уряду тощо [2, арк. 101–112]. Відвідавши на початку 1991 р. Львівську область, перший заступник Голови Верховної Ради республіки І. Плющ, а згодом і Голова Верховної Ради Л. Кравчук зазначили, що звинувачення західних областей у спаді економіки безпідставні, адже в цьому аспекті справи є не гіршими, а з багатьох позицій набагато кращими і відповідають ситуації в республіці [693; 1179].

Стосовно запровадження в області ринкової економіки, то тут здійснювали роботу з формування нових організаційно-економічних структур на базі самостійних підприємств, створення спільних і малих підприємств, фермерських господарств тощо. В аграрному секторі області існувала тенденція

до збільшення присадибних ділянок, до початку 1992 р. нараховувалося 292 фермерських господарства, що було більше, ніж у всій Україні [830].

3 березня 1992 р. на десятій сесії Львівської обласної ради В. Чорновіл заявив про свою відставку з посади голови облради мотивуючи це рішення як змінами законодавства, внаслідок яких повноваження голови облради зменшилися, так і переходом на постійну депутатську роботу до Верховної Ради України [191, арк. 23; 892; 1004]. Не опосередковано на рішення В. Чорновола вплинуло обрання його співголовою Руху, що відкрило перед ним далеко більші можливості для реалізації його ідеї – утворення конструктивної опозиції до нової старої влади. Депутати обласної ради задовольнили прохання В. Чорновола та обрали новим головою його заступника М. Гориня [190, арк. 15].

До останніх днів перебування на посаді голови обласної ради В. Чорновіл зберігав високу підтримку львів'ян і значною мірою своєю популярністю підтримував спадаючий авторитет облради. Коли за результати опитування він у 1989 р поступився першістю за рівнем підтримки громадянами депутатові Верховної Ради СРСР від демократичного блоку Р. Братуню, то вже у 1991 р. став «Людиною року Львівської області» [844; 1291]. Йому як людині, котра не мала управлінського досвіду, довелося під час перебування на посаді голови облради набувати необхідні вміння адміністративної роботи, пройти процес трансформації з колишнього опозиціонера в державного діяча. На результативність його діяльності негативно впливали протистояння з правлячою у країні комуністичною партією, а невдовзі – необґрунтована критика в угодстві праворадикалів. Проте завдяки обраній виваженій тактиці, яку В. Чорновіл називав тактикою творчого підходу до всіх проблем, облрада уникнула конфронтаційного глухого кута із союзною та республіканською владою і започаткувала низку реформ.

З іменем В'ячеслава Чорновола пов'язані насамперед численні політичні перетворення на Львівщині. Були розроблені й уперше практично реалізовані механізми відновлення інститутів Української незалежної держави, атрибутів

державності. Львівська обласна рада узаконила і запровадила в офіційне використання державну символіку України. Рішенням облради створено концептуальний механізм утворення української національної армії, розроблено і запроваджено механізм захисту державних інтересів України на кордоні. На Львівщині вперше в Україні розпочалася департизація державних установ та підприємств, облрада сприяла становленню демократичних політичних і громадських організацій. Приділяв В. Чорновіл увагу розвитку свободи слова, сесії облради транслювали по телебаченню, щотижня відбувалися прес-конференції керівників облради та облвиконкому, обласна влада підтримувала створення широкої мережі незалежних засобів масової інформації. Також сприяла розробленню та реалізації концепції національної школи, що передбачала перебудову системи шкільної освіти на виховання дітей у традиціях національної культури, патріотизму. Тривала робота з відновлення об'єктів історії українського народу, сприяння українському культурному відродженню. Поряд із заходами, спрямованими на українське національне відродження, В. Чорновіл опікувався створенням нормальних умов для відродження національних традицій представників усіх національностей, які проживали в регіоні. За сприяння облради в області було створено 8 національно-культурних товариств. Завдяки цьому зуміли уникнути розгортання на Львівщині міжнаціональних протиріч. Завдяки толерантному ставленню до свободи віросповідання, сприяння відродженню українських національних церков В. Чорновіл зміг пригасити міжконфесійну конфронтацію.

Належну увагу В. Чорновіл приділяв економічним питанням. Переважна більшість рішень облради – близько 80% – стосувалась економіки. Львівська облрада виробила ряд соціально-економічних концепцій, які згодом склали основу законодавчої бази державних реформ у сфері економіки. Серед перших рішень ради було збільшення присадибних ділянок селянам, згодом – розпаювання колгоспного майна, розгортання фермерського руху, початок приватизації житла, акціонування підприємств тощо.

Активні реформаторські заходи В. Чорновола привертали до регіону увагу іноземців, які приїжджали в область за інформацією про процеси, що там відбуваються, чи для встановлення економічних контактів. Політичні та економічні взаємозв'язки налагоджували і під час поїздок В. Чорновола й інших керівників облради та облвиконкому в сусідні держави.

На посаді голови облради В. Чорновіл не уникнув прорахунків, зокрема кадрових, з чим сам погоджувався. Окремі ухвали облради приймали з порушенням законодавства, мотивуючи тим, що, як зазначав В. Чорновіл, народна ініціатива вища вимог закону. Не вдалося сповна реалізувати намічених економічних реформ, що значною мірою було спричинено незалежними від В. Чорновола та облради причинами: протидією центральних органів влади і загальним станом економічних процесів у країні. Звинувачували В. Чорновола у тенденційному ставленні до опозиційної преси, зокрема газети «Post-Поступ».

Упродовж дворічного періоду очолювання депутатського корпусу Львівщини В. Чорновіл зумів набути управлінського досвіду керування територіальними структурами і людьми в різноманітних критичних ситуаціях, підвищити свій авторитет на загальноукраїнському рівні, започаткувати відродження елементів української державності, розгорнути на Львівщині економічні реформи. Все це мало важливе значення для відновлення незалежності України і запровадження ринкових механізмів у межах новоствореної держави. На думку одного із заступників В. Чорновола, а згодом голови Львівської обласної ради Миколи Гориня, завдяки діяльності В. Чорновола на чолі обласної ради Львів став політичною столицею України [1417].

5.2. Участь у президентських виборах 1991 р.

На початку 1990-х рр. в Україні розпочався процес реформування органів державної влади. Ради народних депутатів, яким формально належала вся повнота влади у період перебування України в СРСР, фактично відігравали роль, як висловився В. Чорновіл, «прикриття однопартійної системи» [1315]. Із послабленням впливу комуністичної партії на державно-адміністративні структури країни виникли кризові явища в інституті рад, що потребувало змін у системі державного управління. Перетворення почалися з проголошенням у Декларації про державний суверенітет України відновлення знехтуваного в радянській державно-правовій структурі координат принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Далі в Концепції нової Конституції України, схваленої 19 червня 1991 р., було зазначено, що уособленням виконавчої гілки влади стане інститут президентства. До цього функцію глави держави УРСР формально виконувала Верховна Рада, яка вважалася найвищим органом державної влади України.

Багато хто з представників тодішньої української політичної еліти думав, що запровадження президентської вертикалі влади в продуманому і вдалому об'єднанні з радами народних депутатів внесе динамічність та ефективність у систему державного управління України [1080, с. 25]. «Треба сильну виконавчу владу, – зазначив В. Чорновіл, – якщо буде так і далі, скільки б ми не приймали законів – нічого з того не вийде» [1356]. Крім того, вважалося, що наявність у республіці поста Президента сприятиме усамостійненню України від московського центру, служитиме певною протиположністю союзному президентові.

Після тривалих дискусій 5 липня 1991 р. у Верховній Раді вдалося ухвалити закон про заснування поста Президента України і внести зміни та доповнення до чинної Конституції. Комуністична більшість парламенту зважилася на цей крок, сподіваючись уникнути різкої декомунізації суспільства за східноєвропейським чи вірменським взірцем, та зберегти вплив у владних структурах через свого президента. Опозиційні депутати, в тому числі

В. Чорновіл, надіялися, що заснування президентської вертикалі сприятиме демократизації і національному відродженню суспільства. В'ячеслав Чорновіл також вважав, що в ході президентської виборчої кампанії демократичні кандидати отримають можливість без перешкод з боку влади активно агітувати за незалежність України в різних її регіонах [1016, с. 13].

Прийняті закони і нові статті чинної Конституції надалі залишили досить сильною законодавчу владу, а також надали значні повноваження президентові республіки. Він мав виступати гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, очолювати систему органів державного управління, вживати необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності держави і громадської безпеки, представляти Україну в міждержавних та міжнародних відносинах. За Президентом закріпили право представляти Верховній Раді кандидатури для призначення на всі провідні пости у галузі державного управління. Укази Президента, видані в межах його повноважень, ставали обов'язковими для виконання [346]. Обирати Президента мали за принципами загального, рівного і прямого виборчого права, шляхом таємного голосування. Виборчий процес здійснювали на засадах вільного та рівноправного висунання кандидатів у Президенти України [346].

Після прийняття необхідних законів в Україні розпочалась інтенсивна підготовка до висунення претендентів на посаду Президента. У середовищі опозиційних партій ще з весни 1991 р. тривали розмови про створення об'єднання демократичних партій «Незалежна демократична Україна» [121, арк. 24], а після 5 липня 1991 р. активізувалися дії зі створення передвиборчого блоку. Перша консультативна зустріч керівників НРУ та інших демократичних партій з приводу президентської кампанії відбулася 28 червня 1991 р. Невдовзі домовилися провести 20 серпня 1991 р. представницьку нараду, на якій вирішити справу з блоком і кандидатом від нього на пост Президента України [120, арк. 47; 121, арк. 31].

До створення передвиборчого демократичного блоку активно долучився В. Чорновіл. Він одразу після законодавчого запровадження посади Президента

звернувся до лідерів Руху та інших демократичних організацій із пропозицією чи, радше, з вимогою негайно створити виборчий блок «Демократична Україна» та висунути єдиного кандидата [1317]. Враховуючи підтримку своєї діяльності з боку багатьох співгромадян, В. Чорновіл мав намір узяти участь у президентській кампанії, однак уже тоді заявив: якщо в ході нарад між демократичними організаціями його не оберуть єдиним кандидатом від опозиційних сил, то він підкориться дисципліні блоку і не боротиметься за президентство [1315].

У той самий час окремі політичні партії визначалися зі своїми обранцями. Першою це зробила УРП, висунувши кандидатом на президентську посаду свого лідера Л. Лук'яненка; а вже 16 липня 1991 р. УРП розгорнула агітаційну кампанію за Л. Лук'яненка, провівши у Тернополі мітинг. Характерно, що виступати на мітингу не прийшли представники Народної ради від Тернопільщини, крім Л. Горохівського – голови обласної організації УРП [72, арк. 112].

На засіданні президії Національної ради Демократичної партії України 9 липня ухвалили пропонувати від ДемПУ для обговорення демократичним блоком кандидатуру В. Пилипчука [121, арк. 28–29зв]. Проте голова ДемПУ 9 серпня 1991 р. звернувся з листом до членів партії, в якому закликав підтримати І. Юхновського як кандидата від «демократичної національної опозиції» [120, арк. 48]. Тому президія Національної ради ДемПУ 30 серпня 1991 р. рекомендувала вже І. Юхновського і, як можливого претендента, В. Пилипчука [121, арк. 30]. Остаточо ДемПУ визначилася з кандидатом в Президенти України 16 вересня, обравши все ж В. Пилипчука [121, арк. 31–31зв].

Найбільша тодішня опозиційна організація – Народний Рух України також визначилася щодо своєї участі в президентських виборах. На засіданні Центрального проводу Руху 20 липня 1991 р. було вирішено протягом серпня провести консультативні наради з представниками демократичних партій і організацій для узгодження спільного кандидата. Претендентом від НРУ

більшість членів Центрального проводу обрали В. Чорновола [82, арк. 1]. Остаточне рішення щодо кандидатури від Руху на виборах вирішили прийняти 1 вересня 1991 р. на сесії Великої ради НРУ, де передбачали висловити підтримку тому кандидатові, який буде обраний після узгодження з іншими опозиційними організаціями.

Невдовзі після засідання Центрального проводу НРУ відбулася в Луцьку нарада представників шести крайових організацій Руху західного регіону України, на якій було підтримано пропозицію про висунення В. Чорновола кандидатом у Президенти України [819]. Забажали бачити своїм претендентом на пост Президента В. Чорновола також інші об'єднання. Його кандидатуру було підтримано на зборах Асоціації демократичних рад України і Галицької асамблеї [356; 454; 463].

Події, пов'язані зі спробою державного перевороту в СРСР 19–21 серпня 1991 р., відвернули увагу від президентських виборів. Нарада Народної ради та громадських і політичних організацій відбулась, як і планували, 20 серпня, однак домінуючими на ній були питання, пов'язані з аналізом політичної ситуації та виробленням тактики діяльності. Хоча було прийнято заяву про поновлення коаліції «Народна демократична Україна». Цей документ підписали керівники 25 партій, організацій та інших структур. Зокрема Народної ради, НРУ, АДРУ, Партії демократичного відродження України, ДемПУ, УРП, «Меморіалу», Всеукраїнського товариства репресованих, «Просвіти» та інші [72, арк. 154].

Здавалося, небезпека репресій, а після невдачі путчистів і заборони КПУ – загроза відновлення діяльності судово не покараних антидемократичних сил примусить демократичні організації йти на президентські вибори та референдум стосовно незалежності України разом, щоб з перемогою утвердити курс на побудову Української національної держави і швидкі реформи. Однак після проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України переповнені ейфорією демократичні лідери не проявили належного здорового глузду, щоб визначитись із єдиним кандидатом. Натомість про президентські амбіції

заявили нові претенденти з демократичного середовища – не лише обранці партій чи інших організацій, а й самовисуванці [1378, с. 256].

Імовірність узгодження єдиного кандидата відкладали ближче до дня голосування чи до другого туру виборів. Частина представників партій і громадських організацій хотіли виставити на початку виборчої кампанії своїх претендентів, а надалі не відкидали ідеї обрання спільного кандидата. На думку В. Чорновола, висунення кількох кандидатів від опозиції було «великою помилкою» чи «грубою політичною помилкою», що призвела передусім до боротьби між демократичними кандидатам [1319; 1323; 1395].

За такої ситуації 1 вересня 1991 р. відбулася Велика рада НРУ, на якій остаточно вирішили висувати від Руху на посаду Президента України В. Чорновола. Протокол сесії Великої ради за підписом голови НРУ І. Драча і заступника голови секретаріату НРУ С. Одарича 2 вересня 1991 р. надіслали до Центральної виборчої комісії (ЦВК). У цьому документі зазначено, що зі 128 членів Великої ради на сесії були присутніми 91, з них 57 осіб висловилися за кандидатуру В. Чорновола [82, арк. 2]. Разом із В. Чорноволом на сесії Великої ради Руху обговорювали ще дві кандидатури – Л. Лук'яненка та І. Юхновського. За Л. Лук'яненка проголосувало 23 учасника сесії, а І. Юхновський отримав ще менше – лише 8 голосів [117]. Зауважимо, що Л. Лук'яненко неодноразово наводив інші дані голосування. На його переконання за В. Чорновола проголосувало тільки 43, а за нього – 41 учасник сесії Великої ради Руху [508; 975].

На цій сесії схвалили пропозицію В. Чорновола, з якою погодився Л. Лук'яненко: щоб на завершальному етапі виборчої кампанії всі претенденти від демократичного табору зняти свої кандидатури на користь того, хто матиме найвищий рейтинг [705, с. 126; 979].

У заяві до ЦВК від 8 вересня 1991 р. В. Чорновіл підтвердив згоду балотуватися на посаду Президента України [23, арк. 184], а 13 вересня 1991 р. крайовим організаціям Руху було відправлено за підписом голови НРУ І. Драча і заступника голови НРУ О. Лавриновича листа із закликом розгорнути виборчу

кампанію за претендента на посаду Президента від НРУ – В'ячеслава Чорновола [300; 705, с. 126–127].

Відповідно, структури НРУ прилучилися до роботи з агітації за свого кандидата. Але вже на цьому етапі Рух не обминули розбіжності, наявні між різними демократичними організаціями з приводу висунення єдиного кандидата. Хоча Велика рада НРУ висловилася за В. Чорновола, Політична рада Руху, яка складалась із представників різних організацій, заявила про підтримку на президентських виборах Л. Лук'яненка. Більше того, керівництво НРУ – голова Руху І. Драч та голова Секретаріату і Політичної ради Руху М. Горинь – публічно заявили про підтримку Л. Лук'яненка [852]. Тому виникла ситуація, коли керівники Руху не погодилися з волею організації і повели агітацію проти свого кандидата [586; 1106, с. 505; 1521, с. 11].

Серед представників демократичних організацій були й ті, котрі вважали найвдалішим кандидатом на президентство колишнього завідувача ідеологічного відділу ЦК КПУ, Голову Верховної Ради Л. Кравчука [441, с. 500; 688, с. 133–134]. На думку одеського історика Г. Гончарука, Л. Кравчук домовився з І. Драчем про те, що останній підтримуватиме Л. Лук'яненка, зважаючи на його набагато менші шанси порівняно з В. Чорноволом перемогти, що давало Л. Кравчуку безсумнівну перевагу на виборах [705, с. 128–129]. Тому вони також могли докласти зусиль, щоб не було обрано єдиного кандидата або щоб ним став малопрохідний претендент. На підтримку Л. Кравчука висловлювались і деякі представники української діаспори, зокрема голова Канадського товариства прихильників Руху Е. Гуцуляк [736, с. 11].

Окрім Руху, кандидатуру В. Чорновола на пост Президента України висунули інші політичні та громадські організації, а також трудові колективи. Довіру В. Чорноволу висловила 13 вересня 1991 р. Координаційної ради Української студентської спілки, 21 вересня – Велика рада «Меморіалу» імені В. Стуса, 6 жовтня – Всеукраїнська координаційна рада Союзу українок та інші [23, арк. 51; 453; 520, с. 340]. Також підтримали В. Чорновола трудові

колективи як західного регіону, зокрема УМГ «Львівтрансгаз», Стрийське управління бурових робіт ВО «Укргазпром», Львівське виробниче трикотажне об'єднання «Промінь», так і східного – трест «Укренергочормет» м. Харкова, шахта імені О. Г. Стаханова ВО «Червоноармійськвугілля» і шахта імені ХХІ з'їзду КПРС ВО «Допропільвугілля» Донецької області [23, арк. 35–39, 42].

Так, на конференції трудового колективу «Укренергочормет» із 66 делегатів, які представляли 10 464 працівників тресту, за В. Чорновола проголосувало 59, проти – 1, утрималося – 6 [23, арк. 33–34]. На шахті імені ХХІ з'їзду КПРС під час позмінного голосування з 1353 осіб – за В. Чорновола проголосували 1206 [23, арк. 54–55].

Отримав він підтримку і національних меншин. У своєму зверненні до громадян України національно-культурні товариства Львівщини 11 вересня 1991 р. закликали голосувати на президентських виборах за В. Чорновола [406].

Найвпливовішим претендентом на посаду Президента України був Голова Верховної Ради України Л. Кравчук, котрий із липня 1991 р. почав розробляти концепцію передвиборчої боротьби. Він вирішив узяти участь у виборах як незалежний кандидат і уникав можливості бути висунутим якоюсь партією, особливо КПУ [1006, с. 73].

У ЦК КПУ також не вважали доцільним висувати Л. Кравчука, більше схиляючись до кандидатури першого секретаря ЦК КПУ С. Гуренка чи Б. Олійника. Визначитись із претендентом мали під час нарад зі секретарями парткомів, а 2 вересня 1991 р. офіційно висунути його на пленумі ЦК КПУ. Другого серпня був затверджений план основних заходів із підготовки і проведення передвиборчої діяльності КПУ, що охоплював наради секретарів обкомів, збори парткомів, агітаційні мітинги тощо [71, арк. 117–118]. Після поразки путчу ЦВК на підставі Указу Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 р. «Про заборону діяльності Комуністичної партії України» анулювало видану 23 серпня 1991 р. довідку про взяття на облік КПУ на право висувати кандидата в Президенти України [21, арк. 47]. Втративши можливість мати офіційного представника і солідний адміністративний ресурс, заборонена

компартія виставила в боротьбу за президентство міністра сільського господарства України О. Ткаченка [969, с. 236; 1006, с. 73].

5 вересня у ЦВК першими отримали бланки підписних листів двадцять один претендент на президентство [21, арк. 91–93]. З-поміж тих, хто мав право розпочати збір 100 тисяч підписів громадян для офіційної реєстрації кандидатом на посаду Президента України, був В. Чорновіл.

Згідно із Законом «Про вибори Президента України» претендентів у кандидати висували з першого до тридцятого вересня 1991 р.; впродовж цього періоду правом висувати претендентів скористалися дванадцять політичних партій, громадських об'єднань і рухів із тринадцяти зареєстрованих відповідно до законодавства у ЦВК, а також 97 трудових колективів. Вони висунули 25 претендентів на кандидатів у президенти [21, арк. 98].

Усього до ЦВК надійшло 109 протоколів про висунення кандидатур у Президенти України від політичних партій, громадських об'єднань і рухів, трудових колективів, колективів професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зборів виборців за місцем проживання та військовослужбовців. 100 громадян України подали заяви до ЦВК про самовисунення на найвищий державний пост України.

Серед самовисунанців, котрі звернулися до ЦВК щодо висунення себе претендентами, 18 осіб не з'явилося на засідання комісії, а 3 претенденти, які звернулися до ЦВК із заявою про висунення, потім їх відкликали [26, арк. 1–19].

Розглянувши всі надіслані документи, члени ЦВК прийняли рішення видати посвідчення про право отримання підписних листків і бланків листків для збирання підписів на свою підтримку 94 особам, у тому числі 69 самовисунанцям. Це: С. Гуренку, Л. Кравчуку, О. Морозу, Ю. Шухевичу, І. Юхновському, В. Чорноволу, В. Яворівському і іншим. Десятьом громадянам, які подали заяви про самовисунення, було відмовлено з різних причин.

Розрінене висунення багатьма особами з демократичного табору своїх кандидатур турбувало В. Чорновола. Маємо справу з ейфорією, зазначав він,

мовляв, КПУ вже нема, стала можливою багатопартійна боротьба, як у демократичному світі. Проте підстав для цього, на його переконання, не було, оскільки небезпека тоталітаризму не минула; заборонена компартія фактично існувала, залишилися союзні структури на чолі з М. Горбачовим. «Потрібно бачити, яка величезна загрозна сила ще протистоїть нашим досягненням, – заявив В. Чорновіл на Всеукраїнському форумі інтелігенції. – Який величезний інстинкт до самозбереження і самовідтворення має ця сила, з'єднана корпоративною солідарністю» [1035].

Під час збору претендентами підписів громадян В. Чорновіл укотре на сесії Галицької асамблеї, Всеукраїнському форумі інтелігенції, інших зборах та зустрічах, а також в інтерв'ю говорив про нагальну необхідність створення передвиборчого блоку демократичних сил і висунення єдиного кандидата, постійно повторюючи, що рішення такого виборчого об'єднання щодо спільного кандидата визнає обов'язковим для себе, яким би воно не було. У нього залишалося сподівання, що всім демократичним кандидатам вистачить мудрості та відповідальності за долю своєї Батьківщини, щоб дійти єдності й згоди після етапу офіційної реєстрації кандидатів у Президенти України [1376].

У разі нездатності порозумітися «вгорі» своє слово, на його думку, мали сказати демократичні організації на місцях, чітко визначитися щодо того кандидата, в якого найбільше шансів пройти в друге коло, якщо до цього дійде, бо виникла реальна загроза взаємопоборення між демократичними кандидатами, чим скористаються інші претенденти [202, арк. 69]. Шанси єдиного кандидата від демократичних сил В. Чорновіл оцінював оптимістично. Цьому сприяла зміна політичної ситуації в Україні після невдалого путчу. Під впливом згаданих подій упав монопольний авторитет Л. Кравчука, який проявив нерішучість під час спроби державного перевороту у Москві, а демократичні процеси вийшли з-під тиску і контролю компартії.

До заколоту В. Чорновіл вважав своє висунення чисто пропагандистським – з метою поширення серед громадян ідеї відновлення незалежності України. Хоча й за тих умов, що були до 19 серпня 1991 р., шанси

претендента від демократичних сил оцінював у 15 відсотків. Після путчу вони, на його думку, значно вирости, приблизно наполовину, а то й більше, за умови, коли всі демократичні сили зосередять увагу на одному кандидатові [977; 1298; 1359].

Про небезпідставність його міркувань свідчать результати опитувань громадської думки. За даними проведеного 5–13 вересня 1991 р. соціологічного опитування, що Інститут соціології АН України здійснив стосовно підтримки з боку громадян можливих кандидатів у Президенти, було отримано такі результати: Л. Кравчук – 32,2%, В. Чорновіл – 8,1%, І. Юхновський – 6,8%, В. Фокін – 3,8%, В. Гриньов – 3,4%, Л. Лук'яненко – 2,6%, Ю. Щербак – 1,5%, Л. Скорик – 1,1%, І. Драч – 0,5%. Ще 27,9% сказали, що не визначились, а 8,7% заявили, що не братимуть участі в голосуванні [1151]. На жовтень 1991 р. рейтинг Л. Кравчука становив 38,3%, В. Чорновола – 14,5%, І. Юхновського – 4,5%, Л. Лук'яненка – 3,9%, В. Яворівського – 1,8%, Ю. Щербака – 1,3%, В. Пилипчука – 1,1% [790]. Відповідно, сумарно демократичний кандидат отримав би значний відсоток довіри громадян, що міг збільшитися в разі ведення продуманої агітаційної кампанії за рахунок тих близько 30% громадян, які не визначилися. Зауважимо, що можна піддати сумніву цілковиту достовірність зазначених даних, адже вони могли бути зроблені на замовлення зацікавленої сторони. Зокрема, одним з керівників виборчого комітету Л. Кравчука був М. Михальченко, який працював у Інституті соціології АН України [1006].

Групи підтримки різних претендентів провели значну роботу зі збору необхідної кількості підписів. Інтенсивний збір підписів за кандидатуру В. Чорновола налагодили члени Руху, інших організацій чи окремі громадяни. Поза увагою не було залишено жодної області України, в т. ч. з Донецької, Луганської, Одеської, Сумської, Чернігівської та інших [23, арк. 70, 115, 140, 145, 148, 182]. На початку жовтня Центральна виборча комісія зарахувала 176 244 підписи громадян, а на кінець місяця – вже 278 720 на підтримку В. Чорновола [22, арк. 80; 23, арк. 183].

При збиранні підписів за претендента на кандидата у Президенти А. Чабанова виявилися факти зловживання службовим становищем, використання погроз, шантажу та підкупу. Зокрема, кожному, хто зібрав 250 підписів на його підтримку, вручали за рахунок виробничого об'єднання «Ротор» електром'ясорубку вартістю 252 крб., а за час, витрачений на збирання підписів, давали відгули. Відповідні матеріали з цього питання було скеровано в Черкаську обласну прокуратуру [1262].

Адміністративний ресурс під час збирання підписів використовував Л. Кравчук; про це зазначав, зокрема, один з претендентів – Б. Мокін, твердячи, що за вказівкою Вінницького облвиконкому збором підписів у навчальних закладах керували з обласного управління народної освіти, а з уряду дали керівникам підприємств вказівку провести збір серед працівників [510, с. 30]. Адмінресурс використовували також у ході збирання підписів за міністра сільського господарства О. Ткаченка. Зокрема керівництво Немішаївського радгоспу-технікуму видало розпорядження працівникам зібрати підписи з учнів технікуму на підтримку О. Ткаченка [1149, с. 15].

Найактивніше підписну кампанію всі претенденти проводили у Львівській області, де було зібрано 223 504 підписи. Крім Львівської області, значну кількість підписів збрали у Харківській – 210 553, Дніпропетровській – 153 860, м. Києві – 148 989, Вінницькій – 111 986 і Тернопільській області – 109 524 [1262]. Всього до ЦВК було подано 2 млн. підписів громадян України на підтримку всіх претендентів. У ході їхньої перевірки ЦВК з різних причин відхилило 15 тис. підписів [1263].

Із багатьох претендентів, котрі отримали право збирати підписи на свою підтримку, до ЦВК надійшли протоколи лише на 26 осіб, двоє з яких – О. Бердник і О. Мороз згодом зняли свої кандидатури [22, арк. 218; 23, арк. 30, 164].

На підставі надісланих до ЦВК протоколів можна виділити десять претендентів, котрі збрали найбільшу кількість підписів: Л. Кравчук – 428 134, В. Чорновіл – 278 720, І. Юхновський – 151 387, Л. Лук'яненко – 150 920,

О. Ткаченко – 143 634, В. Гриньов – 121 218, Л. Табурянський – 114 270, А. Гіль – 87, А. Чабанов – 85 743, В. Пилипчук – 79 600 [22, арк. 80]. З них у ЦВК було зареєстровано 7 кандидатів у Президенти України, які зібрали на свою підтримку встановлені законом 100 тис. підписів громадян України.

Першим посвідчення кандидата у Президенти України отримав у ЦВК 10 жовтня 1991 р. В. Чорновіл [817]. Під час цієї процедури він подякував громадським організаціям і трудовим колективам, які виявили йому довір'я, а також особливу подяку висловив тим людям, які віддали свій час, свою енергію роботі зі збору підписів, запевнивши, що у разі обрання його Президентом України довір'я, яке йому висловила велика кількість громадян, абсолютно точно виправдає [22, арк. 175].

Із приводу особи В. Чорновола як претендента на президентську посаду до ЦВК надійшло три листи від мешканців України та колишніх республік СРСР, в яких вони висловлювали протест проти його реєстрації або свою підтримку. Зокрема, група ветеранів радянської армії із Львівської області звинувачувала В. Чорновола у тому, що він начебто «брав активну участь у бандерівських злодіяннях, за що законно піддавався репресіям і був неправильно реабілітований» [23, арк. 196]. В інших двох – із с. Жолоби Томашпільського району Вінницької області та від членів українського товариства «Дружба» з Комі АРСР, які проживали в м. Сосногорське, разом із заявами про віддання голосів за В. Чорновола містився заклик до всіх українців проголосувати за нього [23, арк. 199–200].

Крім В. Чорновола, посвідчення кандидатів у Президента отримали: В. Гриньов – заступник Голови Верховної Ради України; Л. Кравчук – Голова Верховної Ради України, Л. Лук'яненко – голова УРП, член Народної ради; Л. Табурянський – президент синдикату «Олімп» м. Дніпропетровськ, член Народної ради; О. Ткаченко – міністр сільського господарства України; І. Юхновський – голова Комісії Верховної Ради України з питань народної освіти і науки, голова Народної ради.

Під час передвиборчих поїздок В. Чорновіл побував у різних регіонах України, всюди наголошуючи, що основною метою його агітаційної роботи є збільшити число людей, які б усвідомили необхідність відновлення Української держави і проголосували на референдумі за незалежність України. Тому результат референдуму про політичне майбутнє України, що відбувався одночасно з президентськими виборами 1 грудня 1991 р., В. Чорновіл вважав важливішим за президентські перегони. «Моя передвиборча кампанія, – зазначив він, – спрямована не стільки на президентство, скільки на референдум. Наша перемога 1 грудня повинна бути переконливою. На випадок позитивного результату на референдумі Україну визнають десятки країн світу. Його підсумки повинні ще більше згуртувати народ, придати йому нові сили у відновленні своєї державності» [1356].

Під час поїздок В. Чорноволу доводилося спростувати той образ, який створила щодо його особи компартійна преса, особливо в період перебування його на посаді голови вперше за радянський час демократично обраної Львівської обласної ради. Він заперечував вигадки про репресії щодо комуністів, насильницьку українізацію, утиски пенсіонерів тощо [593; 976; 1260; 1348]. Те, що В. Чорновіл конструктивно вирішував гострополітичні питання, підтвердило звернення до громадян України представників національно-культурних товариств Львівщини, зокрема вірменського, єврейського, польського, російського, угорського та чехо-словацького. У ньому вони, закликаючи підтримати В. Чорновола на виборах, відзначили його особливий внесок як голови Львівської обласної ради у творення атмосфери міжнаціональної та міжконфесійної згоди на Львівщині [836].

Щоб завадити В. Чорноволу доносити до українських громадян ідейні засади своєї програми, йому перешкождали чи не дозволяли зустрічатися з виборцями, як це сталося на Харківському тракторному заводі; заважали відкрито виходити у телефір, зокрема, порушивши домовленість, не дозволили Л. Танюку бути ведучим у програмі з В. Чорноволом на УТ; траплялися

випадки недопущення розміщення чи знищення його агітаційних матеріалів або навіть побиття агітаторів [872; 1336; 1553].

Враховуючи посилену компрометаційну діяльність колишніх радянських і деяких тогочасних ЗМІ та команд інших кандидатів, багато хто вважав, що невдача В. Чорновола у виборах можлива через те, що про його ідеї та діяльність мало знали, особливо у Південно-східній Україні. Голова однієї з районних рад Одеси Е. Гурвіц написав про В. Чорновола: «Все його життя – це біблійне служіння народу [...] всім українцям і росіянам, євреям і болгарам, католикам і православним [...] З такою політичною платформою і моральною позицією противники виставляють його шовіністом, русофобом, диктатором тощо. Але що парадоксально, що є легковірні, які клячуть на цю брехню» [1338].

Здійснювати передвиборчу кампанію В. Чорновола допомагала його команда. 1 вересня 1991 р. було створено Республіканський національний комітет з проведення президентської виборчої кампанії В. Чорновола на чолі з Л. Танюком [629]. До виборчого штабу належали: М. Бойчук, О. Лавринович, С. Головатий, І. Заєць, С. Одарич, О. Бондаренко, І. Шовковий, В. Козоріз, В. Черняк. Вони супроводжували В. Чорновола у поїздках Україною [82, арк. 10]. У ЦВК пройшли реєстрацію 32 довірені особи В. Чорновола [21, арк. 109–111, 196, 197; 23, арк. 193].

Проробляли варіанти майбутнього складу управлінської команди після перемоги на виборах. За словами керівника виборчого комітету В. Чорновола Л. Танюка, пропозицію очолити уряд могло бути надано І. Юхновському, а В. Пилипчуку запропоновано посаду віце-прем'єра тощо [600; 1231, с. 332].

Ідейні засади президентської кампанії В. Чорновола містилися в його передвиборчій програмі «Шлях до свободи». Її основним положенням, головним завданням обраного Президента було об'єднати весь народ країни навколо побудови Української незалежної держави та відкритого громадського суспільства [756, с. 100]. Досягти цього В. Чорновіл планував тільки шляхом

еволюції на основі комплексних соціально-економічних і суспільно-політичних реформ, з урахуванням прав та інтересів кожного громадянина України.

Відкидаючи спроби сліпого копіювання соціально-політичних структур країн західної демократії, він проголошував ідею власного шляху з урахуванням українського досвіду, традицій виробничої, побутової, духовної культури, ідеалів, підтвердженого історією укладу життя [202, арк. 59]. Враховуючи досвід постсоціалістичних країн Східної та Південно-Східної Європи, виступав за негайні та рішучі й водночас виважені заходи з реформування політичних і соціально-економічних відносин країни. З огляду на досвід проведення реформ у Львівській області, першими його заходами на посаді Президента мали бути суто економічні, що розчистили б шлях для ринкової економіки, стимулювали ріст виробництва, вивільнивши народну ініціативу і максимально сприяли б їй. Для цього відразу розпочав би роздержавлення та приватизацію підприємств, сприяв би створенню різних форм господарства на селі, зменшив би податки, а також якнайшвидше ввів національну грошову одиницю, перебудував усю фінансову систему та створив національну митну і прикордонні служби для захисту споживчого ринку України [444].

Проголошуючи здійснення цих першочергових заходів, В. Чорновіл заявляв, що найрадикальніший спосіб реалізації реформ у постсоціалістичних країнах – польська «шокова терапія» без державного контролю над сферою економічного життя і без забезпечення необхідного захисту населення є неприйнятним для застосування в Україні [1087].

Поряд із заходами з реформування економіки невідкладними, на переконання В. Чорновола, мали бути дії зі створення української національної армії – об'єкта особливої турботи. Майбутню армію уявляв професійною, добре навченою та озброєною, чисельністю 250–300 тис. осіб з необхідними пільгами для офіцерського складу [1356]. Недвозначно окреслив свою позицію стосовно особливо гострого питання тогочасної української міжнародної політики – ядерної зброї. З урахуванням проголошеного Верховною Радою курсу на

без'ядерний статус Української держави В. Чорновіл заявив, що ядерна зброя має залишатися на території України в місцях розташування до поступового її знищення [542]. Не вважав потрібним форсованими темпами набувати для України без'ядерний статус.

У його програмі також ішлося про запровадження в Україні сильного президентського правління з короткочасним початковим періодом прямого президентського правління з уповноваженими на місцях, щоб стабілізувати ситуацію в країні й започаткувати реформи [729]. Крім того, були пункти про забезпечення свободи слова, вільного функціонування ЗМІ, політичну деідеологізацію культурного життя, всебічне відродження української національної культури і духовності, відновлення престижу професії вчителя, вихователя; збільшення витрат бюджету на освіту, науку і культуру; забезпечення свободи совісті та віросповідання, рівноправного існування різних релігійних конфесій; створення рівних можливостей для реалізації творчого й професійного потенціалу кожної людини; гарантування фінансової підтримки з боку держави пенсіонерам; створення необхідних механізмів захисту природного середовища, контролю за шкідливими відходами тощо.

Важливими положеннями програми були засади міжнародних відносин. Він виступав за збереження взаємовигідних стосунків зі всіма державами колишнього СРСР, за створення умов для безвізового переміщення громадян у межах колишнього Союзу, а згодом – усієї Європи. Активна участь України у створенні загальноєвропейської політики миру та співробітництва була одним із його пріоритетів. Він вважав, що гарантією безпеки України має стати її участь у системі загальноєвропейської колективної безпеки. Рішуче відкидав намагання ще діючого союзного керівництва в особі М. Горбачова втягнути Україну в новий політичний чи економічний союз. Тому, коли М. Горбачов разом із деякими іншими керівниками республік звернувся до української влади з пропозицією відновити переговори про союз, В. Чорновіл виступив і категорично засудив такі звернення чи заяви [296].

Одним із найбільш критикованих пунктів програми В. Чорновола було положення про федеративний устрій України або широке місцеве самоврядування [767, с. 260; 1411, с. 10]. Як давній прихильник ідеї нового земельного устрою України В. Чорновіл, ще готуючись до виборів депутатів Верховної Ради України, у 1989 р. висунув пропозицію провести адміністративно-територіальну реформу в Україні, укрупнивши територіальні одиниці та розширивши права органів місцевого самоврядування. За принцип адміністративного поділу території України взяв дванадцять історичних українських земель, що виділилися певними особливостями. Це: Волинь, Донеччина, Запоріжжя, Слобожанщина та ін [857].

За допомогою цієї реформи В. Чорновіл передбачав перерозподілити повноваження між центром та регіонами з урахуванням утворення сильної вертикалі виконавчої влади на чолі з Президентом. Під час цього мала припинити існування Кримська територіальна автономія, що була створена без урахування інтересів кримських татар. В'ячеслав Чорновіл вважав за потрібне або особливо не вирізняти кримський регіон серед інших українських адміністративно-територіальних одиниць, або надати кримським татарам у Криму національно-територіальну автономію [1348]. Тобто, він був противником утворення в Україні територіальних автономій, вважаючи, що для цього нема ніякого реального ґрунту, оскільки існують тільки невеликі компактні вкраплення національних меншин. Лише допуслав для окремих національних меншин, скажімо молдаван, греків або угорців, коли вони захочуть такого, національні сільради чи національні райони, як було в 1920-ті роки, вважаючи, що це не працюватиме на розвал України [1315].

Після проголошення незалежності України ідея федералізації України надто загострились. Її використовували в окремих регіонах деякі деструктивні сили, які були противниками української державності чи хотіли на місцях зберегти консервативні, прокомуністичні порядки. Сепаратистські тенденції посилювались у Криму, Закарпатті та південно-східних областях, що спричинило небезпеку утворення автономії на Закарпатті, Донецько-Криворізької та

Новоросійської республік тощо. Кандидат у президенти В. Гриньов заявляв про необхідність запровадження федеративного устрою України як противаги президентській владі [722]. Тому опоненти В. Чорновола з демократичного табору почали в ході виборчої кампанії звинувачували його в тому, що він хоче розвалити державу, ототожнюючи його бачення ідеї федералізації України з автономізацією [22, арк. 189–190; 973].

Зваживши на обставини, В. Чорновіл усунув із ужитку під час передвиборчої кампанії тезу про федералізацію України, трансформувачи її в положення про політично-адміністративну реформу, яка передбачало розширення місцевого самоврядування [444]. Реалізувати його вважав можливим лише у довготерміновій перспективі, після того, коли Україна зміцніє як повноправна незалежна держава – зі своїми захищеними кордонами, своєю армією, грошима і налагодженою економікою [1206]. Згодом як керівник НРУ наполіг на внесенні подібного формулювання в рухівську Концепцію державотворення у 1992 р [1253, с. 198]. Хоча в новій редакції Програми НРУ 1996 р. вже йшлося про Україну як унітарну державу з адміністративно-територіальним самоврядуванням, що свідчило про остаточну відмову В. Чорновола від педалювання цього питання.

Розкриваючи під час виступів положення своєї програми, В. Чорновіл також наголошував на тому, щоб виборці звертали увагу не так на суть програм кандидатів, а на особистості, які їх висловлюють, оскільки їхні програми практично тотожні. «Вибирати потрібно людину, – зазначив він, – бо сьогодні наші програми мало чим відрізняються, навіть моя і Кравчука: і він, і я – за незалежну Україну, за демократію, плюралізм, реорганізацію радянської влади, багатопартійність, місцеве самоврядування і т. д. Різниця в тому, що основним пунктам моєї програми вже 30 років, а його – деяким 3 місяці, деяким 3 тижні, а деяким 3 дні. Тобто, зараз беруться на озброєння наші ідеї, наші прапори для того, щоб здобути під ними перемогу. Але коли зміниться ситуація, їх знову кинуть під ноги, а натомість піднімуть інші» [1316].

Про намагання Л. Кравчука підлаштуватися під вимоги часу йшлося в одному з його передвиборчих інтерв'ю: «Напря́м визначається в кожній ситуації розстановкою сил... Сьогодні суспільство об'єдналося навколо незалежності України, то можна спиратись на цю ідею» [922]. Свідченням такої швидкоплинної зміни позиції є висловлювання Л. Кравчука щодо національної символіки. У червні 1989 р. він заявляв про недопустимість використання на суспільно-політичних заходах прапорів і символів, «під якими антинародні сили вели боротьбу проти трудящих.. Ці грязні, криваві символи (синьо-жовтий прапор. – ВД.) ворожі українському народу, вони завжди ототожнювалися з експлуататорською державністю. Це ностальгія по самотійній «соборній» Україні» [1030]. А у вересні 1991 р. Л. Кравчук виступив за те, щоб до прийняття Конституції України використовувати у протокольних заходах синьо-жовтий прапор. Аналогічно він у 2002 р. виступав за вступ України у НАТО, а на парламентських виборах 2006 р. – категорично проти цього [866, с. 13].

Зважаючи, що за Л. Кравчука схилилися голосувати більшість представників колишньої партноменклатури, В. Чорновіл визначив його своїм головним суперником, з яким потрібно боротися за краще майбутнє України. Небезпека приходу Л. Кравчука до влади полягала, на думку В. Чорновола, в тому, що він надалі опиратиметься на старі кадри – тих, хто протидівав відродженню Української держави, перешкоджав здійснювати економічні реформи [1034]. У такій ситуації в Україні надалі залишиться старий стиль командно-адміністративного керівництва, за якого суспільно-політичні та економічні відносини чекатиме період стагнації [1087; 1316].

Уже після президентських виборів відомий публіцист М. Рябчук в одній із праць зауважив слушність позиції В. Чорновола, констатувати: «Влада, яка у нас сьогодні пройшла через різні етапи [...] Оскільки власної ідеології у них не було, то скористалися уже напрацьованою національно-демократичною. Адаптували до своїх нужд, умовно кажучи, рухівську ідеологію... Зрозуміло, що ніякого наміру виконувати рухівську програму у наших посткомуністів не

було. Це те ж саме, що доручити департизованим нацистським вождям демократизацію повоєнної Німеччини» [1177, с. 129].

Вбачаючи у Л. Кравчуку основного конкурента, В. Чорновіл намагався не розпорошувати сили на змагання з демократичними кандидатами, не вважаючи їх своїми опонентами. До спільної участі з ними у президентських виборах ставився радше як до своєї «дружньої дуелі», що мала завершитися на користь того, чий рейтинг виявиться вищим [1087]. Не було для В. Чорновола потреби боротися з іншими демократичними кандидатами, оскільки за результатами соціологічних досліджень ніхто з них не міг зрівнятися з ним за рівнем підтримки населення. Трійка найпопулярніших кандидатів, за даними «Соцінформу», розподілялося так: Л. Кравчук – 36,6%, В. Чорновіл – 16%, Л. Лук'яненко – 3,2%. Загалом всі демократичні кандидати без В. Чорновола набирали 13 відсотків, при 27,3 відсотках тих, які не визначилися [1149, с. 15].

Результати свідчили про те, що коли б усі демократичні сили консолідувались і віддали голоси за одного кандидата, то його шанси позмагатися з Л. Кравчуком суттєво зросли б. За наявності єдиного демократичного кандидата зменшилася б дезорієнтація виборця, який, будучи збентежений відсутністю єдності серед демократів проголосував за іншого. Багато хто з числа як безпосередніх учасників перегонів, так і інших політичних осіб погоджувалися з тим, що єдиний кандидат від демократичних сил міг стати реальним конкурентом Л. Кравчукові. Не відкидав цього і Л. Кравчук. У спогадах він зазначив, що якби «націонал-патріоти спромоглися домовитися про підтримку єдиного кандидата, то він міг би розраховувати на доволі серйозний електоральний врожай» [503, с. 113].

Фаворитом серед демократичних кандидатів і головним суперником Л. Кравчука переважна більшість оглядачів, разом із тим-таки Л. Кравчуком, вважала В. Чорновола. Цю думку поділяли і закордонні експерти, зокрема президент Національного фонду на підтримку демократії (США) Карл Герман [612]. Свідченням певної підтримки В. Чорновола в суспільстві було обрання його на Всеукраїнській козацькій раді 14 жовтня 1991 р. гетьманом України.

Вбачаючи у В. Чорноволові одного з реальних претендентів на президентство, з ним вважали за потрібне вести перемовини офіційні представники іноземних країн. На прохання румунської сторони він зустрівся з Надзвичайним і Повноважним Послом Румунії у Москві В. Шандру, з головою Комісії з іноземних справ і з питань збройних сил сенату Франції Ж. Леканюе, заступником секретаря оборони США Д. Атвудом та ін.

Незадовго до дня виборів Центральний провід НРУ здійснив чергову спробу консолідувати демократичні сили. У прийнятій 4 листопада 1991 р. ухвалі провід постановив провести консультації з політичними партіями та командами підтримки кандидатів у Президенти України, щоб визначити на останньому етапі передвиборчої агітації (в другій половині листопада) єдиного кандидата від демократичних сил і спрямувати зусилля всіх політичних партій на його підтримку [80, арк. 12].

Неодноразово у публікаціях журналісти аналізували важливість визначення єдиного кандидата для згуртування демократичних сил України [1076]. Від політичних і громадських організацій надходили заклики до всіх демократичних кандидатів зняти свої кандидатури на користь одного. Зокрема, у зверненні Координаційної ради демократичних партій Тернопільщини до В. Гриньова, Л. Лук'яненка, В. Чорновола, Л. Табурянського, І. Юхновського їх закликали об'єднатися навколо однієї кандидатури [368]. У зверненнях, що ухвалили Президія Української селянської демократичної партії, а також конференція демократичних організацій Красилівського району Хмельницької області, був заклик до І. Юхновського, Л. Лук'яненка та інших демократичних висуванців зняти свої кандидатури й залишити В. Чорновола єдиним кандидатом від демократичного блоку [1149, с. 42]. Всупереч настановам центрального керівництва, члени окремих регіональних організацій самовільно брали участь в агітаційній роботі за В. Чорновола, протестуючи проти неконструктивної позиції своїх лідерів [102, арк. 118зв; 105, арк. 150].

Через кілька днів після ухвали Центрального проводу Руху від 4 листопада 1991 р. організації, які підтримали Л. Лук'яненка, – УРП, Союз

українського студентства, Всеукраїнське товариство репресованих, «Просвіта», Українська молодіжна асоціація прийняли заяву, згідно з якою Л. Лук'яненко мав балотуватися до кінця. Напередодні 1 грудня Л. Лук'яненко, всупереч домовленості з В. Чорноволом на Великій раді Руху 1 вересня 1991 р., повідомив, що знімати своєї кандидатури не збирається, бо він не згоден із деякими положеннями програми В. Чорновола, зокрема про федеративний устрій України та про можливість запровадження другої офіційної мови поряд з українською в окремих регіонах України. І. Юхновський, Л. Табурянський, В. Гриньов також не погодилися зняти свої кандидатури. Останній заявив про свою незгоду передати голоси своїх прихильників іншим кандидатам, вважаючи це за нісенітницю [972].

Л. Лук'яненку, Л. Табурянському, В. Чорноволу та І. Юхновському лише вдалося спільно підписати звернення до українського народу, в якому вони закликали 1 грудня підтримати Акт проголошення незалежності України. «Ми є різні, йшлося в зверненні, – однак єдині в тому, що тільки державність дасть змогу забезпечити права і свободи громадян, добробут та злагоду представників усіх націй, що живуть на цій землі та складають народ України. Демократична, заможна Україна має ввійти у світове співтовариство як рівна серед рівних» [660].

За такої ситуації окремим громадянам та політичним і громадським організаціям довелося визначатися з-поміж наявних кандидатів. Зокрема, Президія ДемПУ ухвалила рішення, в якому зазначала, що оскільки кандидати на пост Президента від демократичного блоку не виконали попередньої домовленості й не зняли свої кандидатури на користь одного, то Президія не визначатиме для регіональних структур ДемПУ одну кандидатуру для агітації за неї, а запропонувала членам партії діяти залежно від власних переконань [121, арк. 35]. Ще до зазначеного рішення президії ДемПУ спочатку обласна рада Львівської обласної організації ДемПУ, а згодом обласні організації ДемПУ західного регіону офіційно заявили про створення комітету підтримки В. Чорновола [749; 750].

У той час, коли демократичні кандидати не змогли подолати власних амбіцій, у протилежному таборі зуміли знайти згоду. «Я не поступлюся Кравчуку» – заявив О. Ткаченко журналістам у Запоріжжі незадовго до дня виборів [660]. Однак 26 листопада скерував до ЦВК заяву про зняття своєї кандидатури, закликавши виборців голосувати за Л. Кравчука [21, арк. 225; 1249]. Тим самим Л. Кравчук отримав додаткові голоси для своєї переконливої перемоги, адже він опирався на той самий електорат, що й О. Ткаченко. Натомість останньому Л. Кравчук пообіцяв пост прем'єр-міністра України – ніби в обмін на його голоси у президентській кампанії [798]. Хоча в спогадах Л. Кравчук заперечував про якесь значення для нього підтримки з боку О. Ткаченка, як і щодо пропозицій надати йому посаду прем'єр-міністра [503, с. 113].

За результатами референдуму 1 грудня 1991 р. 28 804 071 громадян, або 90, 32 відсотків з тих, хто взяв участь у голосуванні, підтвердили Акт проголошення незалежності України. У 19 областях та в м. Києві за утвердження держави висловилося понад 90 відсотків [4, арк. 42]. Цифри свідчать, що переважна більшість громадян через вісім місяців після союзного референдуму перейшли на позиції, на котрих у березні 1991 р. перебувала лише Галичина. Підсумки голосування перевершили найоптимістичніші сподівання, зокрема Президент США Д. Буш назвав ці результати приголомшливими [1238].

На користь такого результату спрацювали, на думку В. Литвина, страх українського номенклатурного істеблішменту перед можливістю повторення російського варіанта демократизації, можливість демократичних сил відкрито вести пропаганду в різних регіонах України й економічна криза в Росії, яка створила розрив між життєвим рівнем Російської Федерації та України [936, с. 62]. Свій внесок у створення позитивного результату референдуму зробили як В. Чорновіл, так і інші кандидати, одноставно виступивши за незалежність України.

У виборах Президента України взяли участь 31 892 415 осіб із 37 885 555 громадян, внесених у список. Голоси виборців розподілилися так: В. Гриньов – «за» 1 329 758 (4,17%), Л. Кравчук – 19 643 481 (61,59%), Л. Лук'яненко – 1 432 556 (4,49%), Л. Табурянський – 182 713 (0,57%), В. Чорновіл 7 420 727 (23,27%), І. Юхновський – 554 719 (1,74%) [21, арк. 231]. Таким чином, Л. Кравчук отримав більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, й став Президентом одразу після першого туру голосування.

В'ячеслав Чорновіл здобув суттєву перемогу в трьох областях – Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській. До речі, зі всіх українських областей у Львівській він отримав найбільше голосів – 75,9%. Значно менше виборців підтримали його у Центральній та Південно-східній Україні. Найвищий свій рейтинг у цих регіонах він отримав у Харківській області, набравши 19,7% [664]. Поступившись Л. Кравчуку в більшості областей України, В. Чорновіл виявився лідером серед демократичних кандидатів, пропустивши вперед В. Гриньова лише у двох регіонах – Донецькій області та Криму. Так, на Донеччині В. Гриньов набрав 11%, а В. Чорновіл – 9,6%; у Криму відповідно В. Гриньов – 9,4%, В. Чорновіл – 8% голосів [664].

Перемога Л. Кравчука була обумовлена кількома причинами. Він як представник вищих ешелонів партноменклатури служив своєрідною гарантією того, що в Україні не почнеться процес люстрації, яка вже відбулася в деяких постсоціалістичних країнах. До речі, 4 жовтня 1991 р. у Чехо-Словаччині прийняли закон про жорстку люстрацію. Тому партноменклатура боялася приходу демократичних кандидатів до влади, адже, на переконання лідера тоді створеної Соціалістичної партії України О. Мороза, влада, зокрема для В. Чорновола, потрібна «для зведення рахунків» [1011, с. 70]. Хоча практика керування В. Чорновола у Львівській області спростовувала слова О. Мороза, але значна частина населення України разом з партноменклатурою підтримала «номенклатурника», котрий уособлював стабільність. Більше того, після того, як О. Ткаченко зняв свою кандидатуру, багато хто з тих, хто не підтримував «зрадника ідеалів партії», змушені були голосувати за нього, щоб не пройшов

демократ. Великий вплив на хід і результат виборів мало й те, що Л. Кравчук обіймав посаду Голови Верховної Ради України. Перебуваючи на найвищому владному пості республіки він мав вплив на законодавчу, виконавчу і судову владу, а відтак контроль над виборчими комісіями, ЗМІ та іншими матеріальними і фінансовими ресурсами. Л. Лук'яненко твердив, що на Л. Кравчука працювали «двадцять дві області плюс республіканська влада з радіо і телебаченням. Структури областей, усі колишні комуністичні активісти, міліція, КДБ, обласні і районні ради й виконкоми з усім транспортом, друкарнями» [508, с. 184].

Потрібно також враховувати, що на результат виборів вплинула роз'єднаність демократичних сил, нездатність знайти компроміс і виставити єдиного кандидата в момент, коли вже впритул наблизилися до влади. Це спричинило дезорієнтацію громадян, значна частина яких перебувала на шляху національного самовизначення, формування національної свідомості. Тому багато таких виборців також обрали колишнього номенклатурника, який палко виступав за незалежність і консенсус.

Як передбачав В. Чорновіл, роз'єднаність демократичних сил призвела до катастрофічних наслідків для України. Майже відразу після грудня 1991 р. стали помітними перші ознаки «комуністичної» реакції [1471, с. 107]. До речі, після розпаду СРСР цей процес відбувався у всіх республіках. Почала слабшати роль Галичини, яка була своєрідним «потягом», що штовхав Україну до незалежності, відродження національної самосвідомості. Утвердження при владі вихідця з партноменклатури стало тим основним чинником, який призвів до втрати багатьох стартових можливостей, де-факто «помістив» країну у визнану зону впливу Росії і визначив знижену траєкторію її розвитку. Нічого подібного до повноцінного розвитку державності Литви, Латвії та Естонії, стрибка Словаччини навздогін Чехії чи відриву Словенії від решти республік Югославії з Україною не відбулося [1105, с. 169].

Після виборів В. Чорновіл із трибуни Верховної Ради України подякував усім тим, хто допомагав проводити йому виборчу кампанію та проголосував за

нього. Стосовно підсумків виборів він відзначив, що «розмах передвиборчої кампанії, розмах агітації, в якій основний акцент робився на пропаганді ідеї незалежності України і необхідності проведення найважливіших соціально-політичних реформ, дає мені підстави заявити, що ці вибори ми не програли, незважаючи на їхні результати. А масовість підтримки моєї кандидатури різними верствами населення, в тому числі робітництвом, армією і національними групами, послужить доброю опорою на майбутнє» [327, с. 5].

Завдяки підтримці, здобутій серед значної частини суспільства, В. Чорновіл прагнув добиватися від обраного Президента виконання його передвиборчих обіцянок, створивши для цього реально діючу опозицію. Для цього планував використувати можливості Верховної Ради, яка мала стати на заваді й імовірності становлення авторитаризму.

Отже, в ході президентських виборів відбулося змагання двох типів політичних лідерів. Одного – вихованого в системі номенклатурного розподілу повноважень, у рамках якої статус політичного лідера був певною похідною функцією від державної і партійної посади, та іншого, котрий зростав у протистоянні із системою завдяки власним особистим характеристикам. В. Чорновіл належав до цієї останньої плеяди лідерів, поряд із Л. Валенсою, В. Гавелом, З. Гамсахурдіа та іншими, які стали справжніми політичними лідерами у своїх країнах.

Побудову відновленої Української держави мав очолити лідер нового світогляду, європейського типу мислення, здатний до швидких реформ, оскільки лідери в трансформуючому пострадянському суспільстві виконували системоутворюючу функцію [961, с. 71]. Однак ані представники демократичних організацій, ані суспільство виявилися не готовими привести до влади такого лідера, будучи розділеним або не здатним об'єктивно оцінити В. Чорновола. Не вдалося віднайти прийнятні точки взаємопорозуміння з іншими кандидатами і В. Чорноволу як одному з головних учасників тогочасного політичного процесу.

5.3. Парламентська діяльність В. Чорновола

Наприкінці 1980-х рр. В. Чорновіл розпочав брати активну участь у виборах вищих та регіональних представницьких органів влади. Під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1989 р. сприяв обранню опозиційних кандидатів, а на виборах 1990 р. до Верховної Ради УРСР та Львівської обласної ради проводив власну виборчу кампанію.

Кандидатом у народні депутати до Верховної Ради УРСР В. Чорновола було запропоновано висунути на координаційній раді Львівської філії УГС 6 листопада 1989 р [99, арк. 3]. Невдовзі його також підтримали виборче об'єднання опозиційних сил – Демократичний блок та 16 трудових колективів [183, арк. 3–5]. Під час обговорення на координаційній раді Львівської філії УГС процедури висунення кандидатів В. Чорновіл запропонував одночасно виставляти тих самих кандидатів як у Верховну Раду, так і в обласну раду, а також рекомендував претендентам зголошуватися в кількох округах, щоб влада не змогла завадити їхній реєстрації [99, арк. 7–8]. В ході розподілу округів його вирішили висувати по Шевченківському виборчому округу, а додатково по Самбірському [99, арк. 9].

Суттєва підтримка громадянами В. Чорновола та інших кандидатів від демократичних сил стурбувала владу [53, арк. 137–138]. Відповідно, на рівні республіки та області були здійснені спроби протидіяти висуненню незалежних кандидатів. Однак влада втрачала контроль над виборчим процесом, який у попередні десятиліття залишався деформованим [741, с. 125].

Щоб унеможливити провокації, В. Чорновіл та інші представники неформальних об'єднань не поспішали реєструватися, чекаючи, поки зареєструються партійні й радянські функціонери [53, арк. 237; 59, арк. 2]. Заяву про згоду балотуватися в народні депутати УРСР по Шевченківському виборчому округу № 264 м. Львова В. Чорновіл написав 25 січня 1989 р., а невдовзі у тому ж виборчому округу зголосився балотуватися в депутати Львівської обласної ради [31, арк. 184, 186; 289]. Разом із ним претендентами на

мандат депутата Верховної Ради по Шевченківському виборчому округу було зареєстровано 11 осіб. Серед них – перший секретар Шевченківського райкому КПУ Ю. Бойченко та секретар того ж райкому Т. Вербицька [19, арк. 24]. У цілому в Україні була значна кількість бажаючих стати депутатами Верховної Ради. На 450 місць претендувало 2900 кандидатів, і лише в 4 округах не мали альтернативних кандидатів [60, арк. 29].

У своїй програмі В. Чорновіл недвозначно зазначив, що перебуває на «позиції повної державної незалежності України як єдиного надійного порятунку від економічної, екологічної, духовної катастрофи для всього населення України, без огляду на національність» [60]. З обранням депутатом Верховної Ради України мав намір добиватися прийняття низки першочергових законопроектів, зокрема про державний суверенітет України, про державний устрій України, про економічну самостійність, про власність, про землю і землекористування, про захист українського довкілля, про статус української мови та ін [314].

За змістом програма В. Чорновола, на переконання А. Русначенка, стала зразком виборчої платформи кандидатів демократичного боку, що вже перебували на засадах незалежності [434, с. 272]. Її опублікували закордонні видання, зокрема, вона була вміщена в часописі українців Польщі «Пертурбанції» [1398, с. 185].

Під час виборів влада та провладні кандидати робили спроби перешкодити виборчій кампанії В. Чорновола та дискредитувати його перед виборцями [183, арк. 366]. Для маніпуляції ставленням виборців до кандидатури В. Чорновола у бюлетенях для таємного голосування напроти його прізвища поставили запис «не працює», хоча він подав в автобіографії, що працює на посаді керівника прес-служби УГС [182, арк. 170; 183, арк. 351; 306].

Результати виборів засвідчили значну підтримку В. Чорновола з боку виборців. За обрання його депутатом Верховної Ради висловилися 55,613 тис., або 68,60% виборців. Основний його конкурент – перший секретар

Шевченківського райкому КПУ Ю. Бойченко набрав лише 12,59%, тобто за нього проголосувало 10,207 осіб [20, арк. 64; 31, арк. 182].

Разом з ним депутатами Верховної Ради УРСР було обрано 11 членів УГС, котрі з іншими представниками Демблоку становили $\frac{1}{4}$ частину депутатів парламенту, що оновився на 90% [1109, с. 12; 1359]. Уперше у новообраній Верховній Раді опинилися представники опозиції, більше того – колишні радянські політв'язні. З приходом їх у законодавчий орган республіки було внесено суттєві корективи у його діяльність.

Користуючись чисельною перевагою, комуністична більшість Верховної Ради спробувала на перших пленарних засіданнях приймати ухвали без урахування інтересів меншості. У відповідь представники Демблоку застосовували різні контрзаходи, відмовлялися реєструватися, демонстративно залишали зал засідань, залучали мітингувальників для тиску на депутатів-комуністів тощо.

Одним з найактивніших у цьому протистоянні був В. Чорновіл, який першого пленарного дня роботи Верховної Ради XII (або першого) скликання почав ініціювати різноманітні пропозиції, значну частину з яких уже обговорили або апробували у Львівській обласній раді. Він виступав за раціональне складення порядку денного, дотримання регламенту провадження сесійних засідань, належне опрацювання та відповідальне ухвалення законопроектів і постанов, відмову від попереднього стилю роботи Верховної Ради, коли в швидкому режимі голосували за прислані з ЦК КПУ численні законопроекти.

Одразу після відкриття сесії Верховної Ради В. Чорновіл запропонував проводити пряму трансляцію її роботи і встановити прямі «гарячі» телефони для того, щоб дати громадянам можливість безпосередньо стежити за її ходом та реагувати на те, що відбувається в залі [332, с. 24]. Незважаючи на протидію представників комуністичної більшості, вдалося прийняти постанову про відкритість роботи парламенту для суспільства. Ця ухвала була, на думку

С. Хмари, першою і найголовнішою перемогою Демблоку в протистоянні з комуністичною більшістю [1290, с. 10].

Кандидатуру В. Чорновола було висунуто на посаду Голови Верховної Ради. Він як представник Демблоку відмовився від участі у виборах на користь єдиного кандидата від опозиції І. Юхновського.

Після обрання керівником парламенту секретаря ЦК КПУ В. Івашка демократична меншість оголосила перехід до конструктивної парламентської опозиції, яка 6 червня 1990 р. організаційно оформилась у вигляді Народної ради [967, с. 61]. Декларацію про її утворення підписали 125 народних депутатів, у тому числі В. Чорновіл [340; 1111, с. 15].

Поступившись під час виборів керівника парламенту, Демблок все ж отримав помітні дивіденди у вигляді зміни ставлення до себе з боку як деяких депутатів-комуністів, так і простих громадян. Попри те, що програми кандидатів від Демблоку називали застарілими, декларативними, а виступи І. Драча, В. Чорновола, М. Гориня, Л. Лук'яненка взагалі такими, що викликають занепокоєння, чимало депутатів-комуністів із захопленням висловилися про своїх опонентів [335, с. 8; 336, с. 56; 337, с. 32].

У результаті між лідерами Народної ради та Головою Верховної Ради В. Івашком була вироблена домовленість про входження депутатів-опозиціонерів у керівництво парламенту і врахування інтересів меншості в Регламенті Верховної Ради. Проте не всі члени Народної ради схвалили входження кількох депутатів Демблоку до Президії, вважаючи це рішення помилковим, таким, що забезпечувало прийняття недемократичних законів і постанов Верховної Ради й указів Президії, призводило до витворення керованої опозиції.

15 червня 1990 р. група народних депутатів Демблоку, котрі висловлювали зазначене ставлення до входження представників Народної ради у Президію парламенту, створили власну депутатську групу «Радикали» (згодом «Незалежність») [320], головою якої став В. Чорновіл. Заявляючи, що створена група «Радикалів» не має принципових розходжень із рештою

Народної ради щодо кінцевої мети діяльності – повної незалежності України, вони не завжди погоджуватимуться з тією тактикою, яку обиратиме більшість Народної ради. Своїм основним завданням вважали (і виголошували це) пропагування розпуску Верховної Ради й проведення нових демократичних виборів парламенту України [219].

Виголошуючи в ході балотування на пост Голови Верховної Ради програму діяльності, В. Чорновіл, закликаючи представників комуністичної більшості до конструктивної роботи, все ж вважав, що існуюча Верховна Рада неспроможна діяти ефективно, бо зовсім не відображає істинної картини життя українського суспільства, реальних політичних сил, справжніх симпатій чи антипатій народу; тому необхідно боротися за її переобрання і за здобуття повної державної незалежності України як єдиного надійного порятунку від економічної, екологічної та духовної катастроф [334, с. 50, 56].

Під час роботи на двох важливих ділянках боротьби за національне визволення – у Верховній Раді й на посаді голови Львівської обласної ради В. Чорновіл розглядав їх рівнозначними для закріплення і розширення здобутих позицій. Тому йому доводилося працювати щодня 12–14 годин, у перерві між пленарними засіданнями та після їхнього завершення займатись у телефонному режимі справами обласної ради. Крім того, він виділяв час на телефонні розмови з виборцями, на ознайомлення з численними листами, готував резолюції тощо [333, с. 2–3; 601]. За словами М. Мариновича, «Чорновіл розривався між боротьбою за здобуття Великої України й керівництвом здобутим плацдармом – Львівщиною, а фактично – всією Галичиною. Обидва завдання вимагали різної стилістики політичної дії» [992, с. 28].

Наявність у Демблоці яскравих особистостей, які подібно до В. Чорновола унаправлявали й активізували його діяльність, дала парламентській меншості змогу неодноразово досягати потрібного їй результату при ухваленні законопроектів і постанов. Під впливом депутатів Народної ради представники комуністичної більшості почали схилитися до прийняття найважливішого документа першої сесії – Декларації про державний

суверенітет України. Від перших пленарних засідань В. Чорновіл наголошував, що до прийняття ухвали про суверенітет політичний, і особливо про економічну незалежність, нема сенсу розглядати економічні, екологічні та інші питання [334, с. 10]. 6 липня 1990 р. він від імені Народної ради оголосив заяву з вимогою відкликати депутатів-комуністів, які без дозволу сесії виїхали до Москви на XXVIII з'їзд КПРС. Пропозицію підтримала більшість депутатів, у тому числі близько 200 комуністів. Після повернення депутатів-комуністів (але без В. Івашка, який склав повноваження і був переобраний на Л. Кравчука) прискорилося прийняття Декларації, яку було визначено основою для нової Конституції та законів України і яку багато хто сприймав як Декларацію про незалежність України [1020]. Невдовзі прийняли закон про економічну самостійність, постанову про строкову службу громадян України на її території, постанову про свободу друку, було скасовано ст. 6 Конституції про однопартійну систему та інші [904, с. 8].

Протистояння парламентської більшості й опозиції загострилося під час студентського голодування у жовтні 1990 р. в Києві. На думку В. Литвина, осіннє студентське голодування в Києві було останнім великим випробуванням для республіканської партійної організації та її представників у Верховній Раді, а далі почалось їхнє нове піднесення [969, с. 195]. Фактично після студентського голодування влада перехопила ініціативу, а темпи розвитку революційних процесів в Україні сповільнилися [492, с. 9; 526, с. 185; 1290, с. 35–36].

Щоб призупинити наростання політичної активності суспільства, правляча компартія переходить до контрзаходів. Скориставшись організованою провокацією, комуністична більшість парламенту дала дозвіл на арешт депутата від опозиції С. Хмари, в засобах масової інформації цей арешт використали для створення негативного іміджу демократичних сил. Опозиційну меншість позбавили можливості впливати на хід голосування у парламенті шляхом внесення змін до регламенту; відповідно, комуністична «група 239»,

ігноруючи вимоги та пропозиції Народної ради, прийняла низку реакційних ухвал.

На прес-конференції Народної ради після арешту С. Хмари В. Чорновіл висловив думку, що збереження Верховної Ради в існуючому складі недоцільне, бо нічого конструктивного вона вже зробити не може, а пропагандистський ефект від її трибуни значно ослаб [996; 1328]. На знак протесту проти арешту С. Хмари В. Чорновіл подав на ім'я Голови Верховної Ради заяву, в якій зазначив, що до звільнення з-під арешту С. Хмари і створення депутатської комісії щодо розслідування вчиненої з С. Хмарою провокації він вважає етично недопустимим для себе брати участь у пленарних засіданнях парламенту [355; 1307]. Запропонував аналогічно вчинити іншим представникам Народної ради та створити паралельний народний парламент, який би розглядав ті самі, що й Верховна Рада, та нові законопроекти, через ЗМІ доносячи прийняті рішення до громадян [1106, с. 466]. Зобов'язувався забезпечувати фінансування діяльності альтернативного парламенту [613]. Тобто йшлося про створення в Україні ситуації двовладдя, спонукання громадян до вибору між Народною радою чи партократією [608].

Ідеї, що висловлював В. Чорновіл, схвально сприймали громадяни, були підтримані на засіданні Великої ради НРУ [101, арк. 154; 116, арк. 5; 171, арк. 85–87; 451]. Проте ініціативу В. Чорновола схвалили тільки двоє народних депутатів – Б. Бойко та В. Колінець, більшість представників Народної ради вважали такі дії неефективними і вигідними владі, яка цілеспрямовано нагнітала політичну ситуацію в республіці [170, арк. 39; 507, с. 59; 516, с. 289]. Народна рада обмежилася заявами і запитами, але вони без підкріплення дієвим тиском на владу не давали позитивних результатів. Не досягнувши зрушень у справі С. Хмари, керівництво Народної ради погодилося на одностороннє примирення для того, щоб налагодити роботу Верховної Ради над законопроектами [529, с. 10]. Специфіка провадження представниками Народної ради захисту С. Хмари негативно позначилася на її авторитеті та організаційній єдності [104, арк. 25; 106, арк. 26; 1506, с. 39].

В'ячеслав Чорновіл не вважав раціональною тактику діяльності, яку Народна рада обрала під час наступу влади на демократичні сили. Він заявив, що більшість опозиціонерів забула головне своє пропагандистське завдання у Верховній Раді й «вирішили добиватися дрібненьких успіхів за принципом: давайте не дратувати партійну більшість, щоб вирвати якийсь пункт у законі, який, до речі, все одно не діятиме» [1018]. Він надалі відмовлявся брати участь у пленарних засіданнях Верховної Ради. Повернувся до роботи у парламент тільки після звільнення С. Хмари з ув'язнення [616]. Тоді він заявив, що не домагатиметься виходу Народної ради з парламенту, бо через її неоднорідність це нереально. Зважаючи на розкол у комуністичній більшості – появу суверен-комуністів, він вирішив не порушувати питання про розпуск Верховної Ради, вважаючи, що вона здатна виконати деякі функції на шляху мирного просування України до незалежності [605]. Сподівався знайти точки дотику в парламенті із суверен-комуністами (до них належав і Голова Верховної Ради Л. Кравчук), які під впливом кількасоттисячної акції «Ланцюга Злуки», результатів березневого референдуму, весняних шахтарських страйків тощо почали коригувати свої політичні позиції.

Після відновлення своєї діяльності у Верховній Раді В. Чорновіл надалі перебував серед числа найактивніших депутатів, які відстоювали право українського народу на незалежність. Наполегливо вимагав відмовитися від підписання союзного договору, відкрито говорив Л. Кравчуку, що його участь у Ново-Огарьовському процесі однозначно кваліфікуватимуть як зраду України [442, с. 268–269]. Коли в СРСР відбулася спроба державного перевороту, В. Чорновіл, на відміну від багатьох, був до нього готовий ідейно й організаційно, передбачивши його ще в кінці 1990–на початку 1991 р [648; 1185]. Вже на першій прес-конференції представників Народної ради заявив, що відбувається антиконституційний переворот, який організувало керівництво КПРС за підтримки КДБ, міліції та армії [1385]. Він вимагав негайно скликати позачергову сесію Верховної Ради для визначення офіційного ставлення парламенту до заколоту. Коли Л. Кравчук не дозволив В. Чорноволу бути

присутнім 19 серпня 1991 р. на засіданні Президії Верховної Ради, він передав членові Президії Д. Павличку заяву Львівської обласної ради щодо ДКНС, яку той зачитав на засіданні Президії, і на її основі склали текст заяви членів Президії, під якою підписалися сім її членів. Із наполегливою участю В. Чорновола було ухвалено інші рішення, за допомогою яких проголошена незалежність наповнювалася реальним змістом.

Після 24 серпня 1991 р. В. Чорновіл не підтримав висловленої деякими депутатами ідеї негайного розпуску Верховної Ради до президентських виборів, вважаючи таке рішення передчасним. З обранням Президентом України Л. Кравчука В. Чорновіл висловив вимогу провести перевибори парламенту як такого, котрий був обраний у період тоталітаризму, а тому є нездатним ефективно працювати на розбудову Української держави [1176; 1316]. В ході президентської кампанії подібні ідеї також висловлювали інші кандидати в Президенти України [723; 1225]. Однак Л. Кравчук не підтримував ідеї перевиборів ні під час президентської кампанії, ні після обрання Президентом, вважаючи Верховну Раду надалі спроможною виконувати свої функції [33, арк. 16; 832]. Він припускав, що перевибори можна провести у січні 1993 р., коли в грудні 1992 р. буде прийнято Конституцію [33, арк. 144]. Підтримав Президента Л. Кравчука в цьому питанні новообраний Голова Верховної Ради України І. Плющ [628]. Позицію керівництва країни схвалили лідери Народної ради, у тому числі голова НРУ І. Драч, які сподівалися, що чинна Верховна Рада буде здатною законодавчо забезпечити розгортання реформаторського процесу в державі [495, с. 294].

Відмову значної частини представників Народної ради від перевиборів Верховної Ради В. Чорновіл вважав серйозною помилкою демократичних сил, оскільки без здійснення політичних реформ (перевиборів парламенту, зміни уряду) неможливо було провести економічні та інші реформи [1480, s. 107]. Тодішній депутатський корпус, на переконання В. Литвина, був не здатним на реформи, бо не відповідав політичним настроям суспільства [964, с. 67]. Автори праці про українську політичну еліту В. Журавський, О. Кучеренко,

М. Михальченко зауважують, що «держава заблукала в «перехідному» періоді через непроведення перевиборів Верховної Ради, зміни уряду та судової системи» [799, с. 198, 200]. Тобто, погоджуючись із С. Караванським, можна твердити, що саме приватні міркування певних політичних фігур значно зашкодили загальнонаціональним інтересам [863].

У квітні 1992 р. В. Чорновіл відмовився від посади голови Львівської обласної ради і перейшов на постійну роботу у Верховну Раду. Значну увагу в парламентській діяльності він приділив відновленню дієспроможності опозиції, що як елемент цивілізованої політичної культури суспільства тільки починав формуватися в Україні [594, с. 60]. В. Чорновіл не схильний був погодитися з ідеєю О. Ємця та Л. Лук'яненка щодо недоцільності подальшого існування Народної ради, зважаючи на те, що вона досягла своєї основної мети – проголошення незалежності України і заборони КПУ. Навпаки, він виступав за її посилення для тиску на владу, однак давньої єдності Народна рада вже не мала, розділившись з часом на фракції НРУ, «Нової України» та Конгресу національно-демократичних сил [540, с. 280]. У тій ситуації В. Чорновіл намагався зміцнити і зробити дієздатною фракцію Руху, керівником якої став, але і вона до завершення роботи Верховної Ради першого скликання залишалася важко керованою [222; 267; 1320, с. 74]. На початку 1992 р. у її складі нараховувалося 52 депутати [262; 277], але згодом вона зменшилася до 30 депутатів [705, с. 227].

Із переходом В. Чорновола на постійну роботу у Верховну Раду його праця як народного депутата інтенсифікувалася. Він брав участь в обговоренні й ухваленні всіх важливих питань, зокрема реорганізації державного управління країни, економічних реформ, формування армії, ситуації в Криму і на Чорноморському флоті, ядерного роззброєння, відносин з Росією та іншими країнами тощо. Одним з найважливіших для нього завдань було домогтися перевиборів Верховної Ради, вважаючи існуючий депутатський корпус таким, що не відображає розстановки політичних сил в державі, блокує реформи, ухвалює недосконалі закони. Подальше збереження Верховної Ради першого

скликання він розглядав загрозою для існування Української держави [588; 831; 1219]. Доволі різко про тодішній склад парламенту висловився Л. Кучма: «...це були збори неграмотних у ринковому відношенні людей, саме їхня командно-адміністративна сверблячка породила сотні законів, які утворили собою монолітний фундамент корупції і хабарництва» [504, с. 57]. За оцінками дослідників, Верховна Рада першого скликання характеризувалася відсутністю чіткої політичної структуризації, була не здатна приймати радикальні економічні закони і вивести економіку з кризи; прийняті нею ринкові закони не містили ефективних механізмів впровадження та були внутрішньо суперечливими, також не здійснювала Верховна Рада контролю за реалізацією напрацьованого законодавчого масиву [808; 1550, с. 17].

Одним із найголовніших законів для В. Чорновола був закон про вибори. Від його основних положень залежало, як розвиватиметься парламентаризм в Україні, адже в умовах існування суспільства у перехідному періоді (в якому на той час перебував український соціум) виборчі системи можуть сповільнювати і прискорювати демократичні процеси [1163, с. 186]. Беручи до уваги суттєвий вплив виборчої системи на результати виборів, В. Чорновіл виступав за впровадження в Україні пропорційної або змішаної системи виборів, які дали б змогу політично структурувати парламент і суспільство. Він неодноразово ініціював розгляд законопроекту про вибори, однак його обговорення періодично відкладали [324, с. 5; 329, с. 26; 330, с. 18–19]. Домогтися часткової реалізації своєї ідеї В. Чорновіл зумів у 1997 р., із законодавчим запровадженням змішаної системи парламентських виборів. Після виборів 1998 р. він виступав за вдосконалення виборчої системи – за проведення виборів на пропорційній основі [572; 1322].

Під час виборчої кампанії до Верховної Ради України у 1994 р. В. Чорноволу як голові НРУ доводилося працювати як на своєму виборчому окрузі, так і агітувати за кандидатів від партії в різних областях України. До початку виборів він припускав, що балотуватиметься в рідному Звенигородському районі Черкаської області або у Києві, та після консультацій

у Центральному проводі НРУ обрав із майже 30 округів, де його було висунуто кандидатом у народні депутати, Подільський виборчий округ № 357 м. Тернополя [783; 850; 1526, с. 99]. Мотивував своє рішення інтересами Руху, які потребували його активної участі в партійній виборчій кампанії на всеукраїнському рівні. Тому для нього як для голови партії визначили округ, де В. Чорновіл міг щонайменше відволікатися від керування рухівським передвиборчим процесом [1089; 1313; 1314; 1327]. Мав доволі серйозні шанси на перемогу в своєму попередньому Шевченківському виборчому окрузі № 264 м. Львова, однак залишив цей округ для голови Секретаріату Руху М. Бойчишина, котрий був там особливо авторитетним. Після його зникнення В. Чорновіл підтримав висунення по цьому округу дружини – Любомири Бойчишин, активістки Союзу українок і Товариства української мови [606; 654].

Заяву про балотування по Подільському виборчому окрузі № 357 м. Тернополя В. Чорновіл написав 25 січня 1994 р., а 7 лютого 1994 р. окружна виборча комісія зареєструвала його кандидатом у депутати [30, арк. 180–181, 952]. Разом з ним по цьому округу балотувалося 16 осіб, серед яких найбільше симпатій виборців, зокрема ієрархів УГКЦ, мав В. Чорновіл [27, арк. 113–114; 540, с. 518; 1208]. За даними соціологічного опитування напередодні виборів його кандидатуру підтримувало 23 % виборців округу, а інші претенденти суттєво відставали. Так, на другому місці в рейтингу перебував А. Кучеренко з 8% довіри виборців округу [803]. На всеукраїнському рівні рейтинг В. Чорновола з 6,9% у липні 1993 р. до січня 1994 р. зріс до 13,3%, що дало змогу йому увійти в трійку провідних політиків України після Л. Кучми та Л. Кравчука [909, с. 6].

Під час зустрічей з виборцями В. Чорновіл розкривав засади своєї передвиборчої програми, зазначаючи, що він є складовою організованої і дисциплінованої команди однодумців, яка спроможна змінити ситуацію в країні на краще. Його передвиборча платформа ґрунтувалася на передвиборчій платформі Руху – розробленій на основі «Концепції державотворення в

Україні». Не агітуючи проти представників національно-демократичного партій, він рішуче виступав проти т. зв. «незалежних» кандидатів, які не мають чіткої ідеологічної позиції [30, арк. 187; 1019].

У ході голосування 27 березня 1994 р. більшість виборців обрали В. Чорновола виразником своїх інтересів у Верховній Раді України. З 66 377 осіб, які взяли участь у виборах, його кандидатуру підтримало 41 498 (або 62,52%) [28, арк. 156; 29, арк. 75; 1102]. Другим став А. Кучеренко, набравши 7 606 голосів (або 11,45%).

Не такими оптимістичними для В. Чорновола як лідера партії виявилися результати голосування за інших рухівських кандидатів. Після досягнення рішення про переобрання Верховної Ради він сподівався, що Рух здобуде 30% місць у парламенті, однак з ухваленням закону, який зберігав мажоритарну виборчу систему, В. Чорновіл почав сумніватись у спроможності партії набрати 20% місць [1312; 1314; 1326]. Проте для НРУ на п'ятому Зборі партії було визначено набрати на виборах 20–25% голосів. У підсумку Рух отримав лише 6% місць від загальної кількості депутатського корпусу [631, с. 43]. Негативнішими виявилися результати виборів для інших правих і національно-демократичних партій. Так, УРП здобула 11 мандатів, КУН – 5, ДемПУ – 3 тощо [631, с. 73]. Загалом було обрано понад 50 депутатів від правих, національно-демократичних партій. Частка мандатів, що отримали ліві партії, становила в Україні близько 28% , або понад 120 місць.

Вибори засвідчили переоцінку з боку керівництва як НРУ, так і інших правих партій власних можливостей. Виборче об'єднання «Україна», до якого належали НРУ та інші різноманітні політичні й громадські організації, виявилось не здатним уникнути взаємоборення та висунути єдиного кандидата в більшості округів [786; 1577, с. 131]. Не сприяли виборчій кампанії Руху як опозиційної партії її утиски з боку влади, зникнення голови Секретаріату М. Бойчишина, наявні агітаційні, організаційні та фінансові проблеми [95, арк. 33; 282]. Крім того, Рух виявився не готовим до виборів за мажоритарною системою. На переконання В. Чорновола, НРУ за іншої виборчої системи мав

би більшу кількість мандатів, враховуючи те, що за рухівських кандидатів сумарно проголосувало близько 2 млн. 158 тис. 947 осіб (або 8,79%) [284; 1525, с. 272]. На результат виборів вплинуло погіршення соціально-економічного становища в країні, яке цілком використали у своїй передвиборчій агітації ліві партії. Необхідно зазначити, що таке посилення лівих сил було характерним для країн усієї Східної Європи як реакція населення на труднощі життя [636].

Незалежно від результатів виборів факт їхнього проведення був важливим досягненням для В. Чорновола, оскільки став свідченням мирної зміни влади в країні та просуванням України у напрямку демократизації. Відомий російський науковець Д. Фурманов зазначив, що зміною влади у 1994 р. Україна здала екзамен на демократію, а Росія у 1993 р. його провалила, і це – у важких економічних умовах [1286].

Враховуючи негативні аспекти парламентської виборчої кампанії 1994 р., В. Чорновіл намагавсь уникнути їх у наступній – 1998 р. Великого значення надав ідеї створення виборчого об'єднання національно-демократичних сил. Щоб не повторилися прецеденти роз'єднаності як під час виборів, так і після приходу у Верховну Раду, він запропонував створити об'єднання на основі єдиної програми, єдиного списку і єдиної фракції. Орієнтувався на приклад польського виборчого об'єднання «Солідарність», яке здобуло значну кількість голосів на парламентських виборах у Польщі в 1997 р [1125, с. 305–306; 1377]. Сам В. Чорновіл відмовився балотуватися по мажоритарному округу, зосередившись на організації всеукраїнської виборчої кампанії НРУ [32, арк. 32; 775].

Проте жодна з національно-демократичних партій не була готова прийняти такі умови. На думку відомих науковців І. Кресіної та Є. Перегуди, дотримання Рухом проголошених засад утворення виборчого об'єднання можна вважати виправданим. Адже за більшістю національно-демократичних партій не було ні ідей, популярних серед виборців, ані копіткої роботи серед населення протягом міжвиборчого періоду, ні істотного впливу в органах влади та місцевого самоврядування [926, с. 92].

У підсумку НРУ отримав лише 9,4% голосів виборців, а інші праві й правоцентриські партії, в тому числі основний конкурент Руху на виборах – виборчий блок «Національний фронт», не подолали 4% прохідного бар'єра.

Напередодні виборів В. Чорновіл прогнозував, що електорат правих, національно-демократичних партій становить 20–25%, а за умови їхньої узгодженої участі у виборах він міг зрости ще на 5–10% [1209; 1344]. В разі їхньої неузгодженої участі у виборах В. Чорновіл передбачав близько 10% підтримки виборців. Самостійно Рух, на його переконання, міг набрати близько 12% голосів [718; 1483].

За даними соціологічних досліджень, озвучений В. Чорноволом відсоток імовірної підтримки Руху виборцями фактично відповідав кількості тих, хто був готовий проголосувати за цю партію [567]. В загальному прихильники правих, національно-демократичних ідей становили близько 20%, центристських – близько 40 % та лівих й лівоцентристських – також близько 40% [1104, с. 6]. Рейтинг підтримки громадянами В. Чорновола на 1998 р. становив 4–5%. Відповідно, він належав до двадцяти найвпливовіших українських політиків і займав 4–9 місце з-поміж найперспективніших кандидатів на президентські вибори 1999 р [1103; 1116; 1207].

Рух зумів збільшити чисельність депутатських мандатів з 23 до 47, однак не вдалося досягти запланованої чисельності 75–90 депутатів. Порівняно з кількістю голосів, здобутих у 1994 р., – 8,79%, результати виборів 1998 р. свідчили не лише про збереження в складних соціально-економічних умовах підтримки рухівських ідей серед виборців, а й про зростання їхніх симпатій. Окрім того, кандидати НРУ здобули ще 6,89% голосів на мажоритарних округах. У низці областей Рух значно посилив свої позиції [284]. Варто зазначити, що близько 3–4% голосів НРУ втратив унаслідок протистояння з правими суб'єктами виборів і через неналежне забезпечення контролю за процесом голосування та підрахунком голосів.

Загалом у Верховну Раду пройшли вісім партій та блоків: КПУ, яка набрала 24,6% голосів, НРУ – 9,4%, блок СПУ-СелПУ – 8,5%, Партія зелених

України (ПЗУ) – 5,4 %, Народно-демократична партія (НДП) – 5%, «Громада» – 4,6% СДПУ(о) – 4 %, Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ) – 4% [633, с. 58; 1077, с. 236].

Невелика кількість депутатських мандатів у представників правих, національно-демократичних та центристських партій у новому парламенті була обумовлена низкою чинників: недосконалістю виборчого закону, відсутністю єдиного виборчого об'єднання правих, національно-демократичних партій, участю у виборах багатьох правих і центристських партій, погіршенням соціально-економічної ситуації, популістською риторикою лівих партій тощо. Тобто партійно-політична структура центристських та правих виявилася не відповідною настроям виборців та їхнім очікуванням, що призвело до дезорієнтації виборців і значного розпорошення голосів [1032; 1227, с. 18; 1502, с. 25].

Програш виборчої кампанії правими партіями привів до вироблення принципів єднання як на наступних виборах до Верховної Ради, так і на президентських, які мали відбутися в 1999 р. Значну активність у цьому процесі виявляв В. Чорновіл. Лідери інших партій уже погоджувалися із запропонованими В. Чорноволом на виборах 1998 р. принципами консолідації. 2 грудня 1998 р. між НРУ й Партією «Реформи і порядок» було створено блок на основі чотирьох єдностей – єдиний кандидат у президенти на вибори 1999 р., єдина виборча платформа на парламентські вибори, єдиний список кандидатів, єдина фракція у Верховній Раді [1017; 1266; 1325]. Утворений блок викликав зацікавлення в інших партій, і єднання до виборів 2002 р., яке розпочали В. Чорновіл та В. Пинзеник, могло б розгорнутися, а відтак – отримати значну підтримку виборців.

Із початком роботи Верховної Ради другого, а згодом третього скликання виявилася слушною критика з боку В. Чорновола виборчого законодавства як 1993 р., так і 1997 р. Основною проблемою стало те, що депутатський корпус парламенту обох скликань не був політично структурованим, не існувало стабільної більшості, доволі часто голосування за законопроекти залишалося

ситуативним [1075, с. 4]. Не сприяла конструктивній роботі Верховної Ради заідеологізованість у підходах до пропонованих законопроектів і суб'єктів їхньої подачі з боку керівництва парламенту, який очолювали представники лівих партій – противники політичних та економічних реформ [632, с. 32].

Враховуючи склад новообраної Верховної Ради, В. Чорновіл у 1994 р. та у 1998 р. спробував надати йому конструктивної спрямованості. Він під час виборів керівництва парламенту в 1994 р., знімаючи свою кандидатуру з голосування на посаду Голови Верховної Ради, запропонував аналогічно вчинити представникові лівих сил О. Морозу, мотивуючи це необхідністю обрання спікером представника безпартійного центру для уникнення заполітизованої і непослідовної діяльності парламенту. В 1998 р. наполягав, щоб розподіл керівних посад Верховної Ради було зроблено відповідно до розстановки політичних сил у парламенті: голова – від центристських партій, перший заступник – від лівих партій, другий заступник – від правих, тобто НРУ [326, с. 24].

З обранням на керівні посади представників лівих, В. Чорновіл оголосив про перехід фракції Руху в опозицію до керівництва парламенту, не бажаючи нести політичну відповідальність за діяльність Верховної Ради [361; 674; 947].

Означивши позицію своєї фракції, В. Чорновіл не полишав намагань сформувати не ліву більшість та переобрати керівництва Верховної Ради. З цією метою велась робота зі збільшення чисельності фракції та координації діяльності з іншими депутатськими групами та фракціями. Для налагодження ефективної роботи Верховної Ради В. Чорновіл заявляв, що НРУ співпрацюватиме з усіма, хто прагне зробити Україну незалежною і розвиненою державою. Він не уможлиблював спільне голосування у парламенті з представниками лівих партій. Передбачав імовірність досягнення певних компромісів у ході домовленостей, але таких, які б негативно не впливали на становище Української держави [1169; 1318; 1477]. Зазначимо, що через неструктурованість Верховної Ради та ненормований статус опозиції парламенту I–III скликань діяльність опозиційних фракцій щодо вирішення

цього питання і взагалі в процесі законотворення значно гальмувалася [1546, с. 13–14].

Виступаючи за політичну структурування суспільства й парламенту, В. Чорновіл наголошував на потребі підвищення політичного статусу партійних фракцій у Верховній Раді, які, за твердженням німецького дослідника Г. Кречмара, часто називаються партією в парламенті [1471, s. 7].

За станом на вересень 1994 р. в депутатській фракції КПУ перебували 83 депутати, у депутатській групі Конституційний центр – 38, НРУ – 27, «Реформи» – 27, МДГ – 26, «Державність» – 25, СПУ – 25 [631, с. 32]. У Верховній Раді третього скликання Рух зумів удвічі наростити чисельність та інтелектуально посилити фракцію [288; 1242]. На 15 травня 1998 р. було зареєстровано вісім фракцій; це: КПУ – 119 осіб, НДП – 84, НРУ – 47, «Громада» – 39, блок СПУ-СелПУ – 35, СДПУ(о) – 24, ПЗУ – 24, ПСПУ – 17 [325; 580; 1205]. Невдовзі фракція Руху зросла до 48 депутатів [554; 633, с. 641]. Керівництво Руху сподівалося, що тенденція збільшення чисельності фракції триватиме, однак партійна криза в Русі завадила подібним очікуванням.

У Верховній Раді другого скликання В. Чорновіл належав до Президії Верховної Ради та очолював підкомісію з питань охорони історико-культурної спадщини постійної Комісії з питань культури і духовності. У парламенті наступного скликання він залишивсь очолювати підкомісію з питань охорони історико-культурної спадщини Комітету з питань культури і духовності й належав до Погоджувальної ради депутатських груп (фракцій).

Власну парламентську діяльність та роботу рухівської фракції В. Чорновіл спрямовував на досягнення економічного розвитку в поєднанні з національним відродженням України [804]. Закликав лідерів усіх депутатських фракцій та груп відмовитися від розгляду заполітизованих питань, що можуть дестабілізувати роботу парламенту. Першочерговим завданням Верховної Ради, на його думку, було запуснути ринкові механізми, зупинити економічну кризу та зубожіння населення, розпочати боротьбу з корупцією й організованою злочинністю, розв'язати проблему Чорноморського флоту та Криму [643; 1318].

Наголошував на необхідності піднесення престижу держави у світі, що став значно нижчим за той, який був після проголошення незалежності й референдуму 1 грудня 1991 р.

В'ячеслава Чорновола і фракцію НРУ доволі часто критикували за недостатню увагу до економічних та соціальних питань під час парламентської діяльності. Він з тим не погоджувався, зазначаючи, що і він, і депутати фракції неодноразово порушують зазначені питання в сесійному залі. «Якщо б запропоновані рухівською фракцією, – наголошував, – законопроекти були втілені в життя, наша держава просунулася б далеко вперед» [991].

Неодноразово В. Чорновіл наголошував на потребі здійснення реформ в аграрному секторі, проведення фінансової реформи, вдосконалення податкового законодавства, реорганізацію нафтогазового ринку, обмеження депутатської недоторканності, скорочення видатків на законодавчу і виконавчу владу тощо [34, арк. 89–90; 1277, с. 65; 1389]. Пріоритетною для нього також була ідея захисту національного виробника [1067, с. 123].

Значних зусиль доклали В. Чорновіл та рухівська фракція під час прийняття найважливішого після Акта про проголошення незалежності України документа – Конституції України, що юридично закріпила правовий статус держави, заклала підвалини державних і громадських структур, сформувала основи правового статусу особи [942, с. 8; 1484]. В. Чорновіл брав участь у діяльності першої Конституційної комісії, створеної у 1990 р., а у Верховній Раді другого скликання активно прилучився до формулювання положень, обговорення їх у сесійному залі та прийняття Конституції України [347, с. 29; 482, арк. 19].

Для В. Чорновола як журналіста за фахом важливими були питання свободи слова, функціонування широкої мережі ЗМІ, захисту українського інформаційного простору. У Верховній Раді першого скликання він почав працювати в постійній Комісії з питань гласності та ЗМІ [8, арк. 1–2; 9, арк. 14]. Зокрема, брав участь в обговоренні та підготовці на розгляд сесії Верховної Ради таких законопроектів: «Про телебачення і радіомовлення в Україні», «Про

авторські і суміжні права», «Про інформаційні агентства» та ін [11, арк. 43–44; 12, арк. 46–47; 13, арк. 3–6]. Вийжджав із робочими візитами в інші країни у рамках обміну досвідом законодавчої діяльності в сфері ЗМІ [240].

Із переходом В. Чорновола у Верховній Раді другого скликання в Комісію з питань культури та духовності та обранням його головою підкомісії з питань охорони історико-культурної спадщини він значну увагу почав надавати профільним питанням комісії. Працював над законопроектами: «Про охорону культурної спадщини», «Про переміщення культурних цінностей через кордон України», «Про державний прапор України», «Про музеї», «Про розмежування власності на нерухомі об'єкти культурної спадщини» та ін [15, арк. 72–75; 16, арк. 207; 17, арк. 12, 13]. Підкомісія, яку очолював В. Чорновіл, займалася законодавством про нагородну систему і нагороди, державну символіку та геральдику, питаннями ратифікації або приєднання України до міжнародних конвенцій щодо охорони культурної спадщини й міжнародного співробітництва у цій сфері тощо [14, арк. 7–8].

У контексті підтримки відродження української національної самобутності В. Чорновіл запропонував у законодавчому порядку усунути з державного календаря радянські свята, увівши натомість важливі для українського народу дати, ліквідувати на території України символіку тоталітарної доби, забезпечити дерусифікацію України та відновлення історичної пам'яті про борців за незалежність України [37, арк. 34–35; 328, с. 8–9; 331, с. 49]. Він також цікавився питаннями забезпечення національних і культурних прав національних меншин, зокрема кримських татар [94, арк. 40; 233].

Окрім законодавчої діяльності у сфері культури, скерування листів-клопотань у різні інстанції, В. Чорновіл особисто фінансово підтримував проекти у сфері культури. Так, він спільно з депутатами рухівської фракції вніс на спорудження у Санкт-Петербурзі пам'ятника Т. Шевченку 1 млн. крб [95, арк. 58; 261].

В'ячеслав Чорновіл постійно цікавився питаннями боєздатності української армії. У листах, зверненнях і запитах до Президента України звертав його увагу на проблеми в її реформуванні, прояви корупції, незаконне звільнення офіцерів-патріотів України [36, арк. 10–11; 96, арк. 108, 139]. Опікувався В. Чорновіл питаннями розвитку місцевого самоврядування, добивався ухвалення закону про столицю, виступав за збереження єдиного громадянства України тощо. Не оминав релігійних питань, належав до депутатського об'єднання «На захист канонічного Українського православ'я» [39, арк. 55; 540, с. 387].

Позитивно ставився В. Чорновіл до прийнятого у Чехії закону про люстрацію, зазначаючи, що для відновлення справжньої демократії необхідно здійснити певні силові заходи [1393]. Підкріплював свою позицію тими аргументами, що у Верховній Раді перебували депутати, які відмовилися присягнути після прийняття Конституції України у 1996 р., а фракція КПУ засудила тих представників фракції, котрі голосували за Конституцію. Крім того, представники фракції КПУ пропонували законопроекти про «окупаційні» українські війська в Криму, утворювали депутатське об'єднання «Союз», у заяві якого містився заклик до повалення конституційного ладу в Україні тощо [221; 362; 702, с. 19].

У справах зовнішньополітичної діяльності Верховної Ради В. Чорновіл дотримувався принципу налагодження добросусідських, партнерських відносин з усіма країнами без винятку, відстоював ідею виходу з СНД, не входження в Міжпарламентську асамблею СНД чи інші структури, які ініціювала Росія, був прихильником євроатлантичної інтеграції України [592, с. 93; 1311; 1489]. Одним з перших виступав на захист національної безпеки і територіальної цілісності України при недружніх діях країн-сусідів, зокрема під час посягань російської сторони на Крим, Севастополь, Чорноморський флот. Разом з тим, активно підтримував ратифікацію Верховною Радою міждержавного договору з Росією як основу для налагодження взаємовигідних відносин та виступав за

поступове виведення російських військ з української території [1329]. Зазначені ідеї проголошував під час різноманітних поїздок за кордон [1469].

Важливого значення у сфері зовнішньополітичної діяльності В. Чорновіл надавав вступі України до Ради Європи, основні напрямки діяльності якої, як відомо, захист та зміцнення демократії і прав людини, пошук шляхів розв'язання проблем сучасного суспільства у різних сферах його діяльності [1058, с. 139; 1078, с. 5]. З моменту вступу України в Раду Європи у 1995 р. В. Чорновіл належав до української парламентської делегації, котра брала участь в її роботі. Записавсь у політичну групу консервативних демократів, яка діяла в Асамблеї Ради Європи поряд із чотирма іншими групами: соціалістичною, християнсько-демократичною, ліберальною та «об'єднаних лівих». За свідченням народного депутата І. Чижа, В. Чорновіл був одним з надієвіших українських представників, які висловлювали і захищали інтереси України в цій структурі [1305, с. 80]. Для Української держави діяльність української делегації в Раді Європи давала широкі можливості для активнішого міжнародного співробітництва, створювала умови для гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими актами, сприяла зміцненню демократичних інститутів і захисту прав людини [825, с. 8; 1264, с. 29; 1409, с. 10].

Обраний на мажоритарному окрузі народним депутатом В. Чорновіл не тільки регулярно зустрічався з виборцями, читав листи і звернення, проводив прийоми громадян з особистих питань, але щорічно звітував у своєму окрузі про роботу у Верховній Раді. Щомісячно на прийом до нього приходило багато відвідувачів; окрім того, постійно приймали громадян його помічники [719; 823; 1005]. Тематика звернень була найрізноманітнішою: від помилування засуджених, допомоги в лікуванні рідних до пенсійного забезпечення, гуманітарної допомоги та розгляду конфліктів з приводу скорочення на роботі. Крім того, допомагав у розв'язанні конкретних господарських проблем керівникам промислових підприємств та організацій. При можливості надавав особисту фінансову допомогу. Так, із грошової винагороди, отриманої за

Шевченківську премію, він на 1500 гривень придбав дефіцитний лазерний апарат та інше обладнання для тернопільського сиротинця матеріально допоміг санаторному дитячому садку № 1 [717]. Зазначимо, що В. Чорновіл не обмежувався підтримкою громадян лише свого виборчого округу, а відповідав на звернення тих, хто до нього писав, надсилаючи в різні інстанції листи та депутатські запити [35, арк. 129; 38, арк. 85; 724].

У Верховній Раді третього скликання при розподілі областей, за якими закріплювали депутатів фракції Руху, котрі пройшли за партійними списками, В. Чорновіл обрав собі для кураторства Кримську автономію. Питанням Криму він завжди приділяв особливу увагу в ході своєї парламентської діяльності, а на той час безпосередньо вирішив опікуватися партійною роботою в Криму, щоб зміцнити там позицію НРУ.

В'ячеслав Чорновола в цілому влаштовувала посильна діяльність депутатів-рухівців та ситуація у фракції, в якій не виникало серйозних конфліктів, за винятком виходу з неї в 1996 р. двох депутатів з Рівненської області через конфлікт із головою місцевої крайової організації, народним депутатом В. Червонієм [978]. Становище ускладнилося після парламентських виборів 1998 р., коли в частини членів фракції намітилася тенденція посилити власні позиції та вивести фракцію з-під контролю партії й голови фракції з метою оптимальнішого отримання особистих дивідендів від депутатського мандата. Ескалація напруженості розпочалася після відмови В. Чорновола укласти договір з лівими під час «спікеріади» заради отримання вигідного для себе розподілу посад у Верховній Раді. До такої співпраці схилилися члени фракції НРУ: О. Кулик, В. Червоній, І. Юхновський, Є. Жовтяк, Д. Павличко, В. Черняк [738; 1228]. Голову фракції звинувачували у тому, що він не сприяє лобюванню фінансово вигідних для членів фракції законів, не спроможний залучити у фракцію нових депутатів, не прислухається до думок членів фракції тощо. Тобто заважає реалізації суттєвого потенціалу фракції [553; 934; 954].

Відкрите протистояння почалося після першого етапу ІХ збору Руху, коли кандидатом у Президенти України було висунуто В. Чорновола та

Г. Удовенка, що влаштувало не всіх депутатів-рухівців. 18 лютого опозиціонери на засіданні фракції НРУ, що відбувалося без В. Чорновола, усунули його з посади голови фракції та призначили новим головою Ю. Костенка, а невдовзі внесли зміни до положення про фракцію НРУ в парламенті [1296; 1433].

На проведену 7 березня 1999 р. з ініціативи 13 керівників крайових організацій другому етапі ІХ Всеукраїнських зборів НРУ було прийнято ухвалу, в якій засуджено дії депутатів фракції Руху, котрі спробували розколоти фракцію і започаткувати розкол в НРУ. Підкреслювалося, що назву НРУ може носити лише одна фракція, яка сформована на засадах Статуту Руху, Положення про фракцію Руху у Верховній Раді України від 3 жовтня 1998 р. і яку очолює голова Руху В. Чорновіл; депутатів-членів Руху було закликано припинити розкольницьку діяльність, діяти в рамках єдиної фракції НРУ відповідно до Статуту НРУ, рішень його керівних органів [265]. На основі ухвали другого етапу ІХ збору НРУ В. Чорновіл звернувся до Голови Верховної Ради О. Ткаченка з вимогою прибрати з назви його фракції слово «Перша» [218; 1174; 1434].

Прихильники нового керівника фракції від опозиціонерів – Ю. Костенка не визнали рішень другого етапу ІХ збору, 9 березня 1999 р. захопили службовий кабінет В. Чорновола у приміщенні Верховної Ради. В. Чорновіл, Л. Танюк, О. Чорноволенко та В. Коваль повідомили, що опозиціонери викинули з кабінету частину речей В. Чорновола і відмовилися повернути документи та оргтехніку. Виконувач обов'язків керівника прес-служби Ю. Костенка Т. Шамайда заявив, що захоплення приміщення було «зроблено вимушено, оскільки колишній лідер фракції В. Чорновіл протягом двох тижнів відмовлявся звільнити кабінет, який належить новому голові фракції НРУ Ю. Костенку» [858]. Подібним чином опозиціонери раніше здобули кабінет координатора фракції О. Ковалю, якого вони теж усунули з посади [596].

Таким чином, фракція Руху остаточно розкололася на дві частини, що користувались однією назвою. Із зменшенням чисельності депутатів у фракції

під орудою В. Чорновола виникли труднощі як у законотворчій роботі в парламенті, так і в депутатській роботі загалом в Україні. В'ячеславові Чорноволу не вистачало часу для відновлення нормальної діяльності фракції, оскільки він значні зусилля докладав для стабілізації ситуації в партії, перебуваючи у постійних поїздках до крайових організацій Руху. Це негативно позначилося на його діяльності в парламенті, хоча він брав участь в обговоренні важливих питань на пленарних засіданнях. Одним із таких було питання щодо вироблення позиції України стосовно натовських бомбардувань Югославії [1088]. В'ячеслав Чорновіл не схвалював акції НАТО, але не підтримував і негативістських ідей лівих щодо цього блоку. Тому очікувалося дискусійне обговорення цього питання, і на активну участь В. Чорновола розраховували багато тих депутатів, котрі хотіли прийняти зважене рішення [597]. Однак узяти участь в засіданні парламенту В. Чорноволу не судилося – він трагічно загинув у автокатастрофі, повертаючись із Кіровограда.

Загибель В. Чорновола не змінила ситуацію в розколеній рухівській фракції. Безпідставними виявилися твердження внутрішньофракційних опозиціонерів, що вся повнота відповідальності за розкол фракції і партії лежить на В. Чорноволові, оскільки з його відходом мали зникнути перешкоди для відновлення єдності та нормалізації роботи. Навпаки, серед тих, хто домагався відсторонення В. Чорновола від керівництва фракцією, почалися розбіжності. Заступник голови НРУ (Ю. Костенка) В. Черняк невдовзі заявив, що в нього зі соратниками є розбіжності в оцінці подій із «психологічного боку» [1434]. За його словами, багатьох депутатів-рухівців, які підтримали Ю. Костенка, деморалізував розкол НРУ, і вони не знайшли себе в цій новій ситуації, почали шукати ніші для самоутвердження [1280]. Зменшувалася чисельність обох рухівських фракцій, особливо швидко і суттєво – фракції Ю. Костенка. За станом на травень 1999 р. у фракції НРУ, яку після загибелі В. Чорновола очолив Г. Удовенком, перебувало 16 депутатів, у фракції Ю. Костенка, згодом названій фракцією Українського народного руху, – 30 [727, с. 124]. До кінця 2000 р. остання фракція зменшилася на одинадцять

депутатів, а під кінець завершення роботи Верховної Ради третього скликання в ній нараховувалося 16 депутатів, у фракції НРУ – 10 [502, с. 360; 631, с. 36].

Десятилітня діяльність В. Чорновола у Верховній Раді України значно вплинула на державотворчий процес та розвиток парламентаризму в Україні. Відомий громадський діяч В. Брюховецький у 1999 р. зазначив, що «це була, принаймні в теперішній Верховній Раді, чи не єдина людина (не применшуючи значення та гідності інших), яка он ще з яких років так принципово і непоступливо боролася за Україну в Україні» [854].

Перших два роки парламентської діяльності В. Чорновіл паралельно очолював Львівську обласну раду, концентруючи зусилля на двох рівноважливих ділянках праці – формуванні основ української державності та утвердженні здобутих позицій у суспільно-політичному й економічному житті Львівщини і Галичини. Його темперамент, наполегливість, миттєва реакція на оцінку питання чи випадку опонента сукупно з його енциклопедичною обізнаністю, чітким прогнозуванням політичної ситуації та вмінням вести аргументовану дискусію сприяли в діяльності як депутата. Завдяки таким задаткам В. Чорновіл не раз зумів відстояти принципові питання в ході роботи у комісії чи на пленарних засіданнях. За його участі було прийнято Декларацію про державний суверенітет України, Акт про незалежність України, Конституцію України та інші важливі документи. Він сприяв утвердженню у Верховній Раді депутатської більшості та дієвої опозиції. Варто відзначити, що не завжди і не всі підтримували його ідеї. Зокрема, більшість депутатів від національно-демократичної опозиції виступили проти створення альтернативного парламенту, не отримала схвалення пропозиція переобрання Верховної Ради після перших президентських виборів у 1991 р., не сприймали представники правих сил періодичну підтримку з боку В. Чорновола президентських чи урядових законопроектів або голосування спільно з центристами тощо. Допускав В. Чорновіл прорахунки при формуванні партійного списку на парламентські вибори, організаційній роботі фракції, міжфракційній діяльності. Та попри ці недоліки він демонстрував у Верховній

Раді активну працездатність при вирішенні різних питань, які потребували значної підготовки, широких знань та вмінь. Був одним із тих депутатів, яких поважали, до яких прислухались, у яких навчалися мистецтву політичної діяльності.

Таким чином, з розгортанням демократизації суспільно-політичного життя в країні безпосередню участь у реформаторських процесах і становленні громадського суспільства змогли взяти колишні політичні в'язні, серед яких був В. Чорновіл. Його як авторитетного громадського діяча, організатора та одного з лідерів впливової політичної організації було обрано народним депутатом Верховної Ради України та Львівської обласної ради. Отримавши депутатський мандат, а невдовзі посаду голови Львівської обласної ради, він здобув можливість розгорнути втілення своїх державотворчих ідей і планів. Львівщина під його керівництвом перетворилася на лідера реформаторських процесів в Україні. Низку започаткованих у цій області реформ було запозичено в інших областях або втілено у законодавчих актах на загальнонаціональному рівні. Новаціями стали, зокрема, реорганізація управлінського апарату обласної ради, обмеження впливу правлячої в країні комуністичної партії на ухвалення рішень в області, узаконення офіційного використання на Львівщині національної символіки і святкування національних свят, забезпечення умов для розвитку свободи слова і створення незалежних від КПУ пресових органів рад, запровадження на практиці концепції національної школи, елементів ринкової економіки та ін. Негативно впливала на хід реформ відсутність у В. Чорновола адміністративного досвіду, недостатність кадрів, протистояння з правлячою компартією і складне соціально-економічне становище в країні.

Напруженою для В. Чорновола була президентська кампанія 1991 р. Ситуацію ускладнювало не так змагання з основним конкурентом — Л. Кравчуком як взаємопоборення між представниками національно-демократичних сил. Більшість запропонованих В. Чорноволом у передвиборчій програмі ідей виборці схвалювали. Відповідно, доволі швидко зростала

підтримка В. Чорновола серед електорату. Однак роз'єднаність національно-демократичних сил, наявність стійких радянських стереотипів щодо нього як «буржуазного націоналіста», низький рівень національної свідомості населення, контроль Л. Кравчука над адміністративними ресурсами країни аж ніяк не сприяли перемозі В. Чорновола на виборах. Для нього важливішими за президентські вибори були результати референдуму про незалежність України.

Для утвердження самостійності Української держави він працював під час президентських виборів, відповідно агітуючи в різних регіонах України, на посаді голови Львівської обласної ради та як народний депутат України, добиваючись ухвалення необхідних для ствердження держави законів. Фактично всі важливі державотворчі рішення, що Верховна Рада України прийняла впродовж 1990–початку 1999 р. були ухвалені за активної участі В. Чорновола. Він брав участь у їх розробленні, обговоренні, відстоюванні. Як член радикальної фракції Народної ради, а згодом голова фракції НРУ у Верховній Раді України протидіяв прийняттю законопроектів, що могли зашкодити українській державності. На позицію В. Чорновола, а також очолюваної ним фракції НРУ доводилося зважати іншим політичним силам. Складним для лідера рухівської фракції виявився внутрішньопартійний конфлікт, що призвів до розколу фракції, і цей конфлікт В. Чорноволу не вдалося вирішити.

ВИСНОВКИ

В історії розвитку національної спільноти важливе значення відіграють окремі особистості, котрі своїми діями змінюють та формують динаміку подій. Особливо зростає їхня роль у кризовий нестабільний період. З часом їхні постаті та результати діяльності можуть отримати кардинально інші оцінки, ніж ті, що надали сучасники. Певна історична дистанція служить своєрідним мірилом, що дає змогу визначити реальний масштаб історичної постаті, оцінити її внесок у прогрес спільноти. До числа особистостей, які з віддаленням часу їхнього життя отримують нове осмислення, належить і В. Чорновіл. Його активну неординарну позицію та діяльність підтримували або заперечували багато людей. Одні його критикували, звинувачували, з ним не погоджувались, інші прислухалися до нього, наслідували його, вважали за взірець. Темперамент характеру В. Чорновола у поєднанні зі складними суспільно-політичними подіями його часу посилював взамозаперечувальне ставлення до нього. Емоційно забарвлене, однополюсне сприйняття В. Чорновола фактично продовжує залишатися надалі в свідомості значної частини суспільства. Поряд із цим втрачають значення актуалізовані з якихось причин дріб'язкові, другорядні аспекти його діяльності, виявляються безпідставними поверхові, поспішні оцінки цієї постаті. В українській історичній науці ще буде детально розглянуто особистість В. Чорновола, однак уже сьогодні можна ствердити, що він був одним із найвизначніших діячів українського народу. Багато хто вважає його символом незламності українського духу, символом боротьби за незалежну Україну, Вартовим Української держави.

Підсумовуючи результати дисертаційного дослідження можна сформулювати наступні висновки:

1. Доводиться зазначити, що внесок В. Чорновола в історію українського народу залишається маловивченим. Нема ґрунтовних аналітичних науково-історичних чи літературно-публіцистичних узагальнюючих праць, в яких було

б комплексно досліджено його життя і діяльність. Постать В. Чорновола розглядають переважно інтегрованою поміж інших суб'єктів суспільно-політичного життя другої половини ХХ ст. в узагальнюючих працях, що висвітлюють цей період української історії у контексті інтерпретації інших подій. Зрозуміло, без детального розгляду певних персоналій, що і не передбачено з огляду на діапазон питань, котрі охоплюють такі дослідження.

Протягом останнього часу опубліковані наукові розвідки про діяльність В. Чорновола, в яких ідеться про формування його світоглядних позицій, літературознавчу та публіцистичну творчість, громадсько-політичну діяльність тощо. Частина з них є описовими з обмеженим фактографічним матеріалом, слабкою аргументацією та узагальненням. Поряд із такими постановочними роботами видруковані цікаві дослідження як про окремі аспекти праці В. Чорновола, так і про тривалі періоди його життєдіяльності. Загалом історіографія означеного питання є обмеженою, що свідчить про фрагментарність висвітлення багатоаспектної діяльності В. Чорновола в поодиноких наукових студіях. Відповідно, комплексне наукове вивчення постаті В. Чорновола в дисертаційному дослідженні зроблено вперше.

2. Відсутність ґрунтовного опрацювання цієї теми пояснюється початковим етапом її вивчення, оскільки наявний значний фактографічний матеріал дає змогу повномасштабно розкрити життя та діяльність В. Чорновола. Його ідеї, погляди, видавничу, політичну та державотворчу працю можна вивчати на основі його численних опублікованих матеріалів. Це – самвидавські праці 1960–1980-х рр., матеріали підготовлені під час ув'язнення і заслання, різноманітні статі, звернення, виступи, доповіді, колонки редактора, підготовлені і виголошені у 1990-х рр.

Великий пласт документальних матеріалів В. Чорновола або пов'язаних з ним зберігається в різноманітних архівосховищах України. Вони охоплюють різні періоди його життя та сфери діяльності. В них міститься інформація про його батьків, навчання в школі та університеті, працю на телебаченні й у редакціях газет, громадсько-політичну та державотворчу діяльність, а також

особливості провадження слідчих і судових дій над ним у кінці 1960-х–на початку 1970-х рр. Інформативними є дані про В. Чорновола, що містяться також в інших джерелах. Виявлений широкий джерельний комплекс матеріалів ще не отримав ретельного наукового вивчення. Велика кількість архівних документів уперше була піддана джерелознавчому аналізу й синтезу під час написання цієї роботи і введена у науковий обіг. Опираючись на не актуалізовані раніше джерела, вдалося зробити низку нових узагальнень та висновків.

3. У постаті В. Чорновола відображене важке життя покоління українців 1940–1990-х рр., яке пережило сталінські репресії, важкі роки війни, хрущовську «відлигу», переоцінку поглядів, нові репресії і час національного відродження, здобуття незалежності України та непростий початковий період розбудови власної держави. В молоді роки він був типовим представником свого часу, який виховувався під впливом комуністичних міфів та ідеологем, одним із репрезентантів покоління, котрому батьки боялися сказати правду про минуле і тодішні реалії життя, щоб оберегти від знищення. Тому в сім'ї В'ячеслава наполегливо спрямовували на успішне навчання і самовдосконалення. Позбавлений можливості отримати об'єктивну інформацію про радянську дійсність, він щиро вірив у правильність і законність радянського ладу в Україні. На відмінно навчавсь у школі, активно займався громадською діяльністю, очолював піонерську та комсомольську організації, стежив за рівнем навчання учнів у школі, брав участь у діяльності різних гуртків, видавав шкільну газету, організовував молодіжні бригади для допомоги колгоспу в збиранні врожаю, проводив політико-виховну роботу в комсомольській організації колгоспу свого села тощо. Все це сприяло виробленню його характеру, стилю та ритму життя.

Зі вступом у 1955 р. до Київського державного (нині національного) університету імені Тараса Шевченка В. Чорновіл опинився в новому середовищі, отримав доступ до нових знань. Фактично з першого курсу в нього почало змінюватися світосприйняття. Розвінчання культу особи Сталіна з його

масовими репресіями, нищенням прав національних республік стало справжнім переворотом для В. Чорновола, остаточним ударом, після якого він почав радикально переглядати свої погляди. Певною мірою внутрішня опозиційність його родини до тоталітарної системи, дитячі спогади про результати голодоморів внутрішньо підготували його до змін. До цього додалися власні київські споглядання «інтернаціональної» рівності української культури в УРСР, коли навіть у столиці траплялося негативне ставлення до нього у зв'язку з його спілкуванням українською мовою. Інформація про те, що радянські війська зброєю придушили національне піднесення в Угорщині, посприяла В. Чорноволу зрозуміти, що причиною трагедії українського народу є не лише культ особи вождя, а й існуючий тоталітарний режим.

Світоглядна революція відбулася не тільки у В. Чорновола, а й у багатьох представників тогочасної молоді. Переоцінка світобачення привела до формування нової української інтелігенції, яка виходила за рамки звичних приписів, прагнула до вільного самоутвердження, до розвитку національного колориту в своїй діяльності. Представникам цієї інтелігенції судилося стати новітніми українськими будителями, котрі розгорнули діяльність з метою пробудження національної свідомості українців. Щодо В. Чорновола, то в нього змінилося кардинально ставлення до дійсності, він навчився нічого не сприймати на віру, до всього доходити своїм розумом, бути громадянином, а не обивателем, відчувати власну відповідальність за загальні справи.

Відкрити для себе правдиву історію свого народу та його приховану культурну велич В. Чорноволу вдалося під час відвідування зустрічей вузького кола викладачів і науковців університету, на яких читали й обговорювали заборонені цензурою книги. Його знання з української історії і культури поглиблювалися в ході участі у численних молодіжних диспутах, літературних та мистецьких вечорах і зустрічах. Пошукові національного самоствердження В. Чорновола сприяли розмови з діячами української культури, які вижили або не зломалися в роки нищення української культурної еліти.

Від другого курсу В. Чорновіл перестав бути комсомольським активістом, більше уваги приділяв самоосвіті, не приховуючи свого нового нестандартного мислення, часто вступав у дискусії. Найімовірніше, саме протягом другого-третього курсу відбувався процес формування його світоглядних основ, почалося витворення нової системи поглядів. Мабуть, ще не була остаточно визначена його позиція щодо політичного, культурного, економічного, соціального становища українського народу, власного місця в боротьбі за утвердження національного самоствердження українців. Однак проявлялися характерні риси власного національного «Я» В. Чорновола.

Знаменними для нього виявилися вибір теми дипломної роботи та приїзд до Львова в пошуках матеріалів для її написання. Погляди Б. Грінченка, осмислені під кутом виміру життя Західної України з її україномовними містами, масовим українським патріотизмом, стали вирішальним акцентом у національному самоутвердженні В. Чорновола. Можна вважати, що його світогляд на той час уже повністю сформувався і мало чим відрізнявся від того, який він мав у 1990-х рр., з тією хіба різницею, що в зрілі роки погляди лише поглибилися і розширилися.

Загартували характер, посилили незламність, додали нових знань та зміцнили віру у справедливість власних поглядів і доцільність боротьби за права особи й національної спільноти В. Чорновола репресивні дії влади щодо нього. Він остаточно став цілісною особистістю, визнаним лідером українського національного спротиву.

4. Ще зі шкільних років В. Чорновіл виробляв у себе організаторське вміння. Під час навчання в університеті як комсомольський активіст, комсорг групи організовував студентів на відвідування культурно-масових заходів. Відкинувши пропаговані з волі тоталітарного режиму ідеологеми, почав спрямовувати свою та інших увагу на пізнання української культури й історії. Брав активну участь у культурницьких заходах, які організовували представники молоді української інтелігенції – шістдесятники. Організовував і проводив вечори, присвячені видатним особистостям, очолював молодіжні

ватаги колядників, був учасником дискусій із національних питань, членом Клубу творчої молоді тощо. Під час праці на будові домни в Маріуполі чи будівництві Київської ГЕС використовував свою посаду для виховання робітничої молоді в українському дусі. Велику увагу приділяв підготовці та поширенню самвидаву.

У ході масових арештів представників молоді української інтелігенції у 1965 р. В. Чорновіл був серед тих, хто відкрито виступив із протестом проти арештів. Згодом був організатором і учасником петиційних кампаній протесту проти репресій. Щоб донести інформацію до громадськості, показати об'єктивні причини і перебіг репресій та відтворити реальні образи засуджених людей, які були не абстрактними «буржуазними націоналістами», а талановитими й обдарованими представниками української інтелігенції, підготував дві об'ємні книги. Вони колосально вплинули на розвиток українського руху в Україні й за її межами, стали цінним інформаційним джерелом та своєрідним навчальним посібником. Долучився він також до створення громадської каси допомоги політв'язням та їхнім родинам.

Наприкінці 1960-х рр., у час наступу реакції, посилення утисків і нетерпимості до інакодумців, відмови багатьох від активної громадської діяльності, В. Чорновіл відкинув ідею угодовства з владою, не поділяв фаталістичних настроїв, підштовхував інших до праці. Підтримував і розширював контакти з опозиційно налаштованими до влади людьми з різних областей України та республік СРСР. Допомагав розв'язувати найрізноманітніші проблеми друзів і знайомих; його помешкання стало прихистком для переслідуваних. На захист праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» підготував аргументовану на широкому джерельному матеріалі книгу, ініціював і організував петиційну кампанію на захист арештованого В. Мороза, що виявилася чи не наймасштабнішою порівняно з попередніми акціями. Після арешту Н. Строкатої провів заходи зі створення в Україні легальної правозахисної організації.

За свої погляди і громадську діяльність В. Чорновіл неодноразово був підданий різноманітним репресіям з боку влади. Втрачав місце роботи, не мав змоги влаштуватися за фахом, зазнавав морально-психологічного тиску там, де працював, чи в КДБ, його паплюжили в пресі чи у т. зв. анонімному самвидав'ї КДБ, він чотири рази був засуджений на різні терміни покарання та ув'язнення.

В ув'язненні не припиняв боротися сам і організовував на виступи інших для забезпечення правового ставлення до політв'язнів з боку адміністрації таборів. Предметом боротьби були сфабриковані судові вироки, примусова важка праця, заборона побачень з рідними, вилучення чи обмеження листування, боротьба за статус політв'язня тощо. Протестували за допомогою написання заяв і звернень до адміністрації табору й різних радянських та міжнародних адресатів, голодування, відмови виходити на працю або носити бірку з номером тощо. Зі створенням Української гельсінської групи зголосився стати її членом, закликав інших до того, щоб зупинити репресії режиму проти цієї Групи.

За свою невідступну боротьбу В. Чорновіл періодично зазнавав репресій з боку адміністрації таборів чи контролюючих органів на засланні. Його карали довготривалими термінами перебування в штрафному ізоляторі, обмежували в їжі, листуванні, побаченні з рідними тощо.

Подібно як на свободі, в таборах Чорноволу тактику активного спротиву схвалювали не всі в'язні. Кожен в екстремальних умовах прагнув знайти свій спосіб існування та виживання. Однак жертвна боротьба В. Чорновола викликала повагу і заохочувала до дій інших. Так, у боротьбі за відстоювання права особи та спільноти на вільний розвиток у ході пропагування національних цінностей В. Чорновіл набував і вдосконалював досвід організатора суспільно-політичного життя.

5. Він став одним з найвідоміших журналістів в історії українського національного руху другої половини ХХ ст., чії публіцистичні праці та друковані видання викликали значне зацікавлення в українській і зарубіжній громадськості. Для інтенсифікації і консолідації діяльності українського руху

Опору наприкінці 1960-х рр. В. Чорновіл створив самвидавний підпільний журнал «Український вісник». Суворі вимоги конспірації, обмежене коло його видавців, складність збору інформації впливали на зміст, періодичність виходу та географію поширення цього часопису. Проте, наперекір цьому, В. Чорновіл готував чергові номери підпільного журналу, в яких містились як недоступна для читачів із офіційних ЗМІ широка інформація з різних регіонів України про порушення прав громадян, регулярне політичне переслідування, судові вироки, становище політв'язнів-українців, так і заборонені цензурою літературно-публіцистичні праці різних авторів. За короткий дворічний період виходу «Вісника» до ув'язнення В. Чорновола у 1972 р. журнал здобув велику популярність і помітно впливав на збільшення інформації про рух Опору як в Україні, так і за її межами, додав нового імпульсу ослабленому репресіями цьому руху.

Після того, як В. Чорновіл у другій половині 1980-х рр. відновив вихід журналу вже як легальне видання, він продовжував залишатися джерелом висвітлення прихованої інформації і фактором стимуляції громадської активності. Під впливом «Вісника» формувались українські незалежні ЗМІ, поширювалися реформаторські, національно-визвольні ідеї в суспільстві, консолідувалися прихильники боротьби за нове державно-політичне становище України. Як і в 1970-х рр., на якості матеріалів та оформленні журналу позначилися репресивні заходи влади.

Ініціювавши створення у 1988 р. першої української політичної організації періоду «перебудови» – Української гельсінської спілки, В. Чорновіл на основі редколегії «Українського вісника» утворив пресову службу УГС. Завдяки цьому нова неформальна організація відразу ж отримала ефективно діючу прес-службу, що було немалозначним для розгортання діяльності УГС у той складний для свободи слова час. Невдовзі В. Чорновіл зумів налагодити випуск низки різноманітних пресових видань УГС в різних регіонах України й за її межами, розширити та збільшити кореспондентську мережу.

Діяльність прес-служби УГС ускладнювали відсутність приміщень, технічного обладнання, професійних кадрів та нестача фінансів. Проте її робота відіграла найважливішу роль у становленні УГС. Без оперативного поширення прес-службою інформації Спілці складніше було б долати монополію влади на висвітлення подій.

Самоусунувшись від участі в конфліктній ситуації у керівництві УГС наприкінці 1989 р., В. Чорновіл почав створювати Українську незалежну видавничо-інформаційну спілку. Передбачав, що УНВІС працюватиме як інформаційне агентство, інформцентр та пресове видавництво. Проте через заангажування роботою на посаді голови Львівської обласної ради та депутата парламенту В. Чорновіл не зміг надалі реалізовувати перспективний інформаційний проект.

Із обранням В. Чорновола на посаду голови НРУ у 1992 р. він надав важливого значення реорганізації і стабілізації діяльності рухівського інформаційного відділу. Розумів, що ефективність його роботи стане запорукою дієвості партії, забезпечить Рухові помітне місце в інформаційному просторі країни, сприятиме формуванню у громадян України й представників закордонних держав належного ставлення до партії та різних процесів в державі. Економічна криза 1990-х рр., проблеми з фінансовим забезпеченням рухівської прес-служби, внутрішньоорганізаційні кризові процеси негативно позначилися на її роботі. Разом з тим варто зазначити, що налагодження з ініціативи і за активного сприяння голови НРУ роботи інформаційної служби Руху дає змогу твердити, що НРУ тоді належав до обмеженого числа партій в Україні, які мали структуровану працездатну прес-службу з численною і розгалуженою мережею пресових видань.

Зважаючи на гостру необхідність незалежних демократичних всеукраїнських видань, важливим досягненням В. Чорновола було створення у 1995 р. тижневика «Час-Тіме». Газету він не проголосив офіціозом Руху, а розглядав як загальнодемократичне видання, що мало сприяти консолідації національно-демократичних сил. «Час-Тіме» не лише виконувала свою

безпосередню роль у створенні інформаційного продукту, а й виступала організатором і спонсором різноманітних молодіжних, гуманітарних, спортивних та культурно-масових заходів. Разом із газетою В. Чорновіл створив видавництво «Час» для випуску книг, що мали велике значення для самоствердження і розвитку українського народу. Подібне дає змогу твердити, що він належав до числа небагатьох політичних діячів, які не лише дбали про піар своєї партії, а й вкладали кошти у розвиток української культури, піднесення національної свідомості.

6. В'ячеслав Чорновіл, незважаючи на суспільно-політичні умови, загрози своєму життю і свободі, ініціював та створював правозахисні й громадсько-політичні організації. Був організатором першої в Україні у 1970-х рр. правозахисної організації – Громадського комітету захисту Н. Строкатої. Незважаючи на те, що органи безпеки ліквідували Комітет на початку його створення, він фактом свого заснування свідчив про розгортання процесу організаційного оформлення в середовищі опозиційно налаштованих до влади діячів.

Повернувшись у середині 1980-х рр. в Україну з ув'язнення і заслання, В. Чорновіл продовжив громадсько-політичну роботу, спрямував зусилля на активізацію діяльності українського національного руху, відновлення політичної та економічної самостійності України. Здобутий у боротьбі з тоталітарним режимом досвід допоміг йому створити важливу і впливову політичну організацію – УГС, витворити її цілісну й комплексну програму дій. Під впливом В. Чорновола та інших членів УГС радикалізувалися програмні позиції неформальних організацій, налагоджувалася співпраця з національними меншинами та між прихильниками різних поглядів, змінювалася суспільна думка стосовно політичного майбутнього України.

В'ячеслав Чорновіл був серед ініціаторів і організаторів утворення широкої народнофронтівської організації, що мала об'єднати суспільство для досягнення національного та державного відродження українського народу. Заради цього він виступав за встановлення співпраці між прихильниками

поміrkованих і радикальних ідей. У підсумку, об'єднання зусиль дало змогу створити потужну масову організацію, якою став Народний Рух України. До становлення Української держави В. Чорновіл відстоював необхідність збереження Руху як широкої громадсько-політичної організації, що мала об'єднувати суспільний потенціал у боротьбі проти тоталітарного режиму. Із зміною політичного становища України вичерпався організаційний ресурс Руху як організації народнофронтівського взірця. Тому В. Чорновіл домогся перетворення його на громадську організацію партійного типу, а згодом – на політичну партію. Модернізація НРУ забезпечила збереження організації як впливового суб'єкта політичного життя України.

На посаді голови Руху В. Чорновіл створював структуровану партійну організацію із широкою мережею осередків, функціональною вертикаллю управління і обміну інформацією, дієвим агітаційно-пропагандистським апаратом тощо. Не сприяли реалізації його планів особливе існування НРУ як опозиційної партії в тодішніх політичних реаліях, складна соціально-економічна ситуація, відсутність нормального стабільного фінансування та низка інших причин. Однак із-поміж інших організацій і партій Рух під керівництвом В. Чорновола характеризувався великим та дієвим управлінським апаратом, значною кількістю членів, дієвим інформаційним відділом із розгалуженою мережею партійної преси, наявністю структури з підготовки кадрів не лише для своєї, а й для інших партій і організацій. Тобто В. Чорноволу вдалося зберегти Рух як впливову національно-демократичну політичну структуру, що відігравала значну роль в українській політиці 1990-х років.

Як лідерові НРУ В. Чорноволу неодноразово доводилося відстоювати свою позицію щодо ставлення до влади, яка полягала в конструктивній опозиції. Тут потрібно зауважити, що тактика балансування і певних компромісів із владою з дотриманням власних ідейних позицій, зважаючи на складне соціально-економічне становище в країні; значну електоральну базу лівих, які виступали з антидержавних позицій; еkleктичність політичної позиції

влади; кадрове, фінансове й матеріальне становище Руху; прагнення окремих його членів до задоволення власних фінансових і посадових апетитів була найдоцільнішою.

Складною проблемою для В. Чорновола виявився внутрішньопартійний конфлікт 1998–1999 рр., який завдав непоправного удару по Руху як цілісній дієвій партії. В. Чорноволу не вдалося ні його попередити, ні залагодити.

7. Після обрання В. Чорновола на посаду голови Львівської обласної ради він безпосередньо зміг практично реалізувати свої реформаторські ідеї. На Львівщині розгорнувся широкий процес реорганізації управлінської вертикалі, департизації, запровадження національної символіки й свят, створення мережі незалежних ЗМІ, відродження українських національних церков і національних культурних традицій, сприяння відновленню самобутності національних меншин, запровадження передумов для створення національної армії та комплексу соціально-економічних реформ тощо. З-поміж різних питань пріоритетними для В. Чорновола були економічні, адже близько 80% рішень обласної ради стосувалось економіки. Реформаторські заходи Львівської обласної ради запозичували ради інших областей; ці заходи стали основою численних законопроектів Верховної Ради України.

За час керівництва Львівською обласною радою В. Чорновіл набув нового для себе досвіду державного управління в межах області, збільшив свій авторитет на загальнонаціональному рівні. Водночас допускав прорахунки в кадровій політиці, не вдалося запровадити повномасштабні економічні реформи.

8. У 1991 р. В. Чорновіл узяв участь у виборах Президента України, розуміючи вагоме значення першої особи країни для визначення курсу спрямування і темпів розвитку відродженої держави. Головним гаслом його передвиборчої програми було об'єднати весь народ країни навколо побудови Української національної держави та відкритого громадянського суспільства за допомогою негайних, рішучих і комплексних політичних та соціально-економічних реформ.

Під час виборчої кампанії він виявився найпопулярнішим серед населення претендентом на пост Президента України від демократичних сил. Враховуючи обумовлені в ході переговорів між демократичними організаціями принципи висунення, В. Чорновіл мав стати їхнім єдиним кандидатом на виборах. Але цього не відбулося через як помилкові політичні прогнози, так і невідповідні реаліям політичні амбіції лідерів демократичних сил. Не вдалося знайти згоду з іншими кандидатами і В. Чорноволу як одному з головних учасників президентських виборів. Унаслідок цього демократичні сили не змогли, по-перше, цілісно заявити себе на виборах, а по-друге, після обрання Президентом України Л. Кравчука були вже не здатні підштовхувати його до проведення радикальних політичних та економічних реформ. Тобто було втрачено можливість здійснити в країні швидку і високоякісну модернізацію.

Необхідно відмітити, що участь В. Чорновола у президентській виборчій кампанії 1991 р. позитивно вплинула на формування серед українського населення схвального ставлення до ідеї незалежності України, піднесення рівня національної свідомості, утвердження демократичних цінностей.

9. Суттєву роль у державотворчих процесах України відіграло відновлення наприкінці ХХ ст. практики проведення вільних виборів виразників волі громадськості. Виборчі кампанії та участь у роботі Верховної Ради України, на переконання В. Чорновола, були одним із найдієвіших методів посилення опозиційних сил, демократизації представницьких органів, зміни сутності влади, наближенні часу відновлення незалежності України і розбудови її державності. Перемога В. Чорновола на перших напіввільних виборах до Верховної Ради УРСР мала для нього велике значення, оскільки виявилася об'єктивною оцінкою з боку широкої громадськості його ідей та дій, які десятиліттями викривляв тоталітарний режим. Із переслідуваної владою особи В. Чорновіл перетворився на всенародно визнаного діяча, законотворця; одного з тих, хто ламав стереотипи про Україну, національну ідею та щодо таких «незгодних», як він, серед української спільноти. Він став людиною, яка неодноразово отримувала на парламентських виборах мандат народної довіри.

Присутність В Чорновола серед низки яскравих особистостей демократичного блоку сприяла кращому скеруванню і посиленню його діяльності, дала парламентській меншості змогу неодноразово досягати потрібного результату при ухваленні законопроектів і постанов. Проявляв він себе і як лідер фракції НРУ в парламенті, спрямовуючи її роботу на формування повноцінної законодавчої бази країни, протидію заходам деструктивних сил щодо ухвалення антидержавних й антиринкових законів. За його активної участі було ухвалено всі найважливіші державотворчі документи. Хоча не завжди його ініціативи підтримували в парламенті, зокрема серед депутатів національно-демократичного спрямування. Допускав В. Чорновіл прорахунки при формуванні партійного виборчого списку, організаційній роботі фракції, міжфракційній діяльності. Однак він усе-таки був одним з тих, хто зробив значний внесок в утвердження демократичних принципів парламентаризму в Україні.

Отже, В'ячеслав Чорновіл був із тих, хто постійно активно працював, незважаючи на сімейні обставини, побутові умови, сприйняття в суспільстві чи протидію влади. Він не мав імунітету від помилок, його запальний характер і швидке аналітичне мислення інколи викликали роздратування у співбесідників, проте він прагнув особисто робити більше від інших, займатися найнебезпечнішою і важливою справою. До загибелі залишавсь одним із найактивніших політичних діячів, лідером впливової партії, Вартовим Української держави. Тому В. Чорновіл як особистість є моральним авторитетом нині й прикладом для наступних поколінь.

Для пізнання і осмислення особистості В. Чорновола, ґрунтовного аналізу його досягнень і прорахунків як науковою спільнотою, так і суспільством, необхідно продовжувати ретельно вивчати наявний широкий історіографічний комплекс джерел, в якому знаходиться інформація про В. Чорновола.

На основі проведеного дослідження можна запропонувати наступні рекомендації:

– життя і діяльність В. Чорновола не можна розглядати відірвано від історичних подій, а лише в контексті суспільно-політичних процесів, оскільки спостерігається взаємообумовленість і взаємовплив між постаттю В. Чорновола та історичним контекстом подій;

– для пізнання і осмислення особистості В. Чорновола, ґрунтовного аналізу його досягнень і прорахунків як науковою спільнотою, так і суспільством, потрібно продовжувати ретельно вивчати наявний широкий історіографічний комплекс джерел, в якому є інформація про В. Чорновола. Актуальним залишається провести історіософське осмислення поглядів В. Чорновола на проблеми державотворення, націотворення тощо;

– зважаючи на роль і значення діяльності В. Чорновола в історії України другої половини ХХ ст. логічним було б поглибити вивчення його постаті і політичної спадщини в курсах історії України та політології;

– необхідним є також для поглиблення і розширення знань про В. Чорновола укласти і видати збірник документів пов'язаних із В. Чорноволом, в якому було б відображена його діяльність різних періодів життя;

– для наукової спільноти і суспільства є цінним укласти і видати збірник випусків «Українського вісника», видань прес-служби УГС;

– важливим є видати повний бібліографічний покажчик праць В. Чорновола, а також публікацій про нього;

– доцільно упорядкувати і виділити в окремі фонди документи про В. Чорновола, що зберігаються в держархівах України, доповнивши їх документами і матеріалами з приватних колекцій і партійних архівів;

– надати державну підтримку тим, хто готує й видає спогади та мемуари учасників національного руху, в тому числі про В. Чорновола;

– для утвердження в Україні правової держави потрібно дотримуватися прав громадян і національної спільноти;

– для утвердження в Україні демократичних цінностей потрібно забезпечити розвиток ЗМІ, партійної системи, парламентаризму, місцевого самоврядування тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління

Ф. 1. Верховна Рада України,

оп. 20

1. Спр. 2374. Листування з Президією Верховної Ради СРСР та союзними установами з питань роботи рад; 2.01–26.10.1991 р., 122 арк.
2. Спр. 2375. Довідка про організаціо-масову роботу рад за 1990 р.; 2.01–25.03.1991 р., 241 арк.
3. Спр. 2388. Довідки про роботу працівників відділу у відрядженнях до областей республіки; 18.01–31.07.1990 р., 76 арк.
4. Спр. 2389. Документи з питань підготовки та проведення виборів Президента України і референдуму; 15.08–22.11.1991 р., 200 арк.
5. Спр. 2393. Документи до постанов Президії Верховної Ради УРСР від 3 червня 1991 р. «Про хід виконання Закону УРСР «Про місцеві ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування»; 18.04–3.06.1991 р., 211 арк.
6. Спр. 2405. Довідки про роботу працівників відділу у відрядженні до областей республіки; 18.01–29.12.1991 р., 160 арк.
7. Спр. 2419. Листування з місцевими радами з питань діяльності місцевих рад; 20.01–12.12.1992 р., 114 арк.

Оп. 22

8. Спр. 2160. Протоколи №№ 1 –21 засідання Комісії з питань гласності та ЗМІ; 25.06–21.12.1990 р., 45 арк.
9. Спр. 2161. План роботи Комісії з питань гласності та ЗМІ та довідка про її виконання; 1–12.1990 р., 14 арк.

10. Спр. 2163. Листування з керівництвом Верховної Ради, Кабінету Міністрів з питань роботи Комісії з питань гласності та ЗМІ; 14.02.1990–11.12.1991 р., 22 арк.
11. Спр. 2167. Протоколи №№ 54–66 засідання Комісії з питань гласності та ЗМІ; 14.01–15.12.1992 р., 45 арк.
12. Спр. 2168. Плани роботи Комісії з питань гласності та ЗМІ; 1–12.1992 р., 47 арк.
13. Спр. 2177. Протоколи № 28 засідання Комісії з питань гласності та ЗМІ; 13.01.1994 р. р., 6 арк.
14. Спр. 2697. Протоколи засідання Комісії з питань культури; 7.06–15.07.1994 р, 221 арк.
15. Спр. 2699. Протоколи засідання Комісії з питань культури; 1.12–22.12.1994 р, 172 арк.
16. Спр. 2704. Протоколи засідання Комісії з питань культури; 18.10–20.12.1995 р, 208 арк.
17. Спр. 2718. Плани, звіти роботи Комісії з питань культури; 1–12.1997 р, 27 арк.
18. Спр. 2729. – Документи про видавничу справу Комісії з питань культури; 1–12.1997 р., 207 арк.
Оп. 28
19. Спр. 110. Списки зареєстрованих кандидатів у народні депутати України та оперативні дані про хід реєстрації (округи №№ 240–450); 16.01–5.02.1990 р., 210 арк.
20. Спр. 111. Статистичні відомості про результати виборів народних депутатів УРСР; 4.03–20.05.1990 р., 151 арк.
21. Спр. 121. Постанови ЦВК по виборах Президента України та всеукраїнського референдуму; 8.08–4.12.1991 р., 251 арк.
22. Спр. 122. Стенограми засідань ЦВК по виборах Президента України та всеукраїнського референдуму; 8.08 –1.11.1991 р., 273 арк.

23. Спр. 123. Протоколи Центральної та окружних комісій про результати виборів Президента України; 3.12–4.12.1991 р., 39 арк.
24. Спр. 132. Документи про висунення в кандидати у Президенти України (заяви, протоколи виборчих комісій, висновки про результати перевірки підписних листків та ін.), т. 1; 20.08–31.10.1991 р., 220 арк.
25. Спр. 133. Документи про висунення в кандидати у Президенти України (заяви, протоколи виборчих комісій, висновки про результати перевірки підписних листків та ін.), т. 2; 1.09–31.10.1991 р., 173 арк.
26. Спр. 139. Списки громадян, які висунуті претендентами на кандидата в Президенти України та яким видано посвідчення на право отримати підписних листів; 9–12.1991 р., 52 арк.
27. Спр. 175. Списки кандидатів в народні депутати України на виборах 27.03.1994 р. та відомості про них (Луганська–Чернігівська обл., №№ 235–450); 27.03.1994 р., 200 арк.
28. Спр. 176. Статистичні відомості про результати виборів народних депутатів України 27.03.1994 р.; 03–04.1994 р., 267 арк.
29. Спр. 180. Списки народних депутатів, обраних 1994 –1997 рр. та відомості про них; 03.1994–04.1997 р., 121 арк.
30. Спр. 200. Документи про обраних народних депутатів України у 1994–1997 рр. (протоколи, заяви, декларації, передвиборчі програми та ін.). Літера «Ч»; 01.1994–04.1996 р., 268 арк.
Оп. 31
31. Спр. 390. Особові справи народних депутатів УРСР 12 скликання (літера Ф, х, Ц, Ч); 1990–1994 рр., 222 арк.

Ф. 5225. Центральна виборча комісія

Оп. 2

32. Спр. 27. Документи про реєстраційні списки кандидатів у народні депутати у багатомандатному загальнодержавному окрузі від НРУ, т. 1; 11–12.1997 р., 250 арк.

Ф. 5233. Адміністрація Президента України

Оп. 1

33. Спр. 19. Документи про проведення нарад Президента України з представниками політичних партій, Другий всесвітній форум українців, НРУ; 21.02–29.12.1992 р., 215 арк.

Оп. 2

34. Спр. 432. Документи про участь України в міжнародних організаціях та органах системи ООН; 8.06–26.12.1995 р., 116 арк.
35. Спр. 719 Листування Президента України з Верховною Радою України: Президія, Комісіями, Секретаріатом, т. 3; 3.07–5.10.1996 р., 165 арк.
36. Спр. 848. Документи про проблеми повернення (депутатські запити); 20.03–7.05.1996 р., 256 арк.
37. Спр. 1287. Листування Президента України з Верховною Радою України: Президія, Комісіями, Секретаріатом, т. 4; 4.04–6.05.1997 р., 238 арк.
38. Спр. 1296. Листування Президента України з народними депутатами України, т. 6; 11.04–26.06.1997 р., 144 арк.
39. Спр. 1342. Інформаційно-аналітичні довідки про Верховну Раду України; 22.01–29.12. 1997 р., 261 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України**Ф. 1. Центральний комітет Компартії України**

Оп. 10

40. Спр. 3. Продовження додатків до протоколу № 29; 24.09.1967–9.01.1968 р., 198 арк.
41. Спр. 1398. Протокол № 40 засідання Політбюро (укр. мовою); 20.04.1973 р., 134 арк.

Оп 24

42. Спр. 6160. Лист ЦК КПРС, довідки відділів ЦК Компартії України, листи, інформації обкомів КП України, КДБ при РМ УРСР та ін. організацій про

- хід виконання постанови ЦК КП України «Про інформацію Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР і КДБ при РМ УРСР», про українських націоналістах, про проведення неорганізованого мітингу в Бабиному Ярі; 25.03.1966–23.01.1967 р., 158 арк.
43. Спр. 6306. Довідка адміністративного відділу ЦК Компартії України, листи, інформації обкомів КПУ, Прокуратури УРСР, Верховного Суду УРСР, МООП УРСР про проведення заходів із боротьби з злочиністю, про грубе порушення законності, про судовий процес над Чорноволом В. М. та ін. питання; 13.01–30.12.1967 р., 128 арк.
44. Спр. 6426. Довідки відділів ЦК Компартії України, листи і відповіді по них обкомів Компартії України, КДБ при РМ УРСР і ін. організацій про результати розгляду окремих скарг і заяв трудящих; 3.06–27.11.1967 р., 175 арк.
- Оп. 25
45. Спр. 64. Довідки відділів ЦК Компартії України, листи, довідки обкомів партії, КДБ при РМ УРСР, Прокуратури УРСР і ін. організацій. Антирадянські прояви і боротьба з ними; 22.02.1968–5.02.1969 р., 81 арк.
46. Спр. 106. Копія вихідного листа до ЦК КПРС, довідка секретаря ЦК Компартії України Ф. Д. Овчаренка, листи, інформації МЗС УРСР і ін. організацій про деякі аспекти роботи з українською еміграцією у США, про участь радянських делегацій в міжнародних організаціях і ін. питань; 19.02–25.12.1968 р., 216 арк.
47. Спр. 244. Записи розмов співробітників посольств СРСР з членами керівництва ТОУК, редакторами газет, генеральними консулами ГДР, ПНР, секретарем Компартії Канади та іншими; 6.01–31.12.1969 р., 189 арк.
48. Спр. 259. Листи ЦК КПРС, копії вихідних листів до ЦК КПРС, довідки відділу інформації і зарубіжних зв'язків ЦК Компартії України, листи, інформації МЗС УРСР, РМ УРСР та ін. організацій про повернення

- І. Ф. Віра в Канаду; про видання книжки Б. Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба» та ін. канадських питань; 5.02–22.12.1969 р., 224 арк.
49. Спр. 446. Лист до ЦК КПРС, довідки відділу інформації і закордонних зв'язків ЦК Компартії України, МЗС УРСР, УТКЗ та ін. організацій про відгуки на статтю Л. Дмитерко «Місце в бою» і книжку Б. Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба»; 4.01.1970–12.02.1971 р., 116 арк.
50. Спр. 546. Лист до ЦК КПРС, довідки відділів ЦК Компартії України, листи обкомів партії, МЗС УРСР та ін. організацій про боротьбу з ідеологією міжнародного сіонізму, про ворожі націоналістичні і антирадянські прояви...; 6.01–30-12.1971 р., 119 арк.
51. Спр. 877. Листи до ЦК КПРС в зв'язку з намірами українських буржуазних націоналістів провести в м. Торонто т. зв. «Всесвітній конгрес іфльних українців»...; 23.01.1973–30.01.1974 р., 194 арк.
- Оп. 32
52. Спр. 2535. Записки, довідки, інформації Контрольної партійної комісії при ЦК КПРС, обкомів, міськомів і райкомів партії, парткомів і первинних парторганізацій...; 1.09.1989–14.04.1990 р., 328 арк.
53. Спр. 2540. Пропозиції Президії Верховної Ради СРСР про організацію підготовки і проведення I З'їзду народних депутатів СРСР...; 18.01–29.12.1989 р., 208 арк.
54. Спр. 2555. Записки, довідки, інформації, листи, телеграми ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України, партійних, радянських органів, міністерств, відомств про створення і діяльність неформальних об'єднань...; 13.01.1989–10.04.1990 р., 259 арк.
55. Спр. 2642. Копії листів і телеграм за підписом першого секретаря ЦК Компартії України до ЦК КПРС з суспільно-політичних, соціально-економічних і кадрових питань; 6.01–30.12.1989 р., 249 арк.
56. Спр. 2658. Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК КП України, партійних органів, КДБ і МВС УРСР

- про роботу партійних організаційу зв'язку з діяльністю неформальних об'єднань...; 3.02–20.12.1989 р. 233 арк.
57. Спр. 2660. Листи ЦК Компартії України обкомам партії, проекти програм та відозви до громадян УРСР Народного Руху України за перебудову, висновки наукових установ і спеціалістів щодо змісту зазначених матеріалів; 28.01–14.02.1989 р., 81 арк.
58. Спр. 2661. Записки, довідки, інформації ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК Кп України, Донецького, Житомирського, Чернівецького обкомів і Київського міському партії, товариства «Україна» про зміну у тактиці націоналістичних елементів в республіці...; 15.05–14.12.1989 р., 45 арк.
59. Спр. 2745. Інформація відділу організаційно партійної і кадрової роботи ЦК Компартії України про висунення кандидатів у народні депутати УРСР, місцевих рад та організацію роботи партійних комітетів у день виборів 4 березня 1990 р.; 9.01–30.03.1990 р., 52 арк.
60. Спр. 2746. Інформації відділу організаційно-партійної і кадрової роботи ЦК Компартії України, обкомів партії про хід, попередні підсумки виборів народних депутатів УРСР та депутатів місцевих рад; 4.03–22.03.1990 р., 155 арк.
61. Спр. 2751. Записки, інформації, довідки, телеграми відділу організаційно-партійної і кадрової роботи ЦК Компартії України, Львівського і Чернігівського обкомів партії, інших партійних органів про порушення законності в діяльності місцевихрад...; 15.01.1990–18.02.1991 р., 266 арк.
62. Спр. 2763. Записки, інформації, листи, телеграми ідеологічного відділу ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, партійних і радянських органів, учасників партійних активів, громадських організацій про громадсько-політичний стан в республіці та інші питання ідеологічної роботи; 11.01–30.04.1990 р., 220 арк.
63. Спр. 2764. Записки, інформації, листи, телеграми ЦК Компартії України, його ідеологічного відділу, партійних і радянських органів, учасників

- партійних активів, громадських організацій...; 3.05–18.12.1990 р., 196 арк.
64. Спр. 2767. Записки, довідки, інформації, телеграми відділів ЦК Компартії України, партійних, радянських органів, ЦК ЛКСМУ, громадських організацій, зборів партактивів і громадськості про тенденції у розвитку громадсько-політичних формувань в Україні...; 22.01–30.08.1990 р., 172 арк.
65. Спр. 2768. Записки, довідки, інформації, телеграми ЦК КПРС, секретаріату і відділів ЦК Компартії України, партійних і радянських органів про розвиток політичної ситуації в республіці...; 1.09–21.12.1990 р., 218 арк.
66. Спр. 2781. Записки, довідки, інформації відділів ЦК Компартії України, партійних органів, творчих спілок, громадських організацій, наукових установ про підготовку до відзначення ювілеїв Л. Українки та П. Тичини, інших пам'ятних дат...; 9.01.1990–14.02.1991 р., 179 арк.
67. Спр. 2849. Копії листів за підписом першого секретаря ЦК Компартії України до ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з суспільно-політичних і кадрових питань, ч.2; 16.04–29.12.1990 р., 159 арк.
68. Спр. 2863. Записки, довідки, інформації відділів ЦК КПУ, Івано-Франківського, Львівського обкомів партії, Ін-ту політичних досліджень ЦК КП України, КДБ УРСР...; 5.01–29.12.1990 р., 29 арк.
69. Спр. 2872. Записки, довідки, інформації відділів ЦК Компартії України, Рівненського і Чернівецького обкомів партії, правоохоронних органів України про суспільно-політичну ситуацію в республіці...; 5.01–16.11.1990 р., 200 арк.
70. Спр. 2899. Записки, інформації, довідки, листи, телеграми ЦК КПРС, ЦК КП РСФСР, ЦК КП Білорусії, відділів ЦК КП України, партійних органів, інших організацій про перспективи відносин КПРС і ВЛКСМ, про проект нового Союзного договору...; 3.01–25.03.1991 р., 252 арк.

71. Спр. 2900. Записки, довідки, листи ЦК Компартії України, його відділу організаційно-партійної роботи, партійних органів, Верховної Ради УРСР, інших організацій про перебування у Львівській області Голови Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчука...; 21.03–23.08.1991 р., 132 арк.
72. Спр. 2906. Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України, партійних органів про діяльність політичних партій і формувань, про платформи в КПРС та заходи протидії опозиційним силам; 4.06–1.08.1991 р., 158 арк.
73. Спр. 2907. Записки, довідки, інформації, листи, телеграми відділів ЦК Компартії України, партійних органів, резолюції, звернення і заяви партійних зборів, зібрань громадськості, ветеранів про суспільно-політичне становище в республіці та діяльність опозиційних сил...; 3.01–12.06.1991 р., 166 арк.
- Оп. 71
74. Спр. 208. Доповідні записки, плани заходів Міністерства вищої освіти УРСР, інститутів про підготовку проведення святкування 40-річчя великої жовтневої соціалістичної революції, проведення нарад, створення заочних відділів і з інших питань інститутів; 3.01–13.01.1958 р., 155 арк.
75. Спр. 239. Матеріали відділу науки і культури ЦК КПУ про перебудову роботи вузів УРСР в світлі Закону про народну освіту; 1.01–31.12.1960 р., 186 арк.

Ф. 270. Народний Рух України

Оп. 1

76. Спр. 7. Декларації Установчого з'їзду до Генеральної Асамблеї ООН з питання контролю ООН за діяльністю урядів ядерних держав. Резолюції, звернення з'їзду. Звернення, резолюції трудових колективів, мітингів до з'їзду; 1989 р., 91 арк.
77. Спр. 11. Записки до секретаряту та робочої президії Установчого з'їзду НРУ з пропозиціями і надання слова для виступу; 1989 р., 177 арк.

78. Спр. 12. Записки до секретаріату та робочої президії Установчого з'їзду НРУ з пропозиціями і надання слова для виступу; 1989 р., 188 арк.
79. Спр. 88. Бюлетень прес-центру Других Всеукраїнських зборів НРУ з інтерв'ю голови Руху І. Драча і Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука; 09.1989 р., 14 арк.
80. Спр. 112. Ухвали, заяви, звернення Центрального проводу НРУ, Координаційної ради і Секретаріату НРУ. Повідомлення про засідання Координаційної ради Руху...; 10.01–4.11.1991 р., 20 арк.
81. Спр. 119. Записки О. Лавриновича і С. Одарича, рішення Тернопільської крайової ради НРУ від 14 грудня 1991 р. про місце і роль Руху в незалежній демократичній Українській державі...; 14.01–18.12.1991 р., 17 арк.
82. Спр. 123. Ухвала Центрального проводу НРУ 20 липня 1991 р. про участь Руху у виборах Президента України. Протокол сесії Великої ради НРУ від 1 вересня 1991 р. про висунення кандидатом на вибори Президента України В. Чорновола...; 20.07–22.10.1991 р., 24 арк.
83. Спр. 127. Ухвала Великої Ради НРУ про скликання III Всеукраїнських зборів Руху, обіжник Секретаріату НРУ до крайових організацій про представництва делегатів...; 25.01–4.02.1992 р., 43 арк.
84. Спр. 143. Протоколи засідання Малої ради НРУ та додатки до них (маш. копії, рукоп. прим.); 21.03–20.08.1992 р., 78 арк.
85. Спр. 145. Ухвали і заяви Великої ради і Малаї ради, Ради національностей (копії); 21.03–23.11.1992 р., 29 арк.
86. Спр. 146. Ухвали і заяви Центрального проводу НРУ (копії та проекти); 12.03–14.11.1992 р., 91 арк.
87. Спр. 156. Листи НРУ до Президента України, Міністерства закордонних справ, установ і організацій, осередків НРУ, громад української діаспори про захист української державності, проведення масово-політичних заходів...; 2.01–28.10.1992 р., 71 арк.

88. Спр.157. Листи до НРУ від комісій Верховної Ради України, Міністерства оборони, Державного комітету в справах охорони держжордону України, інших відомств і установ...; 17.01–30.12.1992 р., 122 арк.
89. Спр. 164. Тексти виступів на Всесвітньому форумі українців у Києві 21–24 серпня 1992 р. у Києві...; 28.08–24.08.1992 р., 121 арк.
90. Спр. 174. Свідоцтво Міністерства юстиції України про реєстрацію НРУ. Статут НРУ (із змінами і доповненнями, що були внесені на II, III, IV Всеукраїнських зборах НРУ), листи голови НРУ В. Чорновола...; 28.01–2.02.1993 р., 54 арк.
91. Спр. 180. Протокол засідання Центрального проводу НРУ від 2 квітня 1993 р. та додатки до нього (порядок денний, ухвали, проекти звернень НРУ)...; 2.04 – 9.04.1993 р., 30 арк.
92. Спр. 183. Заява Секретаріату НРУ у зв'язку з проведенням т. зв. «п'ятих великих зборів «Всеукраїнського Руху»...; 19–23.08.1993 р., 23 арк.
93. Спр. 187. Записки І. Лозового голові Секретаріату НРУ стосовно створення нової української газети, про обслуговування комп'ютерної техніки та вдосконалення структури роботи Секретаріату НРУ...; 28.01–20.04.1993 р., 8 арк.
94. Спр. 207. Листи НРУ до Президента України, міністерств і відомств, політичних партій, установ і організацій, місцевих осередків НРУ про суспільно-політичне становище в Україні...; 19.01–30.12.1994 р., 97 арк.
95. Спр. 214. Вихідні листи Центрального проводу НРУ і Секретаріату НРУ до Президента і Уряду України, міністерств та інших центральних органів, міжнародних і громадських організацій, Київської міськради...; 12.01–21.12.1995 р., 93 арк.
96. Спр. 220. Вихідні листи Центрального проводу НРУ і Секретаріату НРУ до Президента і Уряду України, міністерств та інших центральних органів, міжнародних і громадських організацій, Київської міськради...; 15.01–30.12.1996 р., 93 арк.

97. Спр. 226. Вихідні листи Центрального проводу НРУ і Секретаріату НРУ до Президента і Уряду України, міністерств і центральних відомств, Центральної виборчої комісії, міжнародних і громадських організацій...; 10.01–26.06.1997 р., 150 арк.
98. Спр. 227. Вихідні листи Центрального проводу НРУ і Секретаріату НРУ до Президента і Уряду України, міністерств і центральних відомств, Центральної виборчої комісії, міжнародних і громадських організацій...; 2.07–30.12.1997 р., 100 арк.

Ф. 271. Українська республіканська партія

Оп. 1

99. Спр. 1. Протоколи засідання координаційної ради Львівської обласної філії УГС; 6.11–25.12.1989 р., 22 арк.
100. Спр. 2. Протоколи засідань координаційної ради Львівської філії УГС; 1.01–23.05.1990 р., 110 арк.
101. Спр. 11. Протоколи засідання Львівської обласної організації УРП; 1.06–01.08.1990 р., 196 арк.
102. Спр. 19. Протоколи засідання Ради УРП. Лист М. Гориня до Ради УРП від 22 червня 1991 р.; 16.02–22.12.1991 р., 132 арк.
103. Спр. 20. Протоколи засідання Проводу УРП; 15.07–22.12.1991 р., 38 арк.
104. Спр. 27. Протоколи засідань Львівської обласної організації УРП. (Т. 2); 22.04–21.07.1991 р., 175 арк.
105. Спр. 28. Протоколи засідань Львівської обласної організації УРП. (Т. 3); 26.07–7.10.1991 р., 141 арк.
106. Спр. 32. Матеріали теоретичної конференції з питань ідеології й тактики партії; 1991, 40 арк.
107. Спр. 36. Протоколи засідання Проводу УРП; 25.01–16.12.1992 р., 90 арк.
- Оп. 2
108. Спр. 4. Львівські новини. Інформаційний бюлетень, орган Львівської обласної Ради УГС, Ч.3. (Т. №3); 5.03–3.04.1989 р., 36 арк.

109. Спр. 5. Львівські новини. Інформаційний бюлетень, орган Львівської обласної Ради УГС, Ч. 4–5. (Т. 4); 10.04–29.05.1989 р., 164 арк.
110. Спр. 6 Львівські новини. Інформаційний бюлетень, орган Львівської обласної Ради УГС, Ч. 6–7. (Т. 5); 1.06–31.07.1989 р., 80 арк.
111. Спр. 7. Львівські новини. Інформаційний бюлетень, орган Львівської обласної Ради УГС, Ч. 8. (Т. 6); 27.07–29.08.1989 р., 87 арк.
112. Спр. 9. Львівські новини. Інформаційний бюлетень, орган Львівської обласної Ради УГС, Ч. 11–12. (Т. 8); 20.10–30.12.1989 р., 109 арк.
113. Спр. 10. Голос відродження. Вид. УГС, спеціальний випуск, Ч. 5, 6; 08.1989 р., 8 арк.
114. Спр. 12. Голос відродження. Вид. УГС, Ч. 2, 3, 9; 01–03.1990 р., 12 арк.
115. Спр. 16. Інформаційні бюлетені обласних організацій УРП; 01–12.1990 р., 42 арк
116. Спр. 17. Львівські новини. Інформаційно-публіцистичний бюлетень, орган Ради Львівської обласної організації УРП, № 24, 50, 55; 22.05–26.12.1990 р., 15 арк.
117. Спр. 22. Львівські новини. Інформаційно-публіцистичний бюлетень, орган Ради Львівської обласної організації УРП, № 1 (56), 5, 6, 8, 11, 14, 15, 17–19, 21, 26. (Т. 1); 2.01 – 26.06.1991 р., 157 арк.
118. Спр.23. Львівські новини. –Інформаційно-публіцистичний бюлетень, орган Ради Львівської обласної організації УРП, № 28, 31–36, 38–41, 43–52. (Т. 2); 10.07–25.12.1991 р., 158 арк.
119. Спр. 26. Львівські новини. Інформаційний бюлетень, орган Ради Львівської обласної організації УРП, № 1–15; 2.01–8.04.1992 р. 71 арк.

Ф. 272. Демократична партія України

Оп. 1

120. Спр. 5. Протоколи сесій і засідань Національної ради ДемПУ; 19.01.1991–2.12.1993 р., 49 арк.

121. Спр. 6. Протоколи засідання Президії ДемПУ. Лист до членів ДемПУ з приводу кризових процесів НРУ; 19.12.1990–7.07.1992 р., 83 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

Спр. 41

122. Т. 1. Кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та розповсюдження антирадянського т. зв. журналу «Український вісник»; в 6 т.; 9.08.1971–21.03.1974 р., 325 арк.
123. Т. 2. Кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та розповсюдження антирадянського т. зв. журналу «Український вісник»; в 6 т.; 9.08.1971–21.03.1974 р., 283 арк.
124. Т. 3. Кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та розповсюдження антирадянського т. зв. журналу «Український вісник»; в 6 т.; 9.08.1971–21.03.1974 р., 170 арк.
125. Т. 4. Кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та розповсюдження антирадянського т. зв. журналу «Український вісник»; в 6 т.; 9.08.1971–21.03.1974 р., 317 арк.
126. Т. 5. Кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та розповсюдження антирадянського т. зв. журналу «Український вісник»; в 6 т.; 9.08.1971–21.03.1974 р., 280 арк.

Спр. 58114ФП

127. Т. 3. Архівно-слідча справа № 24 по факту поширення в м. Києві антирадянської книжки А. Авторханова «Технологія влади»; в 3 т.; 29.03.1969–14.03.1974 р., 469 арк.

Спр. 68805ФП

128. Т. 1. Архівно-слідча справа І. О. Світличного; в 30 т.; 13.01.1972–27.02.1973 р., 359 арк.

129. Т. 2. Архівно-слідча справа І. О. Світличного; в 30 т.; 13.01.1972–27.02.1973 р., 320 арк.
130. Т. 3. Архівно-слідча справа І. О. Світличного; в 30 т.; 13.01.1972–27.02.1973 р., 313 арк.
131. Т. 5. Архівно-слідча справа І. О. Світличного; в 30 т.; 13.01.1972–27.02.1973 р., 285 арк.
132. Т. 6. Архівно-слідча справа І. О. Світличного; в 30 т.; 13.01.1972–27.02.1973 р., 297 арк.
133. Т. 9. Архівно-слідча справа І. О. Світличного; в 30 т.; 13.01.1972–27.02.1973 р., арк. 278 арк.
134. Т. 10. Архівно-слідча справа І. О. Світличного; в 30 т.; 13.01.1972–27.02.1973 р., 312 арк.
135. Т. 12. Архівно-слідча справа І. О. Світличного; в 30 т.; 13.01.1972–27.02.1973 р., 346 арк.
136. Т. 14. Архівно-слідча справа І. О. Світличного; в 30 т.; 13.01.1972–27.02.1973 р., 294 арк.
137. Т. 15. Архівно-слідча справа І. О. Світличного; в 30 т.; 13.01.1972–27.02.1973 р., 321 арк.

Спр. 72643ФП

138. Т. 1. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 7 т.; 24.07–7.09.1967 р., 2 арк.
139. Т. 2. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 7 т.; 24.07–7.09.1967 р., 16 арк.
140. Т. 5. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 7 т.; 24.07–7.09.1967 р., 438 арк.
141. Т. 6. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 7 т.; 24.07–7.09.1967 р., 183 арк.

Спр. 72644ФП

142. Т. 1. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 15 т.; 12.01.1972 – 28.03.1973 р., 362 арк.

143. Т. 2. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 15 т.; 12.01.1972 – 28.03.1973 р., 301 арк.
144. Т. 3. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 15 т.; 12.01.1972 – 28.03.1973 р., 308 арк.
145. Т. 5. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 15 т.; 12.01.1972 – 28.03.1973 р., 325 арк.
146. Т. 11. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 15 т.; 12.01.1972 – 28.03.1973 р., 290 арк.
147. Т. 12. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 15 т.; 12.01.1972 – 28.03.1973 р., 335 арк.
148. Т. 14. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 15 т.; 12.01.1972 – 28.03.1973 р., 327 арк.
149. Т. 15. Архівно-слідча справа В. М. Чорновола; в 15 т.; 12.01.1972 – 28.03.1973 р., 392 арк.

Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР

Оп. 19 (1993 р.)

150. Спр. 3. Оригінали доповідних записок, спеціальних та інформаційних повідомлень (повернення з ЦК КПУ); 12.08.1989–14.11.1989 р., 209 арк.
151. Спр. 7. Копії доповідних записок, спеціальних та інформаційних повідомлень в інстанції; 4.01–4.05.1990 р., 260 арк.
152. Спр. 9. Копії доповідних записок, спеціальних та інформаційних повідомлень (повернення з ЦК КПУ); 19.10.–29.12.1990 р., 188 арк.
153. Спр. 10. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення в інстанції (Верховна Рада УРСР); 3.01–30.05.1991 р., 283 арк.
154. Спр. 12. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення в інстанції (Верховна Рада УРСР); 5.06–20.08.1991 р., 252 арк.
155. Спр. 14. Копії доповідних записок, спеціальних та інформаційних повідомлень, підготовлених в підрозділах КДБ УРСР і направлених в інстанції за підписом керівництва; 20.08–20.09.1991 р., 116 арк.

Державний архів Київської області

Ф. П-9912. Комітет ЛКСМУ Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка

Оп. 1

- 156. Спр. 38. Стенограма XIV комсомольської конференції; 22.12.1959 р., 126 арк.
- 157. Спр. 41. Стенограма XV комсомольської конференції; 8.12.1956 р., 158 арк.
- 158. Спр. 43. Стенограма XVI комсомольської конференції; 23.10.1957 р., 104 арк.
- 159. Спр. 46. Протоколи засідань комітету ЛКСМУ; 7.01–19.12.1957 р., 103 арк.
- 160. Спр. 53. Стенограма XVIII комсомольської конференції; 23.10.1959 р., 188 арк.

Державний архів Львівської області

П-3. Львівський обком Компартії України

Оп. 62

- 161. Спр. 301. Довідки, записки, листи обкому партії про перебудову ідеологічної роботи, заходи по попередженню екстремістських проявів, боротьба із злочинністю, удосконалення роботи редакцій газет та ін.; 5.01–5.11.1988 р., 76 арк.
- 162. Спр. 327. Документи з питань ідеологічної роботи по боротьбі з неформальними об'єднаннями, оцінки подій 1918–1919 рр. в Галичині, упорядкування меморіалу воїнів УГА та ін.; 13.01–22.12.1988 р., 104 арк.
- 163. Спр. 366. Тези дискусії з національного питання, запис інтерв'ю з членами редакції журналу «Український вісник», підсумкова заява

- Львівської наради представників національно-демократичних рухів народів СРСР, декларація принципів та статут УГС та ін.; 14.04–10.12.1988 р., 106 арк.
164. Спр. 367. Документи про діяльність самодіяльних, неформальних товариств і груп (програми, рекомендації, звернення, інформаційні матеріали та ін.); 1988 р., 65 арк.
165. Спр. 521. Листування з ЦК КПРС, ЦК КПУ з питань виборів народних депутатів СРСР, УРСР, місцевих рад та ін.; 31.03–18.12.1989 р., 187 арк.
166. Спр. 801. Документи про підготовку і партійно-політичне забезпечення виборів народних депутатів УРСР та місцевих рад області (орієнтировки, методичні рекомендації, аналіз передвиборчих програм обкому, демократичних організацій, В. Чорновола, С. Хмари, І. Гриніва, В. Яворівського та ін.); 4.02.1989–28.05.1990 р., 156 арк.
167. Спр. 835. Довідки, інформація про діяльність самодіяльних товариств і груп; 1.01.1989–12.04.1990 р., 104 арк.
168. Спр. 923. Стенограми зустрічей Голови Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчука з головою обласної ради В. М. Чорноволом на Львівському телебаченні, з ветеранами партії, партійним активом, перелік питань на нараду секретарів міських, районних комітетів партії з питань ідеології; 4.03–6.05.1991 р., 57 арк.
169. Спр. 940. Інформації та листи в ЦК КПУ про політичну ситуацію, перебування Л. М. Кравчука і кардинала І. Любачівського на Львівщині, їх прес-конференції та ін.; 8.01–21.08.1991 р., 97 арк.
170. Спр. 941. Інформації та листи в ЦК КПУ про конференцію «Українсько-російські взаємини в сувереній Україні», про об'єднану сесію Івано-Франківської, Тернопільської та Львівської обласних рад та ін.; 5.01–21.08.1991 р., 276 арк.

Ф. П-4. Львівський міськком Компартії України

Оп. 49

171. Спр. 50. Зауваження організаційного відділу до положення про Товариство Лева та тези виступів на зустрічах громадських організацій і релігійних громад м. Львова; 23.03.1988–2.08.1989 р, 33 арк.

Ф. 2504. Первинна партійна організація Компартії України. Львівська студія телебачення, м. Львів

Оп. 1

172. Спр. 7. Протоколи партбюро; 28.01–12.12.1961 р., 60 арк.
173. Спр. 8. Протоколи партійних зборів; 28.01–14.12.1961 р., 159 арк
174. Спр. 9. Протоколи партбюро; 13.01–12.12.1961 р., 73 арк.
175. Спр. 10. Протоколи партійних зборів; 11.01–15.12.1962 р., 120 арк.

Ф. Р-221. Львівська обласна рада народних депутатів. Виконавчий комітет

Оп. 3

176. Спр. 917. Протоколи і ухвали президії обласної ради народних депутатів, № 1–25. Т. 1; 3.05–28.09.1990 р., 126 арк.
177. Спр. 918. Протоколи і ухвали президії обласної ради народних депутатів, № 26–38. Т. 2; 12.10–19.12.1990 р., 121 арк.
178. Спр. 919. Ухвали і рішення першої сесії обласної ради першого демократичного скликання, № 1–70; 9.04 –22.06.1990 р., 149 арк.
179. Спр. 920. Ухвали і рішення другої сесії обласної ради першого демократичного скликання, № 71–81; 13.09–24.09.1990 р., 54 арк.
180. Спр. 921. Заяви, звернення і ухвали позачергової сесії третього скликання обласної ради першого демократичного скликання, № 94–95; 29.11.1990 р., 7 арк.
181. Спр. 922. Ухвали четвертої сесії обласної ради першого демократичного скликання, № 96–126; 20.10.1990–31.01.1991 р., 80 арк.

182. Спр. 1054. Протоколи окружної виборчої комісії про реєстрацію кандидатів у народні депутати УРСР та додатки до них; 4.03.1990 р, 409 арк.
183. Спр. 1058. Документи окружної виборчої комісії по виборах народних депутатів Протест до окружної виборчої комісії Шевченківського виборчого округу № 264 м. Львова кандидата в народні депутати Чорновола В. М. від 17 лютого 1990.
184. Спр. 1099. Документи окружної виборчої комісії по виборах депутатів обласної ради ХХІ скликання по виборчому округу № 42; 21.11.1989–8.03.1990 р., 136 арк.
185. Спр. 1187. Стенограма першої сесії обласної ради першого демократичного скликання. Т. 1; 9.04.1990 р., 169 арк.
186. Спр. 1194. Ухвали шостої сесії обласної ради першого демократичного скликання, № 130–157; 25.03–25.05.1991 р., 90 арк.
187. Спр. 1195. Ухвали сьомої сесії обласної ради першого демократичного скликання, № 158–176; 10.07–18.07.1991 р., 30 арк.
188. Спр. 1196. Ухвали сьомої сесії обласної ради першого демократичного скликання, № 177–180; 4.09.1991 р., 21 арк.
189. Спр. 1197. Ухвали сьомої сесії обласної ради першого демократичного скликання, № 187–209; 17.12–10.01.1991 р., 59 арк.
190. Спр. 1318. Особова справа голови обласної ради Чорновола В. М., звільненого у 1992 р.; 1992 р., 15 арк.

Ф. Р-3257. Львівська обласна рада

Оп. 1

191. Спр. 1. Ухвали десятої сесії першого демократичного скликання, № 210–249; 24.02–4.06.1992 р., 159 арк.

Державний архів Тернопільської області

Ф. Р-3447. Тернопільська обласна організація Української республіканської партії

Оп. 1

192. Спр. 1. Віхи діяльності обласної організації УРП; 7.08.1988–15.11.1992 р., 11 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф. П-3285. Звенигородський райком ЛКСМ України

Оп. 1

193. Спр. 48. Протоколи № 41–58 засідань бюро райкому ЛКСМУ; 14.01–20.04.1952 р., 294 арк.
194. Спр. 50. Протоколи № 68–71 засідань бюро райкому ЛКСМУ; 17.10–26.12.1952 р., 274 арк.
195. Спр. 67. Протокол XV районної конференції ЛКСМУ; 27.11.1954 р., 99 арк.
196. Спр. 71. Протоколи № 14–21 засідань бюро райкому ЛКСМУ; 25.04–25.09.1954 р., 233 арк.

Оп. 2

197. Спр. 40. Протоколи загальних зборів, плани роботи первинних комсомольських організацій; 24.11–30.12.1949 р., 71 арк.
198. Спр. 48. Протоколи загальних зборів, плани роботи первинних комсомольських організацій; 21.09–26.09.1950 р., 51 арк.
199. Спр. 76. Протоколи комсомольських зборів і засідань комітету первинних організацій ЛКСМУ; 12.01–26.12.1952 р., 118 арк.
200. Спр. 85. Протоколи комсомольських зборів і засідань комітету первинних організацій ЛКСМУ; 19.01–28.12.1953 р., 144 арк.

201. Спр. 93. Протоколи комсомольських зборів і засідань комітету первинних організацій ЛКСМУ; 14.01–28.12.1954 р., 128 арк.

Поточний архів Тернопільської державної адміністрації

202. Поточний архів Тернопільської державної адміністрації. Об'єднана сесія Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних рад народних депутатів; 15.02.1991 –5.09.1991 р., 252 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. Р-1246. Київський ордена Леніна державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР
Оп. 3

203. Спр. 333. Дипломна робота на тему «Ленінські принципи масовості – запорука успіху в роботі райгазети (на матеріалах газети «Червона Лубенщина» м. Лубни, Полтавська обл. – після XX з'їзду КПРС» студента 5-го курсу Коломієць Є. О. 1959–1960 навч. року, 109 арк.
204. Спр. 342. Дипломна робота на тему «Пропаганда радянського патріотизму і боротьба з буржуазним націоналізмом на сторінках радянської преси» студента 5-го курсу Левиценка М. А. 1959–1960 навч. року, 67 арк.
205. Спр. 360. Дипломна робота на тему «Людина – будівник комунізму в нарисі (на матеріалах газети «Запорізька правда» 1959–1960 рр.)» студента 5-го курсу Самойленка А. І. 1959–1960 навч. року, 110 арк.
206. Спр. 372. Дипломна робота на тему «Журналістика Б. Д. Грінченка (1881–1901 рр.) студента 5-го курсу Чорновола В. М. 1959–1960 навч. року, 214 арк.

Оп. 17

207. Спр. 59. Плани та текстові звіти про організаційну, учбово-методичну та ідейно-виховну роботу факультету за 1956–57 навч. рік, 31 арк.
208. Спр. 91. Відомості про професорсько-викладацький склад, який читає лекції на факультеті журналістики станом на 1.10.1957 р., 5 арк.
209. Спр. 95. Статистичні зведення та відомості про академічну успішність студентів факультету за 1956 – 57 навч. рік, 16 арк.
210. Спр. 119. Статистичні зведення та відомості про академічну успішність студентів факультету за 1958–59 навч. рік, 10 арк.
211. Спр. 145. Плани та текстові звіти про організаційну, учбово-методичну та ідейно-виховну роботу факультету за 1959–60 навч. рік, 26 арк.
212. Спр. 150. Статистичні зведення та відомості про академічну успішність студентів факультету за 1959–60 навч. рік, 10 арк.
213. Спр. 180. Текстовий звіт Державної екзаменаційної комісії факультету про наслідки проведення державних іспитів у 1960 р., 6 арк.

Архів Київського національного університету імені Т. Шевченка

214. Архів Київського національного університету імені Т. Шевченка. – Особова справа Чорновола В. М.; 2.07.1955–31.07.1960 р., 26 арк.

Архів Центрального проводу Народного Руху України

215. Архів Центрального проводу НРУ. – Витрати на видання газет, що ввійшли до Асоціації регіональної демократичної преси України (1996 р.).
216. Архів Центрального проводу НРУ. – Деякі організаційні засади роботи Руху (1992 р.).
217. Архів Центрального проводу НРУ. – Запрошення і програма науково-практичної конференції «Аграрна політика в Україні. Земельна реформа: реальність і перспективи» (1996 р.).

218. Архів Центрального проводу НРУ. – Заява голови фракції, голови НРУ В. Чорновола до Голови Верховної Ради України О. М. Ткаченка про зміну назви фракції від 17 березня 1999 р.
219. Архів Центрального проводу НРУ. – Заява Голові Верховної Ради УРСР членів групи «Радикали» від 26 липня 1990 р.
220. Архів Центрального проводу НРУ. – Заява до Держкомвидаву В. Чорновола від 12 липня 1994 р.
221. Архів Центрального проводу НРУ. – Заява НРУ з приводу останніх подій у Верховній Раді України від 15 листопада 1996 р.
222. Архів Центрального проводу НРУ. – Звернення голови Ради Національностей НРУ, заст. голови НРУ О. Бураковського до Центрального проводу, Малої та Великої ради, членів Руху від 7 липня 1992 р.
223. Архів Центрального проводу НРУ. – Звіт відділу інформації секретаріату Руху, підготований Ю. Лукановим (друга половина 1992 р.).
224. Архів Центрального проводу НРУ. – Звіт головного редактора газети «Голос України» С. М. Правденка від 20 березня 1995 р.
225. Архів Центрального проводу НРУ. – Звіт про діяльність Дослідно-навчального центру «Демократичні ініціативи» за період з 17 травня 1993 р. до 29 квітня 1994 р.
226. Архів Центрального проводу НРУ. – Інформаційна записка голові НРУ В. Чорноволу І. Лозового «Про потреби Інституту у фінансуванні навчальних курсів на 1997 р.».
227. Архів Центрального проводу НРУ. – Інформація для рекламодавців та передплатників.
228. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист в. о. керівника організаційного відділу О. Лелюх і редактора інформаційного відділу О. Дишлевого до голів районних організацій НРУ від 30 вересня 1993 р.
229. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист віце-президента Всеукраїнського благодійного фонду допомоги сім'ям загиблих

- журналістів Л. Федорова до шеф-редактора газети «Час-Time від 19 жовтня 1995 р.
230. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист голови Київського Товариства політв'язнів та жертв репресій С. Малєєва до голови редакції газети «Час-Time» від 17 травня 1996 р.
231. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист голови НРУ В. Чорновола до глави Адміністрації Президента України Д. Табачника (грудень 1996 р.).
232. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист голови НРУ В. Чорновола до директора з питань СНД «Freedom House» Л. Торн від 19 березня 1993 р.
233. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист Голови НРУ В. Чорновола до Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим А. Гриценка від 18 грудня 1997 р.
234. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист голови Секретаріату НРУ М. Бойчишина представникам дипломатичних місій від 30 листопада 1993 р.
235. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист голови фонду ім. В. Виниченка Б. Іваненка до голови НРУ В. Чорновола від 1 жовтня 1993 р.
236. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист голови фракції НРУ В. Чорновола до Голови Верховного Суду України В. Бойка щодо звернення Р. Р. Ісламова.
237. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист головного редактора «Народної газети» А. Шевченка до Центрального проводу НРУ від 30 листопада 1992 р.
238. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист директора спільного підприємства Укрспеуавторг І. Тарана до голови Дорадчої ради засновників нової незалежної газети в Україні В. Чорновола від 28 вересня 1993 р.
239. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист до голови НРУ В. Чорновола члена партії «Ерк» (Воля) Ю. Рузімурадова від 21 травня 1997 р.

240. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист заступника голови Комісії з питань гласності, діяльності масової інформації та прав людини Верховної Ради Республіки Білорусь А. Вярцінскі народному депутату Верховної Ради України В. Чорноволу від 24 квітня 1993 р.
241. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист керівника організаційного відділу Секретаріату НРУ Н. Богашової головам обласних організацій НРУ від 20 січня 1999 р.
242. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист першого заступника голови НРУ О. Лавриновича до голови Координаційного комітету допомоги Україні (США) Б. Бурачинського від 12 серпня 1993 р.
243. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист Президента Республіки Грузія З. Гамсахурдія до голови НРУ В. Чорновола від 31 серпня 1992 р.
244. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист співголови НРУ В. Чорновола до прихильників НРУ в діаспорі (1992 р.).
245. Архів Центрального проводу НРУ. – Лист Центрального проводу НРУ до прем'єр-міністра України В. П. Фокіна від 20 липня 1992 р.
246. Архів Центрального проводу Руху. – Лозовий І. План роботи відділу міжнародних політичних зв'язків Секретаріату НРУ від 15 січня 1996 р.
247. Архів Центрального проводу НРУ. – Майстренко О. Напрями роботи інформаційного відділу Секретаріату НРУ від 21 грудня 1992 р.
248. Архів Центрального проводу НРУ. – Пам'ятка представникові газети «Час-Тіме» в області (друга пол. 1994 р.).
249. Архів Центрального проводу НРУ. – План роботи «Рух-прес» на перший квартал 1995 р., підготований керівником «Рух-пресу» Т. Захарчуком.
250. Архів Центрального проводу НРУ. – Положення про видання НРУ від 19 лютого 1991 р.
251. Архів Центрального проводу НРУ. – Положення про економічну раду НРУ від 20 січня 1996 р.
252. Архів Центрального проводу НРУ. – Положення про Президію Центрального проводу НРУ від 20 січня 1996 р.

253. Архів Центрального проводу НРУ. – Положення про управління ідеології й пропаганди ЦП НРУ від 20 січня 1996 р.
254. Архів Центрального проводу Руху. – Пономарчук Д. Звіт про роботу інформаційного відділу Секретаріату Руху за 1993 р.
255. Архів Центрального проводу НРУ. – Пресове бюро «Рух-прес» (1994 р.).
256. Архів Центрального проводу НРУ. – Пропозиції до наказу за підсумками співбесіди з працівниками підрозділу голові секретаріату НРУ Б. Бойку і керівникові загального відділу секретаріату НРУ В. Ярмоленко заступника голови НРУ О. Бондаренко від 31 січня 1995 р.
257. Архів Центрального проводу НРУ. – Пропозиція для «Freedom House» щодо створення нової незалежної української газети від 19 березня 1993 р.
258. Архів Центрального проводу НРУ. – Пропозиція про створення незалежної газети «Час-Тіме» (1994 р.).
259. Архів Центрального проводу НРУ. – Свідоцтво про державну реєстрацію газети «Час-Тіме» від 14 липня 1994 р.
260. Архів Центрального проводу НРУ. – Службова записка керівника пресового бюро О. Дишлевого заступнику голови Руху О. Бондаренко від 12 травня 1994 р.
261. Архів Центрального проводу НРУ. – Список депутатів фракції НРУ, які надали кошти на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Санкт-Петербурзі (1996 р.).
262. Архів Центрального проводу НРУ. – Список депутатів, які перереєструвалися у фракції НРУ від 15 вересня 1992 р.
263. Архів Центрального проводу НРУ. – Угода про спільну діяльність між НРУ та редакцією газети «Гарт» від вересня 1993 р.
264. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Великої Ради НРУ «Про особовий склад Секретаріату Руху» від 18 квітня 1992 р.

265. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала ІХ Всеукраїнських зборів НРУ «Про єдність фракції НРУ у Верховній Раді України» від 7 березня 1999 р.
266. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Малої Ради НРУ «Про передплату на газету «Час-Тіме» від 8 вересня 1995р.
267. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Малої Ради НРУ про ставлення Руху до органів державної влади від 20 червня 1992 р.
268. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Малої ради НРУ «Про удосконалення виконавчих структур Руху» від 26 грудня 1992 р.
269. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Центрального проводу НРУ «Про кураторство членів ЦП НРУ областями» від 17 квітня 1992 р.
270. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Центрального проводу НРУ «Про організаційну роботу в НРУ» від 2 квітня 1993 р.
271. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Центрального проводу НРУ «Про особовий склад апарату Великої ради НРУ» від 3 квітня 1992 р.
272. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Центрального проводу «Про передплатну кампанію на друге півріччя 1995 р.» від 16 травня 1995 р.
273. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Центрального проводу НРУ «Про редактора «Народної газети» від 3 квітня 1992 р.
274. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Центрального проводу «Про роботу Центрального проводу за період з 4 грудня 1992 до 4 червня 1993 рр.» від 4 червня 1993 р.
275. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Центрального проводу НРУ «Про структурну реорганізацію апарату Центрального проводу НРУ» від 25 квітня 1994 р.
276. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Центрального проводу «Про фінансову підтримку газети «Карпатська Україна» від 17 липня 1992 р.
277. Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала Центрального проводу НРУ «Про фракцію НРУ у Верховній Раді України» від 17 липня 1992 р.

278. Архів Центрального проводу НРУ. – Чорновіл В., Танюк Л. Пропозиція створення незалежної газети в Україні. Ініціативна група засновників нової незалежної газети від 30 квітня 1993 р.

Архів Вільхівецької середньої школи

279. Архів Вільхівецької середньої школи. – Класний журнал 9 класу Вільхівецької середньої школи; 1953–1954 р, 79 арк.
280. Архів Вільхівецької середньої школи. – Класний журнал 10 класу Вільхівецької середньої школи: 1954–1955 р., 78 арк.

Особистий архів В'ячеслава Чорновола

281. Архів В. Чорновола. – Видання групи «Українського вісника».
282. Архів В. Чорновола. – Виступ голови НРУ В. Чорновола на засіданні комітету з питань безпеки Європейської демократичної унії 4 липня 1994 р. у Відні.
283. Архів В. Чорновола. – Відозва Виконавчого комітету УГС (1988 р.).
284. Архів В. Чорновола. – Доповідь голови НРУ В. Чорновола на VIII Всеукраїнських зборах Руху. 30 травня 1998 р.
285. Архів В. Чорновола. – Запис розмови в редакції газети «Вільна Україна» (друга пол. 1987 р.).
286. Архів В. Чорновола. – Запис розмови В. Чорновола (кінець 1987 р.).
287. Архів В. Чорновола. – Записка в президію установчих зборів Київської обласної організації НРУ (1 липня 1989 р.).
288. Архів В. Чорновола. – Заява VIII Всеукраїнських зборів НРУ «Про політичну ситуацію в Україні після виборів 29 березня 1998 р. та роль Народного Руху в суспільно-політичних процесах» від 30 травня 1998 р.

289. Архів В. Чорновола. – Заява В.Чорновола до окружної виборчої комісії 43-го округу по виборах депутатів Львівської обласної ради народних депутатів від 2 січня 1990 р.
290. Архів В. Чорновола. – Заява В. Чорновола голові виконкому Вільхівецької с/р Звенигородського р-ну Черкаської обл. від 28 березня 1989 р.
291. Архів В. Чорновола. – Заява про створення УНВІС від 1 січня 1990 р. Проект.
292. Архів В. Чорновола. – Заява про створення УНВІС від 9 січня 1990 р.
293. Архів В. Чорновола. – Звіт про переддипломну практику В. Чорновола від 9 квітня 1960 р.
294. Архів В. Чорновола. – Злючий С. Диво опритомнення (Спогади).
295. Архів В. Чорновола. – Інформація про авторів «Листків прес-служби УГС» (1989 р.).
296. Архів В. Чорновола. – Коментар В. Чорновола з приводу нових ініціатив М. Горбачова від 6 листопада 1991 р.
297. Архів В. Чорновола. – Левицька Г. В'ячеслав Чорновіл у моїй пам'яті (Спогади).
298. Архів В. Чорновола. – Лист В. Чорновола до ВК УГС (М. Горбала, М. Гориня, Л. Лук'яненко, Є. Пронюка, С. Хмари). (Січень 1990 р.).
299. Архів В. Чорновола. – Лист В. Чорновола до Л. Лук'яненка від 18 квітня 1989 р.
300. Архів В. Чорновола. – Лист голови НРУ І. Драча та заступника голови НРУ О. Лавриновича до координаційних рад крайових організацій Руху від 12 вересня 1991 р.
301. Архів В. Чорновола. – Лист заступника начальника цеху А. Р. Горбачовської до В. Чорновола (1988 р.).
302. Архів В. Чорновола. – Лист О. Зінкевича до Закордонного представництва УГС від 30 жовтня 1989 р.

303. Архів В. Чорновола. – Лист С. Набоки до В. Чорновола (початок січня 1990 р.).
304. Архів В. Чорновола. – Передвиборча листівка кандидата в народні депутати УРСР по Шевченківському в/о № 264 В. Чорновола (1990 р.).
305. Архів В. Чорновола. – Проект Декларації принципів УГС (листопад, 1989 р.).
306. Архів В. Чорновола. – Протест до окружної виборчої комісії Шевченківського виборчого округу № 264 м. Львова кандидата в народні депутати Чорновола В. М. від 17 лютого 1990 р.
307. Архів В. Чорновола. – Резолюція учредительной конференции Союза независимых журналистов СССР 23–26 квітня 1988 р.).
308. Архів В. Чорновола. – Резолюція ВКР УГС «Про роботу прес-служби УГС» від 2 липня 1989 р.
309. Архів В. Чорновола. – Рекомендація Виконавчого комітету УГС членам УГС і всім виборцям як здійснювати гнучкий бойкот виборів від 20 січня 1989 р.
310. Архів В. Чорновола. – Характеристика на студента IV курсу факультету журналістики Київського державного університету імені Т. Шевченка В. Чорновола ректора І. Швеця, секретаря парткому І. Картахова та голови профкому П. Скопиченка (1959 р.).
311. Архів В. Чорновола. – Характеристика на студента-практиканта В. Чорновола редактора газети «Уманська зоря» Н. Пучкова (1957 р.).
312. Архів В. Чорновола. – Характеристика на Чорновола В. М. редакції газети «За радянські кадри» від 20 червня 1956 р.
313. Архів В. Чорновола. – Чорновіл В. Ми починаємо (програмна стаття газети «Голос України») (грудень 1989 р.).
314. Архів В. Чорновола. – Чорновіл В. Моя виборча програма (Серпень 1989 р.).
315. Архів В. Чорновола. – Щириця О, Щириця П. День і вічність Матвія Шестопаля (Спогади).

Особистий архів Василя Деревінського

316. Архів В. Деревінського. – Аудіозапис інтерв'ю з В. Робочек.
21 грудня 2007 р.
317. Архів В. Деревінського. – Аудіозапис інтерв'ю з Валентиною Чорновіл.
10 жовтня 2007 р.
318. Архів В. Деревінського. – Аудіозапис інтерв'ю з П. Щирицею.
3 березня 2007 р.
319. Архів В. Деревінського. – Аудіозапис інтерв'ю з К. Корчевич.
22 вересня 2007 р.

Особистий архів Маргарити Довгань

320. Архів Маргарити Довгань. – Список членів депутатської групи
«Радикали» («Незалежні»), 1991 р.

2. Опубліковані документи та матеріали

321. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 4–25 февраля 1956 года: в 2-х томах. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1956.
– Т. 1. – 640 с.
322. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года: в 3-х томах. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1961.
– Т. 1. – 608 с.
323. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года: в 3-х томах. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1961.
– Т. 2. – 608 с.
324. Бюлетень Верховної Ради України. П'ята сесія. – 1992. – № 72. – 109 с.
325. Бюлетень Верховної Ради України. Перша сесія. – 1998. – № 5–6. – 76 с.
326. Бюлетень Верховної Ради України. Перша сесія. – 1998. – № 7. – 46 с.

327. Бюлетень Верховної Ради України. Четверта сесія. – 1991. – № 43. – 110с.
328. Бюлетень Верховної Ради України. Четверта сесія. – 1995. – № 35. – 91 с.
329. Бюлетень Верховної Ради України. Шоста сесія. – 1992. – № 20. – 65 с.
330. Бюлетень Верховної Ради України. Шоста сесія. – 1992. – № 26. – 101 с.
331. Бюлетень Верховної Ради України. Шоста сесія. – 1996. – № 1. – 151 с.
332. Бюлетень Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання. Перша сесія. – 1990. – № 1. – 52 с.
333. Бюлетень Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання. Перша сесія. – 1990. – № 3. – 59 с.
334. Бюлетень Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання. Перша сесія. – 1990. – № 23. – 77 с.
335. Бюлетень Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання. Перша сесія. – 1990. – № 26. – 42 с.
336. Бюлетень Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання. Перша сесія. – 1990. – № 27. – 71 с.
337. Бюлетень Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання. Перша сесія. – 1990. – № 40. – 56 с.
338. Відозва до всіх громадян України ВК УГС // Голос відродження. – 1989. – Березень (Ч. 1).
339. Відозва першої сесії демократичного скликання Львівської обласної ради до народу // Вільна Україна. – 1990. – 12 квітня.
340. Декларація // Вільна думка. – 1990. – № 6.
341. Декларація принципів УГС // Самостійник. – 1988. – № 5–6. – С. 22–32.
342. Декларація про створення Асоціації регіональної демократичної преси // Час-Тіме. – 1995. – 12 квітня.
343. До членів Руху та всіх громадян України // Літературна України. 1990 – 8 березня.
344. Добробут народу і соціальні гарантії (передвиборча платформа Руху) // Народний Рух України. Державність, демократія, реформи. – К.: Ред.-вид. відділ Руху; вид.-культуролог. центр «Софія», 1994. – С. 9–18.

345. Заклик ЦК АБН до протинаступу на культурнополітичному фронті // Визвольний шлях. – Лондон, 1966. – № 6. – С. 761–763.
346. Закон УРСР «Про Президента Української РСР» від 5 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 33. – С. 904–932.
347. Законодавча діяльність за період 1–5 сесій III скликання Верховної Ради України, фракція Народного Руху України. – К., 2000. – 1 вересня. – 26 с.
348. Законодавча діяльність за період 1–7 сесій III скликання Верховної Ради України, фракція Народного Руху України. – К., 2001. – 28 квітня. – 16 с.
349. Зауваження до протоколу судового засідання в справі Чорновола В. М., звинуваченого за ст.187–КК УРСР (Львівський обласний суд, 15.11.1967 р.) // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 720–731.
350. Заява бюро Львівського обкому Компартії України // Вільна Україна. – 1990. – 21 квітня.
351. Заява В. Чорновола // Америка. – 1972. – 18 січня.
352. Заява В. Чорновола до ВК УГС від 16 березня 1990 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Деревінського. – К.: Смолоскип, 2009. – Т. 6: Документи та матеріали (Листопад 1985–квітень 1990). – С. 695–698.
353. Заява В. Чорновола до прокурора Львівської області Л. Ізосімова від 23 травня 1989 р. // Львівські новини. – 1989. – № 6–7. – С. 47–49.
354. Заява В. Чорновола до прокурора Одеської області від 10 січня 1972 р. // Час-Тіме. 1997. – 17 січня.
355. Заява депутата Верховної Ради України по Шевченківському в/о 264, голови Львівської обласної ради народних депутатів Чорновола В. М. Голові Верховної Ради України Кравчуку Л. М. // За вільну Україну. – 1990. – 21 листопада.

356. Заява III Надзвичайної конференції Асоціації демократичних рад України // За вільну Україну. – 1991. – 27 серпня.
357. Заява М. Гориня до Малої Ради руху від 19 червня 1992 р. // Свобода-Svoboda. – 1992. – 8 липня.
358. Заява про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косіва. – К.: Смолоскип, 2006. – Т. 3: Український вісник. Вип. I – VI. – С. 925.
359. Заява Секретаріату НРУ у зв'язку з проведення т. зв. «п'ятих великих зборів всенародного руху» // Рух-прес. – 1993. – Ч. 30. – С. 16.
360. Заява української інтелігенції на захист В. Чорновола // Українська інтелігенція під судом КДБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. – Мюнхен: Сучасність, 1970. – С. 212.
361. Заява фракції Народного Руху України від 28 травня 1994 р. // Виступи В'ячеслава Чорновола у Верховній Раді України III скликання (1994–1998 рр.). – К.: [б.м.], 2001. – С. 2.
362. Заява фракції НРУ у Верховній Раді України від 12 жовтня 1996 р. // Вісник Руху. – 1995. – Ч. 6. – С. 4–5.
363. Заявление ЦК Компартии Украины, Президиума Верховного Совета УРСР, Совета Министров УРСР // Правда Украины. – 1990. – 19 апреля.
364. Звернення В. Чорновола до Комітету прав людини ООН та української й закордонної громадськості // Час-Time. – 1996. – 18 жовтня.
365. Звернення В. Чорновола до Паризької конференції з людського виміру // Українське слово. – 1989. – 18 червня.
366. Звернення Виконавчого комітету УГС до неукраїнського населення республіки // УГС в документах. – [б.м.], [б.в.], [б.р.] – 28 с.
367. Звернення до Верховної Ради УРСР від Координаційної ради обласних рад народних депутатів Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей // Тернопіль вечірній. – 1991. – 25 березня.
368. Звернення до кандидатів у президенти від демократичного блоку // Свобода. – 1991. – 21 листопада.

369. Звернення до читачів редакції «Час-Тіме» // Час-Тіме. – 1997. – 7–13 травня.
370. Звернення ЗП УГС до урядів країн-учасниць Гельсінського процесу // УГС в документах. – [б. м], [б.в.], [б.р.] – С. 13–15.
371. Звернення колективу газети «Час» до представників українського бізнесу // Час-Тіме. – 1995. – 18 січня.
372. Звернення Комітету громадської згоди Львівщини до мешканців Львівської області та всіх громадян // Галицька зоря. – 1991. – 21 серпня.
373. Звернення Львівської обласної ради народних депутатів до населення Львівщини // За вільну Україну. – 1991. – 20 серпня.
374. Звернення організаційного комітету зборів голів осередків Руху Львівщини // Ратуша. – 1992. – 26 вересня.
375. Звернення представників національних меншостей до громадян УРСР // Віче. – К., 1989. – № 10.
376. Звернення російського руху «Друзів українського мистецтва і літератури» // Поступ. – 1989. – № 6.
377. Звернення Української гельсінської групи до української і світової громадськості від 11 березня 1988 р. // Український вісник. – 1988. – № 11–12. – Передрук: Нью-Йорк: Закордонного представництва Української гельсінської спілки, 1989. – С. 5–8.
378. Звернення української інтелігенції до Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів СРСР та Голови Президії Верховної Ради СРСР // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 802–804.
379. Лист В. Чорновола до В. Мороза (жовтень 1971 р.) // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 2: Листи. – С. 488–489.
380. Лист В. Чорновола до В. Яременка (друга пол. 1980-х рр.) // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Яременка,

- М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 1: Літературознавство. Критика. Журналістика. – С. 371.
381. Лист В. Чорновола до друзів від 27.12.1967 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 1: Листи. – С. 62.
382. Лист В. Чорновола до друзів від 29.04.1968 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 1: Листи. – С. 101–102.
383. Лист В. Чорновола до Є. Сверстюка (лютий–березень 1970 р.) // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинська. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 2: Листи. – С. 471–476.
384. Лист В. Чорновола до І. Калинець від 25.07.1978 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 2: Листи. – С. 609–610.
385. Лист В. Чорновола до О. Мешко від 3.04.1978 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 2: Листи. – С. 534.
386. Лист В. Чорновола до сина Тараса від 7.02.1979 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 1: Листи. – С. 803.
387. Лист В. Чорновола до членів Всеукраїнської координаційної ради від 24 січня 1990 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Деревінського. – К.: Смолоскип, 2009. – Т. 6: Документи та матеріали (Листопад 1985–квітень 1990). – С. 453–456.
388. Лист до ЦК КПУ Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби і В. Чорновола (1971 р.) // Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 229–231.
389. Лист до ЦК КПУ і ЦК КПРС (жовтень 1965 р.) // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003.

- Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 156–157
390. Лист зам. прокурора Одеської області ст. радника юстиції Л. Бухтіярова до зам. нач. управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Одеській обл. М. Юферева від 17 січня 1972 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд., передм. В. Чорновіл; передм. М. Косіва. – К.: Смолоскип, 2007. – Т. 5: Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984). – С. 71.
391. Лист Надзвичайного і Повноважного Посла України в Чеській Республіці Р. Лубківського головному редакторові часопису «Час» // Час-Time. – 1995. – 18 січня.
392. Лист редколегії «Українського вісника» до журналістів // Гласность. – 1987. – № 7. – С. 7.
393. Лист Товариства імені Шолом Алейхема в редакцію газети «Вільна Україна» // Віче. – 1989. – № 5.
394. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України, 28 лютого – 1 березня 1992 року: стенографічний звіт. – К.: Віпол, 1995. – 351 с.
395. Народний Рух України. IV Великі Збори Народного Руху України, 4–6 грудня 1992 року: стенографічний звіт. – К.: Секретаріат Народного Руху України, 1993. – 261 с.
396. Народний Рух України. VI Всеукраїнські Збори Народного Руху України, 15–17 грудня 1995 року: стенографічний звіт. – К.: [б. в.], 1996. – 276 с.
397. Народний Рух України: державність, демократія, реформи. Програма. Статут. – К.: Управління ідеології, агітації та пропаганди Народного Руху України, 1996. – 92 с.
398. Народний Рух України: док. і мат. / Народний Рух України. Секретаріат. – К.: Софія, 1993. – 64 с.
399. Народний Рух України: ухвали, заяви, звернення за 2001–2003 роки. – К.: Видав. дім «Стилос», 2003. – 229 с.

400. Народный конгресс: сб. мат. конгресса Народного фронта 1–2 октября 1988 г. / сост. О. Оттенсон. – Таллин: Периодика, 1989. – 224 с.
401. Народный фронт Эстонии. Балтийская Ассамблея. 13–14 мая 1989 г. в Таллине: сб. док. – Таллин: Валгус, 1989. – 16 с.
402. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: зб. док. і мат. / упоряд. М. І. Панчук, І. Ф. Курас та ін. – К.: Наукова думка. – 560 с.
403. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: док. і мат.: Довідник у 2-х ч. / упоряд. І. О. Кресіна та ін.; за ред. В. Ф. Панібудьласка. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с.
404. Обращение Ивано-Франковского, Львовского обласных Советов народных депутатов к военнослужащим ПрикВО // За вільну Україну. – 1991. – 21 серпня.
405. Обращение к национальным меньшествам, проживающим на Украине // Листок прес-служби УГС. – 1988. – № 5. – 24 липня.
406. Обращение национально-культурных обществ Львовщины к гражданам Украины // Высокий замок. – 1991. – 12 ноября.
407. Общая программа Народного фронта Эстонии // Вестник Народного фронта. – 1988. – № 5. – С. 2–6.
408. Основные документы второго съезда Саюдиса / сост. О. Волунгвичюте, И. Груздите. – Вильнюс: [б.и.], 1990. – 27 с.
409. Основоположні документи Української Гельсінської Спілки. – Нью-Йорк: Вид-во ЗП УГС, 1989. – 48 с.
410. Перша Всеукраїнська партійна конференція Народного Руху України (14–15 груд. 1996 р.): стенограф. звіт. – К.: [б. в.], 1997. – 210 с.
411. Повідомлення про створення Координаційного комітету патріотичних рухів народів СРСР від 12 червня 1988 р. // Документи Львівської наради національно-демократичних рухів народів СРСР. 12 червня 1988 р. – [б.м.]: [б.в.] [б.р.]. – С. 3.

412. Погром в Україні, 1972–1979. Зошити українського самвидаву / упоряд., довідки і пердм. Р. Купчинський. – Мюнхен: Сучасність, 1980. – Вип. 1. – 312 с.
413. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проходження строкової військової служби громадянами Української РСР та використання працівників республіки за її межами» від 30 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 33. – С. 626.
414. Постанова про відмову в порушенні кримінальної справи від 18 жовтня 1968 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 793–794.
415. Постанова про обшук від 6 вересня 1965 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр.– С. 167.
416. Постанова Прокуратури УРСР про припинення додаткового дорозслідування від 12 серпня 1969 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 795–796.
417. Постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідки» від 30 червня 1956 р. // Радянська освіта. – 1956. – 7 липня.
418. Постановление Верховного Совета Литовской Социалистической Республики «О военной службе граждан Литовской ССР» от 29 сентября 1989 г. // Lietva. Литва.Lithuania: сб. мат. – Вильнюс: Bendrove «Atgimimas», 1989. – С. 30–34.
419. Праграма Беларускага народнага фронту «Адраджэньне». – Менск: [б.и.], 1993. – 26 с.

420. Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К.: Інститут історії України, 2009. – 454 с.
421. Програма боротьби з бідністю в Україні: ухвалено Першою Всеукраїнською конф. Народного Руху України 15 грудня 1996 року. – К.: [б.в.], 1997. – 20 с.
422. Протестна заява В. Чорновола проти нищення стрілецьких могил у Львові // Гомін України. – 1972. – 22 січня.
423. Резолюція Всеукраїнської координаційної ради про вибори Верховної Ради СРСР від 18 грудня 1988 р. // Листок прес-служби УГС. – 1988. – № 47. – 19 грудня.
424. Рішення виконавчого комітету Львівської обласної ради «Про політичну ситуацію після антидержавного заколоту та діяльності комуністичної організації Львівщини» // За вільну Україну. – 1991. – 24 серпня.
425. Рішення Львівської обласної ради «Про друковані видання Львівської обласної ради народних депутатів» // За вільну Україну. – 1990. – 4 липня.
426. Рішення Львівської обласної ради «Про проголошення національної символіки та національного гімну офіційно прийнятими на території Львівської області» // Вільна Україна. – 1990. – 2 травня.
427. Рішення Львівської обласної ради «Про релігійні конфесії на Львівщині» // Вільна Україна. – 1990. – 6 травня.
428. Рішення Львівської обласної ради «Про розмежування функцій радянських і партійних органів» // За вільну Україну. – 1990. – 4 липня.
429. Рішення Львівської обласної ради «Про святкування національних та основних релігійних свят на території Львівської області» // За вільну Україну. – 1990. – 4 липня.

430. Рішення Львівської обласної ради «Про узурпацію районної, міської та міськрайонної преси партійними комітетами Львівської області» // Вільна Україна. – 1990. – 29 квітня.
431. Скарга В. Чорновола до Львівського обласного суду від 17 квітня 1966 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 192–193.
432. Список літератури, вилученої працівниками КДБ у Чорновола В. М. під час обшуку 30 вересня 1965 р. як антирадянської // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 176–188.
433. Статут УКК // Коло. – 1988. – № 1. – С. 3–5.
434. Статутні принципи УГС / Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х–початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – С. 641–642.
435. Стенограма суду над В. Чорноволом від 15 квітня 1966 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 194–201.
436. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-і рр. ХХ ст.: зб. док. та матеріалів / П. Т. Тронько (упоряд.). – К.: Рідний край, 1999. – 304 с.
437. Тисяча років суспільно-політичної думки: у 9-ти т. / редкол.: Т. Гунчак (науков.ред.) та ін. – К.: Дніпро. – 2001.
438. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову / голова ред. ради М. Горинь; «Україна. Наука і культура», Рух (Український народний рух). – К., 2000. – 494 с.

439. Угода «Про основні принципи співробітництва між обласними радами народних депутатів Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей» // За вільну Україну. – 1991. – 21 лютого.
440. УГС в документах. – [б. м, б. р.]. – 30 с.
441. Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. / редкол.: І. М. Дзюба та ін. – Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008–2009.
442. Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. / редкол.: І. М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2009. – Т. 10: Відродження і утвердження української державності (1987–2005). – 672 с.
443. Україна в ХХ ст. (1900–2000): зб. док. і мат.: навч. посіб. / упоряд. А. Г. Слюсаренко та ін.; ред. Н. М. Шевченко. – К.: Вища школа, 2000. – 351 с.
444. Україна: шлях до свободи. Основні принципи кандидата на пост Президента України Вячеслава Чорновола // Вечірній Київ. – 1991. – 25 листопада.
445. Українська гельсінська група 1978–1982: документи і матеріали / упоряд. і ред. О. Зінкевича. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1983. – 998 с.
446. Українська громадська група сприяння виконання Гельсінських угод: в 4 т. / упоряд. Є. Ю. Захаров, В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001.
447. Українська інтелігенція під судом КДБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. – Мюнхен: Сучасність, 1970. – 250 с.
448. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: документи і матеріали: у 3 т. / під ред. Т. Гунчака і Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 3. – 381 с.
449. Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод / упоряд. О. Зінкевича. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1978. – 477 с.

450. Ухвала V Всеукраїнських зборів НРУ «Про роботу Руху від III до V Всеукраїнських зборів» від 11 грудня 1993 р. // Рух-прес. – 1993. – Ч. 34. – С. 41–42.
451. Ухвала Великої Ради Руху про політичну ситуацію в Україні // За вільну Україну. – 1990. – 6 грудня.
452. Ухвала Верховного суду УРСР по справі Чорновола В. М. від 19 грудня 1968 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 774–778.
453. Ухвала Всеукраїнської координаційної ради Союзу українок // За вільну Україну. – 1991. – 11 жовтня.
454. Ухвала III Надзвичайної конференції Асоціації демократичних рад України «Про вибори Президента України» // За вільну Україну. – 1991. – 27 серпня.
455. Ухвала Львівської обласної ради «Про удосконалення органів місцевого самоврядування» // За вільну Україну. – 1990. – 20 вересня.
456. Ухвала Малої Ради НРУ «Про пріоритетні напрямки діяльності крайових організацій» від 21 березня 1992 р. // Документи НРУ. Підготовлені загальним відділом Секретаріату НРУ. – К.: НРУ, 1992. – 120 с.
457. Ухвала Малої Ради Руху про ставлення до органів влади від 20 червня 1992 р. // Народна газета. – 1992. – Червень (№ 24).
458. Ухвала об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних рад «Про єдність українських земель» // За вільну Україну. – 1991. – 21 лютого.
459. Ухвала позачергової сесії Львівської обласної ради «Про власність, майно і комерційну діяльність громадсько-політичних організацій» // За вільну Україну. – 1990. – 27 грудня.

460. Ухвала позачергової сесії Львівської обласної ради «Про політичну ситуацію на Львівщині і захист демократії» // За вільну Україну. – 1990. – 30 листопада.
461. Ухвала президії Львівської обласної ради «Про майно КПРС та ВЛКСМ на території області» // За вільну Україну. – 1990. – 6 листопада.
462. Ухвала президії Львівської обласної ради «Про формування призивних комісій» // За вільну Україну. – 1990. – 20 листопада.
463. Ухвала регіональної Координаційної ради Галицької асамблеї // Тернопіль вечірній. – 1991. – 27 липня.
464. Ухвала Центрального проводу НРУ «Про Статут Інституту державності і демократії» від 15 квітня 1995 р. // Вісник Руху. – 1995. – Спецвипуск. – С. 41.
465. Фонограма 4 сесії Великої Ради Руху // Вісник Руху. – 1990. – № 4. – С. 1–13.
466. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / ред.кол. А. Пашко (голова) та ін. – К.: Смолоскип, 2002–2013.
467. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 1: Літературознавство. Критика. Журналістика. – 640 с.
468. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – 906 с.
469. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косіва. – К.: Смолоскип, 2006. – Т. 3: Український вісник. Випуски I – VI. – 976 с.
470. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 1–2: Листи.
471. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 2: Листи. – 1068 с.

472. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд., передм. В. Чорновіл; передм. М. Косіва. – К.: Смолоскип, 2007. – Т. 5: Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984). – 912 с.
473. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Деревінського. – К.: Смолоскип, 2009. – Т. 6: Документи та матеріали (листопад 1985–квітень 1990). – 1052 с.
474. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Мариновича. – К.: Смолоскип, 2011. – Т. 7: Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990–грудень 1992). – 1080 с.
475. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; перед. Н. Корнієнко. – К.: Смолоскип, 2012. – Т. 8: Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1993–грудень 1995). – 1082 с.
476. Широке море України: докум. самвидаву з України. – Париж; Балтимор: Смолоскип, 1972. – 378 с.
477. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст.: документи і матеріали / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: В. М. Даниленко та ін. – К.: Інститут історії України, 2011. – 624 с.

3. Мемуари

478. Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 512 с.
479. Він спалахнув смолоскипом (Спогади про В.Чорновола). – Львів: «Джерело», Дубно: «Дубен», 1999. – 81 с.
480. Володимир Щербицький: спогади сучасників / ред. В. Ф. Возіанов та ін. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 588 с.
481. Врубльовський В. К. Володимир Щербицький: правда і вигадки: Нотатки помічника: спогади, документи, чутки, легенди, факти / В. К. Врубльовський. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – 254 с.

482. Гетьман В. П. Як приймалася Конституція України / В. П. Гетьман. – К.: Янко, 1996. – 127 с.
483. Головчук П. Стіжки / П. Головчук. – Липовляни: [б.в.], 2007. – 218 с.
484. Горинь Б. М. Не тільки про себе: докум. роман-колаж: у 3 кн. / Б. М. Горинь. – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2006–2010.
485. Горинь М. Запалити свічу / упоряд. В. В. Овсієнко. – Харків: Права людини, 2009. – 328 с.
486. Горохівський Л. Ф. На зламі епохи. Хроніка громадської та національної активізації на Тернопільщині / Л. Ф. Горохівський. – Тернопіль: ТЗОВ «Тернограф», 2011. – 168 с.
487. Григоренко П. Г. В подполье можно встретить только крыс. / П. Г. Григоренко. – Нью-Йорк: Дитинец, 1981. – 845 с.
488. Григоренко П. Г. Спогади / П. Г. Григоренко; пер. з рос. – К.: Україна, 2007. – 664 с.
489. Гулик-Гнатенко С. Спогади про Ніну і той час // Донька Одеси: Ніни Строката в документах і спогадах / упоряд. О. С. Різників. – Одеса: Друк, 2005. – С. 287–316.
490. Дзюба І. Пам'ять вдячності і боргу / І. Дзюба // Доброокий: Спогади про Івана Світличного / упоряд.: Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Час, 1998. – С. 112–122.
491. Доброокий: Спогади про Івана Світличного / упоряд.: Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Час, 1998. – 575 с.
492. Доній О. Покоління оксамитової революції (як нам дожити до 2009 року?) / О. Доній. – К.: Смолоскип, 1999. – 24 с.
493. Дончик В. Г. Спільний знаменник – тринадцять / В. Г. Дончик. – К.: Ліга-Інформ, 2004. – 400 с.
494. Донька Одеси: Ніни Строката в документах і спогадах / упоряд. О. С. Різників. – Одеса: Друк, 2005. – 516 с.
495. Драч І. Політика: статті, доповіді, виступи, інтерв'ю / І. Драч. – К.: Т-во «Україна». – 1997. – 392 с.

496. Дрозд В. Світличні / В. Дрозд // Доброокий: Спогади про Івана Світличного / упоряд.: Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Час, 1998. – С. 221–225.
497. Дубас М. Мої зустрічі з В'ячеславом Чорноволом / М. Дубас // «Він спалахнув смолоскипом...»: спогади... спогади... спогади... / ред. Л. Сітко. – Л.: Джерело; Дубно: Дубен, 1999. – С. 31–37.
498. Жага і терпіння. Зеновій Красівський у долі українського народу / упоряд.: Р. Коваль, В. Рог. – К.: Діокор, 2005. – 256 с.
499. Заливаха П. Зенон Красівський в моєму житті / П. Заливаха // Незборима нація. – 1997. – Вересень (№15).
500. Зисельс І. Если не сейчас... (статті, інтерв'ю, виступлення. 1989–2006 гг.) / І. Зисельс. – К.: Дух и литера, 2006. – 451 с.
501. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2009. – 656 с.
502. Косів М. В. Воскресають лиш там, де є могили: політична публіцистика 1990–2006 (Вибране) / М. В. Косів. – Львів: ЛА Піраміда, 2006. – 540 с.
503. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми / Л. М. Кравчук. – К.: Століття, 2002. – 352 с.
504. Кучма Л. Д. После Майдана. Записки президента. 2005–2006 / Л. Д. Кучма. – К.: Довира, Москва: Время, 2007. – 688 с.
505. Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну / Л. Лук'яненко. – К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – 319 с.
506. Лук'яненко Л. До історії Української Гельсинської спілки / Л. Лук'яненко. – К.: Фенікс, 2010. – 320 с.
507. Лук'яненко Л. За Україну, за її волю / літ. запис С. Галябарди. – К.: [б.в.], 1991. – 64 с.
508. Лук'яненко Л. На землі кленового листка / Л. Лук'яненко. – К.: Молодь, 1998. – 335 с.

509. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні / Л. Лук'яненко. – К.: Софія, 1994. – 510 с.
510. Мокін Б. І. Напередодні та трохи згодом / Б. І. Мокін. – Вінниця: Вінницький політехнічний ін-т, 1992. – 101 с.
511. Плав'юк М.: Україна – життя моє: у 3 т. / М. Плав'юк. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2002.
512. Плав'юк М.: Україна – життя моє: у 3 т. / М. Плав'юк; за заг. ред. В. Ляхоцького. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2002. – Т. 2: Від селянського сина – до державника. – 352 с.
513. Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи / упоряд. та коментарі В. Чорновіл; М. Плахотнюк. – К.: Смолоскип, 2012. – 510 с.
514. Погребняк Я. П. Записки секретаря ЦК КПУ (1971–1987 гг.) / Я. П. Погребняк. – К.: «Профинформ» ФПУ, 2006. – 312 с.
515. Погребняк Я. П. Не предам забвению... – 2-е изд., испр. и доп. / Я. П. Погребняк. – К.: Изд. «Артек», 2004. – 416 с.
516. Поровський М. І. Тільки РУХом життя і обіймеш...: повість-спогад / М. І. Поровський. – Рівне: ПП Лапсюк, 2009. – 468 с.
517. Руденко М. Найбільше диво – життя: спогади / М. Руденко. – К.: Канадський Інститут Українських Студій: Таксон, 1998. – 560 с.
518. Сапеляк С. Хроніки дисидентські від головосіку / С. Сапеляк. – К.: Смолоскип, 2003. – 264 с.
519. Танюк Л. С. Лінія життя: (З щоденників): у 2 т. / Л. С. Танюк. – Харків: Фоліо, 2004. – Т. 1: 1964–1970. – 558 с.
520. Танюк Л. С. Монологи: Театр, культура, політика / Л. С. Танюк. – Харків: Фоліо, 1994. – 383 с.
521. Танюк Л. С. Слово, театр, життя: вибране: в 3 т. / Л. С. Танюк. – К.: Альтерпрес, 2003.
522. Танюк Л. С. Твори: в 60 т. / Л. С. Танюк. – К.: Альтерпрес, 2006. – Т. 8: Щоденники 1963 р. (липень-грудень). – 622 с.

523. Танюк Л. С. Твори: в 60 т. / Л. С. Танюк. – К.: Альтерпрес, 2006. – Т. 9: Щоденники 1964 р. – 888 с.
524. Хейфец М. В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал / М. Хейфец // Чорновіл В. М. Хроніка таборових буднів / В. Чорновіл, Б. Пенсон. – К.: Такі справи, 1991. – 160 с.
525. Хейфец М. Избранное: в 3 т / М. Хейфец. – Харьков: Харьковская правозащитная группа, 2000. – Т. 3: Украинские силуэты; Военнопленный секретарь. – 294 с.
526. Хмара С. Дорога до мрії: Вибрані праці: у 2 т. – К.: Фенікс, 2005. – Т. 1. – 464с.
527. Чорновіл А. Спогади про батька / А. Чорновіл // Він спалахнув смолоскипом (Спогади... спогади...спогади) / ред. Л. Сітко. – Л.: Джерело; Дубно: Дубен, 1999. – С. 9–13.
528. Чуев Ф. И. Так говорил Каганович. Исповедь сталинского апостола / Ф. И. Чуев. – М.: Отечество, 1992. – 207 с.
529. Юхновський І. Р. Україна – незалежна держава: виступи, аналітичні статті / І. Р. Юхновський. – Львів: Західний науковий центр АН України, 1994. – 128 с.
530. Яворівський В. Що ж ми за народ такий?...: Публіцистика / В. Яворівський. – К.: Український письменник, 2001. – 295 с.

Література

4. Монографії, брошури, статті

531. Адамович С. В. Погляди В'ячеслава Чорновола на державний устрій України / С. В. Адамович // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. – Вип. XI. Серія: Історія. – Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського 2006. – С. 380–383.
532. Адамович С. Проблеми соборності в процесі національно-демократичного відродження Галичини у кінці 80-х–на початку 90-х рр.

- XX ст. / С. Адамович // *Визвольний шлях*. – Київ; Лондон, 2006. – № 4. – С. 14–33.
533. Адамович С. В. *Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України* / С. В. Адамович. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. – 884 с.
534. Адвокати з радіостанції «Свобода» // *Вінницька правда*. – 1989. – 17 січня.
535. Айрикян П. Об издании армянского варианта журнала «Гласность» / П. Айрикян // *Гласность*. – Москва, 1987. – № 7. – С. 70–71.
536. Алексєєв Ю. М. *Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.): навчальний посібник* / Ю. М. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К.: ЕксОб, 2000. – 296 с.
537. Алексєєва Л. *История инакомыслия в СССР. Новейший период* / Л. Алексєєва. – Вильнюс; Москва: Весть, 1992. – 352 с.
538. Амальрик А. *Записки диссидента* / А. Амальрик. – М.: СП «Слово», 1991. – 432 с.
539. Андрощук О. В. В. *Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів* / О. В. Андрощук // *Український історичний журнал*. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – № 1. – С. 22–34.
540. *Антологія публікацій у газеті Post-Поступ: 1991–1994* / О. Кривенко (упоряд.). – Львів: ЗУКЦ, 2005. – 624 с.
541. *Арештування і судові розправи в Україні* // *Визвольний шлях*. – Лондон, 1966. – № 11. – С. 1321.
542. *Армия, о моя армия [інтерв'ю с В. Чорноволом]* // *Діло*. – 1991. – Спецвыпуск.
543. Астахова В. І. *Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети: навч. посіб. для студ. вищ. навч.* / В. І. Астахова, К. В. Астахова, Є. О. Бондарєв, та ін. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. – Кн. 1. – 476 с.

544. Астахова Е. В. Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты / Е. В. Астахова. – Х.: Ред. изд. отд. облполиграфиздата, 1991. – 160 с.
545. Бадзьо Ю. Влада – опозиція – держава / Ю. Бадзьо; вступ. слово О. Зінкевича. – К.: Смолоскип, 1994. – 28 с.
546. Бажан О. Зовнішньо-політичні акції СРСР у 50–80-ті рр. та їх вплив на розвиток опозиційного руху в Україні / О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ. – 2000. – № 2–4 – С. 515–524.
547. Бажана О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках / О. Бажан // З недалекого минулого «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 1998. – № 1–2. – С. 357–365.
548. Бажан О. Г. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 233 с.
549. Базів В. А. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія / В. А. Базів. – Львів: Світ, 1999. – 54 с.
550. Базів В. Початок діалогу / В. Базів // Рабочая газета. – 1989. – 5 августа.
551. Балюк Н. В'ячеслав Чорновіл: «Мені слави не потрібно. Я свій слід в історії України залишив» / Н. Балюк // Високий замок. – 1997. – 19 грудня.
552. Балюк Н. В'ячеслав Чорновіл: «Якщо Рух не домовиться, доведеться мені...» / Н. Балюк // Високий замок. – 1998. – 17 листопада.
553. Балюк Н. Тектонічні зрушення на верхівці Руху / Н. Балюк // Високий замок. – 1999. – 23 лютого.
554. Балюк Н. Юрій Криворучко рухається у фракцію Руху // Високий замок. – 1998. – 3 квітня.
555. Балюк Н. Ярослав Кендзьор гострить перо і камери з рук не випускає / Н. Балюк // Високий замок. – 1998. – 9 жовтня.
556. Бандура П. Першотравень у Львові / П. Бандура, В. Березюк, І. Задорожний // Вільна Україна. – 1990. – 2 травня.

557. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. / В. Баран. – Львів: МП Свобода, 1992. – 124 с.
558. Бараневич Л. З руїн вибудовує вежі // Час-Тіме. – 1997. – 18–24 грудня.
559. Барг М. А. Проблема человеческой субъективности в истории (Методологический аспект) / М. А. Барг // Цивилизации. – М.: Наука, 1992. – Вып. 1. – С. 69–87.
560. Басараб М. УГС в Закарпатті / М. Басараб. – Ужгород: Вісник Карпат, 2006. – 66 с.
561. Басяда І. Наступ вчорашніх / І. Басяда // За вільну Україну. – 1990. – 15 грудня.
562. Батенко Т. Галицькі намісники: Записки з коридорів львівської влади / Т. Батенко. – Л.: Каменяр, 2004. – 196 с.
563. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. – Львів: Кальварія, 1997. – 352 с.
564. Батенко Т. Свіча Михайла Гориня. Штрихи до портрета / Т. Батенко. – К.: УРП, 1995. – 61 с.
565. Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...»: Політичний портрет Івана Геля (нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х–початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Л.: НТШ, 1999. – 222 с.
566. Батіг М. Чи можливі нові вибори парламенту? / М. Батіг // Українські новини. – 1992. – Ч. 34. – С. 4–6.
567. Бекешкіна І. Вибори-98 як процес політичного самовизначення населення / І. Бекешкіна // Вибори-98: громадська думка та перспективи політичного розвитку України. – 1997. – Бюлетень № 3. – С. 25.
568. Беленький И. Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2005. – С. 37–54.
569. Беленький И. Л. Проблемы биографического жанра в советской исторической науке: науч.-аналит. обзор / И. Л. Беленький. – Москва: [б.и.], 1988. – 28 с.

570. Бердиховська Б. Шістдесятники – бунт покоління: [передмова] / Б. Бердиховська // Бердиховська Б. Бунт покоління: розмова з українськими інтелектуалами / Б. Бердиховська, О. Гнатюк; пер. з пол. Р. Харчук. – К.: Дух і Література, 2004. – С. 10–31.
571. Березицький Б. Нариси з історії Руху і Незалежності / Б. Березицький. – Івано-Франківськ: СІМІК, 2011. – 176 с.
572. Бест О. Политический кризис в Украине «развивается успешно» / О. Бест // Киевские ведомости. – 1998. – 22 октября.
573. Беляков Г. Анфас і профіль опозиції / Г. Беляков // Віче. – К., 1992. – № 7. – С. 85–98.
574. Бігарій Й. Ой там, на Плаю, на високому / Й. Бігарій // Голос Верховини. – 2007. – 9 червня.
575. Бідзіля Ю. Специфіка конфліктного в публіцистиці В'ячеслава Чорновола / Ю. Бідзіля, Г. Тарканій // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 2006. – Вип. 13. – С. 109–116.
576. Біла книга сторозстерзаної України: [передмова] // В. Чорновіл Лихо з розуму (портрети двадцяти злочинців) / В. Чорновіл. – Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1967. – С. 5–11.
577. Білецький В. С. Історія Донецької Крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.) / В. Білецький. – Донецьк: Укр. культурол. центр, 2009. – 170 с.
578. Білкей В. Вишеньки – село рухівське / В. Білкей // Бориспільський дзвін. – 1996. – Жовтень.
579. Білоус А. О. Політичні об'єднання України / А. О. Білоус. – К.: Україна, 1993. – 107 с.
580. Біттнер О. Усе має свою ціну / О. Біттнер // Урядовий кур'єр. – 1998. – 16 травня.
581. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія / О. М. Богдашина. – 2-е вид., доп. та переробл. – Х.: «Тарбут Лаам», 2005. – 212 с.

582. Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К.: ІІЕНД, 2002. – 306 с.
583. Большой толковый социологический словарь: (Collins): в 2 т. / сост. Дэвид Джери, Джулия Джери; пер. с англ. Н. Н. Марчук. – М.: Вече, АСТ, 1999. – Т. 1: А–О. – 544 с.
584. Бондаренко Г. В. Теорія та методологія: програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій: навч. посіб. / Г. В. Бондаренко. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 78–79.
585. Бондаренко К. Праві в Україні: запекла боротьба за маргінес / К. Бондаренко // Часопис «І». – Львів, 2000. – Ч. 16. – С. 112.
586. Бондаренко О. Зворотний бік декларацій / О. Бондаренко // Час-Тіме. – 1995. – 14 квітня.
587. Бондаренко О. Славкова любов / О. Бондаренко // Україна молода. – 2000. – 29 березня.
588. Бондаренко С. РУХ меняет курс / С. Бондаренко // Независимость. – 1993. – 29 января.
589. Борець за вільну Україну: До 70-річчя від дня народження В'ячеслава Чорновола: бібліогр. покажч. / ред. Л. М. Голубенко. – Миколаїв: Миколаїв. обл. універс. наук. б-ка ім. О. Гмирьова, 2007. – 22 с.
590. Бориславська О. Місцеве самоврядування в Україні: теорія та практика реалізації конституційно-правових засад: монографія. – Львів: ПАІС, 2005. – 208 с.
591. Бразаускас А. «Развод по-литовски» и после / А. Бразаускас // Международная жизнь. – 1994. – № 4. – С. 5–16.
592. Будкін В. Зовнішньополітичні орієнтації як чинник політичної боротьби в Україні / В. Будкін, О. Парахонська, О. Потехін // Політична думка. – 1997. – № 3. – С. 91–96.
593. Було б бідою для держави чинити насильство [інтерв'ю з В. Чорноволом] // Голос України. – 1991. – 23 жовтня.

594. Бурдяк В. Політична опозиція у суспільному житті України та Болгарії (порівняльний аналіз) / В. Бурдяк // Транскордонне співробітництво у політичних регіонах Східної та Південно-Східної Європи: Матеріали наукового симпозиуму. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 59–67.
595. Бурсов Г. Призрак Черновола в Доме кино / Г. Бурсов // Вечерний Киев. – 1992. – 5 августа.
596. Бутусов Ю. В Рухе – «столовый переворот» / Ю. Бутусов // Сегодня. – 1999. – 10 февраля.
597. Бутусов Ю. Он погиб в пути / Ю. Бутусов // Сегодня. – 1999. – 27 марта.
598. В гостях у «Поступу» // Поступ. – 1989. – № 13.
599. В ім'я свободи, правди, України. Слово голови НРУ В'ячеслава Чорновола // Думка. – 1994. – 5 листопада.
600. В семи кроках від незалежності [інтерв'ю з Л. Танюком] // Шлях перемоги. – 1991. – 10 листопада.
601. В. Колінець: «Депутати першого скликання були радикалами» [інтерв'ю з В. Колінцем] / Р. Костюк // Тернопіль вечірній. – 2010. – 23 березня.
602. В'ячеслав Чорновіл // Вільне слово. – 1989. – Липень (№ 3).
603. В'ячеслав Чорновіл: Біографія, статті, цитати / [упоряд. М. Влащук]. – К.: МАУП, 2003. – 40 с.
604. В'ячеслав Чорновіл: Біографія, статті, цитати / відп. Р. Сушко. – К.: [б.в.], 2007. – 36 с.
605. В'ячеслав Чорновіл відкриває Америку / Б. Козловський // За вільну Україну. – 1991. – 21 травня.
606. В'ячеслав Чорновіл відповідає на запитання виборців / Г. Грещук // Тернопіль вечірній. – 1994. – 19 березня.
607. В'ячеслав Чорновіл: дорога болю і боротьби: біобібліогр. покажчик / Н. Адешелідзе (уклад.). – Черкаси: ОУНБ, 2007. – 44 с.
608. В'ячеслав Чорновіл: «Єльцин вніс дуже конструктивний момент у політичну реальність в Україні» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / В. Савчук // За вільну Україну. – 1990. – 23 листопада.

609. В'ячеслав Чорновіл [інтерв'ю з В. Чорноволом] / М. Сорока // Пам'ять століть. – 1997. – № 2. – С. 32–36.
610. В'ячеслав Чорновіл: «Йогом сделался, чтобы не сойти с ума» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Т. Квашина // Факты. – 1998. – 7 августа.
611. В'ячеслав Чорновіл. «Кримінальна справа 196». Документи і розповідь про трагікомедію в СРСР // Свобода-Svoboda. – 1975. – 1 жовтня.
612. В'ячеслав Чорновіл – лідер серед демократів // Демократична Україна. – 1991. – 10 жовтня.
613. В'ячеслав Чорновіл: «Ми із Степаном з радикального крила...» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Б. Козловський // За вільну Україну. – 1990. – 26 грудня.
614. В'ячеслав Чорновіл: «Нам потрібний політичний плюралізм» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / І. Рудко // Франкова криниця. – 1990. – 8 грудня.
615. В'ячеслав Чорновіл. Політика та правда життя / уклад. Г. Василюшин: у 3 ч. – К.: [б.в.], 1998–1999.
616. В'ячеслав Чорновіл приступив до роботи // Молода Галичина. – 1991. – 18 травня.
617. В'ячеслав Чорновіл: про деякі моменти політичної ситуації (Витяг з виступу на Великій Раді Руху) // Оглядач. – К., 1990. – Вип. 22. – 45 с.
618. В'ячеслав Чорновіл став батьком, «хрещеним» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Н. Балюк // Високий замок. – 1996. – 7 вересня.
619. В'ячеслав Чорновіл. – К.: [б. в.], [2002]. – 31 с.
620. В'ячеслав Чорновіл: «...Хотів би ще раз прожити це життя» / В. Чорновіл // Хрещатик. – 1999. – 23 грудня.
621. В'ячеслав Чорновіл: «Я живу ненормальним життям» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Т. Гуреш // Українське слово. – 1999. – 28 січня.
622. В'ячеслав Чорновіл: «Я почуваю себе галичанином, і наддніпрянцем, і навіть трошки донбасцем...» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / записала Л. Гадамська // Тернопіль вечірній. – 1994. – 26 лютого.

623. В'ячеслав Чорновіл: «Я шаную роль особи в історії, але ж не до такої міри, як інколи мені приписують...» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / М. Греділь // Експрес. – 1996. – 16–24 березня.
624. В'ячеслав Чорновіл: «Як брати обнімемося, але не скоро» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / записав В. Гаман // Віче. – К., 1997. – № 12. – С. 91–102.
625. Василенко-Дерибас М. Д. Лицар науки і волі // Андрій Матвійович Голуб / упоряд.: М. Д. Василега-Дерибас, О. А. Голуб, П. П. Попель; за ред. В. В. Скопенка. – К.: Вид. центр «Київ. ун-т», 1998 – С. 6–22.
626. Василь М. Вчора ночью в автокатастрофі погіб Вячеслав Чорновіл / М. Василь, И. Коцина, Е. Шеремета // Факты. – 1999. – 27 марта.
627. Васильєва Л. За лаштунками державного перевороту / Л. Васильєва, О. Зорка // Хроніка опору: зб. мат. / [упоряд. Л. Танюк]. – К.: Вік, Дніпро, 1991. – С. С. 132–134.
628. Васильєва Л. Президент прийняв присягу / Л. Васильєва // Вечірній Київ. – 1991. – 6 грудня.
629. Велика рада Руху підтримала В'ячеслава Чорновола // За вільну Україну. – 1991. – 3 вересня.
630. Великий українець В'ячеслав Чорновіл: посібник. / [упоряд.: І. Лешнівська, О. Шматько] – перевид. з нагоди 10-х роковин з дня його смерті. – Львів: ЛОУНБ, 2009. – 39 с.
631. Верховна Рада України: Інформаційний довідник / авт.-упор.: М. Ярош (кер. кол.), А. Пивовар, А. Погорелова. – К.: Парламентське вид. – 2002. – Вип. 2. – 78 с.
632. Верховна Рада України: парадигми і перспективи / упоряд. М. Томенко. – К.: Українська перспектива, 1995. – Вип. 1. – 64 с.
633. Вибори 98: документи, статистичні дані, аналіз / підгот. Р. ВасиLINEць [та ін.]; ред. Ю. Шайгородський. – К.: Форт. – 636 с.
634. Вибрати не можна тільки Батьківщину // Вимір часу. – 2003. – № 5.
635. Видання «Видавництва «Час» // Час-Time. – 1997. – 18 грудня.
636. Виклик демократії // Віче. – К., 1998. – № 5. – С. 17.

637. Вильсон А. Биография как история / А. Вильсон. – М. «Наука», 1970. – 16 с.
638. Вимагають ефіру // Голос України. – 1992. – 4 вересня.
639. Винокур Г. О. Биография и культура / Г. О. Винокур. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 96 с.
640. Вирок Чорноволу // Сучасність. – Мюнхен, 1975. – № 11 – С. 62–82.
641. Виступ В. Чорновола з поясненням у суді після зачитання обвинувачувального висновку (15.11.1967 р.) // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр.– С. 696–701.
642. Виступ В. Чорновола на обговоренні його творів, висунутих на здобуття Шевченківської премії в Будинку вчителя в лютому 1996 р. // Час. – 2000. – 7–13 квітня.
643. Виступ В. Чорновола на першій сесії Верховної Ради 18 травня 1994 р. // Рада. – 1994. – 2 червня.
644. Виступ В. Чорновола на позачерговій сесії 29 листопада 1990 р. Шляхом громадянської згоди // За вільну Україну. – 1990. – 30 листопада.
645. Виступ В. Чорновола на Установчих зборах Молодого Руху 16 жовтня 1993 р. // Рух-прес. – 1993. – 30 вересня–19 жовтня.
646. Виступ В. Чорновола на Установчому з'їзді НРУ // Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову / голова ред. ради М. Горинь; «Україна. Наука і культура», Рух (Український народний рух). – К., 2000. – С. 279–284.
647. Виступ В. Чорновола на Установчому з'їзді УРП // Установчий з'їзд Української республіканської партії. – К.: Агенство «Рухінформ», 1990. – С. 79–84.
648. Виступ В. Чорновола у Львівській обласній раді 29 листопада 1990 р. // Ратуша. – 1990. – 1 грудня.

649. Виступ заступника голови Руху О. Лавриновича // Рух-прес. – Ч. 34. – С. 33–38.
650. Виступ І. Світличного на вечорі пам'яті В. Симоненка в Київському медінституті у грудні 1963 року // Український вісник. – Лондон. – 1971. – Вип. 4. – С. 3–6.
651. Виступ члена Політбюро, секретаря ЦК КПУ Ю. Н. Єльченка на пленумі Львівського обкому партії 14 квітня 1990 р. // Вільна Україна. – 1990. – 19 квітня.
652. Вишняк О. Авторитет Президента падає, та він зберігає жовту майку лідера / О. Вишняк // Високий замок. – 1992. – 26 листопада–2 грудня.
653. Від видавництва // Український вісник. Вип. I–II. Січень–травень 1970 р. Документи. – Париж; Балтимор: Смолоскип, 1971. – С. 7–9.
654. Від дзвінка до дзвінка: від розпачу – до сподівань... Пряма лінія з В. Чорноволом // Час-Time. – 1997. – 26 червня–2 липня.
655. Від редакції (заключні зауваги) // Український вісник. – 1987. – № 7. – Передрук: Мюнхен: Видавництво «Сучасність», 1988. – С. 97–99.
656. Від редакції // Світ. – 1990. – Травень (№ 1).
657. Від редакції // УВ-експрес. – 1989. – № 9. – С. 5–7.
658. Від упорядника / [Валентина Чорновіл] // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косіва. – К.: Смолоскип, 2006. – Т. 3: Український вісник. Вип. I–VI. – С. 13–26.
659. Від упорядника [Валентина Чорновіл] // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 13–23.
660. Відверті розмови з людьми // Демократична Україна. – 1991. – 26 листопада.
661. Відкритий лист В. Чорновола до члена політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького // Визвольний шлях. – Лондон, 1989. – № 8. – С. 991–994.

662. Відкритий лист главам урядів країн-учасниць Гельсінкської угоди // Українські вісті. – 1988. – 31 січня.
663. Відкритий лист Є. Сверстюка до братів чехів та словаків // Визвольний шлях. – Лондон, 1978. – № 7–8. – С. 1254–1253.
664. Відомості про результати виборів Президента України // Урядовий кур'єр. – 1991. – Грудень (№ 38–39).
665. Відповідь В. Чорновола // Вісник Руху. – 1995. – № 3–4. – С. 20.
666. Відповідь В. Чорновола на запитання // Вісник Руху. – 1995. – Ч. 3–4. – С. 22.
667. Вільха В. До історії видання «Українського вісника» / В. Вільха // Вимір часу. – 2002. – № 6.
668. Вінцковський Т. С. Політичні діячі України: 1917–2004 / Т. С. Вінцковський. – Х.: Видавнича група "Основа", 2005. – 112 с.
669. Вісник репресій в Україні. – Нью-Йорк: Закордонне представництво УГГ, 1979–1985.
670. Власов В. А. Советский государственный аппарат (Основные принципы организации и деятельности) / В. А. Власов. – М.: Гос. изд-во юрид. л-ры, 1951. – 424 с.
671. Вовк Б. Один рік при владі... / Б. Вовк, Я. Якимович // За вільну Україну. – 1991. – 27 березня.
672. Вовк Б. Перспектива в конструктивізмі / Б. Вовк, А. Недільський, Я. Якимович // За вільну Україну. – 1991. – 29 березня.
673. Войтків В. Партийна система України: етапи становлення та їх особливості / В. Войтків // Політичний менеджмент. – К., 2007. – № 2. – С. 114–122.
674. Войтович М. Рух не любить лівих до кінця / М. Войтович // Високий замок. – 1998. – 7 липня.
675. Волошинський Б. Штрихи до характеристики української друкованої періодици / Б. Волошинський // Вісник Руху. – 1995. – № 2. – С. 10–12.

676. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: курс лекцій / В. І. Воронов. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. – 336 с.
677. Выступление Антанаса Терлицкаса // Бюллетень Координационного комитета патриотических движений народов СССР. Материалы Львовского совещания представителей национально-демократических движений народов СССР. – 1988. – № 1. – С. 19–21.
678. Выступление Вячеслава Чорновила // Бюллетень Координационного комитета патриотических движений народов СССР. Материалы Львовского совещания представителей национально-демократических движений народов СССР. – 1988. – № 1. – С. 21–24.
679. Выступление Ивара Жуковскиса // Бюллетень Координационного комитета патриотических движений народов СССР. Материалы Львовского совещания представителей национально-демократических движений народов СССР. – 1988. – № 1. – С. 16–19.
680. Выступление Лагла Парек // Бюллетень координационного комитета демократических движений народов СССР. – 1988. – № 1. – С. 1–12.
681. Выступление Мераба Коставы // Бюллетень координационного комитета патриотических движений народов СССР. – 1988. – № 1. – С. 12–16.
682. Всеукраїнська координаційна рада УГС // Обіжник. – 1989. – 5 листопада (№ 12).
683. Вячеслав Брюховецкий: из-за индивидуальных черт отдельных лидеров в Украине не удалось консолидировать национально-демократические силы [интервью с В. Брюховецким] / А. Палий // День. – 1998. – 16 июля.
684. Вячеслав Черновил: «Не хочу быть раритетом!» [интерв'ю с В. Чорноволом] / О. Парахоня // Независимость. – 1997. – 23 декабря.
685. Вячеслав Чорновил: «Руху необходимо самоочищение» / В. Чорновил // Независимость. – 1999. – 26 февраля.
686. Вячеслав Чорновил: Вчера – дисидент, завтра президент? [интервью с В. Чорноволом] / Ю. Орлик // Известие. – 1993. – 18 ноября.

687. Гаврилова І. У нове тисячоліття з новим президентом! / І. Гаврилова, Д. Скрябін // День. – 1998. – 8 грудня.
688. Гаврилишин Б. Діалог / Б. Гаврилишин, І. Дзюба. – Київ: Видання УВКР та РАУ, 1995. – 160 с.
689. Гайовий Г. Українське задзеркалля / Г. Гайовий. – К.: Вид. Центр «Просвіта», 2007. – 299 с.
690. Галата Я. Запам'ятайте його таким / Я. Галата // Демократична Україна. – 1999. – 30 березня.
691. Галицька асамблея // Галичина. – 1991 – 19 лютого.
692. Галицька-Дідух Т. Івано-Франківськ у добу тоталітаризму (1945–1985 рр.) / Т. Галицька-Дідух // Галичина. – 2011. – Ч. 18–19. – С. 68–80.
693. Галичина виходить з облоги // Ратуша. – 1991. – 13–24 березня
694. Галичина може впливати на ситуацію лише морально // Молода Галичина. – 1998. – 20 серпня.
695. Гаман В. П. Урядові коридори: На зламі епох / В. П. Гаман. – К.: Логос, 2002. – 724 с.
696. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності / О. В. Гарань. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 48 с.
697. Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К.: «Либідь», 1992. – 198 с.
698. Гель І. Через 30 літ...: [передмова] / І. Гель // Горинь М. М. Листи з-за ґрат / М. М. Горинь. – Харків: Харківська правозахисна група, Фоліо, 2005. – С. 5–14.
699. Генадій Удовенко – єдиний кандидат від Руху // Українське слово. – 1999. – 23 січня.
700. Главное сейчас – сохранить экономическую, социальную и политическую стабильность. Выступление Вячеслава Черновола на сессии обласного Совета народных депутатов 24 февраля 1992 г. // Высокий замок. – 1992. – 27 февраля.
701. Говорю – «мы», подразумеваю – «я» // Голос України. – 1998. – 8 августа.

702. Голобуцький О. Вибори-98 / О. Голобуцький, О. Кривошеєнко, В. Кулик. – К.: УЦПМ-ПРЕС, 1997. – 104 с.
703. Головій О. А. Шляхами української оксамитової революції. Волинь / О. А. Головій. – Луцьк: Твердиня, 2009. – 100 с.
704. Голубович И. В. Биография: силуэты на фоне Humanities (Методология анализа в социогуманитарном знании): монография / И. В. Голубович. – О.: ФЛП Фридман А. С., 2008. – 372 с.
705. Гончарук Г. І. Народний Рух України: історія / Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 1997. – 378 с.
706. Гончарук Г. Національна ідея і Народний Рух України / Г. Гончарук, О. Шановська. – О.: Астропринт, 2004. – 170 с.
707. Горбач А.-Г. Пропагандисти при праці / А.-Г. Горбач // Українське слово. – 1989. – 28 травня.
708. Горбач А.-Г. Рух має сповнити свою власну роль / А.-Г. Горбач // Українське слово. – 1992. – 13 вересня.
709. Горинь Б. Керувалися мудрістю, а не радикальною фразеологією / Б. Горинь // Високий замок. – 2008. – 12 липня.
710. Горинь Б. Наш шлях до УРП / Б. Горинь // Визвольний шлях. – Лондон, 1990. – № 11. – С. 1326–1338.
711. Горинь М. М. Листи з-за ґрат / М. М. Горинь. – Харків: Харківська правозахисна група, Фоліо, 2005. – 288 с.
712. Горинь М. Ми мріяли про незалежну державу / М. Горинь // Зустрічі (Варшава). – 1991. – № 2. – С. 39–43.
713. Горинь М. Про роботу Секретаріату Руху / М Горинь // Вісник Руху. – 1990. – Ч. 7. – С. 44–47.
714. Городниченко Г. Народний Рух України: війна на два фронти / Г. Городниченко // Киевские ведомости. – 1995. – 16 декабря.
715. Грабовський С. Виповнюється десять років із часу реєстрації Міністерством юстиції партії Народний Рух / С. Грабовський // Український південь. – 2003. – 6–12 лютого.

716. Гредуль М. Валентин Мороз починає... / М. Греділь // Західна Україна. 1992. – 7 жовтня.
717. Грещук Г. «Тільки в єдності подолаємо наші негаразди...». На запитання тернополян відповідає голова НРУ В. Чорновіл / Г. Грещук // Тернопіль вечірній. – 1997. – 9 квітня.
718. Грещук Г. На Рух можна робити нападки, але не рахуватися з ним неможливо / Г. Грещук // Тернопіль вечірній. – 1997. – 31 жовтня.
719. Грещук Г. Національно-державницькі позиції В'ячеслава Чорновола дружно підтримали тернополяни / Г. Грещук // Тернопіль вечірній. – 1996. – 27 листопада.
720. Григоренко А. К сороковому дню со дня гибели Вячеслава Черновола / А. Григоренко // Новое русское слово. – 1999. – 30 августа.
721. Гринів Є. «Лихо з розуму» та його автор: [передмова] / Є. Гринів // Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти злочинців) / В. Чорновіл. – 4-е вид., доповн. і справлене. – Львів: Меморіал, 1991. – С. 7–10.
722. Гриньов В.: «Перший президент має «згоріти» [інтерв'ю з В. Гриньовим] / С. Писаренко // Голос України. – 1991. – 5 листопада.
723. Гриньов В.: «Хочу увійти в історію!» [інтерв'ю з В. Гриньовом] / О. Зорка // Вечірній Київ. – 1991. – 14 листопада.
724. Гриньов–Чорновіл–Горинь–Головатий. Телефонний міст-1 між українськими політиками-аналітиками // Ратуша. – 1991. – 15 березня.
725. Грицак Я. Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття: навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студ. іст. ф-тів вузів, вчителів / Я. Й. Грицак. – 2. вид. – К.: Генеза, 2000. – 356 с.
726. Громадсько-політична ситуація та опозиція в Україні. Доповідь, виголошена В'ячеславом Чорноволом 29 серпня в Австрії // Ратуша. – 1992. – 5 вересня.
727. Гузенкова Т. С. Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998–2000) / Т. С. Гузенкова. – М.: РИСИ, 2001. – 230 с.

728. Гулик І. «Ми реальні політики...». Прес-конференція Л. Кравчука / І. Гулик // За вільну Україну. – 1991. – 6 березня.
729. Гулик І. Вячеслав Чорновіл: «Я не програю цих виборів ні за яких обставин... / І. Гулик // За вільну Україну. – 1991. – 5 жовтня.
730. Гулик І. В єдності сила народу / І. Гулик // За вільну Україну. – 1991. – 16 лютого.
731. Гулик І. Хроніка розколу. Завершилися IV Всеукраїнські збори Руху / І. Гулик // За вільну Україну. – 1992. – 8 грудня.
732. Гунчак Т. У дружбі – сила народів [інтерв'ю з Й. Зісельсом] / Т. Гунчак // Сучасність. – Мюнхен, 1991. – № 5. – С. 99–104.
733. Гунько О. Чорновіл збирався підтримати Ющенка / О. Гунько // Газета по-українськи. – 2009. – 27 березня.
734. Гурвиц Э. Почему я голосую за Вячеслава Чорновола?.. / Э. Гурвиц // Голос времени. – 1991. – Ноябрь. – № 3.
735. Гуреїв Ю. Опозиція необхідна / Ю. Гуреїв // Народна газета. – 1992. – Лютий (№ 7).
736. Гуцуляк Е.: «...Стараюся в різні способи допомогти своїй Україні» [інтерв'ю з Е. Гуцуляком] / В. Пащенко // Україна. – К., 1994. – № 10. – С. 10–12.
737. Давимука С. Незабутній народний голова. Львівський період державотворчої діяльності В. Чорновола. 1990–1992 / С. Давимука // Молодь України. – 2003. – 11 квітня.
738. Даниленко В. М. «Інтернаціоналізація» радянської України (друга половина ХХ ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: зб. наук. пр., присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – Т. 2 – С. 210–252.
739. Даниленко В. М. Динаміка змін етнічної структури українського суспільства в 1950–1960-х рр. / В. М. Даниленко // Україна ХХ ст.:

- культура, ідеологія, політика. Збірник статей / відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. – Вип. 17. – С. 73–84.
740. Даниленко В. М. Лібералізація суспільно-політичного життя в період «відлиги» // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша [та ін.]; ред. кол. В. М. Литвин [та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 210–252.
741. Даниленко В. М. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина ХХ ст.) / В. М. Даниленко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. Вип. 36 – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – С. 88–125.
742. Даниленко В. М., Смольницька М. К. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – № 4. – С. 4–22.
743. Данилюк О. «Это есть наш последний и решительный бой»? / О. Данилюк // Post-Поступ. – 1991. – №14.
744. Данилюк О. НРУ. Заглядаю в майбутнє. Тьма. І тьмуца тьма / О. Данилюк // Post-Поступ. – 1992. – № 7.
745. Дармограй К. Поїздка до Києва / К. Дармограй // Поступ. – 1989. – Липень (№ 7).
746. Дашкевич Я. Номенклатура і еліта / Я. Дашкевич // Відродження української національної еліти. Науковий збірник. Бюлетень Всеукраїнського наукового і професійного товариства ім. М. Міхновського / О Лазоренко, Л. Козир, Я. Дашкевич та ін. – К.: УВС. – 1998. – № 5. – С. 26–30.
747. Дашкевич Я. Україна: вчора і нині (нариси, виступи, есе) / Я. Дашкевич. – К.: Ін-т української археографії НАНУ, 1993. – 191 с.
748. Два дні у Хусті // Поклик. – 1990. – № 4.
749. Демократи – за В'ячеслава Чорновола // За вільну Україну. – 1991. – 17 вересня.

750. Демократи довіряють В'ячеславу Чорноволу // За вільну Україну. – 1991. – 6 серпня.
751. Депутати Верховної Ради УРСР від Демократичного блоку // Свобода-Svoboda. – 1990. – 23 березня.
752. Деревінський В. Ф. Висвітлення становища українців у СРСР у статтях шістдесятників / В. Ф. Деревінський // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Нац. н.-д. ін.-т українознав. та всевіт іст., 2005. – Т. IV. – С. 106–112.
753. Деревінський В. Ф. Внесок В. Чорновола у створення і діяльність прес-служби УГС / В. Ф. Деревінський // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – К.: Сталь, 2009. – № 5. – С. 104–107.
754. Деревінський В. Ф. Внесок В. Чорновола у створення і діяльність УГС / В. Ф. Деревінський // Історичний журнал. – К.: Вища школа, 2009. – № 5. – С. 51–59.
755. Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець: монографія / В. Ф. Деревінський. – Тернопіль: Астон, 2013. – 387 с.
756. Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: монографія / В. Ф. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.
757. Деревінський В. Дисидентський рух в Україні / В. Деревінський // Етнократологічний словник: енцикл.-довід. словн. / за ред. О. В. Антонюка, М. Ф. Головатого та Г. В. Щокіна. – К.: МАУП, 2007. – С. 129–132.
758. Деревінський В. Ф. Журнал «Визвольний шлях» як джерело висвітлення діяльності В. Чорновола у 1960-х–на початку 1970-х рр. / В. Ф. Деревінський // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Випуск 4. – С. 241–250.

759. Деревінський В. Ф. Журнал «Український вісник» (1987–1989 рр.) / В. Ф. Деревінський // Українознавство. – К.: Нац. н.-д. ін.-т українознав. та всесвіт іст., 2009. – № 3. – С. 294–207.
760. Деревінський В. Ф. На гребені боротьби. Діяльність В'ячеслава Чорновола у другій половині 1980-х рр.: монографія / В. Ф. Деревінський. – Київ: УВС ім. Ю. Липи, 2010. – 220 с.
761. Деревінський В. Ф. Основні ідеологічні засади Народного Руху України / В. Ф. Деревінський // Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць / відповід. ред. П. М. Чернега. Випуск 2. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 502–510.
762. Деревінський В. Позиція В. Чорновола щодо формулювання питання про політичне майбутнє України в «Декларації принципів» УГС / В. Деревінський // Українознавство. – К.: Нац. н.-д. ін.-т українознав. та всесвіт іст., 2008. – № 2. – С. 302–306.
763. Деревінський В. Політичні репресії радянської влади щодо В. Чорновола у другій половині 60-х років ХХ ст. / В. Деревінський // Історичний журнал. – К.: Вища школа, 2008. – № 5. – С. 73–82.
764. Деревінський В. Праці В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» як джерело вивчення радянських репресій 1965–1966 рр. / В. Деревінський // Магістеріум. – К.: КП ВД «Педагогіка», 2007. – Вип. 28. – С. 37–42.
765. Деревінський В. Становлення світогляду В'ячеслава Чорновола / В. Деревінський // Українознавство. – К.: Нац. н.-д. ін.-т українознав. та всесвіт іст., 2006. – № 1. – С. 26–31.
766. Деревінський В. Українська гельсінська спілка: проблеми розвитку організації / В. Деревінський // Магістеріум. – К.: КП ВД «Педагогіка», 2010. – Вип. 41. – С. 38–43.
767. Деревінський В. Участь В. Чорновола у президентській виборчій кампанії 1991 р. / В. Деревінський // Історичний журнал. – К.: Вища школа, 2010. – № 1–3. – С. 254–262.

768. Деревінський В. Участь В'ячеслава Чорновола у створенні Народного Руху України / В. Деревінський // Українознавство. – К.: Нац. н.-д. ін.-т українознав. та всесвіт іст., 2010. – № 1. – С. 142–146.
769. Джерелознавство історії України: довідник / гол. ред. М. Варшавчик. – К.: Поліграф-дільниця, 1998. – 212 с.
770. Джерелознавство історії України: навч.-метод. посібн. / укл.: Г. М. Скорейко. – Чернівці: Технодрук, 2011. – 180 с.
771. Джос Ф. Х. Політична палітра сучасної України / Ф. Х. Джос. – К.: Вінниця, 1993. – 130 с.
772. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002) / Ю. В. Діденко. – О.: Астропринт, 2006. – 176 с.
773. Діяльність УГС // Обіжник. – 1989. – 14 квітня (№ 5).
774. Дмитриченко С. «Референдум» готує їхню відставку / С. Дмитриченко // Україна молода. – 1992. – 7 серпня.
775. Дмитрук Г. Рух визначився / Г. Дмитрук // Вільне життя. 1998. – 27 березня.
776. До наших читачів // Народна газета. – 1990. – Лютий (№ 1).
777. Довгач В. [Від упорядників] / В. Довгач, В. Журавський // Неурядова преса. Напрямки. Адреси. Телефони / упоряд. В. Довгач, В. Журавський. – К.: Поиск, 1991. – С. 3–6.
778. Документальные памятники: выявление, учет, использование: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / И. А. Альтман, А. А. Курносов, В. Е. Туманов и др.; под ред. С. О. Шмидта. – М: Высш. шк., 1988. – 255 с.
779. Доповідь В. Чорновола на дев'ятих зборах НРУ (другий етап) 7 березня 1999 р. // Час. – 1999. – 12–19 березня.
780. Доповідь голови Руху В. Чорновола // Рух-прес. – 1993. – Ч. 34. – С. 11–28.
781. Доповідь голови Секретаріату Руху М. Бойчишина // Вісник Руху. – 1993. – Ч. 34. – С. 29–32.

782. Доповідь першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького // Радянська Україна. – 1989. – 17 травня.
783. Дорога ложка до обіду / [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Д. Добровольська // Високий замок. – 1993. – 5 червня.
784. Дражевська Л. Вечір, присвячений В'ячеславу // Вільний світ. – 1981. – 16 лютого.
785. Драч І. Майбутнє Руху, майбутнє України. Доповідь на Третіх Всеукраїнських зборах Народного Руху України / І. Драч // Народна газета. – 1992. – Березень (№ 8).
786. Драч І. Поразку треба називати поразкою / І. Драч // Українська газета. – 1994. – 27 жовтня.
787. Дребот Н. Перші кроки становлення В'ячеслава Чорновола як політика Н. Дребот // Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТДПУ, 2005. – Вип. 1. – С. 130–132.
788. Дребот Н. Рання журналістика В'ячеслава Чорновола / Н. Дребот // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 29 вересня 2005 р., Чернівці. – Т. 1: Історія України. Краєзнавство. – С. 307–309.
789. Дребот Н. Формування В'ячеслава Чорновола як громадського діяча / Н. Дребот // Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТДПУ, 2005. – Вип. 3. – С. 114–117.
790. Думка громадян щодо виборів Президента та референдуму на підтримку Акта про незалежність // Голос України. – 1991. – 1 листопада.
791. Дуцик Д. Хто стоїть за переворотом в Народному Русі? / Д. Дуцик // Україна молода. – 1999. – 20 лютого.
792. Дуцик Д. Чорні дні Чорновола тривають / Д. Дуцик // Україна молода. – 1999. – 23 лютого.

793. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Е. Епплбом; переклад з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянської академії», 2006. – 512 с.
794. Ермолин В. «Не считатъ дезертирами». Считатъ героями? / В. Ермолин // Красня звезда. – 1990. – 26 августа.
795. Єленський В. У довідничок партфункціонера / В. Єленський // Post-Поступ. – 1993. – № 34.
796. Єленський В. Хрестоносці української церкви і велика політика / В. Єленський // Post-Поступ. – 1994. – № 15.
797. Жага відродження // Літературна Україна. – 1990. – 4 травня.
798. Жаловата І. Інтерв'ю с опальним міністром сільського господарства Александром Ткаченко / І. Жаловата // Киевские ведомости. – 1994. – 10 сентября.
799. Журавський В. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко. – К.: Логос, 1999. – 264 с.
800. З виступу В. Чорновола на обговорені його творів, висунутих на здобуття Шевченківської премії // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 58–67.
801. З турботою про майбутнє України. Народний депутат України В'ячеслав Чорновіл відповідає на запитання ірпінської громадськості / записала Т. Рябчун // Ірпінський вісник. – 1993. – 27 березня.
802. З турботою про Україну [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Т. Рябчун // Ірпінський вісник. – 1993. – 27 березня.
803. За даними соціологічної служби TV-4 (у відсотках до опитування) // Тернопіль вечірній. – 1994. – 19 березня.
804. За соціальний прогрес і національне відродження // Новини Закарпаття. – 1998. – 15 вересня.

805. За Україну, за її волю. Підсумки Галицького референдуму // Відродження. – 1991. – 23 березня.
806. Задорожний І. Сесія Львівської обласної ради народних депутатів / І. Задорожний, Г. Маркусик // Вільна Україна. – 1990. – 27 квітня.
807. Задорожнюк Э. Украинские регионы и украинская политика / Э. Задорожнюк, Д. Фурман // Украина и Россия: общества и государства. – М.: Права человека, 1997. – 383 с.
808. Заєць А. Український парламентаризм: формування й удосконалення / А. Заєць // Віче. – 1999. – № 2. – С. 15–20.
809. Зайцев Ю. Громадський комітет захисту Ніни Строкатої / Ю. Зайцев // Воля і Батьківщина. – Львів, 1993. – № 3. – С. 31–39.
810. Зайцев Ю. Д. Дисиденти / Ю. Д. Зайцев // Молодь України. – 1995. – 21–30 березня.
811. Зайцев Ю. Ідея і чин Українського національного фронту / Ю. Зайцев // Воля і Батьківщина. – Львів, 1997. – №2. – С. 26–34.
812. Зайцев Ю. Одеса – південна «столиця» опозиційного руху 60–80-х років / Ю. Зайцев // Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах / упоряд. О. С. Різників. – Одеса, 2005. – С. 18.
813. Зайцев Ю. Причинки до історії видання нелегального журналу «Український вісник» / Ю. Зайцев // Молода нація. – К.: Смолоскип, 2009. – № 50. – С. 153–179.
814. Зайцев Ю. Стратегія і тактика Українського національного фронту / Ю. Зайцев // Український національний фронт: Дослідження, документи, матеріали / упоряд.: М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 14–47.
815. Зайцев Ю. Я прийшла до Вас з неволі / Ю. Зайцев // Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах / упоряд. О. С. Різників. – Одеса, 2005. – С. 4–10.
816. Заплотинська О. О. Нонконформістська інтелігенція в офіційному дискурсі 1960-х рр.: механізм формування громадської думки /

- О. О. Заплотинська // Інтелігенція і влада. – Одеса: Астропринт, 2006. – № 6. – С. 58–66.
817. Зареєстровані // Вечірній Київ. – 1991. – 11 жовтня.
818. Зарецький О. Смерть Алли Горської / О. Зарецький // Дзеркало тижня. – 2005. – 16 квітня.
819. Засідання у Луцьку // Львівські новини. – 1991. – № 32.
820. Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987) / Б. Є. Захаров. – Х.: Фоліо, 2003. – 504 с.
821. Захаров Є. Дисидентський рух в Україні (1954–1987): [передмова] / Є. Захаров // Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР: у 2 т. / укладач: Є. Захаров, Б. Захаров. – Харків: Права людини, 2006. – Т. 1: Україна, Ч. 1. – С. 15–25.
822. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Л. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: колективна монографія / за редакцією Л. Зашкільняка. – Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2004. – С. 24–57.
823. Звертаюся до Вас, бо Ви моя остання надія... [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Г. Грещук // Тернопіль вечірній. – 1995. – 19 липня.
824. Звіт голови мандатної комісії І. Шовкового // Рух-прес. – 1993. – Ч. 34. – С. 77–78.
825. Звітна доповідь голови Крайової організації НРУ В. Ю. Сарани від 2 лютого 1992 р. на III звітно-виборчій конференції Чернігівської крайової організації НРУ // Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову. До 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову: зб. док. і мат. / упоряд. С. В. Бутко, С. В. Соломаха. – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2009. – С. 167–168.

826. Зевелев А. И. Историографическое исследование: методологические аспекты / А. И. Зевелев. – М.: Высшая школа, 1987. – 159 с.
827. Звітна доповідь Л. Лук'яненка з'їздові УГС // Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну / Л. Лук'яненко. – К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – С. 278–290.
828. Зимина Н. Г. Некоторые методы изучения исторической личности по биографиям / Н. Г. Зимина // Личность в историко-культурном процессе: сб. науч. работ. – Саратов: Изд-во Саратов. воен-мед. ин-та, 2001. – С. 3–5.
829. Зленко А. Втілення європейського вибору / А. Зленко // Політика і час. – К., 2001. – № 1. – С. 7–9.
830. Зміцнювати народну владу, розбудовувати незалежну державу! Виступ В. Чорновола на сесії Львівської обласної ради народних депутатів // За вільну Україну. – 1991. – 19 грудня.
831. Знаємо, що захищати. З виступу голови Народного Руху України В. Чорновола на четвертому з'їзді Спілки офіцерів України // Високий замок. – 1993. – 24 квітня.
832. Зорка О. Крок уперед? Нотатки з прес-конференції Л. М. Кравчука / О. Зорка // Вечірній Київ. – 1991. – 12 листопада.
833. Зустріч з Президентом // Народна газета. – 1992. – Квітень (№ 14).
834. Зянон Пазьняк: «Політика – це мистецтво не слухати дурнів» [інтерв'ю із З. Пазьняком] / В. Прядко // Універсум. – 1998. – № 5–6. – С. 19–23.
835. Иванов В. В. Методология исторической науки: учебное пособие / В. В. Иванов. – М.: Высшая школа, 1985. – 168 с.
836. Интервью берет народ [интервью с В. Чорноволом] / Б. Козловский // Високий замок. – 1991. – 1 декабря.
837. История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2005. – 720 с.
838. Іван В. IV збори Руху – в грудні 1992 року / В. Іван // Народна газета. – 1992. – Вересень (№ 37).

839. Іван Драч: «Раби, з'єднані одними кайданами, ніколи не перестануть боротися за свободу» [інтерв'ю з І. Драчем] / М. Храмов // Ленінська молодь. – 1990. – 24 лютого.
840. Іван Драч: потрібно відійти від економічної прірви [інтерв'ю з І. Драчем] / В. Сачко // Голос України. – 1992. – 24 січня.
841. Іваненко В. В. Історія Радянської держави (1917–1991 рр.): навч. посіб. / В. В. Іваненко, А. Ю. Шевченко. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту., 2007. – 576 с.
842. Іваненко В. Законодавство про пресу та інші засоби масової інформації в СРСР і Україні // Сучасність. – Мюнхен, 1991. – № 5. – С. 81–84.
843. Іванишин В. Нація, державність, націоналізм / В. Іванишин. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 1992. – 178 с.
844. Ігнат Р. Людина 1990 року / Р. Ігнат // За вільну Україну. – 1991. – 31 січня.
845. Інтерв'ю з В. Чорноволом // Вісник Молодого Руху. – 1998. – № 2.
846. Інтерв'ю з В. Чорноволом // Поступ. – 1990. – № 3.
847. Інтерв'ю з Л. Кравчуком / А. Дерепка // Бюлетень прес-центру Других всеукраїнських зборів НРУ. – 1990. – 24 вересня. – С. 9–14.
848. Новини // Інформатор. – 1990. – 29 березня (№ 13).
849. Інформація // Народна справа. – 1992. – 14 липня.
850. Інформація з регіонів // Рух-прес. – 1993. – 29 грудня.
851. Інформація народних депутатів В. Дурдинця, М. Гришка, П. Віцяка, А. Матвієнка, О. Ємця, Г. Ходорковського, В. Шишкіна «Про хід виконання постанов і доручень Верховної Ради Української РСР з питань проходження громадянами республіки строкової військової служби» // Прес-бюлетень Народної ради. – 1991. – № 2–3. – С. 12–16.
852. Інформація УРП-інформ // Літературна Україна. – 1991. – 26 вересня.
853. Ірина Калинець: «Невипадкову відсутність досконалості» [інтерв'ю з І. Калинець] / І. Шутка // Слово Просвіти. – 2010. – 15 грудня.
854. Історією покликаний // Літературна Україна. – 1999. – 8 квітня.

855. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – 488 с.
856. К нам едит «Железная леди» // Сегодня. – 1998. – 13 октябрия.
857. К реформе государственного управления и местного самоуправления // Діло. – 1991. – Спецвыпуск.
858. Кабинет Вячеслава Чорновила в парламенте взят штурмом? // Факты. – 1999. – 11 марта.
859. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства / Я. С. Калакура. – К.: НДІУ, 2007. – 381 с.
860. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
861. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність». «Перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен: Український вільний університет, 1996. – 623 с.
862. Капелюшний В. Без Чорновола / В. Капелюшний // Сучасність. – К., 2000. – № 4. – С.85–114.
863. Караванський С. Нові події – старі закони / С. Караванський // Шлях перемоги. – 1992. – 2 серпня.
864. Кара-Мурза С. Г. Революция на экспорт / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2006. – 528 с.
865. Карасенко А. Звітувати важко і соромно / А. Карасенко // Голос України. – 1999. – 3 лютого.
866. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант / М. С. Кармазіна. – К.: Бланк-Прес, 2007. – 365 с.
867. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
868. Касьянов Г. Правозахисний рух / Г. Касьянов // Самостійна Україна. – 1996. – Жовтень. – Спецвипуск.
869. Кафарський В. І. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 831 с.

870. Кацман В. Страсти по политсовету / В. Кацман // City. – 1997. – 28 февраля.
871. КГБ лякає... // Листок прес-служби УГС. – 1988. – № 3. – 22 липня.
872. Кей О. Кандидат в Президенти у «Вечірньому парламенті» / О. Кей // Рух-прес. – 1991. – 11–17 жовтня.
873. Київська весна / упоряд. і ред. О. Шевченко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 576 с.
874. Кіндрачук Н. М. За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989 –1991 рр.): монографія / Н. М. Кіндрачук. – Івано-Франківськ: НАІР, 2013. – 208 с.
875. Кіпіані В. «Український вісник» з підпілля. П'ятнадцять років тому В'ячеслав Чорновіл відновив еру незалежного друку / В. Кіпіані // Український південь. – 2002. – 29 серпня.
876. Кіпіані В. УГС. Три перші літери українського пробудження / В. Кіпіані // Україна молода. – 1998. – 7 липня.
877. Кипиани В. «Український вісник» из подполья / В. Кипиани // Права людини. – 2002. – № 23. – С. 11–12.
878. Киреев А. Хто ж розкольник? Або роздум над тим, кому і куди вигідно спрямовувати Рух / А. Киреев // Рух-прес. – 1992. – 15 березня.
879. Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (національні питання в СРСР очима радянських дисидентів) / І. Клейнер. – Париж, 1978. – 407 с.
880. Клименко М. Зрадою таврований / М. Клименко, Я. Радченко // Радянська Україна. – 1971. – 30 січня.
881. Ключковський Ю. Бути чи не бути партією – питання другорядне / Ю. Ключковський // Народна газета. – 1992. – Лютий (№ 7).
882. Ключковський Ю. Виступ на судовому засіданні з розгляду скарги Ю. Костенка на дії Міністерства юстиції // Це була нова спроба осудити В'ячеслава Чорновола / [упоряд. Л. Григорович, Ю. Ключковський]. – К.: УАБ, 1999. – С. 3–19.

883. Ключковський Ю. Перша спроба уникнути розколу Руху належала В'ячеславу Чорноволу / Ю. Ключковський // Слово Руху. – 2002. – Грудень (№ 21).
884. Кляхин Д. Народный Рух «меняет тактику» / Д. Кляхин // День. – 1998. – 3 декабря
885. Ковальський Н. П. Некоторые теоретико-методологические вопросы советского источниковедения / Н. П. Ковальський, П. М. Кулаковский // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – 1989. – № 5. – С. 10–18.
886. Ковальський В. Политик тоже человек / В. Ковальський // Сегодня. – 1998. – 31 июля.
887. Ковальський В. Прирастет ли Рух партиями? / В. Ковальський // Сегодня. – 1998. – 2 июня.
888. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований: заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 3–33.
889. Ковтун В. Г. Історія Народного Руху України / В. Г. Ковтун. – К.: [б.в], 1995. – 382 с.
890. Козаченко В. Священний обов'язок, високе покликання / В. Козаченко // Літературна Україна. – 1968 – 21 травня.
891. Козик Л. Рух – новая партия? / Л. Козик // Правда Украины. – 1993. – 4 февраля.
892. Козловский Б. Земля есть. Нужны настоящие хозяева / Б. Козловский // Высокий замок. – 1992. – 5 марта.
893. Козловский Б. Кто-то пришел на похороны, а Рух – жив... / Б. Козловский // Высокий замок. – 1992. – 10 декабря.
894. Козловський Б. Брифінг в обласній раді / Б. Козловський // За вільну Україну. – 1991. – 15 січня.
895. Козловський Б. Брифінг в обласній раді / Б. Козловський // За вільну Україну. – 1991. – 8 березня.

896. Козловський Б. Л. Кравчук: «За суверенітет буду боротися до кінця!». Вчора на Львівщину прибув Голова Верховної Ради УРСР» / Б. Козловський, Я. Якимович // За вільну Україну. – 1991. – 5 березня.
897. Козловський Б. Ніна Андрєєва буде задоволена. Деякі спостереження із конференції львівської комуністичної організації / Б. Козловський // За вільну Україну. – 1990. – 27 листопада.
898. Козловський Б. Розкрили німцям українську душу / Б. Козловський // За вільну Україну. – 1991. – 6 липня.
899. Козловский Б. Руху не нужны «мертвые души». Заметки с заседания краевой организации НРУ / Б. Козловский // Высокий замок. – 1992. – 17 сентября
900. Козловський Б. У вересні – друга Галицька асамблея / Б. Козловський // За вільну Україну. – 1991. – 26 липня.
901. Козубенко Л. Вишнівські та довженківські традиції у нарисі В. Чорновола «Байдаркою по Росі» / Л. Козубенко // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія: Наукові записки кафедри укр. літ-ри та компаративістики Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – Вип. 6. – С. 74–78.
902. Коломийцев В. Ф. Методология истории (От источника к исследованию) / В. Ф. Коломийцев. – М.: РОССПЕН, 2001. – 191 с.
903. Коментар В. Чорновола до проекту «Декларації принципів» від 21 жовтня 1989 р. // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Деревінського. – К.: Смолоскип, 2009. – Т. 6: Документи та матеріали (Листопад 1985–квітень 1990). – С. 611–618.
904. Комітети – основна діяльність законодавчих органів влади: посібник / П. Кислий, Т. Сінкер, Т. Браун та ін. – К.: Заповіт, 1997. – 98 с.
905. Коммунистическая партия Украины: хроника запрета / [С. И. Гуренко (сост.-ред.)]. – Донецк: СП «Интербук», 1992. – 119 с.
906. Кому допоможе ідейна всеїдність руху? [інтерв'ю з М. Поповичем] / М. Дорошенко // Радянська Україна. – 1989. – 19 вересня.

907. Контроль за партією... під керівництвом партії (ще одна спроба створення Народного фронту в Україні) // Листок прес-служби УГС. – 1989. – № 61. – 1 лютого.
908. Коробава Т. Рух Руху: від партії особистості до партії особистостей / Т. Коробава, І. Гаврилова // День. – 1999. – 2 березня.
909. Король Л. Політичні лідери України: хто там крокує попереду? / Л. Король // Вибори-94. Прес-центр: зб. інформ.-аналіт. мат. – 1994. – № 2. – С. 5–7.
910. Косів М. Вогонь на себе / М. Косів // Час-Time. – 1997. – 18–24 грудня.
911. Косів М. В'ячеслав Чорновіл – автор проекту, упорядник, редактор і видавець «Українського вісника» / М. Косів // Українознавство. – К.: Нац. н.-д. ін-т українознав. та всесвіт. іст., 2003. – № 1. – С. 58–60.
912. Косів М. Немав негасимий вулкан: [передмова] / М. Косів // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косіва. – К.: Смолоскип, 2006. – Т. 3: Український вісник. Вип. I–VI. – С. 27–57.
913. Косів М. Немов негасимий вулкан / М. Косів // Молода нація. – К.: Смолоскип, 2005. – № 4. – С. 35–76.
914. Косів М. Політичні партії «прихватизовують» так само, як і всяку іншу річ / М. Косів // Час. – 1999. – 19–26 лютого.
915. Костенко Ю. Народный Рух Украины: что дальше? / Ю. Костенко // Вечерний Киев. – 1992. – 13 июля.
916. Кость Бондаренко: «Він мусив піти з політичної арени» [інтерв'ю з К. Бондаренком] / В. Семків // Україна молода. – 2007. – 22 грудня.
917. Коцюбинська М. З літературно-критичної есеїстики В'ячеслава Чорновола: листи до Галини Гордасевич / М. Коцюбинська // Сучасність. – К., 2002. – № 2. – С. 119–130.
918. Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник: [передмова] / М. Коцюбинська // Світличний І. У мене тільки слово / ред. рада.: В. Шевчук та ін.; упоряд. та прим. Л. Світличної, Н. Світличної. – Харків, 1994: Фоліо. – С. 5–7.

919. Коцюбинська М. Ще одне епістолярне відлуння недавнього минулого: листи В'ячеслава Чорновола до Анни-Галі Горбач // М. Коцюбинська // Сучасність. – К., 2002. – № 6. – С. 113–121.
920. Кочубей Л. Виборчі системи як передумови формування політичної еліти / Л. Кочубей // Політичний менеджмент. – К., 2007. – Спецвипуск. – С. 197–205.
921. Кошелівець І. До сучасної літературної ситуації на Україні / І. Кошелівець // Сучасність. – Мюнхен, 1973. – № 7–8. – С. 101–112.
922. Кравчук Л. «Політика ніколи не була для мені мене грою» [інтерв'ю з Л. Кравчуком] // Вечірній Київ. – 1991. – 18 жовтня.
923. Краснянська Н. Д. Значення руху шістдесятників у справі відродження державності України / Н. Д. Краснянська // Інтелігенція і влада. – О.: Астропринт, 2005. – Вип. 4. – С. 88–95.
924. Крах політичних провокаторів // Радянська Україна. – 1972. – 11 липня.
925. Кремень В. Г. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів Національний інститут стратегічних досліджень / В. Г. Кремень, Є. Г. Базовкін. – К.: НІСД, 1993. – 92 с.
926. Кресіна І. Парламентські вибори: правові і політичні проблеми / І. Кресіна, Є. Перегуда. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2003. – 368 с.
927. Кривдіна І. Б. Еволюція світоглядних позицій В. Чорновола / І. Б. Кривдіна // Інтелігенція і влада. – О.: Астропринт, 2007. – Вип. 9. – С. 210–219.
928. Кривдіна І. Б. З історії правозахисного руху в Україні / І. Б. Кривдіна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного ін-ту. – Ізмаїл, 2001. – Вип. 10. – С. 10–13.
929. Кривдіна І. Б. Репресивна політика радянської влади щодо правозахисного руху в Україні / І. Б. Кривдіна // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк, 2000. – № 1. – С. 20–23.

930. Кривдіна І. Б. Творча спадщина В'ячеслава Чорновола – журналістика: загальний огляд / І. Б. Кривдіна // Інтелігенція і влада. – О.: Астропринт, 2006. – Вип. 6. – С. 99–104.
931. Крикливець С. До громадян міста Львова / С. Крикливець // Вільна Україна. – 1989. – 6 травня.
932. Кримські татари за референдум // Народна газета. – 1992. – Жовтень (№ 41).
933. Кудлик Т. Мученицьке життя В'ячеслава Чорновола в концентраційному таборі Якутії / Т. Кудлик // Гомін України. – 1982. – 24 березня.
934. Кужелюк Ю.: «Новий Піночет не потрібен ні партії, ні державі» [інтерв'ю з Ю. Кужелюком] / А. Болкун // Високий замок. – 1998. – 31 липня.
935. Кузьо Т. Самвидавча преса в Україні / Т. Кузьо // За вільну Україну. – 1990. – 14 жовтня.
936. Кулик В. В. Чорновіл і спроби реанімації Руху / В. В. Кулик // Сучасність. – Мюнхен, 1992. – № 6. – С. 98–102.
937. Кулик В. Націоналізм в сучасній Україні / В. Кулик // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова ред. кол., наук. ред. Т. Гунчак. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 9: 1989–2001 роки. – С. 437–457.
938. Кулик О. Ворон ворону ока не виклює / О. Кулик // Полтавська думка. – 1998. – 10 липня.
939. Кулик С. Що відбувається в країні та куди йдемо? / С. Кулик // Політичний портрет України. – 1994. – № 7. – С. 27–31.
940. Кульчицький М. Не бійтеся і не сидіть у хаті / М. Кульчицький // Час. – 2002. – 19–25 грудня.
941. Кульчицький С. Громадське суспільство в радянській гамівній сорочці / С. Кульчицький // День. – 2008. – 19 вересня.
942. Кульчицький С. Закономірності державотворчих процесів в незалежній Україні / С. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 160 с.

943. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – № 4. – С. 91–102.
944. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2001. – № 3. – С. 48–68.
945. Кульчицький С. В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2001. – № 4. – С. 3–41.
946. Купалкіна С. Рух є центром об'єднувачого процесу / С. Купалкіна // Наше слово. – Листопад (№ 10).
947. Курман В. Александр Мороз: необхідна консолідація в парламенті / В. Курман // Рабочая газета. – 1994. – 20 мая.
948. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті роки–перша пол. 80-х рр. ХХ ст.). – К., 1994. – 222 с.
949. Курпіль В. З 1 жовтня знову читайте «Час-Time» / В. Курпіль // Високий замок. – 1998. – 2 вересня.
950. Кухар Р. Чужинець про наших геройських в'язнів концтаборів СРСР / Р. Кухар // Визвольний шлях. – Лондон, 1987. – № 4. – С. 503–504.
951. Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епохи / Б. Кухта. – Львів: Кальварія, 2000. – 232 с.
952. Куць А. М. Вплив публіцистики В'ячеслава Чорновола на правозахисну діяльність української еміграції 1967–1968 років / А. М. Куць // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – К.: Київський університет, 2004. – Вип. 71–72. – С. 35–38.
953. Куць О. Етнополітичні аспекти розбудови Української держави / О. Куць, Ю. Куц. – Х.: Видання журналу «Березіль», 1999. – 274 с.
954. Кушнір Б. Львовський Рух більше не хочет снимать Чорновола / Б. Кушнір // Киевские ведомости. – 1998. – 16 сентября.

955. Л. П. На пленумі в Києві обговорювали справу Чорновола та інших засуджених письменників / Л. П. // Свобода-Svoboda. – 1968. – 28 травня.
956. Лавринович О. На часі структурні зміни / О. Лавринович // Народна газета. – 1991. – Вересень (№ 8).
957. Левицька Г. Місяць у Польщі / Г. Левицька // Львівські новини. – 1989. – №. 6–7. – С. 67.
958. Леонід Кравчук: «В окремому селі побудувати капіталізм неможливо...» [інтерв'ю з Л. Кравчуком] / В. Скочко // Молода гвардія. – 1990. – 22 травня.
959. Лис С. В. Слово поза цензурою. Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х–1980-х років (Західна Україна): монографія / С. В. Лис. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 76 с.
960. Листки прес-служби УГС підготували // УВ-експрес. – 1988. – № 9. – С. 46.
961. Лисюк А. Політичне лідерство в контексті демократичного транзиту: соціокультурні підстави / А. Лисюк // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4. – С. 71–82.
962. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / пер. з англ. У. Гавришківа, Я. Грицака. – Київ: Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
963. Литвин В. М. Досвід і проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / В. М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2001. – 560 с.
964. Литвин В. Ліві, праві і центр / В. Литвин // Політика і час. – К., 1992. – № 4. – С. 65–71.
965. Литвин В. Молодежные общественно-политические организации / В. Литвин // Политика и время. – К., 1991. – № 3. – С. 53–58.
966. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
967. Литвин В. Політична опозиція. Деякі аспекти світового досвіду та сучасної української практики / В. Литвин, Г. Нечепоренко // Політика і час. – К., 1994. – № 1. – С. 51–62.

968. Литвин В. Рух: учора, сьогодні... завтра? / В. Литвин // Демократична Україна. – 1992. – 5 грудня.
969. Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть: на фоні політичного портрета Л. Кравчука / В. М. Литвин. – Київ: Альтернативи, 1997. – 334 с.
970. Литвин В. Українська республіканська партія / В. Литвин // Політика і час. – К., 1991. – № 7. – С. 74–78.
971. Лотман Ю. М. Літературна біографія в історико-культурному контексті (к типологічному соотношенню тексту і личности автора) / Ю. М. Лотман // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Тарту, 1986. – Т. 683. – С. 106–121.
972. Лук'яненко В. Професор, який ходить сам по собі / В. Лук'яненко // Демократична Україна. – 1991. – 19 листопада.
973. Лук'яненко Л. «Мною рухає не злоба до ворогів, а любов до України» [інтерв'ю з Л. Лук'яненком] // Молода гвардія. – 1991. – 26 листопада.
974. Лук'яненко Л. Звіт про роботу Української гелсінської спілки // Позачерговий з'їзд УРП 23 квітня 1994 р.: стенограма з'їзду та документи партії. – К.: Вид-во УРП, 1994. – С. 6–14.
975. Лук'яненко Л. Статус кандидата в президенти давав можливість агітувати за незалежність України / Л. Лук'яненко // Українська газета. – 2004. – 16 грудня.
976. Луканов Ю. Із дисидентів в президенти / Ю. Луканов // Народна газета. – 1991. – 17–24 листопада (№ 16).
977. Луканов Ю. Президентські вибори в дзеркалі преси / Ю. Луканов // Народна газета. – 1991. – Жовтень (№ 10).
978. Луканов Ю. Рух виключає з своїх лав трьох депутатів Верховної Ради / Ю. Луканов // День. – 1996. – 17 грудня.
979. Луканов Ю. Хто завоює булаву / Ю. Луканов // Народна газета. – 1991. – Грудень.

980. Львів. Тривожний вересень [інтерв'ю з В. Чорноволом] / І. Моржаретто // Новий шлях-The New Pathway. – 1990. – 20 жовтня.
981. Львівщина: перемога демократії. Виступ В. Чорновола на сесії Львівської обласної ради // Українське слово. – 1990. – 21 жовтня.
982. Ляшко С. М. Українські біографічні довідкові видання XIX – XX століття: історичні та теоретико-методологічні засади / С. М. Ляшко. – Запоріжжя: Дике поле, 2010. – 228 с.
983. М. С. Щербицький проти УГС / М. С. // Українське слово. – 1989. – 18 червня.
984. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій / С. Макарчук. – Львів: «Світ», 1999. – 352 с.
985. Максимець Б. М. Українська національна демократія: сутність та відображення у програмах політичних партій / Б. М. Максимець // Гілея. – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип 38. – С. 436–443.
986. Малинко В. М. Голуб і Україна / В. М. Малинко // Андрій Матвійович Голуб / упоряд.: М. Д. Василега-Дерibas, О. А. Голуб, П. П. Попель; за ред. В. В. Скопенка. – К.: Вид. центр «Київ. ун-т», 1998 – С. 41–49.
987. Малицький Я. Спілка політв'язнів України (Львівська обласна організація). 1990–2003 / Я. Малицький. – Львів: Афіша, 2003. – 224 с.
988. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії, 1917–1991 / М. Маля; пер. з англ. А. Д. Гриценко та ін. – К.: «Мегатайп», 2000. – 607 с.
989. Мандзюк Д. Українську Гельсінську спілку започаткував В'ячеслав Чорновіл / Д. Мандзюк // Газета по-українськи. – 2008. – 19 липня.
990. Маневры // Столичная газета. – 1998. – 2 декабря.
991. Манчуленко Г. Чи врятує нашу економіку податкова революція? / Г. Манчуленко // Нова буковинська газета. – 1997. – 10 січня.
992. Маринович М. Д'Артаньян політичної шпаги: [передмова] / М. Маринович // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. / упоряд. Валентини

- Чорновіл; передм. М. Маринович. – К.: Смолоскип, 2011. – Т. 7: Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992). – С. 20–39.
993. Марценішко В. Публіцистика Олеса Бердника і В'ячеслава Чорновола 60-х-70-х років: точки дотику / В. Марценішко, Ю. Волинець // Молода нація – К.: Смолоскип, 2006. – № 3 – С. 171–184.
994. Масальський А. Рух вирішив змінити самого себе / А. Масальський // Хрещатик. – 1999. – 23 лютого.
995. Маслійчук В. Л. Межі й безмежжя української біографістики (кілька міркувань) / В. Л. Маслійчук // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. – Х.: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 33–41.
996. Масові мітинги на захист депутата С. Хмари // За вільну Україну. – 1990. – 20 листопада.
997. Мелінішин Б. Про діяльність рад і депутатську роботу / Б. Мелінішин // Галичина. – 1991. – 2 лютого.
998. Мельниченко В. Політичні партії на правовій орбіті / В. Мельниченко // Віче. – К., 1996. – № 12. – С. 50–58.
999. Мельничук Т. Рух вербує нових членів? / Т. Мельничук // Всеукраїнские ведомости. – 1995. – 2 ноября.
1000. Метелева Т. Размножение партий – симптом приближения выборов президента / Т. Метелева // Україна-Business. – 1998. – 21 жовтня.
1001. Ми були населенням – стаємо народом [інтерв'ю з В. Чорноволом] // Свобода. – 1991. – 19 листопада.
1002. Ми всі – фортеця... З виступу першого заступника Голови Верховної Ради України І. Плюща // За вільну Україну. – 1991. – 26 лютого.
1003. Ми можемо вистояти тільки в єдності. Виступ Президента України Кравчука Л. М. на сесії Верховної Ради України 28 січня 1992 р. // Голос України. – 1992. – 30 січня.
1004. Микола Горинь новий голова Львівської обласної ради // Новий шлях – The new pathway. – 1992. – 2 травня.

1005. Михайлович Т. Зустріч у «Текстильнику» була результативнішою... / Т. Михайлович // Тернопіль вечірній. – 1996. – 28 жовтня.
1006. Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К.: Укр. Центр духовной культуры, 1996. – 512 с.
1007. Мітинг біля пам'ятника Франкові у Львові (16.VI.88 р.) // УВ-експрес. – 1988. – № 8. – С. 22–41.
1008. Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен.: Сучасність, 1975. – 288 с.
1009. Мороз В. Серед снігів: Полемічний есей / В. Мороз. – Торонто: [б.в.], 1972. – 31 с.
1010. Мороз В. Шістдесяті роки в Україні / В. Мороз // Всесвіт. – К., 1993. – № 11–12. – С. 152–156.
1011. Мороз О. Вибір: Хто підніме 15-й камінь? / О. Мороз. – К.: Асоціація «Поступ», 1994. – 150 с.
1012. Мороз Р. Всі сили – на оборону В'ячеслава Чорновола! / Р. Мороз // Українське слово. – 1981. – 12 липня.
1013. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – 216 с.
1014. Муратов О. Про УПА – від першої особи / О. Муратов // Дзеркало тижня. – 2007. – 10 лютого.
1015. Мусієнко О. Шістдесятники: звідки вони? / О. Мусієнко // Пам'ять століть. – К., 1997. – № 2. – С. 15–27.
1016. На запитання виборців відповідає В'ячеслав Чорновіл // Голос Президента України. – 1991. – № 1. – С. 13–15.
1017. На пульсі часу [інтерв'ю з В. Чорноволом] // Український південь. – 1998. – 26 листопада.
1018. На хвилях стихії впливають авантюристи [інтерв'ю з В. Чорноволом] // Молодь України. – 1991. – 6 червня.

1019. На чому стоїмо? (Виклад програмових засад кандидата в народні депутати України по Подільському виборчому окрузі № 357 В. Чорновола) // Рух-прес. – 1994. – Ч. 35. – С. 15–21.
1020. На шляху до незалежності // Слово Просвіти. – 2010. – 14 липня.
1021. Нагорний Д. Перший супертурнір в Україні / Д. Нагорний // Спортивна газета. – 1997. – 17 вересня.
1022. Надбережний А. Чи загрожує Рухові розкол? / А. Надбережний // Робітнича газета. – 1992. – 31 січня.
1023. Назаренко О. Вишгородські легенди / О. Назаренко // Час. – 2001. – 7–13 грудня.
1024. Нам не даровано нічого [інтерв'ю з В. Чорноволом] / В. Шевченко // Молода гвардія. – 1990. – 24 червня.
1025. Народи представників ініціативних груп національно-демократичних рухів народів СРСР // Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР: у 2 т. / укладач: Є. Захаров, В. Овсієнко. – Харків: Права людини, 2006. – Т. 1: Україна, Ч. 2. – С. 999.
1026. Народний Рух підтримує сербських демократів // Рух-прес. – 1996. – 17 грудня.
1027. Народний Рух України. Інформація станом на 1 вересня 1996 року / Д. Кублицький (укл.). – К.: Фонд Демократії, 1996. – 419 с.
1028. Нартов В. В. Видатні особистості України: Факти. Документи. Оцінки / В. В. Нартов. – Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2007. – 398 с.
1029. Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / Вступна стаття Ю. Д. Зайцева / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2001. – 76 с.
1030. Национальная символика Украины // Правда Украины. – 1989. – 30 июня.
1031. Наші першочергові завдання // Обіжник. – 1988. – 27 жовтня (№ 1).

1032. НДП: у черзі на розкол? [інтерв'ю з Т. Стецьківим] / Ю. Грицик // Карпатський голос. – 1998. – 10–16 жовтня.
1033. Не вважати дезертирами. Ухвала президії Львівської обласної ради народних депутатів «Про відбування строкової служби рекрутами Львівської області» // За вільну Україну. – 1990. – 12 серпня.
1034. Не продаю батьківської хати [інтерв'ю з В. Чорноволом] // Наша дитина. – 1991. – Жовтень (№ 10).
1035. Не хочу бути злим пророком... Виступ В. Чорновола на Форумі інтелігенції України // Народна газета. – 1991. – Вересень (№ 9).
1036. Недужко Ю. В. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття): монографія / Ю. В. Недужко. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 620 с.
1037. Недюха М. Ідеологія як критерій класифікації політичних партій / М. Недюха, О. Михайлич // Політичний менеджмент. – К., 2006. – № 2. – С. 45–53.
1038. Незакінчений репортаж С. Набоки // День. – 2003. – № 10. – 21 січня.
1039. Нецензурний Стус: у 2 ч. / уклад. Б. Підгірний. – Т.: Підручники і посібники, 2003. – Ч. 2. – 320 с.
1040. Нижанковський З. Процес В'ячеслава Чорновола: спроба юридичної аналізи / З. Нижанковський // Правничий вісник. – Нью-Йорк. – 1971. – Книга 3. – С. 185–195.
1041. Никуленко Т. Свершылось? / Т. Никуленко // Комсомольское знамя. – 1989. – 1 июля.
1042. Новини // Рух-прес. – 1997. – 31 січня.
1043. Новини про невільників // Вісник репресій в Україні. – 1985. – Вип. 4. – С. 10.
1044. Нові перспективи УГС // Українське слово. – 1990. – 15–22 квітня.
1045. Нужно делать историю, а не писать о ней... [інтерв'ю з В. Чорноволом] / А. Шемет // Время. – 1993. – 4 декабря.

1046. Обвинувачуємо перед сумлінням цілого світу! // Новий шлях. – 1967. – 11 листопада.
1047. Обережно: провокація, або як деякі органи «допомагають» нам у перебудові // УВ-експрес. – 1989. – № 9. – С. 5–7.
1048. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті–початок 1970-х років): монографія / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
1049. Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия / А. А. Ручка, В. Л. Оссовский, В. А. Матусевич и др. – К.: Наукова думка, 1993. – 137 с.
1050. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х–1980-і роки): [передмова] / В. Овсієнко // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. / Л. Богораз (ред.), Є. Ю. Захаров (уклад.) – Х.: Фоліо, 2001. – Т. 1: Особистості. – С. 5–42.
1051. Овсієнко С. Л. Здобутки НРУ на президентських виборах як наслідок розколу в його лавах / С. Л. Овсієнко // Інтелігенція і влада. – О.: Астропринт, 2003. – Вип. 1. – С. 148–156.
1052. Одарич С. Як би я не зважився на цей крок, виборів не було б [інтерв'ю із С. Одаричем] // Антена. – 2006. – 5 липня.
1053. Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 76 с.
1054. Одинец М. Энергия и интеллект / М. Одинец, И. Тихомиров // Правда. – 1989. – 21 мая.
1055. Олейник М. Брак по любви или по расчету / М. Олейник // Киевские ведомости. – 1998. – 5 декабря.
1056. Ольховський І. Нам не вистачатиме його пристрасного слова / І. Ольховський // Час. – 1999. – 29 березня.
1057. Опозиція – вот наша позиция! [інтерв'ю с В. Чорноволом] / В. Кулеба // Независимость. – 1992. – 31 июля.
1058. Опришко В. Україна в Раді Європи / В. Опришко // Віче. – 1997. – № 6. – С. 138–155.

1059. Островський В. Роль Зіновія Красівського в діяльності Українського Національного Фронту / В. Островський // Галичина. – 2010. – Ч. 17. – С. 191–200.
1060. Острожинский В. Е. Идеология без стереотипов / В. Е. Острожинский // Комунист Украины. – 1990. – № 6. – С. 26–34.
1061. Отныне он нам не земляк // Правда Украины. – 1989. – 25 февраля.
1062. Охріменко Ю. Натхненні духом єднання / Ю. Охріменко // Час-Time. – 1997. – 22–28 травня.
1063. Павличко Д. «Подорож в окопи...» [інтерв'ю з Д. Павличком] / О. Никанорова // Урядовий кур'єр. – 1998. – 11 квітня.
1064. Павличко Д. Будемо горнутися до Європи / Д. Павличко // Літературна Україна. – 1991. – 26 грудня.
1065. Павлова Т. А. Психологическое и социальное в исторической биографии / Т. А. Павлова // Политическая история на пороге XXI века: традиции и новации. – М.: ИВИ, 1995. – С. 86–102.
1066. Падалка С. С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991 – 2009): монографія / С. С. Падалка. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 362 с.
1067. Падалка С. С. Проблеми вітчизняної економіки в ідеології та політичній практиці НРУ / С. С. Падалка // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): мат. круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову, 22 вересня 2009 р. м. Київ / упоряд. О. В. Андрощук, О. П. Коляструк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 121–128.
1068. Падалка С. П. Шелест та внутрішньопартійна боротьба за владу в Україні (1963–1972 роки) / С. Падалка, М. Коломієць // Українознавство. – К.: Нац. н.-д. ін.-т українознав. та всесвіт іст., 2010. – № 2. – С. 86–89.
1069. Падалка С. С. Українська приватизація у системі відносин: влада-суспільство-індивід (1991–2011) / С. С. Падалка // Український

- історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – № 4. – С. 77–92.
1070. Пайпс Р. Россия при большевиках / Р. Пайпс. – М.: РОССПЭН, 1997. – 670 с.
1071. Паламарчук Г. Добродійна ініціатива «Видавництва «Час» / Г. Паламарчук // Час-Time. – 1997. – 9–15 жовтня.
1072. Паламарчук Д. Корабль пливе... / Д. Паламарчук // Час-Time. – 1996. – 24 травня.
1073. Пальцун В. Почин федерації / В. Пальцун // Земля і воля. – 1991. – Лютий.
1074. Парахонський Б. «Ліві» сили у пострадянському просторі / Б. Парахонський // Розбудова держави. – К., 1998. – № 5–6. – С. 73–84.
1075. Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення (аналітична доповідь Центру ім. О. Разумкова) // Національна безпека і оборона. – К., 2003. – № 2. – С. 2–29.
1076. Парламент Украины: распродажа оптом и в розницю // Коза. – 1991. – 30 октября.
1077. Парламент України: вибори 98: інформ.-аналіт. вид. – К.: [б.в.] 1998. – Ч. 1. – 616 с.
1078. Парламенти країн-членів Ради Європи: довідник / А. А. Шевчук [та ін]; ред. кол. Б. І. Олійник. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 60 с.
1079. Пахарев А. Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади / А. Пахарев // Політичний менеджмент. – К., 2003. – № 2. – С. 57–64.
1080. Пахомова М. М. Формування інституту президентської влади в Україні / М. М. Пахомова // Наукові праці: науково-методичний журнал. – 2004. – Т. 33. – Вип. 20. Політичні науки. – С. 21–26.
1081. Пеліховський О. Рух знову стане «парасолькою»? / О. Пеліховський // Високий замок. – 1996. – 30 листопада–1 грудня.
1082. Перебування на Львівщині // Вільна Україна. – 1990. – 29 березня.

1083. Перегуда Є. Дві тенденції в об'єднуючому процесі центристських партій / Є. Перегуда // Україна-Business. – 1998. – 16 грудня.
1084. Перші кандидати в Президенти // За вільну Україну. – 1991. – 11 жовтня.
1085. Петричук М. Україна знову перед вибором / М. Петричук // Галичина. – 1992. – 12 лютого.
1086. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Майборода та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2003. – 807 с.
1087. Петрощук В. У вільній Україні – вільні люди / В. Петрощук // Колос. – 1991. – 22 жовтня.
1088. Пирожук М. Останній виступ Чорновола / М. Пирожук // День. – 1999. – 26 березня.
1089. Пиховчек В. Собрание: файл «В. Чорновил» / В. Пиховчек // Зеркало недели. – 1997. – 19 июля.
1090. Південний стиль Руху // Час-Тіме. – 1997. – 29 вересня–1 жовтня.
1091. Підприємлива творчість і творча особистість [інтерв'ю з С. Курпілем] / Т. Вергелес // Новый маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 110–113.
1092. Підсумовуючи 1988 р. // Листок прес-служби УГС. – 1988. – № 50. – 30 грудня.
1093. Піпаш В. IV (Хустська) сесія Великої Ради НРУ та її внесок у розробку ідейних засад Народного Руху України / В. Піпаш // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – Одеса, 2008. – № 20. – С. 144–148.
1094. Піпаш В. Відносно публікації в «Ріо-інформ» статті «Комсомольсько-рухівський «Час» / В. Піпаш // Карпатський голос. – 1997. – 22–28 травня.
1095. Піпаш В. В. Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80–90-х років ХХ століття: закарпатський регіональний аспект: монографія / В. В. Піпаш. – Ужгород: Гражда, 2008. – 216 с.

1096. Післявиборче інтерв'ю з лідером Народного Руху України В. Чорноволом // Час-Time. – 1998. – 2–8 квітня.
1097. Піховшек В. Політичний процес в Україні: сучасні тенденції та історичний контекст / В. Піховшек, С. Конончук, Ю. Тищенко, В. Ганжа. – К.: «Агенство «Україна», 1999. – 308 с.
1098. Плахотнюк М. В'ячеслав Чорновіл і робітнича молодь / М. Плахотнюк // Час. – 1999. – 24 грудня.
1099. Плющ В. Симон Петлюра (Під прапором безсмертних) / В. Плющ // Визвольний шлях. – Лондон, 1975. – № 5. – С. 516–539.
1100. Плющ І. С. Хто ми і куди йдемо: доповіді, виступи, статті, інтерв'ю / І. С. Плющ. – К.: Україна, 1993. – 352 с.
1101. Побережець Г. М. Формування В. М. Чорновола як громадського політичного та державного діяча / Г. М. Побережець // Інтелігенція і влада. – О.: Астропринт, 2012. – Вип. 29. – С. 217–225.
1102. Повідомлення окружної виборчої комісії про результати виборів народних депутатів України, які відбулися 27 березня 1994 р. в Тернопільській області по Галицькому виборчому округу № 356 // Свобода. – 1994. – 30 березня.
1103. Погребинский М. 30 наиболее влиятельных политиков Украины в декабре 1998 года / М. Погребинский // Столичные новости. – 1999. – 19–26 января.
1104. Погребинський М. Парламент буде лівіший за суспільство // Вибори-98. Спроба політичного аналізу. – 1997. – Бюлетень № 4. – С. 4–7.
1105. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 352 с.
1106. Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / О. М. Майборода, В. П. Андрущенко, В. К. Баран, та ін.; І. Ф. Курас (голов.ред.). – К.: Генеза, 2003. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – 694 с.

1107. Політичні партії України / за ред. проф. В. М. Якушика. – Київ: Кобза, 1996. – 142 с.
1108. Полторацький О. Ким опікуються деякі гуманісти / О. Полторацький // Літературна Україна. – 1968. – 17 липня.
1109. Поноговський М. І. Національно-державне відродження на сучасному етапі (II пол. 80-х–поч. 90-х рр.) / М. І. Поноговський. – К: Київ. торгов.-екон. ін-т, 1993. – 31 с.
1110. Попов В. Байки «батька Макара» / В. Попов // Комсомольская правда. – 1988. – 10 липня.
1111. Поровський М. Вірю, що Рух оживе / М. Поровський // Розбудова держави. – К., 1993. – № 5. – С. 14–22.
1112. Поровський М. Зробити гідний вибір / М. Поровський // Народна газета. – Лютий (№ 5).
1113. Поровський М.: «Рух займеться ідеологією держави» [інтерв'ю з М. Поровським] / В. Скачко // Голос України. – 1992. – 25 січня.
1114. Потурай О. Триумф і трагедія Народного Руху / О. Потурай // День – 1999. – 18 грудня.
1115. Похилевич Л. Сказания о населенных мѣстностях Киевской губернии. – К.: тип. КПЛ, 1864. – 763 с.
1116. Почепцов Г. Мы готовы голосовать за господина Икс? / Г. Почепцов // День. – 1998. – 7 июля.
1117. Починюк І. Леонід Кравчук рахує великі числа. І робить компліменти малим / І. Починюк // Ратуша. – 1991. – 6–7 березня.
1118. Правозахисники потребують захисту // Українські вісті. – 1988. – 31 січня.
1119. Председатель Львовского обласного совета народных депутатов Николай Горынь: «Довольно нам делить наше государство на «запад» и «восток» [інтерв'ю с Н. Горынем] / Ю. Криль // Киевские ведомости. – 1994. – 21 мая.

1120. Президентські намісники: чергова поразка // Народна газета. – 1992. – Квітень (№ 14).
1121. Преса України гине. Єдина надія – на підтримку держави // Вечірній Київ. – 1993. – 13 лютого.
1122. Пресова служба УГС // Голос відродження. – 1989. – Квітень (Ч. 2).
1123. Привітайте з уродинами // Вісник репресій в Україні. – 1982. – Вип. 10. – С. 9.
1124. Примуш М. В. Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи / М. В. Примуш. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – 176 с.
1125. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: монографія / М. В. Примуш. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 338 с.
1126. Присяжний М. Одиссея В'ячеслава Чорновола / М. Присяжний // Дзвін. – Львів, 1991. – № 5. – С. 91–95.
1127. Прищепя А. И. К истории уральских диссидентов / А. И. Прищепя // Вопросы истории. – Москва, 2003. – № 4. – С. 157–160.
1128. Прісовський Є. Перший український журнал // Є. Прісовський // Київська старовина. – К., 1993. – № 4. – С. 67–69.
1129. Прокоп М. Анатомія руху опору / М. Прокоп. – Нью-Йорк; Львів: Смолоскип, 1993. – 148 с.
1130. Прокоп М. Анатомія українського руху спротиву / М. Прокоп // Сучасність. – Мюнхен, 1974. – № 7–8. – С. 313–322.
1131. Прокоп М. З перспективи одного десятиліття / М. Прокоп // Сучасність. – Мюнхен, 1976. – № 4. – С. 59–68.
1132. Прокоп М. Межі політичної думки і громадської активності в Україні / М. Прокоп // Сучасність. – Мюнхен, 1988. – № 12. – С. 39–51.
1133. Прокоп М. Напередодні незалежності України. Спостереження та висновки / М. Прокоп. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів: [б.в.], 1993. – 646 с.
1134. Протасов Л. Г. Люди Учредительного собрания: портрет в интерьере эпохи / Л. Г. Протасов. – М.: РОССПЭН, 2008. – 463 с.

1135. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественно истории / Л. Н. Пушкарев. – М.: Наука, 1975. – 281 с.
1136. Пыжиков А. Истоки диссидентства. Молодежь после XX съезда КПСС / А. Пыжиков // Свободная мысль. – Москва, 2003. – № 12. – С. 77–85.
1137. Пэнто Р. Методы социальных наук / Р. Пэнто, М. Гривитц; пер. с фр. С. В. Боботов, Ю. А. Глазов. – М.: Прогресс, 1972. – 606 с.
1138. Радченко Я. Апостол та його штандарти // Радянська Україна. – 1971. – 14 серпня.
1139. Ракитская Г. Балтийская ассамблея / Г. Ракитская // Панорама. – 1989. – № 4. – С. 2–7.
1140. Рахманин С. *Circulus vitiosus* / С. Рахманин // Зеркало недели. – 1998. – 13 марта.
1141. Реалії політичного фінансування в Україні: мат. «круглого столу», 29 квітня 2002 року, м. Київ. – К.: Європа ХХІ, 2002. – С. 62.
1142. Редакційна колегія // Український вісник. – 1987. – № 7. – Передрук: Мюнхен: Видавництво «Сучасність», 1988. – С. 4.
1143. Редакційні оголошення і повідомлення // Український вісник. – 1988. – № 11–12. – Передрук: Нью-Йорк: Закордонного представництва Української гельсінської спілки, 1989. – С. 394–397.
1144. Редакція газети «Час» // Час. – 1999. – 8 жовтня.
1145. Резніченко В. Консолідація демократичних сил / В. Резніченко, Г. Кугель, В. Стороженко // Держинець. – 1990. – 1 серпня.
1146. Результати референдуму в інших Галицьких областях // Ратуша. – 1991. – 18–19 березня.
1147. Репина Л. П. Личность и общество, или история в биографиях // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2005. – С. 5–16.
1148. Репина Л. П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» / Л. П. Репина // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2005. – С. 55–74.

1149. Референдум про незалежність України. Вибори Президента. 1 грудня 1991 року: зб. інформ. прес-релізів та агіт мат. – К.: Секретаріат НРУ, 1992. – 75 с.
1150. Рибалко І. В. Чорновіл – кандидат від Руху / І. Рибалко // Народна газета. – 1991. – вересень.
1151. Ризикують всі, хто питиме шампанське? // Вечірній Київ. – 1991. – 4 листопада.
1152. Рисіч Й. Нормально, коли в країні представленні всі відтінки політичної думки // Віче. – 1997. – № 8. – С. 8–21.
1153. Рік серйозної праці. З прес-конференції Президента України Л. Кравчука 18 серпня 1992 р. // Голос України. – 1992. – 20 серпня.
1154. Роберт ван Ворен «Я вірю в цю країну» / Роберт ван Ворен // Вісник Руху. – 1993. – Ч. 22. – С. 18–20.
1155. Ровесниця незалежності України: п'ять років часопису «Волинь» // Волинь. – 1996. – 20 вересня.
1156. Розмова з Леонідом Плющем: Ексклюзивне інтерв'ю редакції «Діалогу». – Торонто, Онтаріо: Діалог, [1976]. – 24 с.
1157. Розпорядження Львівського облвиконкому від 26 серпня 1991 р. // За вільну Україну. 1991. – 28 серпня.
1158. Розумний М. Політичний вибір України / М. Розумний. – К.: Смолоскип, 1999. – 118 с.
1159. Роль народных масс и личности в истории. – М.: Госполитиздат, 1957. – 376 с.
1160. Роман Зварич: если Рух проиграет выборы, ответить должно руководство партии [интервью с Р. Зварычем] / В. Слезко, Т. Аврахов // Киевские ведомости. – 1998. – 5 января.
1161. Романів Є. Ринку житла – бути / Є. Романів, Я. Якимович // За вільну Україну. – 1990. – 23 вересня;

1162. Романюк А. Політико-правові аспекти фінансування партій: світовий досвід і Україна / А. Романюк, Ю. Шведа, О. Шумельда. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 130 с.
1163. Романюк О. Вибірчі системи посткомуністичних країн: проблема раціональності в контексті демократичного транзиту / О. Романюк // Політичний менеджмент. – К., 2007. – Спецвипуск. – С. 186–196.
1164. Романюк С. Человек века. В мечтах об одиночестве / С. Романюк // Собеседник. – 1991. – № 11. – С. 12–13.
1165. Рубчак В. Оновлення задля засіву / В. Рубчак // Голос України. – 1992. – 3 березня.
1166. Рудич Ф. Стабільна демократія і ринкова економіка – невіддільні / Ф. Рудич // Віче. – К., 1995. – № 4. – С. 69–84.
1167. Рупняк Л. Національна школа: проблеми і здобутки / Л. Рупняк // За вільну Україну. – 1991. – 18 травня.
1168. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х–початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
1169. Рух – єдина надія українських патріотів [інтерв'ю з В. Чорноволом] / О. Наливайко // Час-Тіме. – 1998. – 2–8 квітня.
1170. Рух готується до виборів // Голос України. – 1993. – 10 червня.
1171. Рух ми відстоїмо: В'ячеслав Чорновіл / [упоряд.: М. Косів, Я. Кендзьор]. – К., 1999. – 55 с.
1172. Рух може стати масовішою і впливовішою політичною силою. Виступ В. Чорновола на сесії Верховної Ради України 6 грудня 1991 р. // Народна газета. – 1991. – 1–16 грудня.
1173. Рух: обретение пути [беседа с И. Драчем] // Дружба народов. – 1990. – № 4. – С. 191–199.
1174. Рух – партія принципова // Час. – 1999. – 26 березня–2 квітня.
1175. Рух: що в підсумку? [інтерв'ю з В. Дончиком] / П. Антоненко // Слово Просвіти. – 2009. – 18–24 серпня.

1176. Рыковцева Е. Вячеслав Черновол который... / Е. Рыковцева // Одесский вестник. – 1991. – № 61.
1177. Рябчук М. Ю. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М. Ю. Рябчук. – К.: Критика, 2003. – 335 с.
1178. Рябчук М. Між Угандою та Урарту / М. Рябчук // Ратуша. – 1992. – 4 вересня.
1179. Савків Т. «Боже, нам єдності дай!» / Т. Савків, М. Вишневецький, М. Ротман, В. Зарічний // Відродження. – 1991. – 20 лютого.
1180. Самійленко Л. «Перлини сезону» усіх зачарували, а багатьох і звабили зовсім / Л. Самійленко // Час-Тіме. – 1996. – 29 листопада.
1181. Самійленко Л. Ось де, люди, наша слава. Перший молодіжний фестиваль «Перлини сезону» / Л. Самійленко // Час-Тіме. – 1995. – 24 листопада.
1182. Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – К: Т-во «Знання», 1993. – 256 с.
1183. Світ дивиться на Україну // Віче. – 1989. – Січень (№ 14).
1184. Світличний І. Голос доби / упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – Кн. 2. – 424 с.
1185. Свято наших ідеалів // За вільну Україну. – 1991. – 20 січня.
1186. Секо Я. Вячеслав Чорновіл: постать на тлі доби / Я. Секо, С. Бондаренко // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / під ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Лілея, 2005. – С. 315–344.
1187. Семененко А. УГС/УРП в боротьбі за незалежність України (1988 – 1991) / А. Семененко // Українознавство. – К.: Нац. н.-д. ін.-т українознав. та всесвіт іст., 2007. – № 3. – С. 82–87.
1188. Сергій Одарич: «Насправді в БЮТ немає жодного натяку на демократію» [інтерв'ю з С. Одаричем] / А. Бабак // День. – 2007. – 7 березня.
1189. Серго З. Настало время сказать о «Час-Тіме» / З. Серго // Аргументы и факты. Плюс. – 1996. – Май (№ 22).
1190. Сесія Львівської обласної ради народних депутатів // Вільна Україна. – 1990. – 13 квітня.

1191. Сидоренко Н. М. Журнал «Украинский вестник» (Петербург, 1906) / Н. М. Сидоренко // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2005. – Т. 21. – С. 166–170.
1192. Сидоржевський М. Українська гельсінська спілка. 10 років / М. Сидоржевський, Я. Карп'юк // Українське слово. – 1998. – 16 липня.
1193. Симоненко О. Моделі політичного лідерства в Україні / О. Симоненко // Політичний менеджмент. – К., 2007. – № 6. – С. 58–65.
1194. Симоненко Р. Г. Український буржуазний націоналізм – знаряддя сучасного антикомунізму / Р. Г. Симоненко // Вісник Академії Наук Української РСР. – К., 1972. – № 11. – С. 41–53.
1195. Синякова С. Троє у човні / С. Синякова // Вечірній Київ. – 1992. – 4 березня.
1196. Січ Покуття: кроки становлення НРУ на Снятинщині: Історія покутського Руху у фактах, датах, іменах / ред.-упоряд. В. Коваль. – Снятин: Над Прутом, 1996. – 175 с.
1197. Склад пресової служби Української гельсінської спілки // Листок прес-служби УГС. – 1989. – № 72. – 10 березня.
1198. Скорина О. Чорноволи – особистості високої проби / О. Скорина // Українська газета. – 1997. – 6 березня.
1199. Слезко В. Воскреснет ли из пепла Феникс единого национально-демократического движения? / В. Слезко // Киевские ведомости. – 1998. – 5 июня.
1200. Слово до читача // Блискавка тижня. – 1995. – 11 липня.
1201. Соломатин Ю. Меняют, ловчат / Ю. Соломатин // Товариш. – 1998. – Серпень (№ 32–33).
1202. Сольчак Р. Україна, Білорусь, Молдова: інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання / Р. Сольчак // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1992. – № 7–8. – С. 124–135.

1203. Сообщение редколлегии «Український вісник» для советской и зарубежной прессы // Гласность. – 1987. – № 7. – С. 64–67.
1204. Сорокин П. А. Историческая необходимость / П. А. Сорокин // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 513–521.
1205. Соскін О. Вибори в Україні: чи відбувся вибір? / О. Соскін // Вечірній Київ. – 1998. – 9 квітня.
1206. Сотник Л. Крым и Украина // Франкова криниця. – 1991. – Вересень (№ 38).
1207. Соціологічна служба «Дня» // День. – 1998. – 19 листопада.
1208. Список кандидатів у народні депутати України на виборах 27 березня 1994 р. по Подільському виборчому округу № 357 // Свобода. – 1994. – 19 лютого.
1209. Стадниченко І. Руху Чечні до незалежності сприяє і наш «Рух» / І. Стадниченко // Україна молода. – 1997. – 2 лютого.
1210. Станет ли Леонид Кравчук гетманом Украины? // Вечерний Киев. – 1991. – 3 апреля.
1211. Становлення владних структур в Україні (1991–1996) / редкол.: О. Гарань, В. Кулик, О. Майборода.. – К.: Центр політ. аналізу газети «День», 1997. – 178 с.
1212. Статистичний щорічник України / Державний комітет статистики України; відп. за вип. О. Г. Осауленко. – К.: Українська енциклопедія, 1997. – 618 с.
1213. Стахів А. В'ячеслав Чорновіл: «Дух, що тіло рве до бою». Боротьба за чистоту образу / А. Стахів // Поступ. – 2000. – 27–28 травня.
1214. Степанков В. Кремлёвский заговор / В. Степанков, Е. Лисов. – М.: «Огонёк», ОГИЗ, 1992. – 320 с.
1215. Студинський В. Мариуполь имеет большие перспективы / В. Студинський // 1998. – 17–23 сентября.

1216. Стус В. Форма існування не віднайдена / В. Стус // *Визвольний шлях*. – Лондон, 1983. – № 11. – С. 1465.
1217. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість / Д. В. Стус. – 2.вид., випр. – К.: Факт, 2005. – 368 с.
1218. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
1219. Супрун В. Отчет о встрече г-на Чорновола с представителями средств массовой информации / В. Супрун // *Дипломатический курьер*. – 1993. – № 30. – С. 17–18.
1220. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект: монографія / Л. Ю. Беренштейн, В. А. Моргун, О. П. Реєнт та ін. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2003. – 432 с.
1221. Сусюк І. Не стало В'ячеслава Чорновола / І. Сусюк // *Франкова криниця*. – 1999. – 3 квітня.
1222. Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку: збірник / Ю. А. Левенець (голова ред.кол.). – К.: ІШЕНД, 2007. – 555 с.
1223. Сушко Р. Хроніка Народного Руху України. 20 років боротьби і перемог 1989–2009 / Р. Сушко, І. Ольховський. – Брошнів-Осада: МПП «Талія», 2009. – 96 с.
1224. Табачковський В. Г. Людина – Екзистенція – Історія / В. Г. Табачковський. – К.: [б.в.], 1996. – 123 с.
1225. Табурянський Л.: «Із Глобою я не знайомий» [інтерв'ю з Л. Табурянським] / Л. Фісюн // *Молода гвардія*. – 1991. – 16 листопада.
1226. Таємниця садиби В'ячеслава Чорновола // *Шевченківський край*. – 2001. – 11 липня.
1227. Тангер В. Між ностальгією і сподіванням / В. Тангер // *Розбудова держави*. – К., 1998. – № 5–6. – С. 16–20.

1228. Танюк Л. Обережно: сенсація! Член фракції Народного Руху хоче Мороза / Л. Танюк // Вісник Руху. – 1998. – №. – С. 16.
1229. Танюк Л. Слово забирає В'ячеслав Чорновіл: [передмова] / Л. Танюк // Чорновіл В. Пульс української незалежності. Колонка редактора / В. Чорновіл; упоряд. В.Скачко; вступ. ст. та післямова Л. Танюк. – К.: Либідь, 2000. – С. 5–16.
1230. Танюк Л. Сяйливий дух доби: [передмова] / Л. Танюк // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 24–57.
1231. Танюк Л. Хто з'їв моє м'ясо: Документи, статті, виступи / Л. Танюк. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 1994. – 432 с.
1232. Тарас Стецьків: «Хоч один раз ризикнути і зіграти в чесну політику» [інтерв'ю з Т. Стецьківим] / Н. Балюк // Високий замок. – 1998. – 4 грудня.
1233. Тарканій Г. М. Вячеслав Чорновіл – журналіст і публіцист / Г. М. Тарканій // Наукові записки Інституту журналістики. – 2007. – Т. 26. – С. 207–212.
1234. Тарканій Г. М. Національна та правозахисна тематика у публіцистиці В. Чорновола / Г. М. Тарканій // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. – Харків, 2007. – Вип. 51. – С. 110–112.
1235. Татьяна Задорожная: «Эта партия кое для кого превратилась в кормушку!» [интервью с Т. Задорожной] / С. Киселев // Киевские ведомости. – 1998. – 2 декабря.
1236. Тезиси виступлення на пресс-конференції В. Чорновола // Гласность. – 1987. – № 7. – С. 68–69.
1237. Теленчі О. А йде весна. Завершення візиту Л. Кравчука на Львівщину / О. Теленчі, А. Краслянський // Голос України. – 1991. – 7 березня.

1238. Телефонна розмова Президентів України і США // Вечірній Київ. – 1991. – 4 грудня.
1239. Телор А. Д. Історик як біограф / А. Д. Тейлор // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. – Х.: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 76–84.
1240. Тернавский С. Женщины в его жизни / С. Тернавский // Зеркало недели. – 1998. – 27 июня.
1241. Тимошенко Б. «Прожити суший день у борні...»: [передмова] / Б. Тимошенко // Комашков В. Вишгород / упорядкув.: О. Роговенко, В. Чорновіл. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 5–8.
1242. Тимошенко В. Рух не проиграл парламентские выборы / В. Тимошенко // Независимая газета. – 1998. – 5 мая.
1243. Тираж // Час-Тіме. – 1997. – 17–23 липня.
1244. Тираж // Час-Тіме. – 1997. – 4 січня.
1245. Тираж // Час-Тіме. – 1998. – 30 квітня.
1246. Тиский М. Весна тривоги і надій / М. Тиский. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 1999. – 166 с.
1247. Тиский М. Г. Історія виникнення Народного Руху на Волині / М. Г. Тиский. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 255 с.
1248. Титаренко Л. Там, де народився В'ячеслав Чорновіл / Л. Титаренко // Голос України. – 2002. – 26 грудня.
1249. Ткаченко О. Закликаю голосувати за Кравчука / О. Ткаченко // Демократична Україна. – 1991. – 30 листопада.
1250. Ткачук А. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід: посібник / А. Ткачук, Р. Агранофф, Б. Тревор. – К.: Заповіт, 1997. – 186 с.
1251. Ткачук О. 15 років. «Наша віра». Число 1 / О. Ткачук // Наша віра. – 2004. – № 8–9.
1252. Томенко М. В. Парти́йна еліта України-2000 / М. Томенко, В. Олійник. – К.: Логос, 2000. – 204 с.

1253. Томенко М. В. Самоозначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті сучасних традицій та світового досвіду) / М. В. Томенко. – К.: Заповіт, 1998. – 271 с.
1254. Томенко М. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії / М. Томенко. – К.: Українська перспектива, 1995. – 103 с.
1255. Трагічна смерть В'ячеслава Чорновола // Вечірній Київ. – 1999. – 27 березня.
1256. Трагічне усвідомлення // Час. – 1999. – 29 березня.
1257. Три погляди на УГС // Голос відродження. – 1990. – Травень (Ч. 3).
1258. Трипачук В. Перші кроки демократичних рад / В. Трипачук // Відродження. – 1991. – 4 червня.
1259. Тупчієнко Л. Купуйте, панове, партії / Л. Тупчієнко, М. Пашов // Віче. – К., 1992. – № 7. – С. 73–84.
1260. У брехні короткий вік [інтерв'ю з В. Чорноволом] // Рада. – 1991. – 25 листопада.
1261. У В'ячеслава з другого поверху [інтерв'ю з В. Чорноволом] / В. Пальцун // Вільна Україна. – 1990. – 20 квітня.
1262. У кого який рейтинг // Демократична Україна. – 1991. – 19 листопада.
1263. У Центральній виборчій комісії по виборах Президента України та з всеукраїнського референдуму // Демократична Україна. – 1991. – 5 листопада.
1264. Удовенко Г. Історичний крок незалежної України / Г. Удовенко // Політика і час. – К., 2001. – № 1. – С. 28–33.
1265. Украина: партии, блоки, структуры // Днепр вечерный. – 1992. – 7 декабря.
1266. Украинские новости // Столичные новости. – 1998. – 2 декабря.
1267. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах / редрада: акад. НАН України В. М. Литвин (голова) / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2. Гриневич В. А., Даниленко В. М.,

- Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України. – 531 с.
1268. Україна крізь віки у 15 т. / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 13: Україна в умовах системної кризи (1960–1980-ті рр.). – 307 с.
1269. Україна. Дані на 2 листопада 1992 р. Підготовлено Стівеном Воерелом. Відділ закордонних справ і національної оборони. Дослідна служба Конгресу США. – [б. м.]: [б. в.], 1992. – 22 с.
1270. Українська гельсінська група. До 30-річчя створення: історія, документи / упоряд. О. Зінкевич, В. Овсієнко. – К.: Смолоскип, 2006. – 128 с.
1271. Українська громадська група сприяння виконання Гельсінських угод: в 4 т. / упоряд. Є. Ю. Захаров. – Харків: Фоліо, 2001. – Т. 1: Особистості. – 208 с.
1272. Українська загальнонародна організація (УНФ-2): дослідження, документи, матеріали: у 2 т. / упоряд. і відп. ред. Ю. Д. Зайцев. – Львів: Афіша, 2005. – Т. 1. – 704 с.
1273. Українська Літературна Енциклопедія: у 5 т. / ред. кол.: І. О. Дзеворін (відповід. ред.) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. – Т. 1: А–Г. – 536 с.
1274. Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців / упоряд. Ю. Д. Зайцев. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 572 с.
1275. Український вісник // Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР: у 2 т. / укладач: Є. Захаров, В. Овсієнко. – Харків: Права людини, 2006. – Т. 1: Україна, Ч. 2. – С. 999.
1276. Український вісник. Вип. I–II. Січень – травень 1970 р. Документи. – Париж; Балтимор: Смолоскип, 1971. – 246 с.
1277. Український парламент 13-го скликання 1-а сесія: інформаційно-аналітичний бюлетень / Є. Лапін [та ін.]. – К.: [б.в.], 1995. – 116 с.

1278. Українські ліві: між лінінізмом і соціал-демократією / ред. О. Гарань, О. Майборода. – К.: Вид. дім «KM Academia», 2000. – 256 с.
1279. Українські національні герб і прапор // Листок прес-служби УГС. – 1988. – № 41. – 21 листопада.
1280. Урок, який нам потрібно зробити // Час. – 2000. – 24 березня.
1281. Утченко С. Л. Цицерон и его время / С. Л. Утченко. – М.: Мысль, 1973. – 390 с.
1282. Февр Л. Бои за историю: сб. ст. / Л. Февр; пер. с фр. А. Бобовича и др. – М.: «Наука». – 1991. – 529 с.
1283. Федорин Я. Разом здолаємо будь-яке лихо! / Я. Федорин, І. Шевченко // Карпатський голос. – 1998. – 5–11 грудня.
1284. Федорчук В. Збляклий портрет Президента над двома стільцями / В. Федорчук // Шлях перемоги. – 1992. – 19 липня.
1285. Федченко П. Про наукову студію В. Чорновола «Публіцистика Б. Грінченка» / П. Федченко // Вимір часу. – 2002. – № 5.
1286. Фурман Д. Украинцы и мы / Д. Фурман // Свободная мысль. – Москва, 1995. – № 1. – С. 69–83.
1287. Фурман Е. Литовский выбор / Е. Фурман // Свободная мысль. – Москва, 2004. – № 3. – С. 74–87.
1288. Хаблак М. Рух у «конструктивному русі» / М. Хаблак // Слобідський край. – 1998. – 27 жовтня.
1289. Харахаш Б. Народний Рух України: життєвий цикл (спроба політико-маркетологічного аналізу) / Б. Харахаш // Нова політика. – К., 1997. – № 4. – С. 2–4.
1290. Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності / С. Хмара. – К.: [б.в.], 2002. – 141 с.
1291. Храмов М. З цими людьми пов'язані наші надії на відродження / М. Храмов // Ленінська молодь. – 1991. – 1 січня.
1292. Хроніка опору: зб. мат. / [упоряд. Л. Танюк]. – К.: Вік, Дніпро, 1991. – 141 с.

1293. Хроніка репресій // Вісник репресій в Україні. – 1980. – Вип. 5. – С. 3–9.
1294. Хроніка репресій // Вісник репресій в Україні. – 1980. – Вип. 8. – С. 10–14.
1295. 1230.
1296. Центральний провід НРУ висловив недовіру В. Чорноволу // Х Всеукраїнські збори. Інформаційний бюлетень. – 1999. – С. 4.
1297. Циганков С. В'ячеслав Чорновіл вказує на нового ворога № 1 / С. Циганков // День. – 1998. – 10 листопада.
1298. Цикора С. Украина создает свою армию / С. Цикора // Известия. – 1991. – 5 сентября.
1299. Цикора С. Украина: представлен теневой Кабинет Министров / С. Цикора // Известия. – 1992. – 26 июня.
1300. Цимбалюк В. Ідеологічні засади НРУ / В. Цимбалюк, Ю. Ключковський // Вісник Руху. – 1995. – Ч. 5. – С. 1–17.
1301. Цьох Й. Суд і вирок історії невмолимі. Українські буржуазні націоналісти на службі в американських імперіалістів / Й. Цьох // Вільна Україна. – 1968. – 26 червня.
1302. Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / под ред. Б. А. Бессмертного. – М.: РГГУ, 2000. – 582 с.
1303. Чи «Лихо з розуму»? [інтерв'ю з В. Чорноволом] / П. Чемерис // За вільну Україну. – 1990. – 1 липня.
1304. Чи може «негромадянин» України очолити націоналістичний рух? [інтерв'ю з В. Морозом] / М. Базелюк // За вільну Україну. – 1992. – 26 вересня.
1305. Чиж І. С. Україна в Раді Європи / І. С. Чиж. – К.: Парламентське вид-во 2001. – С. 138–155.
1306. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. – Київ: БМТ, 1996. – 240 с.

1307. Чому відсутній В'ячеслав Чорновіл // Молодь України. – 1990. – 21 листопада.
1308. Чорна М. Політичний гопак над краєм прірви / М. Чорна // Ратуша. – 1993. – 21 грудня.
1309. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ столітті. Довідник / С. Чорний. – К.: НВП «Картографія», 2001. – 88 с.
1310. Чорновіл Валентина. Діалог політв'язнів двох режимів / Валентина Чорновіл // Чорноволівські читання / [упоряд. М. Влашук]. – К.: МАУП, 2003. – С. 70–75.
1311. Чорновіл В.: «Бо в Україні щось не так...» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / В. Шевченко // Наш час. – 1993. – 19 березня.
1312. Чорновіл В.: «Вірю в силу духу українського народу» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Г. Садовська // Вільне життя. – 1994. – 23 березня.
1313. Чорновіл В.: «Голосуйте з відповідальністю за власну долю і долю України!» [інтерв'ю з В. Чорноволом] // Рада. – 1994. – 24 березня.
1314. Чорновіл В.: «Кого обираємо в парламент?» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Г. Сторожук // Свобода. – 1994. – 26 лютого.
1315. Чорновіл В. «Компартія фактично існує» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Ю. Пригорницький // Літературна Україна. – 1991. – 19 вересня.
1316. Чорновіл В. «Майбутній Президент України – камікадзе!» [інтерв'ю з В. Чорноволом] // Вечірній Київ. – 1991. – 18 жовтня.
1317. Чорновіл В. «Ми були населенням – стаємо народом» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / О. Грушковик // Відродження. – 1991. – 19 листопада.
1318. Чорновіл В.: «Мы согласны с большевиком Ульяновым: меньше политической трескотни» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Л. Коханец // Голос України. – 1994. – 11 мая.
1319. Чорновіл В.: «Молода гвардія – моя газета» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Л. Фісюк // Молода гвардія. – 1991. – 7 вересня.

1320. Чорновіл В.: «Нам треба подолати хворобу лідерства, щоб успішно будувати Українську незалежну державу» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / В. Сизарева // Віче. – 1993. – № 7. – С. 17–27.
1321. Чорновіл В.: «Нас об'єднав ... путч» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Б. Козловський // Західна Україна. – 1991. – 5 вересня.
1322. Чорновіл В.: «Президентские выборы – не наша свадьба...» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / В. Марченко // Столичные новости. – 1998. – 1–8 сентября.
1323. Чорновіл В. «Приїду в Житомир обов'язково» / В. Чорновіл // Вільне слово. – 1991. – 28 вересня.
1324. Чорновіл В. «У Львові йде революція мирним шляхом...» / В. Чорновіл // Молода гвардія. – 1990. – 20 травня.
1325. Чорновіл В.: «У наших списках не було нинішнього президента як можливого кандидата [інтерв'ю з В. Чорноволом] / К. Щеглова // Час. – 1998. – 25 грудня–1999. – 1 січня.
1326. Чорновіл В.: «Це був з'їзд одностумців» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Т. Семигіна // Волинь. – 1993. – 17 грудня.
1327. Чорновіл В.: «Час давно вимагає радикальних реформ, без яких Україна як справді самостійна, багата, впливова європейська держава неможлива» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / К. Валігура // Свобода. – 1994. – 19 березня.
1328. Чорновіл В. «Чистої води провокація» / В. Чорновіл // За вільну Україну. – 1990. – 17 листопада.
1329. Чорновіл В.: «Що ми надбали і що – втратили за шестиліття нашої незалежності» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / К. Валігура // Свобода. – 1997. – 23 серпня.
1330. Чорновіл В.: «Я маю чітку систему поглядів...» [інтерв'ю з В. Чорноволом] // Комсомольський гарт. – 1991. – 16 листопада.
1331. Чорновіл В. Битися чи миритися? Але – як рівний з рівним! / В. Чорновіл // Час-Time. – 1998. – 15–21 січня.

1332. Чорновіл В. Борис Грінченко на ниві народної освіти / В. Чорновіл // Радянська школа. – 1963. – № 12. – С. 64–74.
1333. Чорновіл В. Будуватимемо державу пліч-о-пліч / В. Члоглвід // За вільну Україну. – 1991. – 28 серпня
1334. Чорновіл В. Вдаримо спецрейсами по злиднях і нестатках! (Ще на тему: «Хто такі «друзі народу»...») / В. Чорновіл // Час-Тіме. – 1997. – 20–26 лютого.
1335. Чорновіл В. Великий народний поет / В. Чорновіл // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 1: Літературознавство. Критика. Журналістика. – С. 49–57.
1336. Чорновіл в ефір не вийшов // Вечірній Київ. – 1991. – 26 листопада.
1337. Чорновіл В. Володимир Самійленко / В. Чорновіл // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 1: Літературознавство. Критика. Журналістика. – С. 156–168.
1338. Чорновіл В. Воспоминание украинского федералиста / В. Чорновіл // Век XX и мир. – Москва, 1992. – № 12. – С. 26–32.
1339. Чорновіл В. Вперше після перерви: Рецензія на двотомник творів Б. Грінченка // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 1: Літературознавство. Критика. Журналістика. – С. 75–83.
1340. Чорновіл В. Громадсько-політична ситуація та опозиція в Україні / В. Чорновіл // Ратуша. – 1992. – 5 вересня.
1341. Чорновіл В. Двадцять п'ять років тому... Суб'єктивні рефлексії учасника / В. Чорновіл. – Час-Тіме. – 1997. – 17 січня.
1342. Чорновіл В. Дещо про «демократію по-брежнєвськи» / В. Чорновіл // Український вісник. – 1987. – № 7. – Передрук: Мюнхен: Видавництво «Сучасність», 1988. – С. 69–74.

1343. Чорновіл В. До незалежності – мирним шляхом / Чорновіл В. // За вільну Україну. – 1991. – 21 лютого.
1344. Чорновіл В. Досягнемо єдності – такої жаданої, необхідної, вистражданої, а тому безцінної! / В. Чорновіл // Час-Тіме. – 1997. – 24 січня.
1345. Чорновіл В. Жадання пута розбивати / В. Чорновіл // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 1: Літературознавство. Критика. Журналістика. – С 58–62.
1346. Чорновіл В. За ґратами / В. Чорновіл // Вимір часу. – 2002. – № 1.
1347. Чорновіл В. За державність, демократію, реформи! Слово до читача / Чорновіл В. // Час-Тіме. – 1994. – Грудень.
1348. Чорновіл В. За спільноту національної гармонії / В. Чорновіл // Франкова криниця. – 1991. – № 10.
1349. Чорновіл В. Інтерв'ю «Українського вісника» з відповідальним редактором «Євшан-Зілля» Іриною Калинець // Український вісник. – 1988. – № 9–10. – Передрук: Нью-Йорк: Закордонне представництво Української гельсінської спілки, 1988. – С. 102–106.
1350. Чорновіл В. (В. Славчук) Коли несхожість засмучує / В. Чорновіл (В. Славчук) // Друг читача. – 1965. – 30 жовтня.
1351. Чорновіл В. Колонка редактора / В. Чорновіл // Український вісник. – 1987. – № 8. – Передрук: Нью-Йорк: Закордонне представництво Української гельсінської спілки, 1988. – С. 5–8.
1352. Чорновіл В. Корифей українського театру: [передмова] / В. Чорновіл // Карпенко-Карий І. (І. К. Тобілевич). П'єси. – К.: Молодь, 1965. – С. 3–28.
1353. Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців» Четверте доповнене і справлене видання / В. Чорновіл. – Париж: Перша українська друкарня в Франції, 1968. – 335 с.
1354. Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти злочинців) / В. Чорновіл. – 4-е вид., доповн. і справлене. – Львів: Меморіал, 1991. – 344 с.

1355. Чорновіл В. Маленький репортаж із поважного дійства / В. Чорновіл // Українське слово. – 1989. – 28 травня.
1356. Чорновіл В. На тому стою / В. Чорновіл // За вільну Україну. – 1991. – 10–16 листопада.
1357. Чорновіл В. Нам, шістдесятникам, він був найближчим / В. Чорновіл // Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С. 371–374.
1358. Чорновіл В. Не допустити перевороту / В. Чорновіл // Ратуша. – 1990. – 1 грудня.
1359. Чорновіл В. Не стріляйте один одному в потилицю, панове демократи! / В. Чорновіл // Високий замок. – 1993. – 10 серпня.
1360. Чорновіл В. Оригінали повернено / В. Чорновіл // Вимір часу. – 2003. – № 2.
1361. Чорновіл В. Отоді був початок моєї журналістської діяльності // Вимір часу. – 2004. – № 4.
1362. Чорновіл В. Очима видатного публіциста: Тарас Шевченко в оцінці Бориса Грінченка / В. Чорновіл // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 1: Літературознавство. Критика. Журналістика. – С. 100–120.
1363. Чорновіл В. Парламентська більшість: нахапалася – і в кущі / В. Чорновіл // Час-Time – 1995. – 18 січня.
1364. Чорновіл В. Перемога комуністичного путчу в Україні. (До річниці Акта про незалежність України) / В. Чорновіл // Независимость. – 1992. – 21 августа.
1365. Чорновіл В. Перші публіцистичні статті Б. Грінченка. Обґрунтування ідеї «культурництва» / В. Чорновіл // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 1: Літературознавство. Критика. Журналістика. – С. 547–553.
1366. Чорновіл В. Посткомунізм і демократія: противники чи попутники? / В. Чорновіл // Час-Time. – 1996. – 4 жовтня.

1367. Чорновіл В. Потрібні зміни – через повернення до основ / В. Чорновіл // Час-Time. – 1997. – 30 жовтня–5 листопада.
1368. Чорновіл В. Потрібні одне одному / В. Чорновіл // Час-Time – 1997. – 31 липня–6 серпня.
1369. Чорновіл В. Початок моєї журналістської діяльності / В. Чорновіл // Вимір часу. – 2002. – № 4.
1370. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? / В. Чорновіл // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – С. 71–359.
1371. Чорновіл В. Прах замордованих стукає у наші серця / В. Чорновіл // Час-Time. – 1997. – 10–16 квітня.
1372. Чорновіл В. Про москофільську стилістику та витівки пасквілянтів-брехуновичів / В. Чорновіл // Український вісник. – 1988. – № 11–12. – Передрук: Нью-Йорк: Закордонне представництво Української гельсінської спілки, 1989. – С. 171–178.
1373. Чорновіл В. Про релігійну ситуацію в Галичині / В. Чорновіл // Віче. – 1989. – № 11.
1374. Чорновіл В. Програні вибори загрожують хаосом / В. Чорновіл // Час-Time. – 1996. – Спецвипуск. – Листопад.
1375. Чорновіл В. Пульс української незалежності. Колонка редактора / В. Чорновіл; упоряд. В.Скачко; вступ. ст. та післямова Л. Танюк. – К.: Либідь, 2000. – 624 с.
1376. Чорновіл В. Ситуація вимагає переключення активності населення Галичини в сферу економічну при продовженні політизації Східної України / В. Чорновіл // Франкова криниця. – 1991. – Вересень (№ 38).
1377. Чорновіл В. Скільки партій потрібно Україні: на кожного лідера – по одній? / В. Чорновіл // Час-Time. – 1997. – 7–13 серпня.
1378. Чорновіл В. Спроба розколу Руху. Причини. Виконавці. Замовники / В. Чорновіл // Час. – 1999. – 26 листопада.

1379. Чорновіл В. Стратегія Руху – вперед, на схід (Доповідь на ІХ Всеукраїнських зборах НРУ 12 грудня 1998 р.) / В. Чорновіл // Час. – 1998. – 18–25 грудня.
1380. Чорновіл В. Тепер я твердо стою на ногах / В. Чорновіл // За вільну Україну. – 1991. – 19 березня.
1381. Чорновіл В. У Новий рік – з новим ділом і новим словом! / В. Чорновіл // Час-Тіме. – 1995. – 3 січня.
1382. Чорновіл В. Українська преса в шовіністичному зашморзі / В. Чорновіл // Час-Тіме. – 1995. – 20 жовтня.
1383. Чорновіл В. Українці всіх країн, єднаймося! / В. Чорновіл // Час-Тіме. – 1997. – 21–27 серпня.
1384. Чорновіл В. Христос воскрес! / В. Чорновіл // Час-Тіме. – 1996. – 12 квітня.
1385. Чорновіл В. Це був партійно-мілітарний путч // Хроніка опору: зб. мат. / [упоряд. Л. Танюк]. – К.: Вік, Дніпро, 1991. – С. 367–368.
1386. Чорновіл В. Центральна Європа – простір для миру і співпраці / В. Чорновіл // Час-Тіме. – 1997. – 11–17 вересня
1387. Чорновіл В. Що далі? / В. Чорновіл // Голос України. – 1992. – 25 січня.
1388. Чорновіл В. Що хоче зробити Рух / В. Чорновіл // Час-Тіме. – 1998. – 26 лютого–4 березня.
1389. Чорновіл В. Щоб державний бюджет краще послужився державі і людям // Час-Тіме. – 1995. – 4 квітня.
1390. Чорновіл В. Я нічого у Вас не прошу: лист В. Чорновола до секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста / В. Чорновіл. – Торонто: Крайова Екзекутива УНО, 1968. – 120 с.
1391. Чорновіл В. Як виникла і діє УГС / В. Чорновіл // Голос відродження. – 1989. – Березень (Ч. 1.).
1392. Чорновіл В. Як і що обстоює Б. Стенчук / В. Чорновіл // Визвольний шлях. – Лондон, 1973. – № 7–8. – С. 749–775.

1393. Чорновіл В. Якщо опоненти «товчуть» Рух, то це є ознакою сили і здоров'я Руху / В. Чорновіл // Час-Time. – 1998. – 11–18 грудня.
1394. Чорновіл і Світличний заарештовані // Америка. – 1972. – 18 січня.
1395. Чорновіл на Поділлі // Голос України. – 1991. – 8 жовтня.
1396. Чорновіл Т. Перший мітинг В'ячеслава Чорновола / Т. Чорновіл // Час. – 2000. – 14 квітня.
1397. Чорновіл Т. Як на шефа іменини... / Т. Чорновіл, Я. Кендзьор, М. Влашук та ін. // Час. – 1999. – 24 грудня.
1398. Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989) / Х. Чушак. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Вид-во «ПАІС», 2011. – 304 с.
1399. Шабаєв С. За торжество закону / С. Шабаєв // Вільна Україна. – 1989. – 5 травня.
1400. Шамайда Т. Яким я бачу Рух в майбутньому / Т. Шамайда // Вісник Руху. – 1995. – Ч. 1. – С. 6–9.
1401. Шаповал Ю. Г. Історизм часопису «Волинь» (1941–1944; 1991–2009) / Ю. Г. Шаповал. – Львів: ПП ДМ, 2010. – 208 с.
1402. Шаповал Ю. І. Доля як історія / Ю. І. Шаповал. – К.: Генеза, 2006. – 448 с.
1403. Шаповал Ю. І. Лук'яненко Левко Григорович / Ю. І. Шаповал // Енциклопедія Історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 297–298.
1404. Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історії України / Ю. І. Шаповал // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – № 3. – С. 134–149.
1405. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 557 с.
1406. Шаповал Ю. Інтернаціоналізм як русифікація, або що і як обстоював Іван Дзюба 40 років тому / Ю. Шаповал // Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – С. 15–27.
1407. Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби / Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1 – Х.: Вид-во «Права людини», 2011. – С. 259–294.

1408. Шахтарірова О. Засоби масової інформації та політичні орієнтації громадян України / О. Шахтарірова // Нова політика. – К., 1999. – № 2. – С. 10–14.
1409. Швіммер В. Шляхом демократичних і правових реформ / В. Швіммер // Політика і час. – К., 2001. – № 1. – С. 9–10.
1410. Шевченко О. До 10 річниці створення УГС / О. Шевченко // Українське слово. – 1998. – 9 липня.
1411. Шевченко О. Перший постріл переможної революції / О. Шевченко // Київська весна / упоряд. і ред. О. Шевченко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – С. 507–514.
1412. Шевчук В. Слово до воскреслої газети / В. Шевчук // Час. – 1998. – 8–15 жовтня.
1413. Шибіка А. Не має права на помилку / А. Шибіка // Народна газета. – 1992. – Лютий (№ 6).
1414. Шкраб'юк П. Попід золоті ворота. Шість елегій про родину Калинців / П. Шкраб'юк. – Львів: Місіонер, 1997. – 520 с.
1415. Шлинчак В. Рух в глибокій опозиції / В. Шлинчак // Сьогодні. – 1998. – 17 лютого.
1416. Шмід О. У коридорах Верховної Ради ведуться балачки про розклад сил у парламенті / О. Шмід // Post-Поступ. – 1992. – № 7.
1417. Шульгач Т. «Впевнений, що ми станемо сильнішими» / Т. Шульгач, М. Савельєв, Л. Ганжа, В. Золоторьов // День. – 1999. – 27 березня.
1418. Шухевич Ю. Молоде вино – в нові міхи / Ю. Шухевич // Україна. – К., 1991. – № 10. – С. 16–18.
1419. Ще один шедевр партійного самвидаву // Листок прес-служби УГС. – 1989. – № 70. – 20 лютого.
1420. Щириця О. Горіння / О. Щириця // Андрій Матвійович Голуб / упоряд.: М. Д. Василега-Дерибас, О. А. Голуб, П. П. Попель; за ред. В. В. Скопенка. – К.: Вид. центр «Київ. ун-т», 1998 – С. 31–36.

1421. Щириця П. Дар Божий / П. Щириця // Час-Time. – 1997. – 18–24 грудня.
1422. Щиро дякуємо за допомогу! // Український вісник. – 1988. – № 13. – Передрук: Нью-Йорк: Закордонне представництво Української гельсінської спілки, 1990. – С. 252–254.
1423. Що відбувається в Народному Русі [інтерв'ю з В. Дончиком] // Народна газета. – 1999. – Березень (№ 9).
1424. Що відбувається у Русі [інтерв'ю з В. Дончиком] // Народна газета. – 1999. – Березень (№ 9).
1425. Що нас об'єднує // Народна газета. – 1992. – Січень (№ 3).
1426. Щотижнева хроніка УГС // Львівські новини. – 1989. – № 3. – С. 7.
1427. Щотижнева хроніка УГС // Львівські новини. – 1989. – № 4–5. – С. 162.
1428. Щотижнева хроніка УГС // Львівські новини. – 1989. – № 8. – С. 60.
1429. Юрій Костенко: «Моя участь в президентських виборах можлива» [інтерв'ю з Ю. Костенком] / В. Якубенко // День. – 1998. – 10 вересня.
1430. Яблонський В. М. Сучасні політичні партії України: довідник / В. М. Яблонський. – К.: Лексикон, 1996. – 149 с.
1431. Якимович Я. Динамізм подій і конкретність справ / Я. Якимович // За вільну Україну. – 1991. – 5 вересня.
1432. Яковина М. Хто ділить і руйнує соборну Україну / М. Яковина // Львівська газета. – 2004. – 23 грудня.
1433. Якубенко В. Рух піде «у владу» і без Чорновола? / В. Якубенко // День. – 1999. – 23 лютого.
1434. Якубенко В. У Русі з'явилася третя течія / В. Якубенко // День. – 1999. – 19 березня.
1435. Януцкий О. Перестройка и общественные движения / О. Януцкий // Свободная мысль. – Москва, 2007. – № 9. – С. 158–173.
1436. Яременко В. Так починався В'ячеслав Чорновіл: [передмова] / В. Яременко // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл;

- передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 1: Літературознавство. Критика. Журналістика. – С. 13–27.
1437. Яремчук О. У Білорусі відновлюються масові акції протесту / О. Яремчук // День. – 2011. – 13 вересня.
1438. Ярошевский М. Г. Биография ученого как науковедческая проблема / М. Г. Ярошевский // Человек науки. – М.: Наука, 1977. – С. 19–57.
1439. «...dab dies alles vorläufig noch eine Revolution der Worte ist». In einem offenen Brief an Gorbatschow weist der ukrainische Journalist Tschornowil auf die Bedeutung der Perestroika für die Region hin // Frankfurter Rundschau. – 1988. – 24 Mai.
1440. «Dear Mr. Gorbachev:» An Open Letter From Viacheslav Chornovil // Soviet Ukrainian Affair. – 1987. – № 4. – P. 7–11.
1441. A report about liberation of V. Chornovil // The New York Times. – 1969. – 24 February.
1442. A report about arrests in Ukraine // The New York Times. – 1972. – 15 January.
1443. Appel lance d'un camp de Yakoutie par Viatcheslav Tchornovil // l'Alternative. 1982. – № 14. – F. 58–59.
1444. Barnes R. Russia from the inside / R. Barne // The Detroit News. – 1969. – 23 March.
1445. Bilecerowych Ia. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political / Ia. Bilecerowych. – Alienation: West-even Press, 1988. – 242 p.
1446. Birch I. The Ukrainian nationalist Movement in the USSR since 1956 / I. Birch. – London: The Ukrainian Information Service, 1971. – 48 p.
1447. Blake W. Jerusalem. The Emanation of the Giant Albion / W. Blake. – Princeton: Princeton University Press, 1991 – 302 p.
1448. Blažek P. Bývalý vězeň z gulagu chce jít českou cestou / P. Blažek // Pravo. – 1996. – 8 říjen.
1449. Chamberlin W. The Bookshelf: Light on the Ukraine / W. Chamberlin // The Wall Street Journal. – 1969. – 29 July.

1450. Corbally Kyhn I. Russian Rebels / I. Corbally Kyhn // *The Shreveport Journal*. – 1968. – 2 February.
1451. Czornowyl W. List otwarty do Sekretarza Generalnego KC KPZR M. S. Gobaczowa / W. Czornowyl // *Krytyka*. – 1990. – № 32. – S. 260–271.
1452. Denis de Rougemont Politique de la personne / Denis de Rougemont. – Paris: Éditions Je Sers, 1946. – 263 p.
1453. Der Geheimdienst hält am Terror fest // *Die Welt*. – 1968. – 8 February.
1454. La persecución del intelectual ruso culmine en Chornovil // *El Ideal Gallego*. – 1968. – 29 February.
1455. Erlanger S. West – a window in Ukraine / S. Erlanger // *The New York Times*. – 1992. – 17 August.
1456. Farmer Keneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy / Farmer Keneth C. – The Hague; Boston; London: Mouton Publishers, 1980. – 241 p.
1457. Ferment in the Ukraine: Documents by V. Chornovil, I. Kandyba, L. Lukyanenko, V. Moroz and others. – New York: [s.n.], 1973. – 267 p.
1458. Founding documents of the Ukrainian Helsinki Union. – New York: External representation of the Ukrainian Helsinki Union, 1989. – 22 p.
1459. Gellner J. Eye-opener for optimists / J. Gellner // *The Globe and Mail*. – 1968. – 20 July.
1460. Goldberg S. Enslaved Ukraine – Smuggled documents bare Soviet suppression / S. Goldberg // *Sunday Star-Ledger*. – 1968. – 10 March
1461. Information sur un-de Yakoutie // *Cahiers du Samizdat*. – 1982. – № 82. – P. 8–11.
1462. Jacob A. Des ressortissants étrangers ont été interpellés au cours d'une opération de la police contre les dissidents / A. Jacob // *Le Monde*. 1972. – 18 Janvier.
1463. Fermenti in Ucraina // *Il Giorno*. – 1972. – 8 Marzo.
1464. Jerzy Giedroyc i dorobek paryskiej «Kultury» // *Nowy książki*. 1991. – № 8. – S. 12.

1465. K.G.B. Is Said to Harass Ukrainian Intellectuals // *The New York Times*. – 1968. – 8 February.
1466. Kalb M. Unafraid Pen from Ukraine / M. Kalb // *Saturday Review*. – 1969. – March.
1467. KGB turns the clock back to Stalin // *The Observer*. – 1968. – 11 February.
1468. Kolaboracji nie będzie [rozmawia z W. Czornowilem] / M. Riabczuk // *Cogzienny Obserwator*. – 1992. – 4 Maj.
1469. Konya beni mutlu ediyor // *Merhaba*. – 1996. – 16 mayıs.
1470. Kraus R. Exile Trips Soviets / R. Kraus // *The Macomb Daily*. – 1968. – 11 May.
1471. Kretschmer G. Fraktionen: Parteien im Parlament / Gerald Kretschmer. – 2. Aufl. – Heidelberg: Decker und Müller, 1992. – 184 s.
1472. Levi G. Les usages de la biographie / G. Levi // *Annales*. – 1989. – № 6. – P. 1325–1336.
1473. Levis C. «Ordinary» People Turn Jail Keys for Idealists / C. Levis // *The Washington Post*. – 1967. – 8 October.
1474. Maurizio V. Niccolo's Smile: A Biography of Machiavelli / V. Maurizio. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2000. – 271 p.
1475. Mieguszowiecki M. Razem jesteśmy silniejsi. O potrzebie koalicji narodów Europy Środkowo-Wschodniej / M. Mieguszowiecki, A. Realista // *Nowa Koalicja*. – № 1. – 1985. – S. 68–72.
1476. Mounier E. Révolution personaliste et communautaire / E. Mounier. – Paris: Aubier, 1935. – 413 p.
1477. Mycoy M. In elections in Ukraine a clear majority is not raised / M. Mycoy // *The Los Angeles Times*. – 1994. – 12 April.
1478. Oleg S. Pidhainy / Oleg S. // *The New Review. A Journal of East-European History*. – 1968. – T. VIII, № 1–2. – June.
1479. Opposition dies – a dissident is insulated // *The Guardian*. – 1992. – 8 July.
1480. Osadczyk B. Ukraine po wyborach: Czornowil, Juchnowski, Łanowyj / B. Osadczyk // *Kultura*. – 1994. – Czerwiec/Juin. – S. 106–111.

1481. Rodevey P. Ukrainian historian sentenced to 14 years only for his work // *The Times*. – 1971. – 17 February.
1482. Roosevelt E. Soveits Are Holding 250,000 Prisoners / E. Roosevelt // *The Sunday Bulletin*. – 1967. – 31 December.
1483. Rukh hold congress, adopts candidate list // *Ukrainian News*. – 1997. – 5–18 November.
1484. Rupert J. President of Ukraine won the constitutional battle / J. Rupert // *The Washington Post*. – 1996. – 29 June.
1485. Serczyk W. *Historia Ukrainy* / W. Serczyk. – Wrocław: Ossolineum, 2001. – 427 s.
1486. Sharp rebuff for Ukrainians // *The Times*. – 1968. – 22 February.
1487. Fontaine A. Langue et nation / A. Fontaine // *Le Monde*. – 1968. – 12 February.
1488. Sharpe J. *History from Below* // *New Perspectives on Historical writing* / ed. P. Burke. – Oxford: Polity Press, 1991. – P. 24–41.
1489. Światło w ukraińskim tunelu [rozmowa z W. Czornowilem] / A. Romanowski, A. Szostkiewicz // *Tygodnik powszechny*. – 1997. – 31 sierpnia.
1490. *The Chornovil Papers* / V. Chornovil. – New York: McGraw-Hill, 1968. – 246 p.
1491. *The persecution of the Ukrainian Helsinki Group*. – Toronto: Human rights commission, World congress of free Ukrainians, 1980. – 66 p.
1492. *The Ukrainian Helsinki Group. Five years of Struggle in Defense of Rights*. – Bat; Washington; Toronto: Smoloskyp, 1981. – 45 p.
1493. *Ukraine after Shelest*. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1983. – 120 p.
1494. *Ukraine in the Seventieth. Papers and Proceecling of the McMaster Conference on Cjntemporary Ukraine, october 1974, Oakille*. – Ontario: Mosaic Press, 1975. – 355 p.
1495. *Ukrainian dissidents appeal to Western goverments* // *Smoloskyp*. – 1988. – № 37. – P. 5.

1496. Ukrainian Journalist Chornovil Wraites to Gorbachev // Smoloskyp. – 1988. – № 37. – P. 11–22.
1497. We Lwowie dneje // Gazeta wyborcza. – 1989. – 29 sierpnia.
1498. Worthington P. The Chornovil Papers. A Potscript / P. Worthington // The Telegram. – 1968. – 29 June.

5. Збірники матеріалів конференцій, круглих столів

1499. Антипова О. XX з'їзд КПРС і польський жовтень / О. Антипова // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): мат. «круглого столу». – К.: Ін-т іст. НАНУ, 1997. – С. 110–120.
1500. Бажан О. Провісник духовної свободи. Опозиційна особистість / О. Бажан // Матеріали до громадських читань «В'ячеслав Чорновіл і Чернігівщина: до 70-річчя від дня народження борця за незалежність України, визначного політичного і державного діяча»: навч. зб. / уклад. С. В. Бутко, Ю. В. Музика, М. В. Фесенко. – Чернігів: ЦППК, 2007. – С. 10–16.
1501. Боротьба за незалежність у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову. До 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову: зб. док. і матер. / упоряд.: С. В. Бутко, С. В. Соломаха. – Чернігів: КП Вид-во «Чернігівські обереги», 2009. – 432 с.
1502. Бубнов І. В. До проблеми політичного іміджу НРУ напередодні парламентських виборів / І. В. Бубнов // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали V (позачергової) Всеукраїнської наук. конф.; 14–15 вересня 2001 р., м. Одеса / Г. І. Гончарук (голова редкол.). – О.: Астропринт, 2001. – С. 24–29.

1503. Гарань О. Діяльність В. Чорновола у період розпаду СРСР 1989–1991 рр. / О. Гарань // Чорноволівські читання / [упоряд. М. Влащук]. – К.: МАУП, 2003. – С. 44–47.
1504. Головченко В. Радикалізація програмної платформи Народного Руху України з приходом до його керівництва В'ячеслава Чорновола / В. Головченко // Чорноволівські читання / [упоряд. М. Влащук]. – К.: МАУП, 2003. – С. 60–61.
1505. Горинь Б. В'ячеслав Чорновіл – ініціатор створення УГС / В. Чорновіл // Чорноволівські читання / [упоряд. М. Влащук]. – К.: МАУП, 2003. – С. 33–43.
1506. Горохівський Л. Перспективи боротьби УРП у Верховній Раді // Ідеологія і тактика УРП: мат. теорет. конф. – К.: Вид-во УРП, 1991. – С. 39–41.
1507. Гуник М. Український визвольний рух у політичних концепціях польської опозиції (1970–1980-ті рр.) // Україна. Нація. Державність: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю створення Народного руху України, 29 жовтня 2009 р., м. Івано-Франківськ / гол. редкол В. Марчук. – Івано-Франківськ: «Місто НВ», 2010. – С. 252–263.
1508. Давимука С. В'ячеслав Чорновіл – державотворча діяльність на Львівщині / С. Давимука // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VI Всеукр. наук. конф., 16–17 вересня 2005 р., м. Одеса / голова ред. кол. Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 2005. – С. 49–54.
1509. Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В. Чорновола 1990–1992 рр. / С. Давимука // Чорноволівські читання / [упоряд. М. Влащук]. – К.: МАУП, 2003. – С. 48–59.
1510. Деревінський В. Ф. Значення відкритого листа В. Чорновола до генсека ЦК КПРС М. Горбачова в історії українського національно-визвольного руху кінця 80-х–початку 90-х рр. ХХ ст. / В. Ф. Деревінський // Наукова конференція молодих вчених, аспірантів і студентів КНУБА: тези

- доповідей, 4–6 листопада 2008 р., м. Київ / відп. за вип. П. П. Лізунов. – К: КНУБА, 2008. – С. 10.
1511. Деревінський В. Ф. Положення виборчої програми про федерацію України В. Чорновола на президентських виборах 1991 р. / В. Ф. Деревінський // Наукова конференція молодих вчених, аспірантів і студентів КНУБА: тези доповідей: в 2-х частинах, 3–5 листопада 2009 р., м. Київ / відп. за вип. П. П. Лізунов. – К: КНУБА, 2009. – Ч. 1. – С. 10.
1512. Деревінський В. Ф. Проблема перетворення НРУ на політичну партію у 1990 р: позиція В. Чорновола / В. Ф. Деревінський // Наукова конференція молодих вчених, аспірантів і студентів КНУБА: тези доповідей: в 2-х частинах, 1–3 листопада 2011 р., м. Київ / відп. за вип. П. П. Лізунов. – К: КНУБА, 2011. – Ч. 1. – С. 11–12.
1513. Зінкевич О. Світова преса про В'ячеслава Чорновола / О. Зінкевич // Чорноволівські читання / [упоряд. М. Влашук]. – К.: МАУП, 2003. – С. 26–32.
1514. Іващенко А. Г. Приватизація у Львові в період діяльності В. Чорновола на посаді голови Львівської обласної ради народних депутатів у 1990–1992 роках / А. Г. Іващенко // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю НРУ, 28–29 травня 2009 р., м. Одеса / голова редкол. Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 2009. – С. 85–89.
1515. Ключковський Ю. Роль В'ячеслава Чорновола у формуванні ідеології Руху / Ю. Ключковський // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VI Всеукр. наук. конф., 16–17 вересня 2005 р., м. Одеса / голова ред. кол. Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 2005. – С. 68–74.
1516. Кобута С. Й. Фактори політичної впізнаваності НРУ та потенціал їхньої реалізації / С. Й. Кобута // Народний Рух України: місце в історії та політиці: мат. VIII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю Незалежності

- України, 25–26 травня 2011 р, м. Одеса / Г. І. Гончарук (голова редкол.). – Одеса: Астропринт, 2011. – С. 178–179.
1517. Кобута С. Проблеми політичної і партійної ідентифікації НРУ / С. Кобута // Україна. Нація. Державність: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю створення Народного Руху України, 29 жовтня 2009 р., м. Івано-Франківськ / гол. редкол. В. Марчук. – Івано-Франківськ: «Місто НВ», 2010. – С. 30–47.
1518. Коцюбинська М. Грані творчої особистості В'ячеслава Чорновола / М. Коцюбинська // Чорноволівські читання / [упоряд. М. Влащук]. – К.: МАУП, 2003. – С. 75–78.
1519. Кривдіна І. Б. В'ячеслав Чорновіл про Народний Рух України: аналіз виступів та публікацій (1989–1999) / І. Б. Кривдіна // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю НРУ, 28–29 травня 2009 р., м. Одеса / голова редкол. Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 2009. – С. 97–100.
1520. Крулько І. І. Молодіжне крило НРУ: історія та сучасність / І. І. Крулько // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю НРУ, 28–29 травня 2009 р., м. Одеса / голова редкол. Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 2009. – С. 100–104.
1521. Лавринович О. До питання про перетворення НРУ в партію / О. Лавринович // Народний Рух України: місце в історії та політиці: тези доповідей першої Всеукр. наук. конф., 14–16 вересня 1994 р., м. Одеса / ред. Г. І. Гончарук та ін. – О.: Астропринт, 1994. – С. 21–22.
1522. Майборода О. Суб'єктивний чинник в еволюції НРУ / О. Майборода // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): мат. круглого столу, присв. 20-ій річниці створення НРУ за перебудову, 22 вересня 2009 р., Київ / упоряд.: О. В. Андрощук, О. П. Коляструк. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2010. – С. 93–99
1523. Матеріали до громадських читань «В'ячеслав Чорновіл і Чернігівщина: до 70-річчя від дня народження борця за незалежність України,

- визначного політичного і державного діяча»: навч. зб. / уклад. С. В. Бутко, Ю. В. Музика, М. В. Фесенко. – Чернігів: ЦППК, 2007. – 27 с.
1524. Мельникова О. С. Висвітлення розколу НРУ в редакторських статтях В'ячеслава Чорновола / О. С. Мельникова // Народний рух України: місце в історії та політиці: мат. VIII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю Незалежності України, 25–26 травня 2011 р, м. Одеса / Г. І. Гончарук (голова редкол.). – О.: Астропринт, 2011. – С. 261–265.
1525. Митрофанський С. В. Участь НРУ у виборах до Верховної Ради України 1994 року / С. В. Митрофанський // Народний Рух України: місце в історії та політиці: мат. VIII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю Незалежності України, 25–26 травня 2011 р, м. Одеса / Г. І. Гончарук (голова редкол.). – О.: «Астропринт», 2011. – С. 270–273.
1526. Місержи М. П. НРУ у парламентських виборах 1994 року / М. П. Місержи // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VI Всеукр. наук. конф., 16–17 вересня 2005 р., м. Одеса / голова ред. кол. Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 2005. – С. 98–102.
1527. Нагорна Л. Політична культура та інтелектуальний потенціал суспільства: у роки 20–30-х років / Л. Нагорна // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України: матеріали міжнародної конференції, 18–20 квітня 1996 р., м. Львів. – Львів: ІРД НАНУ, 1996. – С. 190–191.
1528. Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): мат. круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову, 22 вересня 2009 р. м. Київ / упоряд. О. В. Андрощук, О. П. Коляструк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 156 с.
1529. Ніколаєв І. Розкол НРУ в контексті трансформації громадсько-політичних рухів прибалтійських країн (Народні фронти Латвії, Естонії, «Саюдіс» Литви) / І. Ніколаєв // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю НРУ, 28–29 травня

- 2009 р., м. Одеса / голова редкол. Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 2009. – С. 140–145.
1530. Пекшеєв О. С. Еволюція партії Народний Рух України в період становлення багатопартійності сучасної України / О. С. Пекшеєв // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю НРУ, 28–29 травня 2009 р., м. Одеса / голова редкол. Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 2009. – С. 162–168.
1531. Секо Я. Формування крайових організацій Народного Руху України за перебудову в західноукраїнському регіоні / Я. Секо // Україна. Нація. Державність: матеріали Всеукраїнської наукової коференції, присвяченої 20-річчю створення Народного Руху України, 29 жовтня 2009 р., Івано-Франківськ / гол. редкол. В. Марчук. – Івано-Франківськ: «Місто НВ», 2010. – С. 48–60.
1532. Соколовський В. П. Ідеологія і діяльність НРУ на сторінках «Східного часопису» в середині 90-х рр. / В. П. Соколовський, М. М. Яцюк // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали V (позачергової) Всеукраїнської наук. конф., 14–15 вересня 2001 р., м. Одеса / Г. І. Гончарук (голова редкол.). – О.: Астропринт, 2001. – С. 152–156.
1533. Спогади Котенка Олександра Івановича // Матеріали до громадських читань «В'ячеслав Чорновіл і Чернігівщина: до 70-річчя від дня народження борця за незалежність України, визначного політичного і державного діяча»: навч. зб. / уклад. С. В. Бутко, Ю. В. Музика, М. В. Фесенко. – Чернігів: ЦППК, 2007. – С. 20.
1534. Танюк Л. Коли ми були молоді / Л. Танюк // Чорноволівські читання / [упоряд. М. Влащук]. – К.: МАУП, 2003. – С. 18–25.
1535. Тарасюк Б. І. Визначення зовнішньополітичних пріоритетів незалежної України в поглядах В. Чорновола та програмі НРУ / Б. І. Тарасюк // Народний Рух України: місце в історії та політиці: мат. VIII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю Незалежності України, 25–26 травня 2011 р,

- м. Одеса / Г. І. Гончарук (голова редкол.). – О.: «Астропринт», 2011. – С. 11–15.
1536. Україна. Нація. Державність: мат. Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю Народного Руху України, 29 жовтня 2009 р., м. Івано-Франківськ / гол. редкол. В. Марчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 284 с.
1537. Чорновіл В. Народний Рух України (коротка соціально-політична та історична довідка) / В. Чорновіл // Народний Рух України: місце в історії та політиці: тези доповідей Першої Всеукр. наук. конф., 14–16 вересня 1994 р., м. Одеса / ред. Г. І. Гончарук та ін. – О.: Астропринт, 1994. – С. 3–11.
1538. Чорноволівські читання / [упоряд. М. Влащук]. – К.: МАУП, 2003. – 80 с.
1539. Шаповал Ю. «Закрита доповідь» М. Хрущова на XX з'їзді КПРС: мотиви, обставини появи, наслідки / Ю. Шаповал // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): мат. «круглого столу». – К.: Ін-т іст. НАНУ, 1997. – С. 35–44.
1540. Шевченко С. І. Кіровоградські газети про останній день життя В'ячеслава Чорновола / С. І. Шевченко // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VI Всеукр. наук. конф., 16-17 вересня 2005 р., м. Одеса / голова ред. кол. Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 2005. – С. 151–155.
1541. Шинкарук В. Духовні виміри «відлиги» / В. Шинкарук // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): мат. «круглого столу». – К.: Ін-т іст. НАНУ, 1997. – С. 5–11.
1542. Яцюк М. М. Інтеграційні можливості НРУ: історія і сучасність / М. М. Яцюк, В. А. Лисенко, В. П. Соколовський // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції, 14–15 вересня 2000 р., м. Одеса / гол. редкол.: Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 2000. – С. 132–134.

6. Дисертації та автореферати

1543. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бажан Олег Григорович; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1996. – 25 с.
1544. Бондаренко С. В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х–на початку 90-х років ХХ століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бондаренко Сергій Васильович; Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2006. – 21 с.
1545. Бураковський О. З. Історія Ради Національностей Народного Руху України, 1989–1993 рр. Політологічний аналіз: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Бураковський Олександр Залманович; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень – К., 1999. – 20 с.
1546. Дроботенко Н. А. Реорганізація та утворення державних органів влади України (1990–2000): історичні аспекти: автореф. дисертації... канд. іст. наук 07.00.01 / Дроботенко Наталія Анатоліївна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 18 с.
1547. Ковтун В. М. Політичні партії сучасної України: аналіз ідеологічних орієнтацій: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ковтун Вячеслав Миколайович; НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К., 1996. – 224 с.
1548. Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976–початок 90-х років): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кривдіна Інна Борисівна; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова – О., 2001. – 20 с.
1549. Малиновський Р. І. Суспільно-політична діяльність Комуністичної партії України (1993–2004 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Малиновський Руслан Ігорович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 17 с.

1550. Мосюкова Н. Г. Історія парламентської системи в Україні (1990–1998 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Мосюкова Наталія Геннадіївна; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2003. – 21 с.
1551. Овсієнко С. Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997–2002 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Овсієнко Станіслав Леонідович; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2008. – 18 с.
1552. Овсієнко С. Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997–2002 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Овсієнко Станіслав Леонідович; Одес. нац. політехнічний ун-т. – О., 2008. – 230 с.
1553. Пилипенко О. О. Національно-демократичний рух в Україні (друга половина 80-х–початок 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Пилипенко Олег Олексійович; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1997. – 24 с.
1554. Піпаш В. В. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України наприкінці 1980-х–на початку 1990-х рр.: закарпатський регіональний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Піпаш Володимир Васильович; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний ун-т». – Ужгород, 2009. – 20 с.
1555. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні – середина 1950-х–початок 1990-х років: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Русначенко Анатолій Миколайович; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – К., 1999. – 42 с.
1556. Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х–кінець 1980-х років): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стасюк Іван Михайлович; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2002. – 18 с.
1557. Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі

державотворення (1989–1996 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Шановська Олена Андріївна; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2003. – 20 с.

7. Електронні ресурси

1558. XI з'їзд НРУ – кому «потрібні зміни»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://http://www.ucipr.kiev.ua/publications/xi-ziizd-nru-komu-potribni-zmini>.
1559. Автобіографія В. Чорновола [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rukhpress.com>.
1560. Атена Пашко: «Коли б В'ячеслав Чорновіл був живий, то й політика сьогодні у нас велася б на вищому рівні» / [інтерв'ю з Атеною Пашко] [Електронний ресурс] / записав Р. Смілко. – Режим доступу: <http://narodna-dumka.horodok.lviv.ua/?p=2816>.
1561. Баранов Н. А. На пути перемен [Електронний ресурс] / Н. А. Баранов. – Режим доступу: <http://www.nicbar.narod.ru/statia6.htm>.
1562. Бекирова Г. Крым и крымские татары [Електронний ресурс] / Г. Бекирова. – Режим доступу: <http://www.kirimtatar.com/Rescarches/docladdec.html>.
1563. Горохівський Л. Ф. Діяльність УГС на Тернопільщині [Електронний ресурс] / Л. Ф. Горохівський. Режим доступу: <http://www.khg.org.ua>.
1564. Греділь М. Уроки українського Витязя [електронний ресурс] / М. Греділь. – Режим доступу: www.ukrtme.com.
1565. Зисельс Й. Еврейский самиздат: 60-е–80-е годы [Електронний ресурс] / Й. Зисельс. – Режим доступу: <http://http://www.migdal.ru/times/55/5056/>.
1566. Зубач В. Вони боролися за Батьківщину [Електронний ресурс] / В. Зубач. – Режим доступу: <http://www.reporter.com>.
1567. Інтерв'ю з В. Чорноволом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oralhistory.org.ua/en/interview-en/649/>.

1568. Кіпіані В. Дисидент як дзеркало української революції [Електронний ресурс] / В. Кіпіані. – Режим доступу: <http://www.kipiani.org/gulag/index.cgi?2>.
1569. Кіпіані В. Зеківський генерал [Електронний ресурс] / В. Кіпіані. – Режим доступу: <http://kipiani.org/gulag/index.cgi?15>.
1570. Кіпіані В. Погромний січень 1972 р. [Електронний ресурс] / В. Кіпіані. – Режим доступу: [Електронний ресурс] / В. Кіпіані. – Режим доступу: <http://kipiani.org/gulag/index.cgi?260>.
1571. Кіпіані В. УГС: політичні дискусії та долі лідерів [Електронний ресурс] / В. Кіпіані. – Режим доступу: <http://www.kipiani.org/gulag/index.cgi?115>.
1572. Кіпіані В. Чорновіл в ролі Хрущова [Електронний ресурс] / В. Кіпіані. – Режим доступу: <http://www.chas.org.ua/biography.html>.
1573. Кондрюков Василь Олександрович (Спогади) [Електронний ресурс] / В. О. Кондрюков. – Режим доступу: <http://www.archive.khpg.org.ua/enn/index.php?id=1183726559&w=%EA%E2%ED%E4%F0%FE%EA%E2>.
1574. Набока С. Я «по жизни» журналіст, редактор і видавець [Електронний ресурс] / С. Набока. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua>.
1575. Назаренко Олесь Терентійович (Спогади) [Електронний ресурс] / В. Овсієнко. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/archive/index.php?id=1186430257>.
1576. Овсієнко В. Айрік'ян Паруйр Аршавірович [Електронний ресурс] / В. Овсієнко. – Режим доступу: <http://www.archive.khpg.org/index.php?id=1296592692>.
1577. Про нас: історія становлення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radio-n.com/About/History/history.htm>.
1578. Сверстюк Є. Гельсінський акт і УГС (радіо «Свобода») [Електронний ресурс] / Є. Сверстюк, В. Овсієнко. – Режим доступу: <http://www.proua.com.22.06.2005>.

1579. Скращук В. К истории уркутского самиздата [Електронний ресурс] / В. Скращук. – Режим доступу: <http://www.slovo.isu.ru/ud/samizd.htm>.
1580. Створення та діяльність СНУМ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cym.org.ua>.
1581. Тарас Чорновіл: «Планка моїм батьком була поставлена настільки високо, що це зашкодило» [інтерв'ю з Т. Чорноволом] [Електронний ресурс] / В. Кіпіані. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/8/2831>.
1582. Хмара С. Самвидав. Ще один «Український вісник». Післямова через 17 років [Електронний ресурс] / С. Хмара. – Режим доступу: <http://www.Hmara.com.ua/pratsi/37.html>.
1583. Чемериський А. СУМ було відроджено в Харкові [Електронний ресурс] / А. Чемериський. – Режим доступу: <http://www.cym.org.ua>.
1584. Чорновіл Т. В'ячеслав Чорновіл. Життя посвячене Україні [Електронний ресурс] / Т. Чорновіл. – Режим доступу: <http://www.chas.org.ua/biography.html>.